Міністерство освіти і науки України
Університет митної справи та фінансів

П. В. Макушев, В. В. Ченцов,
М. М. Новікова

ОСНОВИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Підручник

Дніпро
2025

УДК 340(075.8)

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Університету митної справи та фінансів
(протокол № 19 від 14 липня 2025 року)

Рецензенти:

С. В. Петков, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових і гуманітарних наук Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

Д. В. Приймаченко, доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи Університету митної справи та фінансів

Х 93

Макушев П. В., Ченцов В. В., Новікова М. М. Основи юриспруденції : підручник. Вид. 2-ге, доповнене. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2025. 415 с.

ISBN 978-966-328-249-7

Підручник «Основи юриспруденції» спрямований на формування цілісного уявлення про фундаментальні засади правової науки з урахуванням сучасних теоретичних надбань та змін у законодавстві України. У виданні ґрунтовно висвітлено основні положення теорії держави і права, конституційного, цивільного, житлового, сімейного, трудового, адміністративного та кримінального права. Окремий розділ присвячено аналізу судової системи, судоустрою та діяльності правоохоронних органів.

Автори підручника проаналізували значний обсяг наукового та нормативно-правового матеріалу, що дозволяє читачеві глибше зрозуміти не лише базові принципи юриспруденції, але й актуальні проблеми сучасної правової системи України.

Видання стане корисним для здобувачів вищої освіти юридичних і неюридичних спеціальностей, аспірантів, викладачів, а також широкого кола фахівців, які прагнуть поглибити свої знання у сфері права.

ISBN 978-966-328-249-7

© П. В. Макушев, В. В. Ченцов, М. М. Новікова, 2025
© Університет митної справи та фінансів, 2025

Автори підручника:

Макушев Петро Васильович, доктор юридичних наук, професор – розділ 1, глави 1, 2, 3; розділ 3, розділ 4 (підрозділи 4.1, 4.2), розділ 5, глави 3, 5, 6.

Ченцов Віктор Васильович, доктор історичних наук, доктор наук з державного управління, професор – розділ 1, глава 1, підрозділ 1.1.5; глава 2, підрозділ 1.2.5, глава 3, глава 4.

Новікова Марія Миколаївна, кандидат юридичних наук, доцент – розділ 4 (підрозділи 4.3, 4.4, 4.5), розділ 5 глави 1, 2, 4.

ЗМІСТ

Вступ ……... 8

Розділ 1. Основи теорії держави і права ……... 10

Глава 1. Виникнення та історичний розвиток держави і права … 10
1.1.1. Держава і право як історичні надбання людства ……. 10
1.1.2. Причини, фактори, закономірності та стадії виникнення держави і права …….. 13
1.1.3. Теорії походження держави ……... 17
1.1.4. Теорії походження права …… 21
1.1.5. Історичні типи держави і права ……. 26

Глава 2. Основи теорії держави …… 30
1.2.1. Поняття, сутність, властивості та ознаки держави …….. 30
1.2.2. Механізм держави ……... 34
1.2.3. Функції держави, форми та методи їх здійснення ……... 38
1.2.4. Форма держави …… 42
1.2.5. Правова держава і громадянське суспільство …….. 46

Глава 3. Основи теорії права …… 52
1.3.1. Право, його сутність, ознаки, функції та форми (джерела) …… 52
1.3.2. Система права і система законодавства …… 56
1.3.3. Правовідносини, їх види, структура та підстави виникнення …… 60
1.3.4. Правова поведінка ……... 64
1.3.5. Юридична відповідальність ……... 68
1.3.6. Правові системи сучасності ……... 72
Джерела для поглибленого вивчення розділу 1 …… 77

Розділ 2. Законодавча влада, Президент України, виконавча влада та місцеве самоврядування в Україні ……. 79

Глава 1. Верховна Рада України …….. 79
2.1.1. Правовий статус Верховної Ради України …… 79
2.1.2. Основні напрями діяльності та повноваження Верховної Ради України ……... 83
2.1.3. Посадові особи, органи та апарат Верховної Ради України ….. 86
2.1.4. Правовий статус народного депутата України ……. 89

Глава 2. Президент України …….. 94
2.2.1. Порядок обрання та правовий статус Президента України …… 94
2.2.2. Функції та повноваження Президента України ……... 98
2.2.3. Офіс Президента України ……... 102
2.2.4. Порядок припинення повноважень Президента України …….. 107

Глава 3. Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади ……... 110
2.3.1. Поняття, ознаки, зміст, сутність, особливості та система органів виконавчої влади в Україні …….. 110
2.3.2. Правовий статус Кабінету Міністрів України, порядок його формування, склад і повноваження …… 114
2.3.3. Центральні органи виконавчої влади України ……. 118
2.3.4. Місцеві органи виконавчої влади України ……... 122

Глава 4. Місцеве самоврядування в Україні ……. 128
2.4.1. Правова концепція місцевого самоврядування в Україні …….. 128
2.4.2. Система місцевого самоврядування в Україні ……. 132
2.4.3. Порядок формування та компетенція органів місцевого самоврядування в Україні ……. 136
2.4.4. Організація роботи органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб ……... 140
Джерела для поглибленого вивчення розділу 2 …… 146

Розділ 3. Судова влада в Україні …… 148
3.1. Засади судової влади в Україні ……. 148
3.2. Судова система України …… 155
3.3. Правовий статус професійних суддів України та присяжних ……. 165
3.4. Суддівське самоврядування в Україні ……. 178
3.5. Забезпечення функціонування судових органів в Україні …… 182
Джерела для поглибленого вивчення розділу 3 …… 205

Розділ 4. Правоохоронні органи України ……..... 207
4.1. Місце правоохоронних органів у системі державного апарату України ……... 207
4.2. Державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями …… 210
4.2.1. Рада національної безпеки і оборони України …… 210
4.2.2. Служба безпеки України …… 217
4.2.3 Розвідувальні органи України ……. 221
4.2.4. Органи Державної охорони України …… 226
4.2.5. Служба судової охорони …… 230
4.2.6. Державна спеціальна служба транспорту …… 232
4.2.7. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України …… 236
4.3. Правоохоронні органи, що підпорядковуються, координуються та спрямовуються Міністерством внутрішніх справ України …….. 240
4.3.1. Місце органів внутрішніх справ України в системі правоохоронних органів …….. 240

4.3.2. Міністерство внутрішніх справ України 244
4.3.3. Національна поліція України 248
4.3.4. Державна прикордонна служба України 253
4.3.5. Державна служба України з надзвичайних ситуацій 257
4.3.6. Державна міграційна служба України 261
4.3.7. Національна гвардія України 266
4.4. Органи, що контролюються та координуються Міністерством юстиції України 271
4.4.1. Міністерство юстиції України та його територіальні органи 271
4.4.2. Органи та особи, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів 276
4.4.3. Органи державної реєстрації актів цивільного стану 280
4.4.4. Органи нотаріату України 282
4.4.5. Координаційний центр з надання правничої допомоги 286
4.4.6. Служба пробації в Україні 290
4.4.7. Державна кримінально-виконавча служба України 292
4.5. Інші правоохоронні органи України 297
4.5.1. Прокуратура України 297
4.5.2. Державна податкова служба України 301
4.5.3. Державна митна служба України 306
4.5.4. Бюро економічної безпеки України 310
4.5.5. Державне бюро розслідувань 312
4.5.6. Національне антикорупційне бюро України 315
Джерела для поглибленого вивчення розділу 4 320

Розділ 5. Загальні положення основ окремих галузей права України 323

Глава 1. Основи цивільного права 323
5.1.1. Поняття, функції, структура та джерела цивільного права України 323
5.1.2. Цивільно-правові відносини, їх зміст, об'єкти і суб'єкти 325
5.1.3. Поняття, зміст, форми і захист права власності 328
5.1.4. Зобов'язальне право. Правочини. Цивільно-правовий договір 329
5.1.5. Правове регулювання питань спадкування 333
5.1.6. Цивільно-правова відповідальність 335

Глава 2. Основи сімейного права 337
5.2.1. Загальна характеристика системи, принципів та джерел сімейного права 337
5.2.2. Умови та порядок укладання шлюбу. Шлюбний договір 339
5.2.3. Права та обов'язки подружжя, батьків та дітей. Позбавлення батьківських прав 341

5.2.4. Усиновлення (удочеріння), опіка та піклування щодо дітей, патронат над дітьми …….. 344
5.2.5. Підстави та порядок припинення шлюбу …… 347

Глава 3. Основи трудового права …… 351
5.3.1. Загальна характеристика системи та джерел трудового права ….. 351
5.3.2. Колективний договір, колективна угода, трудовий договір ….. 353
5.3.3. Робочий час і час відпочинку ……. 356
5.3.4. Дисципліна і відповідальність у трудовому праві ……... 359
5.3.5. Індивідуальні та колективні трудові спори …….. 361

Глава 4. Основи житлового права ……... 365
5.4.1. Житлове право України як комплексна галузь права …….. 365
5.4.2. Право громадян на житло у житловому фонді України та форми його реалізації ……... 368
5.4.3. Договір найму житлового приміщення ……. 371
5.4.4. Порядок приватизації державного житлового фонду …….. 374
5.4.5. Правовий статус об'єднань співвласників багатоквартирних будинків …….. 377

Глава 5. Основи адміністративного права ……. 381
5.5.1. Поняття, предмет, метод, система і джерела адміністративного права …….. 381
5.5.2. Суб'єкти адміністративного права …… 383
5.5.3. Публічне управління: поняття, риси, суб'єкти, форми і методи. Адміністративний примус ……... 386
5.5.4. Державна служба і служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба) в Україні ……..... 389
5.5.5. Адміністративне правопорушення (проступок). Адміністративна відповідальність. Адміністративні стягнення …….... 392

Глава 6. Основи кримінального права ……... 396
5.6.1. Поняття, предмет, функції та принципи кримінального права. Кримінальний кодекс України …… 396
5.6.2. Поняття, ознаки, класифікація, склад і стадії вчинення злочину ... 398
5.6.3. Співучасть у злочині. Причетність до злочину …… 401
5.6.4. Кримінальна відповідальність, кримінальне покарання. Судимість ……... 402
5.6.5. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх ……. 406
Джерела для поглибленого вивчення розділу 5 …… 410

Рекомендована література до всього курсу ……... 412

Вступ

Підручник «Основи юриспруденції» є ключовим компонентом підготовки здобувачів вищої освіти, незалежно від їхньої спеціалізації, адже базове розуміння юридичної науки не лише збагачує загальний світогляд, але й сприяє формуванню високого рівня правової свідомості та культури. Ця навчальна дисципліна закладає підґрунтя для реалізації конституційного ідеалу правової держави, де забезпечення прав і свобод людини, її життя і гідності, недоторканності та безпеки – головна мета державної політики.

Друга редакція підручника відображає сучасний етап розвитку національної правової системи, зокрема оновлений підхід до розуміння ролі та функціонування правоохоронних органів України в контексті Стратегії національної безпеки України «БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ – БЕЗПЕКА КРАЇНИ». У цьому виданні зроблено акцент на необхідності зміцнення довіри громадян до інститутів держави та створення середовища, де кожен зможе реалізувати свій потенціал, таланти і здібності.

Сучасна дійсність характеризується стрімкими змінами у сфері технологій, права, економіки, а також підвищенням ролі інформаційного простору в житті суспільства. В умовах глобалізації та зростаючих викликів, таких як міжнародний тероризм, злочинність у кіберпросторі, незаконна міграція чи легалізація доходів, здобуття системних знань про правову систему стає необхідною передумовою забезпечення законності та правопорядку.

Курс «Основи юриспруденції» знайомить студентів із базовими положеннями теорії держави і права, розкриває основи конституційного, цивільного, сімейного, трудового, житлового, адміністративного та кримінального права України, а також висвітлює роль судової системи, судоустрою та правоохоронних органів у захисті прав людини. **Метою опанування цієї дисципліни** є не лише засвоєння ключових понять і принципів юридичної науки, але й отримання здобувачами навичок тлумачення та застосовування нормативно-правових актів у практичній діяльності, розуміння тенденцій розвитку національного законодавства, особливо в контексті посилення ролі держави у захисті людини як найвищої соціальної цінності.

У процесі опанування курсу «Основи юриспруденції» **здобувачі повинні засвоїти такі знання:**

- фундаментальні юридичні категорії та терміни, що лежать в основі сучасної теорії права;
- структуру системи права і законодавства, принципи їх побудови й розвитку;
- сутність і зміст понять правосвідомості, правової культури, правової поведінки та юридичної відповідальності;
- основні закономірності функціонування системи права, принципи дії механізму правового регулювання;

- підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин;
- конституційні засади української державності, їх нормативне закріплення та значення для належної реалізації функцій держави;
- систему органів публічної влади та місцевого самоврядування в Україні;
- організацію та функції судових і правоохоронних органів;
- ключові поняття й терміни окремих галузей права України;
- систему джерел чинного законодавства України та порядок їх застосування;
- правила підготовки, ухвалення та практичного застосування нормативно-правових актів.

Після завершення курсу **здобувачі повинні вміти:**

- впевнено оперувати базовими юридичними поняттями і категоріями, застосовуючи їх у практичній діяльності;
- тлумачити норми Конституції та інших нормативно-правових актів, аналізуючи їх зміст і значення;
- коректно застосовувати законодавчі та підзаконні акти у професійній діяльності та повсякденному житті;
- орієнтуватися в сучасному правовому просторі України;
- відрізняти різновиди правових відносин, визначати їхню юридичну природу та зміст;
- користуватися інструментами захисту прав і свобод людини в судових та адміністративних процедурах;
- грамотно працювати з юридичною літературою та джерелами права різних галузей;
- здійснювати правовий аналіз фактів, критично осмислювати проблеми сучасного суспільства та формувати власну правову позицію.

Структура даного підручника сформована відповідно до змісту навчальної програми, а також виходячи з логіки послідовного викладу ключових тем сучасної юридичної науки. Опрацювання складових дисципліни «Основи юриспруденції» здійснюється на основі курсу лекцій, семінарських занять (зокрема, у форматі дискусій), групових та індивідуальних консультацій.

Авторський колектив підручника висловлює сподівання, що матеріали видання не лише сприятимуть ґрунтовній підготовці студентів до підсумкового контролю (заліку, іспиту), але й стимулюватимуть їхню зацікавленість у подальшому самостійному вивченні юриспруденції. Така самостійна робота здобувачів вищої освіти стане важливою умовою формування у них активної громадянської позиції незалежно від обраної спеціальності.

Розділ 1
Основи теорії держави і права

Глава 1
Виникнення та історичний розвиток держави і права

1.1.1. Держава і право як історичні надбання людства.
1.1.2. Причини, фактори, закономірності та стадії виникнення держави і права.
1.1.3. Теорії походження держави.
1.1.4. Теорії походження права.
1.1.5. Історичні типи держави і права.

1.1.1. Держава і право як історичні надбання людства

Юриспруденція (або юридична наука) як система теоретичних і практичних знань про закономірності існування та функціонування державно-правової дійсності займає дуже важливе місце в системі суспільних наук. Головними *об'єктами юриспруденції* є **держава** і **право** – два важливіших суспільних інститути, що свого часу закономірно виникли внаслідок історичного розвитку людської цивілізації. І, не зважаючи на притаманні їм недоліки, вони і сьогодні залишаються найбільш досконалою *формою* політико-правової організації суспільства та універсальним *засобом* соціально-правового регулювання питань суспільного життя.

Цінність держави і права виявляється в їх здатності організувати та упорядкувати великі і малі колективи людей і суспільство в цілому. Тому і державу, і право не можна відділяти від більш широкої дефініції – **влада**, оскільки вони виступають її головним *знаряддям* та *атрибутами*. При цьому, оскільки підвладними в будь-якому суспільстві завжди є люди, то і владу в суспільстві постійно ототожнюють із **соціальною владою**. Соціальна влада в залежності від тієї галузі суспільного життя, в якій вона здійснюється може бути економічною, політичною, моральною, релігійною тощо.

Юриспруденція ж особливу увагу приділяє **політичній владі** – тому виду соціальної влади, за допомогою якої реалізуються всі життєво важливі потреби як великих, так і просто впливових соціальних груп (класів, страт, політичних партій, націй і т. ін.). Сукупність політичних інститутів, за допомогою яких здійснюється політична влада, називається **політичною системою суспільства**. Елементами політичної системи виступають ***держава, недержавні формування (політичні партії, громадські організації)*** і ***трудові колективи***. Політична ж влада, що реалізується через державні органи за допомогою юридичних норм називається **державною владою.**

У сучасному демократичному суспільстві ***держава за допомогою права повинна забезпечувати***:

− в галузі *економіки* – справедливу оплату праці людини;

− в галузі *політики* – реальну участь населення в управлінні державою та суспільством;

− в *соціальній* сфері – високий рівень життя населення;

− в *духовній* сфері – можливості для особи повністю реалізувати свої духовні потреби.

Роль **держави** в організації суспільства та здійсненні політичної влади зумовлена насамперед тим, що вона є центром і базовим елементом всієї політичної системи. Тільки держава має суверенну владу, що є верховною, самостійною та неподільною в межах її території, а також виступає офіційним представником Усього населення або його більшості. Крім того, тільки держава уособлює суверенітет народу та нації і здатна реалізувати право нації на самовизначення. На державу покладена також функція охорони та захисту прав людини і громадянина, задоволення загальносоціальних і загальнолюдських потреб. З метою ефективного управління суспільством держава видає загальнообов'язкові для всіх правила поведінки у вигляді юридичних норм, а також індивідуально-юридичні приписи, необхідні для регулювання прав і обов'язків конкретних осіб в певних життєвих обставинах.

Водночас держава є не тільки результатом суспільного розвитку, але й виступає фактором формування політичної системи суспільства. Вона стає основним засобом досягнення цілей, що стоять перед суспільством, концентрує в собі багатоманітність політичних інтересів, надає сталого характеру політичній системі шляхом упорядкування її діяльності. Це зумовлено тим, що лише держава офіційно представляє все суспільство та здатна забезпечити основні права й свободи людей, володіє монопольним правом застосовувати примус на всій території, встановлювати юридичні норми, обов'язкові для всього населення та забезпечувати їх реалізацію.

Державна влада як різновид політичної влади втілюється в державно-правових інститутах і призначена для регулювання суспільних відносин. Державна влада має офіційний публічний характер. В межах країни вона є найвищою, повною, верховною і ні від кого не залежною. Державна влада має свої особливості:

− проголошується від імені держави;

− юридично закріплюється;

− її впровадження в життя забезпечується силою держави;

− регламентується за допомогою права та здійснюється в офіційно встановлених межах і лише певними засобами.

Верховенство державної влади виявляється в її універсальності (її владна сила поширюється на все населення і громадські організації країни), в її прерогативах (державна влада може відмінити будь-який прояв іншої суспільної влади), а також в наявності таких законів впливу, якими

ніяка інша суспільна влада не володіє (наприклад, монополія законодавства, правосуддя). У демократичному суспільстві державна влада набуває форми народовладдя, а її першочерговими завданнями стають:

− втілення свободи і справедливості у відносинах учасників суспільного життя;

− захист та охорона прав і законних інтересів особи та родини (сім'ї);

− забезпечення функціонування державних органів на основі права;

− реалізація повноважень держави не лише через примус, але й через силу громадської думки;

− забезпечення рівних для всіх можливостей в усіх сферах життєдіяльності людей, базуючись на принципах соціальної справедливості, гуманізму і загального блага.

За допомогою ж **права** держава здійснює необхідний нормативний вплив на суспільні відносини. Право тісно взаємодіє з економікою, оскільки, з одного боку, насамперед виробничі відносини в економіці визначають, яким має бути право, а, з іншого – право впливає на економіку (наприклад, через визначення платників податків, установлення розмірів цих податків, мінімальної заробітної плати, правил безпеки праці, тривалості робочого часу та часу відпочинку тощо). Тісно взаємодіє право і з політикою, оскільки те, яким воно є і буде, залежить, у першу чергу, від керівної частини суспільства, яка має державну владу та виконує законотворчу функцію.

Право виступає одночасно і метою, і засобом соціальної справедливості, загальнолюдських інтересів і потреб громадян та їх об'єднань. Воно сприяє розвитку тих відносин, в яких зацікавлені як окремі люди, так і суспільство в цілому, вносить стабільність і порядок у ці відносини, забезпечуючи простір для впорядкованої свободи і соціальної активності. Право служить важливим фактором соціального прогресу, регулюючи суспільні відносини, забезпечуючи організованість і нормальну життєдіяльність, соціальний мир та злагоду, знімаючи соціальну напруженість у суспільстві. Право також виступає мірою свободи та справедливості і стає цінністю як для окремої людини або для конкретної групи людей, так і для суспільства в цілому, відкриває індивіду доступ до соціальних благ, а також є ефективним способом його соціальної захищеності. Право залежить від держави, оскільки:

− виникає як система джерел, що встановлюються або санкціонуються державними органами і службовими особами, а це означає, що юридичне право походить від держави;

− є більш-менш сталим і недоторканним завдяки державі;

− завдяки державі та її органам упроваджується в життя;

− його авторитетність і престижність залежать від держави;

− сутність права відображає соціальну сутність і призначення державної організації.

Але слід мати на увазі, що право має відносну самостійність і впливає на державу (її органи), отже, і держава залежить від права. Право як явище цивілізації та культури:

− обмежує в демократичному суспільстві державну владу;

− упорядковує державну владу через процесуальну і процедурну форму;

− дозволяє державним органам відповідні дії;

− організовує побудову, структуру, вдосконалення і розвиток державних органів, визначає їхнє функціонування;

− надає державним органам престижності та авторитетності.

Держава і право в суспільстві існували не завжди. Основною причиною виникнення держави і права були розпад первісного ладу, потреба у здійсненні управління людьми в нових умовах, поява соціально неоднорідного, класового суспільства, суперечностей між класами, що не могли бути подолані суспільною владою первісного ладу. Держава і право відрізняються низкою ознак від суспільної влади, звичаїв, традицій і моралі первісного суспільства. У демократичному суспільстві формуються правова держава і правова система, що захищають інтереси всіх верств населення.

1.1.2. Причини, фактори, закономірності та стадії виникнення держави і права

Відомо, що першою соціальною формою об'єднання людей було ***первісне стадо***, в межах якого відбувалося біологічне формування людини і власне зароджувалося само суспільство. Йому на зміну прийшла ***родова община*** – група осіб, об'єднаних спільними походженням, господарською діяльністю, місцем проживання і поховання, а також ритуалами. Община складалася з кровних родичів і налічувала декілька десятків людей. Умовно цей період можна назвати додержавним суспільством, яке поетапно було:

− праобщиною (первісним людським стадом);

− родовою общиною;

− селянською общиною.

Община є універсальною формою організації аграрних та інших ранніх суспільств, через яку пройшли (або проходять) усі народи світу. В період існування праобщини закінчився біологічний розвиток людини, виникли штучні житла і знаряддя праці з метою самозбереження і життєзабезпечення. Люди об'єднувалися в колективи, збудовані на кровнородинних зв'язках, із владою ватажка. Це стало початком соціальної організованості, яка розвинулася в період родової общини завдяки колективізму у виробництві й споживанні. Оскільки знаряддя праці були примітивними, а продуктивність праці – низькою, родова община користувалася всім спільно – мала спільну власність, рівномірний розподіл засобів до життя. Головну роль у родовій общині спочатку відігравала жінка (матріархат), вона піклувалася про дітей і господарювала. Споріднення дотримувалося за материнською лінією.

Подальше зростання роду призвело до відокремлення від нього нових родових колективів, об'єднання яких поклало початок формуванню ***племені*** – окремої етнічної спільноти і соціальної організації суспільства. Характерними рисами племені були кровні зв'язки між родами, спільність території, окремих елементів господарства, самосвідомості та управління. Роди об'єднувалися у племена в результаті шлюбних зв'язків, заборонених усередині роду. Спільність інтересів, виробництва і споживання членів роду обумовили таку організацію соціальної влади, як ***первісне суспільне самоврядування***. Первісне суспільне самоврядування:

− існувало лише в рамках роду, виражало його волю і ґрунтувалося на кровних зв'язках;

− суб'єкт і об'єкт управління в ньому збігалися;

− органами самоврядування виступали родові збори, тобто збори всіх членів роду, та старійшини, що обиралися ними;

− суспільні справи вирішувалися волевиявленням дорослих членів роду на зборах;

− влада старійшин, які перебували на чолі роду, а також воєначальників (обиралися тільки на період воєнних дій) ґрунтувалася на авторитеті, досвіді та повазі.

Плем'я управлялося радою старійшин, яка обирала вождя;

− посада старійшини не давала ніяких привілеїв. Він працював нарівні з усіма і одержував свою частку, як усі;

− відмінностей між правами і обов'язками у членів роду не було.

Отже, суспільна влада збігалася безпосередньо з родовою общиною, не була відокремлена від неї. Єдність, взаємодопомога, співробітництво всіх членів роду, відсутність протилежних інтересів дозволяли родовим зборам без конфліктів вирішувати всі питання.

У первісному суспільстві виникали різноманітні суспільні відносини, невід'ємним супутником яких були конфлікти. Саме тому необхідність координації відносин та врегулювання конфліктів потребували появи керівного центру. Вищою владою в родовій общині було зібрання всіх її дорослих членів. Саме в общині з'являється єдиний лідер – старійшина, а пізніше – вождь. Але за часів варварства, коли в суспільстві ще не існувало ані держави, ані права, ***влада мала суспільний характер***, тобто:

− базувалася на *сімейних відносинах*;

− була *безпосередньо суспільною* (спиралася лише на авторитет вождя);

− у суспільстві не було *розділення на різні соціальні групи*, а

− основними правилами поведінки залишалися *звичаї*, які

− мали характер *мононорм*, одночасно регулюючи різнохарактерні відносини. Крім того,

− усі норми поведінки мали *природну основу*, тому що диктувалися економічною необхідністю;

− норми виконувалися людьми, як правило, в *силу звички* і

− мали *усний характер*, а також

− не було *чіткого поділу на права і обов'язки*.

Держави виникають на певному щаблі розвитку суспільства, їхнє виникнення пов'язане з ***трьома великими суспільними поділами праці***:

− виділенням скотарства як відокремленої сфери суспільної діяльності (засобом обміну стала худоба, яка набула функції грошей);

− відокремленням ремесла від землеробства (винахід ткацького верстата, оволодіння навичками обробки металів);

− появою групи людей (купців), зайнятих лише обміном (зосередження багатства в їх руках завдяки посередницькій місії).

У результаті суспільного поділу праці змінилося господарське життя родової общини (залучення військовополонених як робочої сили з метою здобуття додаткового продукту). Жіночий рід змінюється чоловічим (патріархат), де споріднення ведеться за батьківською, а не за материнською лінією. На зміну груповому шлюбу приходить парний шлюб. Інтереси патріархальних сімей вже не повністю збігаються з інтересами роду. З появою сім'ї почалося руйнування родової общини. Виникла ***селянська община.***

Наявність надлишкового продукту дозволила зосередити деяким сім'ям, їхнім главам, старійшинам, воєначальникам знаряддя праці, запаси товарів, стати власниками відокремлених ділянок землі та рабської сили, захопленої в результаті війн. Розвивалася соціальна неоднорідність суспільства. Майнова нерівність (спочатку – міжродова, а згодом внутрішньородова) стала причиною розшарування суспільства і появи груп людей, які «спеціалізувалися» на виконанні загальносоціальних справ (адміністратори, контролери, скарбники та ін.).

Іншою стає організація влади. Замість зборів членів роду все частіше проводилися лише збори чоловіків. Поступово усвідомлювалася важливість гарного управління, керівництва. Відбувся поділ функцій влади на світську (управління), військову (військове керівництво) та релігійну. Рада старійшин стає органом повсякденного управління. З'являється племінна бюрократія (управлінська, військова, релігійна), яка здійснює управління суспільством вже не лише в його загальних інтересах, але й у власних, групових, класових інтересах.

Знадобилася якісно нова організація, спроможна зберігати і забезпечувати життя суспільства як цілого організму. Виникла необхідність у публічній владі, відокремленій від суспільства, з особливими групами людей, які займаються лише управлінням і мають можливість здійснювати організований примус. Такою організацією стала **держава**. Слід зважити на те, що родова організація поступово еволюціонувала в державу, проходячи певні перехідні стадії, однією з яких була «військова демократія» (органи самоврядування ще зберігаються, але вже нові додержавні структури (в особі воєначальника і його дружини) набирають сили.

Таким чином, **причинами** виникнення держави стає необхідність:

− удосконалення управління суспільством, пов'язана з його ускладненням у результаті розвитку виробництва, поділу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростанням чисельності населення і розшаруванням суспільства на соціально неоднорідні групи (класи);

− підтримання в суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну усталеність, що досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних (насамперед юридичних) норм;

− придушення опору експлуатованих мас, які виникли в результаті розшарування суспільства на соціально неоднорідні групи (класи);

− захисту території та ведення війн як оборонних, так і загарбницьких;

− організації значних суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей (у ряді країн Азії та Африки).

Держава та право виникли під впливом низки **факторів**:

− ***географічних***, оскілки державні форми організації суспільства виникали тільки там, де існували відповідний клімат, значні джерела прісної води та види флори і фауни, придатні до селекції;

− ***економічних***, як необхідність державної регламентації економічних відносин у зв'язку із розподілом праці, появою доданого продукту і виникненням приватної власності;

− ***технологічних***, пов'язаних з початком виготовлення людиною металевих знарядь праці та зброї;

− ***політичних*** **–** у зв'язку з появою соціальних груп з різними політичними інтересами;

− ***соціальних*** як наслідок протиріч між різними соціальними групами;

− ***психологічних***, оскільки і окрема людина, і певні соціальні групи почали усвідомлювати свої права і обов'язки;

− ***культурних***, оскільки виникла необхідність цивілізованого управління суспільством.

Таким чином, виникнення держави стало наслідком сприятливого поєднання багатьох факторів, одна група яких стосувалася географічного середовища, а друга – людської особистості.

Закономірностями виникнення держави і права слід вважати ті послідовні стадії економічних, соціальних і культурних змін у людському суспільстві, які відбувалися від моменту його зародження до остаточного оформлення державності та загальнообов'язкових правил поведінки. Ці закономірності мали свої особливості у різних народів. Вони розрізнялися як часом початку процесів державо- і правотворення, так і їх темпами. Це, без сумніву, зумовлювало своєрідність державно-правових процесів у різних країнах, але результат у будь-якому випадку був однаковим – виникнення держави і права.

До **стадій** цього об'єктивного процесу суспільного розвитку слід зарахувати:

− ***виникнення біологічної нерівності в родовій общині***, пов'язаної з появою в ній лідера – людини, яка сприймалася всіма іншими членами общини як головний носій знань і життєвого досвіду, або як найбільш вдалий мисливець;

− ***появу соціальної нерівності в родовій общині***, зумовленої перетворенням лідерства на постійну соціальну функцію, коли воно

починає охоронятися релігією та громадською думкою, перетворюючи лідерство на інститут соціальної влади, здатний примусити окремих членів суспільства діяти в інтересах усього колективу;

− ***оформлення економічної нерівності в людському колективі***, яка стала наслідком нерівного розподілу продуктів споживання між членами одного колективу на користь тієї його частини, яка зосередила в своїх руках соціальну владу;

− ***формування надобщинних органів влади***. Це стало результатом поступового розвитку родової общини, яка внаслідок демографічних процесів трансформувалася у велику племінну спільноту. На цій стадії остаточно оформлюються владні племінні структури на чолі з ієрархією вождів;

− ***виникнення протодержави*** – політичної структури, в якій існували соціальна і майнова нерівність, розподіл праці, обмін продуктами виробництва та послугами. Вона виникла як об'єднання общинних поселень, підпорядкованих одному центру – резиденції вождя;

− ***появу власне держави***. Дана стадія є завершальною в процесі становлення державності та закономірним результатом історичного розвитку людського суспільства.

1.1.3. Теорії походження держави

Походження держави є досить довгим історичним процесом, який дуже складно реконструювати. Саме тому з часом та причинами виникнення держави в науці існують різні точки зору. Так,

– ***соціально-економічна теорія*** (саме на ній базується більшість сучасних поглядів на походження держави) виходить із того, що держава виникає тільки з початком розділення суспільства на окремі соціальні групи, які мали різні соціальні інтереси. Представниками даної теорії є К. Маркс, Ф. Енгельс та В. Ленін. Соціально-економічна теорія називає три можливі форми виникнення держави:

– *афінську (класичну) форму*, де головним фактором були внутрішні протиріччя;

– *римську*. Тут головним фактором було внутрішнє насильство (наприклад, боротьба патриціїв та плебеїв) та

– *німецьку*. У цьому випадку головним фактором виникнення держави стало зовнішнє насильство (коли захоплювалися вже заселені іншими народами території і встановлювалося панування загарбників).

У процесі подальшого розвитку науки з'явилися також інші **теорії походження держави**, які втім переважно все ж таки базувалися на різних філософських ідеях. Виняток становить лише соціологічна теорія – єдина з тих, що, на наш погляд, повністю ґрунтується на наукових методах. До найпоширеніших же теорій традиційно належать:

– ***теологічна***, що є «обов'язковою» частиною віровчення певних релігій. У деяких з них, наприклад, у давньоєгипетській, правитель вважався богом, а держава мала сакральний характер. Існує думка, що у християнстві держава виникає як результат дії Бога, і хоча в Старому Заповіті зустрічаються тексти, в яких Бог має певне відношення до держави, наприклад, наділяє царів благодаттю, але ж теологія відстоює тезу про державу як необхідне зло, а не благо, дароване Богом. Держава за своєю суттю – антихристиянський інститут, оскільки ґрунтується на принципі справедливості. Символ законності – сліпа Феміда, що роздає «всім сестрам порівну». Але Євангеліє відкидає принцип справедливості як нижчу сходинку моральності. Вище справедливості – милосердя. Держава будується на принципі «стратити, не можна помилувати», а церква – «стратити не можна, помилувати». Перша людина, яка увійшла за Біблією до раю – це розбійник, справедливо засуджений за законом, але помилуваний Христом, який відкинув справедливість заради милосердя. За вченням майже всіх святих, сенс держави в запобіганні пеклу на землі.

Таким чином, основна ідея теологічної теорії – божественне першоджерело походження і сутності держави: вся влада від Бога. Це надавало їй безумовної святості;

− ***патріархальна*** (її ідеї розробляли Арістотель, Р. Філмер та М. Михайловський). У Стародавній Греції під політикою розуміли не боротьбу за владу, а участь у справах міста – поліса. Тих, хто не хотів займатися цією справою називали «ідіотами» – людьми, які ігнорують загальні інтереси. Це було звинувачення в егоїзмі. Вважалося, що поліс – це об'єднання родин, і якщо людина ігнорує справи поліса, то вона байдужа і до своєї родини, що визнавалося аморальним. Тому держава, на думку прибічників цієї теорії, виникає як організація з управління справами об'єднання родин, а державна влада вважалася похідною від влади батька;

− ***договірна*** (її автори Ж.-Ж. Руссо, О. Радищев, Дж. Локк, Т. Гоббс, Б. Сіноза). Згідно з цією теорією, держава є гарантом попередження «війни всіх проти всіх». Якщо не буде держави, то люди знищать одне одного. Держава є способом «придушення внутрішнього звіра». З виникненням суспільства люди інтуїтивно прийшли до необхідності створення держави, без якої подальший розвиток людства був би неможливим і закінчився б їх самознищенням. Іноді представники цієї теорії стверджують, що держава виникає на підставі усного договору між людьми – між народом та правителями. Тобто, за цією теорією, держава виникла в результаті угоди (суспільного договору) як акту розумної волі людей. Основою цієї теорії є положення про те, що державі передував природний стан людей. На основі цього первинного договору створюється громадянське суспільство і його політична форма – держава. Остання забезпечує охорону приватної власності і безпеки індивідів, які уклали договір. Водночас укладається вторинний договір про підпорядкування їх певній особі, якій передається влада і яка зобов'язана здійснювати її в інтересах народу. В іншому випадку народ має право на повстання;

− ***психологічна*** (її представниками є Г. Тард та Л. Петражицький). За цією теорією, виникнення держави було обумовлено певними психологічними особливостями людей. Наприклад, у одних є потреба управляти, а в інших – підкорюватись. Так, на думку засновника психоаналізу З. Фрейда, прогрес людства пов'язаний із тим, що люди навчилися стримувати три свої основні інстинкти: сексуальний, вбивства та канібалізму. Культура є системою заборон, які спрямовані на придушення «воно», звіриної природи, держава ж є частиною культури. Окрім того, на думку таких видатних психологів, як Адлер, Леонтьєв, Джемс, Берн та ін., особистість – це соціальне я. Якщо людина ізолює себе від суспільства, то її особистість буде зруйнована. Людина не може існувати в якості людини поза суспільством, а суспільство без держави неможливе. Саме тому для збереження психіки в умовно нормальному стані необхідна держава;

− ***органічна*** (представником теорії був Г. Спенсер). Прибічники цієї теорії вважали, що держава органічно притаманна людському суспільству, яке будується за аналогією з людським тілом. Наприклад, держава містить апарат управління, і у людини є такий апарат – мозок. Такі уявлення про державу були сформульовані ще давньогрецькими мислителями. Наприклад, Платон, порівнював структуру і функції держави зі здатністю і сторонами людської душі. Арістотель вважав, що держава багато в чому нагадує живий людський організм, і на цій підставі заперечував можливість існування людини як істоти ізольованої. Образно свої погляди він аргументував таким чином: як руки і ноги, відняті від людського тіла, не можуть самостійно функціонувати, так і людина не може існувати без держави. В остаточному вигляді органічна теорія була сформульована у XIX ст. На думку її представника Г. Спенсера, держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. Важливою тезою даної теорії є твердження про утворення держави одночасно зі своїми складовими частинами – людьми – і буде існувати, доки існує людське суспільство. Державна влада – це панування цілого над своїми частинами, що виражається у забезпеченні державою благополуччя свого народу. Якщо організм здоровий, то й клітини його функціонують нормально;

− ***теорія насильства*** (вона представлена поглядами Є. Дюрінга, К. Каутського, Гуміловича) вважає державу результатом підкорення одного народу іншим або наслідком боротьби різних політичних сил в одному суспільстві. Люди об'єднуються в суспільство, у якому виникає держава, не через спільну тягу до такого об'єднання, а тому, що воно виникає як результат насильства одних над іншими. Тобто причину походження, основу політичної влади і держави, представники теорії насильства вбачали не в економічних відносинах, а в завоюванні, насильстві, поневоленні одних племен іншими. У результаті такого насильства, стверджували вони, створюється єдність протилежних

елементів держави: володарюючих і підлеглих, багатих і бідних, переможців та переможених. Не суспільний договір чи ідея свободи, а зіткнення ворожих племен, війна, спустошення, тобто насильство, і є причиною виникнення держави. Отже, за цією концепцією, держава – це організація панування одного племені над іншим, яка виникла шляхом насильства. А насильство і підпорядкування володарюючим підвладних є основою виникнення економічного панування. У результаті воєн племена перетворюються в касти, стани і класи. Завойовники перетворювали підкорених на рабів. Але прихильники теорії насильства не можуть пояснити, чому лише на певній стадії завоювання з'являються приватна власність, класи і держава. Відомо, що насильство лише впливає на процес утворення держави, але без відповідних економічних чинників воно не може бути причиною їх виникнення;

– ***соціологічна*** (представником якої є О. Зінов'єв). Згідно з цією теорією люди спочатку жили в «предсуспільстві» – у родовій общині, де ще не існувало держави, але була сімейна влада. Коли ж на обмежених територіях з різних причин (головною з яких є підкорення одними племенами інших) відбувається скупчення великої кількості людей, вони змушенні були взаємодіяти вже на основі певних загальних інтересів. Так виникає суспільство. Держава є частиною суспільства і не може існувати без нього. Взаємодія між людьми ґрунтується на соціальних законах, які обумовлюють поведінку людей і є універсальними. Держава виникає як результат дії цих законів, або ж як їх регулятор та механізм обмеження. Основними з цих законів є такі:

– *закони екзистенціального* егоїзму (приватні інтереси ніколи повністю не збігаються з громадськими. Різні частини суспільства, як правило, віддають перевагу власним приватним інтересам над громадськими, за винятком тих рідких випадків, коли це явно на користь їхнім приватним інтересам і коли вони на це змушені силою та обставинами, держава ж є механізмом, який змушує людей у певній мірі задовольняти саме громадські інтереси);

– *закони ієрархії* (не існує суспільства без ієрархії управління. Зі збільшенням же кількості людей, що претендують на вищий рівень задоволення потреб, зростає і кількість людей, змушених задовольнятися нижчим рівнем);

– *закони влади та управління* (якщо в людському об'єднанні не відбувається поділу на керуючий орган і кероване тіло, воно виявляється нежиттєздатним. Керуючий орган повинен бути тільки один, а соціальний об'єкт – керованим, інакше він зникає. Для успішного досягнення мети, яку переслідує група або суспільство, необхідно компетентне і адекватне керівництво та його діяльність, інакше успіх приречений. Будь-яке суспільство будується на певному рівні свободи індивідів, яка необхідна для нормального функціонування суспільства. Але для підтримки порядку в суспільстві необхідно певною мірою обмежити свободу його членів за допомогою апарату примусу для збереження порядку в самому суспільстві).

Крім зазначених, існують також:

− ***іригаційна (гідравлічна)*** теорія (представлена ідеями К. Віттфогеля). Згідно з цією теорією, виникнення держави стало наслідком необхідності організувати велику кількість людей для будівництва іригаційних споруд. Тобто передумовою ранньої державності був перехід до іригаційного землеробства. Його впровадження не тільки сприяло зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, але ще й створювало необхідні організаційні умови розгалуженого державного апарату. Віттфогель пов'язував деспотичні форми держав азіатського способу виробництва з будівництвом іригаційних споруд, для чого необхідні були жорстке централізоване управління і підпорядкування. Деспотизм він називав «гідравлічною» цивілізацією. Ця теорія мала локальний характер, оскільки пояснювала виникнення держави в регіонах із жарким кліматом і не пояснює особливостей процесу державотворення в інших регіонах;

− ***теорія інцесту*** (її представником був К. Леві-Строс) виділила заборону кровозмішення як вихідний фактор структуризації суспільства і виникнення держави. На думку автора теорії інцесту (кровозмішення) головним чинником виокремлення людини зі світу природи стала заборона (табу) на кровозмішення. Збереження людського роду і подальший його розвиток вимагали створення спеціальних органів усередині родової общини, здатних контролювати додержання заборони інцесту і застосовувати примус до її порушників. Ці контролюючі органи з часом стали виконувати також інші громадські функції, виступаючи прообразом майбутньої державної організації. Введення заборони на кровозмішення і відтворювання внаслідок цього людського роду є історичним фактом. Його не можна недооцінювати, але вважати основним у процесі державотворення видається безпідставним і недоцільним;

− ***патримоніальна теорія*** (її обстоював Галлер). Теорія наголошує на тому, що держава є результатом розвитку інституту земельної власності, оскільки саме право володіння землею розповсюджується і на людей, які на ній мешкають.

Досить відомими є також інші теорії походження держави (***олігархічна, теорія географічного детермінізму, багатофакторна теорія*** тощо).

1.1.4. Теорії походження права

Процес виникнення права є досить складним і багатоаспектним. Протягом всієї історії розвитку юридичної думки вчені намагалися визначити не тільки природу і сутність права, але й причини його появи. Різноманітність теорій, які намагаються пояснити умови і причини виникнення права, обумовлена як суттєвими розбіжностями у світогляді авторів цих теорій, так і різним розумінням сутності та призначення права, а також наявністю впливу відповідної історичної епохи. Розглянемо деякі з таких **теорій походження права.**

За ***теологічною теорією*** (засновниками якої були Ф. Аквінський та Ж. Марітен) право було створено Богом і дароване людині через пророка або правителя. Воно виражає волю Бога, вищий розум, добро і справедливість. Ф. Аквінський підкреслював, що світ заснований на ієрархії форм (божественної, духовної та матеріальної), на чолі якої стоїть Бог. Підпорядкування існує і в системі законів – вічних, природних, людських і божественних. Теологічна теорія відповідала релігійній ідеології, яка панувала в епоху Середньовіччя та виправдовувала дії правителів, оскільки право є божественним за природою і не може бути результатом волі і бажань людей. Раціональні дослідження питань про походження права при цьому обмежувались рамками віри. В епоху капіталізму теологічні теорії існували у формі *неотомізму*, який виходив з божественної природи права. На думку представників даної теорії існують два світи: світ духовний (нематеріальний) і похідний від нього світ матеріальний. Їх єдність визначається духовним початком – Богом. Право являє собою результат дії духовних начал, відображення божественного розуму в суспільному порядку.

Дана теорія стала відповіддю на виклик свого часу. Її перевагою є те, що її автори вперше жорстко пов'язали такі поняття, як право і справедливість. Разом з цим є великі труднощі в тому розумінні права, яке пропонує теологічна теорія. По-перше, вона вимагає віри у певне божественне начало. Тому вона обмежує раціональне дослідження питання про походження права в рамках віри. По-друге, не існує універсально прийнятної концепції Бога. Наприклад, семітська релігія іудаїзму, іслам і християнство розглядають Бога як антропоморфну істоту чоловічої статі. Індуїсти ж вважають Бога абсолютної душею, а індивідуальну душу лише частиною цієї душі.

Представники ***теорії природного права*** (Конфуцій, Арістотель, М. Цицерон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін.) вважали, що природне право на відміну від позитивного (встановленого внаслідок волі держави) виникає як закон доброчесності, як право справедливого розуму. Природне право належить людині від народження, однак будь-які закони (навіть закони природи) потребують гарантій. Тому люди відмовились від можливості самостійно захищати свої права і домовились утворити державу, яка має право видавати закони і супроводжувати їх санкціями. В теорії природного права домінує антропологічне пояснення причин виникнення права. Вона дозволяла оцінювати чинне право з позицій справедливості і розумності, закликала до його змін у разі невідповідності природним правам, але висновки стосовно вічності права у зв'язку з обумовленістю його природою людини не можна вважати науково обґрунтованими.

Тобто у природно-правовій теорії домінує антропологічне пояснення права і причин його виникнення. Якщо право породжене незмінною природою людини, то воно існує до тих пір, поки існує людина. Основні положення теорії природного права знайшли закріплення в Декларації незалежності США (1776 р.), потім в Конституції США (1787 р.), в Декларації прав людини і громадянина у Франції (1789 р.) та інших документах Поступившись на певний час своє місце історичній школі

права, теорія природного права вступила у XX ст., в період відродженого природного права і отримала широке розповсюдження в багатьох країнах Європи, Латинської та Північної Америки.

Історична теорія (представлена поглядами Г. Гюго, К. Савіньї, Г. Пухти) відстоювала тезу про те, що право виникає спонтанно, як мова народу. Воно виростає з національного духу, народної свідомості і набуває специфічного характеру, притаманного тільки певному народові в найбільш ранній період його історії. Тому право виключає всі фактори випадкового, повільного походження. Законодавча діяльність – заключна стадія утворення права, законодавці тільки виражають у юридичній формі те, що диктує «народний дух». Право не має універсального характеру, його інститути слід вивчати в контексті конкретного часу, місця, особливостей національного духу того або іншого народу. Прихильники історичної школи права правильно стверджували, що право – об'єктивне історичне явище, обумовлене етнокультурними факторами, і водночас вони перебільшували значення суспільної свідомості, відхиляли абстрактні методи оцінки права, не давали однозначної відповіді на питання про те, що слід розуміти під «народним духом», який проявляється у звичаях.

Історична теорія права має кілька переваг. Одне з головних – це правильний висновок про те, що право – це об'єктивне явище, а не чиєсь довільне творіння. Крім того, стверджується, і з цим цілком можна погодитися, що право – явище історичне і розвивається разом із суспільством, а не стоїть на місці, будучи раз і назавжди даним. Водночас історична теорія має і свої недоліки. Вона гіперболізує роль лише однієї сторони життя суспільства – суспільної свідомості.

Психологічна теорія (її ідеї обстоювали Л. Петражицький і Т. Тард, а також їхні послідовники А. Росса, Ж. Гурвич та М. Райснер) пов'язувала витоки права з різними проявами людської психіки (індивідуальної або колективної). Серед них – потреба у впокоренні, почуття наслідування, бажання і вірування, вольові імпульси, пристосування як спосіб вирішення соціальних суперечностей і т. ін. Л. Петражицький, зокрема, зводив право до правових емоцій імперативно-атрибутивного характеру. Правові переживання він поділяв на два види: переживання позитивного права (уявлення про те, що норма – це результат зовнішнього рішення) і переживання інтуїтивного, автономного права, не пов'язаного з позитивним. Інтуїтивне право – абсолютне, а позитивне – відносне. Законодавство є тільки «проекцією» правових переживань, «фантазмом» психіки.

Віддаючи перевагу в процесі виникнення права психологічним чинникам, ця теорія не враховує впливу на нього інших об'єктивних факторів. Проте слід визнати позитивний внесок психологічної теорії у вчення про формування правосвідомості. Представники психологічного напряму бачать витоки права в психіці, емоціях людей. Це або «психологічна потреба підпорядкування і покори», або «почуття колективної взаємодії», або «почуття наслідування». Психологічний напрям все пояснює і виводить із психіки, відриває право від його дійсних коренів.

Класова (марксистська) теорія (її засновниками стали К. Маркс та Ф. Енгельс) спиралася на історико-матеріалістичне вчення про суспільство і суспільний розвиток. Генезис права пов'язувався нею з класовою боротьбою. Панівний у суспільстві клас змінює звичаї на свою користь, пристосовує їх до власних потреб, а в разі необхідності цілеспрямовано створює нові закони, в яких виражається його воля. Право є знаряддям створення жорстких рамок діяльності для пригніченого класу. Як і інші форми свідомості, воно виникає та розвивається відповідно до змін в економічній структурі суспільства. Саме спосіб виробництва матеріальних благ зумовлює загальний характер політичного, правового, соціального і духовного життя людини. Оцінюючи цю теорію, слід наголосити, що дійсно економічні фактори відіграли значну роль у походженні права, але вони не є єдиною причиною, яка породила правові явища в історії людства. Крім того, в праві часто виражена не тільки воля панівного класу, але й загальна воля людей, які живуть у суспільстві.

Відповідно до цієї концепції, пусковим механізмом зародження права є класові суперечності. Автори вважають їх каталізатором соціального прогресу взагалі. З цього випливало б зробити висновок про те, що якщо ми прагнемо до суспільного прогресу, то неодмінно мають інтенсифікувати класову боротьбу. Проте досвід соціального життя свідчить про те, що класова боротьба – це явище, яке можна розглядати і як негативне, оскільки вона сприяє виснаженню й знищенню матеріальних і людських ресурсів суспільства, так необхідних для подальшого прогресу.

Теорія примирення (її автори – Г. Берман і Е. Аннерс) пояснювала походження права необхідністю упорядкування відносин між родами. Відповідно до даної теорії, право почало зароджуватися не для врегулювання відносин усередині роду, а з метою впорядкування відносин між родами. Всередині роду обов'язок миротворчості та судової влади виконував найбільш шановний представник роду. Кожен окремий індивід роду ще не представляв собою суб'єкта. Адже рід забезпечував йому безпеку та захист. Сила роду, таким чином, була силою кожного його члена і тому в інтересах будь-якого індивіда було не протиставляти себе роду. Між родовими групами траплялися конфлікти, і їх залагодження було в інтересах племені. Плем'я – це, перш за все, одиниця військова. Його сила в той далекий час визначалася числом, а не вмінням. Ось чому було вкрай невигідно втрачати людей внаслідок внутрішніх конфліктів. Саме з договорів про примирення, що укладаються спочатку за допомогою народних зборів, потім ради старійшин, виникло, як вважають прихильники цієї теорії, примирливе право. З часом договір примирення в силу повторення ситуацій однорідного характеру поступово переріс у правила, правові норми, відповідно до яких все більше підвищувалася сума штрафу за нанесення тілесних ушкоджень і т. ін. З часом правила примирення стали диференціюватися. На основі дозволу певного ряду ситуацій різного характеру виникла ціла система правових норм.

Ця теорія ґрунтується на численних історичних фактах, і в цьому її плюс, але є все ж таки однобічною, оскільки право виникло не тільки для примирення родів, але й для регулювання різних сторін життєдіяльності суспільства, захисту особистих і загальних інтересів його членів.

Регулятивна теорія походження права поширена головним чином в азіатських країнах. Згідно з цією теорією право виникає для встановлення і підтримки єдиного порядку для всієї країни. Але ж які питання суспільного життя стало необхідно регулювати за допомогою прийняття норм права? На першому етапі розвитку людського суспільства, ймовірно, лише невелике коло питань потребувало впорядкування за допомогою правових норм: розподіл території за вимушеної передислокації народу (закінчення свого роду договору між племенами), встановлення правил екзогамії, заборони інцесту та ін. Потім з розвитком виробництва виникає необхідність регламентувати вже не тільки порядок придбання землеволодіння, а також і сільськогосподарське виробництво. Коли ж розвиток виробництва перейшов на новий рівень і обмін продуктами праці набув масового характеру, почали регулюватися заходи ваг, установлюються грошові системи, справедливі ціни на товари. Таким чином, у міру необхідності всі сфери життя людей (економічна, політична та соціально-побутова) регулюються нормами права все щільніше й щільніше. У цьому і полягає причина появи права.

Регулятивна теорія має чимало плюсів. По-перше, вона узгоджується не тільки з історичними фактами, але й з усім ходом розвитку історії. Дійсно, правовий потенціал накопичувався поступово і постійно збільшувався. По-друге, оцінюючи з позиції сьогоднішнього дня процес походження права, потрібно свої оцінки засновувати на певних об’єктивних показниках – письмових джерелах права. Дійсно, в перших письмових джерелах домінують норми кримінального права, однак узагальнення типових, протиправних ситуацій та встановлення за них санкцій – це теж регулювання і не тільки превентивне. Крім того, вже в цих джерелах є норми, що регулюють власність, порядок укладення договорів, наявні також спадкові, сімейні та інші норми права. Водночас регулятивна теорія страждає певним максималізмом. У її підтексті проглядається хибна теза: людина настільки розумна істота, що їй все під силу.

Існує ще ***західноєвропейська теорія***, прибічники якої історію західного права ведуть не від найдавніших юридичних текстів, і не від відомих грецьких і римських пам’яток права, а з періоду, що слідував за рецепцією римського права в Європі. Американський вчений-юрист Г. Берман, який опублікував фундаментальну працю з історії європейського права, вважає, що західна традиція права зародилася в Європі XI–XII ст., але основи її були закладені не державами, а католицькою церквою. Базовою європейською системою права виступило право канонічне – підсумок Папської революції XI ст. і затвердження політичної незалежності римської церкви як корпоративної освіти під егідою Папства.

1.1.5. Історичні типи держави і права

Соціальна сутність держави і права змінювалася протягом їх історичного розвитку. Саме тому типи держави і права називають історичними. **Історичний тип держави і права** – це система основних рис і ознак, притаманних державі і праву на певних етапах розвитку людського суспільства. Існує декілька підходів до **історичної типологізації держав і права**. Так, за ***формаційною ознакою*** виділяють:

− рабовласницькі держави і право, які є найдавнішим типом держави та права і поділяються на держави і право Стародавнього Сходу та античні держави і право;

− феодальні держави і право;

− буржуазні держави і право;

− держави і право перехідного (до соціальної демократії) типу у вигляді держав промислово розвинутих країн, а також

− держави і право соціальної демократії.

Основу **рабовласницьких держав** (що виникли у IV–III тисячоліттях до н. е.) складала власність рабовласника і на засоби виробництва, і на раба. Існувало два типи рабовласницьких держав: держави Стародавнього Сходу (Стародавні Єгипет, Індія і Китай, Вавилон, Ассирія та ін.), в яких зберігалися пережитки варварства, а держава відігравала провідну роль в економічному житті та античні держави (Стародавня Греція та Стародавній Рим). Тут пережитки первісного ладу були мінімальними, а роль держави в управлінні економікою – максимальною.

Для рабовласницьких держав характерними були різноманітні *форми правління* (як монархії (і для східних, і для античних держав), так і республіки (для держав античних) аристократичні і демократичні), *форми державного устрою* (типовими при цьому були імперії), *державно-правового режиму* (в усіх державах він був антидемократичним, а в державах Стародавнього Сходу – у формі деспотії). Існує низка ознак східної деспотії, що відрізняє її від рабовласницької держави. Першою ознакою слід вважати абсолютне домінування держави над суспільством. Держава являє собою домінуючу силу, що стоїть над людиною. Формуючи суспільні ідеали, смаки та відносини, вона виступає як тотальна держава, що ставить собі за мету врегулювати всю різноманітність відносин – як у родині, так і в державі або суспільстві. В умовах Східної деспотії не було чіткого розмежування між релігійно-ідеологічними постулатами та вимогами життя, між релігійною та світською владою. Не було й не могло бути незалежного суду. Друга ознака Східної деспотії полягала у великій регулятивній ролі релігії. Не випадково всі деспотії були ідеологізованими державами, де етика й мораль не відрізнялися від державного закону. Релігійний ідеал однаково диктував норми особистого, суспільного і державного життя, відображаючи усвідомлення якогось вищого надлюдського порядку, якому повинні слідувати всі люди без винятку. Цей ідеал існував в умовах будь-якої деспотії. Проте влада деспота (це третя ознака східної деспотії) завжди освячувалась не лише зверху, але й знизу. Деспот втілював найбажаніші

примхи підданих, їх жадобу до ситого та безбідного життя. Проте при цьому деспотія ніколи не надавала народу обрати собі власний шлях до щастя. Четверта ознака східної деспотії полягала в тому, що у своїй діяльності вона спиралася насамперед на примус та терор. Ця політика сприяла тій атмосфері страху, за допомогою якої система не стільки карала злочинця, скільки намагалася залякати підданих. При цьому останні також підтримували зазначену систему шляхом доносів та шпигунства. П'ята ознака полягає в тому, що в умовах деспотій страх перед верховною владою поєднувався з безкрайньою вірою у її носіїв. Піддані покладають на деспотів надію щодо відновлення потоптаної справедливості. В їхніх очах деспот являє собою грізного захисника народу, що карає зло та свавілля, які панують на всіх щаблях продажної адміністрації. Внаслідок цього любов та страх переплутуються у нерозривну єдність.

Для права рабовласницьких держав характерним був його суто рабовласницький характер, коли значна частина населення – раби – не стали суб'єктами права, а дорівнювались до неживих істот. Водночас класичними стали демократичне державне право Стародавньої Греції та приватне (майнове) право Стародавнього Риму.

Економічною основою **феодальної держави** виступала власність феодалів на землю. Феодальна власність на землю були основою соціальної нерівності, а основними класами були феодали та залежні від них селяни. Водночас існували також інші соціальні верстви: міські ремісники, торговці тощо. Класова диференціація феодального суспільства певним чином поєднувалась з поділом на стани – групи людей, що відрізняються між собою обсягом закріплених у законі прав та обов'язків. Так, у Франції привілейованими станами були: перший стан – духовенство та другий стан – світські феодали. Усі ж інші, хто займався землеробством, ремеслами та торгівлею, утворювали так званий третій стан. На Русі такого варіанта чітко закріплених станів не було. Проте існували привілейовані стани князів, бояр, дворянства та духовенства. Стани ж ремісників, купців та міщан не мали тих привілеїв, якими були наділені представники вищих станів. Найбільш безправними були залежні селяни, примусово закріплені за землею. Право відкрито закріплювало станову нерівність та привілеї.

Основними для цього історичного типу держави стали *форми правління* (монархії в багатьох її проявах: ранньофеодальної (вона поєднувала риси варварства та феодалізму, наприклад, Київська Русь), централізованої (у подальшому абсолютної), в якій влада зосереджувалася в одному центрі – руках монарха та станово-представницької, яка стала наслідком підтримки монархічної влади заможним населенням міст. Саме так виникли парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, Земський собор в росії), *форми державного устрою* (існували також унітарні держави та імперії), *форми державно-правового режиму* (як демократичний, так і антидемократичний). На останньому етапі в надрах феодального суспільства стали народжуватись буржуазні відносини, що потребували вільного працівника, який міг би вільно розпоряджатися своєю працею. Проте розвиток нових відносин стримували феодали та їхня

держава. Саме тому між молодою буржуазією та феодалами виникли гострі суперечності, що вирішились у період буржуазних революцій, в результаті яких виник новий тип держави.

Для **феодального права** характерними були жорсткість, відверта класовість (на користь феодалів), неузгодженість, сильний вплив релігійно-правових норм і відсутність поділу права на галузі та інститути.

Буржуазні держави виникли у XVII–XVIII ст. внаслідок буржуазних революцій. Даний тип держави був заснований на приватній власності буржуазії на засоби виробництва і відсутності її у пролетаріату. Для буржуазної держави характерними стали багатоманітність *форм правління* (вони представлені і обмеженою монархією, що стала наслідком компромісу між буржуазією і феодалами) і республікою (як президентською, так і парламентською), яка встановилася там, де буржуазія досягла повної політичної монополії), *форм державного устрою* (в цей час поширеними були імперії, унітарні держави, федерації та конфедерації), *форм державно-правового режиму* (як демократичного, так і антидемократичного). Державам цього періоду притаманними стали також розростання державного апарату та розширення сфери дії держави.

Буржуазна держава закріплювала та захищала буржуазний економічний лад. Вона охороняла умови буржуазної експлуатації і, насамперед, її основу – приватну власність на знаряддя та засоби виробництва. Незалежно від своєї форми вона виступає як знаряддя панування капіталу над трудом. Суть цього типу держави полягає в тому, що вона являє собою диктатуру буржуазії, комітет, що управляє її загальними справами, машину в руках капіталістів, щоб тримати у покорі пролетаріат та інші трудові класи й верстви. Водночас виникнення буржуазної держави та буржуазної демократії означає рух уперед порівняно з феодалізмом. Вона є частиною політичної надбудови над таким економічним базисом, що передбачає особисту свободу працівника, його незалежність як особистості від капіталіста. В умовах буржуазного суспільства не застосовується позаекономічні засоби стимулювання до праці, як це було в умовах рабовласницької та феодальної держави. На перший план тут виходить економічний примус.

Для **буржуазного права** характерним було зростання його ролі в регулюванні суспільних відносин, формальне закріплення рівноправності, законності, недоторканності прав людини, свободи приватної власності, невтручання держави у громадське життя, цензовий характер, а також детальна і кваліфікована розробка та кодифікація різних галузей права.

Держави перехідного (до соціальної демократії) **типу** з’явилися у першій половині XX ст. внаслідок або поступового (еволюційного) розвитку (це держави промислово розвинутих країн соціально орієнтованого капіталізму), або революційного розвитку (це всі соціалістичні держави). Для соціалістичних держав характерними були задекларовані антиексплуатаційна сутність, демократизм, єдність закону і дисципліни, основні права і свободи людини, які залишилися втім лише теоретичними постулатами. Водночас до позитивних сторін соціалістичної

держави слід зарахувати конституційне закріплення прав людини другого покоління (соціально-економічних: на працю і відпочинок, на матеріальне забезпечення тощо), які можна забезпечити лише силами держави.

Держава соціальної демократії – це організація політичної влади трудящих-власників (вони становлять більшість суспільства), яка, керуючі суспільством згідно з їхньою волею, забезпечує здійснення і захист прав людини, нації і народу, а також задоволення загально соціальних вимог на загальнолюдських принципах свободи, справедливості і солідарності.

Типологізація держав можлива також за іншими критеріями:

− ***за рівнем технічного розвитку*** виділяють держави:

− *доіндустріальні* (держави, рівень яких значно нижчий за світові стандарти);

− *індустріальні* (держави, які за своїм технічним рівнем відповідають світовим стандартам) та

− *постіндустріальні* (які перевищують стандартний рівень розвитку);

− ***за поступовістю*** ж ***розвитку*** розрізняють:

− *прогресивні*;

− *консервативні та реакційні держави*.

Існує також ***цивілізаційна*** типологія держав, запропонована японським вченим А. Тойнбі у книзі «Осягнення історії», згідно з якою вся історія людства поділяється на 21 цивілізацію (еллінську, західну, православну, китайську та ін.). Відомою є також ***теорія конвергенції***. Термін «конвергенція» в перекладі з латинської означає «зближення», «сходження». Ця теорія виникла у 1950-ті роки. Її положення розробляли П. Сорокін, Дж. Голбрейт, У. Ростоу, Р. Арон, Ж. Фураст'є, Я. Тінберген та ін. Сутність теорії конвергенції полягає у визнанні факту того, що в сучасних умовах (у середині XX ст.) відбувається зближення (синтез) капіталістично та соціалістично орієнтованих систем завдяки подоланню різниці між ними шляхом запозичення позитивних рис кожної із систем і ліквідації негативних моментів у кожній із них, засноване на культурних, технічних та інших аспектах науково-технічної революції.

Контрольні питання і завдання

1. Розкрийте соціальну роль держави і права у житті сучасного суспільства.
2. Під впливом яких факторів виникли держава і право?
3. Які закономірності виникнення держави і права Вам відомі?
4. Назвіть основні теорії походження держави.
5. Розкрийте зміст теологічної та психологічної теорій походження держави.
6. Назвіть основні теорії походження права.
7. Розкрийте зміст історичної та регулятивної теорій походження права.
8. Назвіть історичні типи держави і права за формаційною ознакою.
9. Наведіть характеристику буржуазного типу держави і права.

Глава 2
Основи теорії держави

1.2.1. Поняття, сутність, властивості та ознаки держави.
1.2.2. Механізм держави.
1.2.3. Функції держави, форми та методи їх здійснення.
1.2.4. Форма держави.
1.2.5. Правова держава і громадянське суспільство.

1.2.1. Поняття, сутність, властивості та ознаки держави

Напевно, важко переоцінити значення держави для суспільного розвитку людства, оскільки вона виступає універсальною політичною формою організації суспільства і центральним елементом його політичної системи. Саме держава надає правилам поведінки значення обов'язкових і своїм авторитетом, примусовою силою забезпечує їх належне виконання суб'єктами суспільних відносин. Саме їй належить провідна роль у вирішенні суспільно значущих справ, у досягненні суспільного компромісу між різними верствами населення.

Держава як продукт суспільного розвитку є складним соціальним явищем, тісно пов'язаним і багато в чому залежним від економічного, політичного і культурного розвитку суспільства. Держава – це форма організації політичної влади, що покликана впорядкувати суспільні відносини на певній території. Держава, займаючи особливе місце в політичній системі громадянського суспільства, має характерні ознаки, що відрізняють її від інших політичних інститутів влади. Вона виникла на певному етапі розвитку людства і зберігається до теперішнього часу. Необхідно зазначити, що держава повністю не зливається з суспільством, не розчиняється в ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена, інституалізована у вигляді механізму держави (державної системи), має власні закономірності становлення, функціонування й розвитку, особливі потреби та інтереси. Тому вивчення характеристик держави повинно здійснюватись як з точки зору єдності держави й суспільства, так і їх відокремленості. Методологічним підходом до подібного аналізу поняття, сутності та призначення держави є розуміння держави як особливої форми організації суспільства.

У світовій юридичній науці не існує загальноприйнятого визначення держави, що пояснюється складністю цього соціального і юридичного явища. І все ж таки, узагальнюючи різні погляди, можна стверджувати, що в сучасному розумінні **держава** – це особлива універсальна політико-територіальна організація політичної влади, що надає власним розпорядженням обов'язкову силу для всього населення країни шляхом встановлення правових норм, а для забезпечення цього порядку використовує легальні засоби виховного характеру та спеціальний державний апарат (армію, поліцію, прокуратуру, пенітенціарну систему, службу національної безпеки тощо).

Сутність держави полягає в тому, що вона виступає необхідним засобом організації не тільки політичної влади в суспільстві, але й організації всього суспільства, невід'ємною умовою його існування і життєдіяльності (оскільки вона організує виконання спільних справ, важливих для всієї країни, наприклад, оборону від зовнішніх ворогів, забезпечення правопорядку тощо).

Сутність держави розглядається через її **властивості**, які полягають у тому, що вона:

− ***всеохопна організація*** – об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства (більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами підданства або громадянства), відображує та забезпечує як загальносуспільні інтереси і потреби, так і інтереси й потреби його членів (усі інші соціальні організації – політичні партії, професійні та молодіжні спілки, трудові колективи тощо – охоплюють лише окремі верстви населення);

− ***територіальна*** – об'єднує членів суспільства (своїх громадян) за територіально ознакою, територія визначає просторові межі поширення її компетенції;

− ***офіційна організація*** – репрезентує суспільство, виступає від його імені як усередині держави, так і за її межами;

− ***універсальна організація*** – об'єднує членів суспільства для вирішення питань, що стосуються різних сфер їх життя;

− ***верховна (суверенна) організація*** – є вищою за значенням та силою об'єднанням суспільства, всі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй;

− ***централізована організація*** – державні організації мають ієрархічну структурну побудову, тобто нижчі організаційні структури (регіональні (місцеві) органи державної влади, державні підприємства і установи) підпорядковані вищим – загальнодержавним органам державної влади (парламенту, президенту, уряду);

− ***володіє спеціальним апаратом публічної влади***, повноваження якого поширюються на все суспільство, а також іншими державними організаціями, що безпосередньо забезпечують вирішення загальносуспільних справ;

− ***здатна надавати своїм велінням загальнообов'язковий характер***, що забезпечуються можливістю застосування державного примусу;

− ***пов'язана з правом*** – організовує життя на правових засадах; право юридично оформлює державу та державну владу, що робить їх легітимними, тобто законними; держава здійснює свої функції в правових формах;

− ***встановлює та збирає податки і збори*** – обов'язкові платежі грошима, які стягуються державою. Разом податки та збори формують державну скарбницю, з якої фінансується сама держава та фінансується виконання державою її функцій (освітніх, медичних тощо), надає матеріальну підтримку в межах міжнародного співробітництва економічно слаборозвинутим державам чи постраждалим від природних катаклізмів тощо.

Будь-якій державі притаманні такі універсальні **ознаки:**

− ***територія*** – визначена кордонами частина земної кулі, на яку поширюється суверенітет держави і в межах якої її населення стає громадянами. Територією держави визнаються також такі об'єкти, як повітряні і морські судна, інші транспортні засоби, посольства, консульства тощо. Територія держави – це матеріальна база держави і основа для визнання її суб'єктом міжнародного права. При цьому необхідно розрізняти реальну, фактичну територію, межі якої чітко визначені міжнародними договорами і внутрішнім законодавством та квазітериторію, що постійно змінює свої розміри і конфігурацію.

Реальна територія містить у собі:

− сухопутний простір;

− водний простір (акваторія) (територіальне море і внутрішні води);

− повітряний простір (аероторія), розташований над сухопутним і водним просторами (надра, що розташовуються під сухопутним і водним просторами).

До *квазітериторії* належать:

− військові кораблі та літальні апарати, а також морські й повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно від їхнього місцезнаходження;

− торговельні морські та повітряні судна під прапором певної держави, що перебувають у відкритому морі або в повітряному просторі над відкритим морем;

− космічні об'єкти, що належать державі;

− трубопроводи і підводні кабелі;

− нафтові та інші добувні вишки у відкритому морі;

− території дипломатичних представництв і консульств;

− ***населення***, яке розселене по всій території держави, що поділяється на адміністративно-територіальні чи політико-територіальні одиниці. Державна влада розповсюджується на всіх людей, що проживають на її території. Більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами громадянства (підданства). Громадяни (піддані) держави, у порівняні з іноземними громадянами або особами без громадянства, які теж можуть проживати на території даної держави, мають ширший правовий статус і більш стійкі правові зв'язки з державою, а також права й обов'язки, яких позбавлені останні. На відміну від політичних партій, професійних спілок, інших громадських організацій або релігійних утворень, тільки держава має право виступати від імені всього народу в цілому. Це є одне з монопольних прав держави;

− ***політичний публічний характер влади***. При цьому її політичний характер втілюється в державно-політичних інститутах, які відокремлені від населення і мають власні інтереси, а публічний – виявляється в тому, що держава завжди виступає від імені суспільства в цілому і виражає суспільні інтереси. Публічна влада має свою систему державних органів і

посадових осіб, які захищають і охороняють інтереси тих, хто має владу. Апарат публічної влади складається з апарату управління, який забезпечує виконання функцій держави та апарату примусу. Примусові заходи застосовують спеціальні органи: армія, поліція, прокуратура, пенітенціарна система, служба національної безпеки тощо;

– ***суверенітет держави*** (поняття суверенітету вперше було сформульоване французьким мислителем XVI ст. Ж. Боденом) – політико-правова властивість державної влади, що виявляється в її:

– *самостійності* (можливості приймати будь-які рішення за умови їх узгодженості з міжнародним правом і національним законодавством);

– *верховенстві* (відсутності іншої більш високої влади в країні);

– *незалежності* (можливості приймати рішення, виходячи з власних інтересів);

– *неподільності* (або єдності влади) – єдності влади в цілому, не зважаючи на різні функції її органів;

– *повноті* (її поширення на всі сфери державного життя і на все населення) та

– *рівноправності* у зовнішніх відносинах (наявності таких самих прав і обов'язків як і в інших держав);

Порушення суверенітету призводить до часткової або повної втрати незалежності держави. За сучасних умов розвитку держав та міжнародних відносин, пов'язаних зі створенням органів світового співтовариства і добровільним вступом до них держав (Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Європейський Союз тощо), поняття суверенітету зазнає певних змін. При збереженні самостійності і незалежності у внутрішніх і зовнішніх справах країни-члени названих міжнародних організацій добровільно визнають їх верховенство з окремих питань внутрішнього життя та міжнародних відносин (права людини, екологія, безпека тощо). По суті – це втілення ідеї обмеженого суверенітету, однак на повній демократичній основі;

– ***апарат держави*** – система органів та організацій, які створюються державою з метою реалізації її власних функцій і завдань;

– ***загальнообов'язкові правила поведінки – правові норми*** – правила загального характеру, які встановлюються, забезпечуються і охороняються державою. Тільки держава має право видавати закони та інші нормативно-правові акти, які є загальнообов'язковими для всіх громадян і посадових осіб на всій її території, а також вимагати та забезпечувати їх виконання. Державна влада є єдиним суб'єктом, який має таке право, оскільки вона виступає від імені всього суспільства як ядро політичної системи. Таких прав не мають інші суб'єкти політичної системи і громадянського суспільства. Діяльність щодо видання законів – це виключна прерогатива держави;

– ***система податків та зборів*** – платежів обов'язкового характеру загальнодержавного або місцевого значення, призначених для утримання державного апарату, системи освіти, системи соціального забезпечення

тощо. Наявність податкової системи, яка є фінансовою основою для виконання державою владних функцій. Держава встановлює та збирає податки, інші примусові збори зі своїх громадян, підприємств і організацій, які розміщені на її території, для суспільних потреб та утримання апарату управління, організації державного механізму;

− ***формальні реквізити*** – офіційні символи: *прапор, герб і гімн*.

Сьогодні у світі не існує жодного суспільства, в якому не було б держави. Вона може бути світською або теократичною. Більшість держав світу – світські, тобто такі, в яких розмежовані сфери діяльності держави і церкви (церква відокремлена від держави). У теократичних державах влада належить церковній ієрархії (сучасний Ватикан). Отже, держава являє собою соціальне явище, обмежене певними історичними рамками. Держава має сукупність зазначених ознак, проте, навіть за відсутності деяких із них державність не втрачається.

1.2.2. Механізм держави

Механізм держави являє собою ту організаційну силу, за допомогою якої держава здійснює владу в країні. Завдяки державному механізму держава реалізує власні функції, впливає на стабілізацію та розвиток суспільного життя, сприяє організованості в країні. Тому під **механізмом держави** розуміють цілісну ієрархічну систему всіх державних організацій, які здійснюють завдання та реалізують функції держави. Механізм держави характеризують такі ***ознаки***:

− *цілісність* та *ієрархія*;

− його елементи становлять виключно *державні органи*;

− він складається з осіб, які професійно займаються державним *управлінням*;

− наявність організаційної та матеріальної *можливості реалізації завдань та функцій* держави;

− наявність у кожного елемента *власної компетенції* як правової основи його діяльності.

Побудова і діяльність механізму сучасної держави здійснюється на основі певних ***принципів***, до яких належать:

− принцип гуманізму;

− принцип розподілу влади;

− принцип гласності;

− принцип професіоналізму і компетентності;

− принцип законності та

− принцип демократизму, що втілюється в широкому залученні громадян до формування та організації діяльності механізму держави і включає в себе:

− принцип народовладдя (передбачає, що джерелом влади в Україні є народ);

− принцип поділу влади (передбачає структурний і функціональний принцип раціональної організації влади);

− принцип взаємної відповідальності особи та держави (передбачає обмеження державної влади правами і свободами людини та громадянина).

Структура державного механізму складається з:

− ***апарату держави***. Виокремлюють такі його ознаки:

− це система створених державою структур, що мають форму органу держави;

− наявність виключно владних повноважень, які визначають функціональне призначення органу;

− наявність чиновників, які реалізують повноваження від імені держави на професійній основі;

− наявність нормативно закріпленої структури та законодавчо визначених повноважень (компетенції);

− зв'язаність із державою, оскільки всі рішення відображають її волю та приймаються від її імені;

− фінансування з бюджету;

− забезпечення реалізації державних функцій і завдань з управління суспільством;

− система органів, розподілених відповідно за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову;

− система органів наділених матеріально-технічними та організаційними засобами.

До складу державного апарату входять:

− *законодавчі*;

− *виконавчі*;

− *судові органи* та

− *органи з особливим статусом* (в Україні – це Президент України, Національний банк України тощо);

− ***державних органів*** – складових частин механізму держави, що мають визначену відповідно до законодавства власну структуру, чітко визначені повноваження з управління конкретною сферою суспільного життя та органічно взаємодіють з іншими частинами державного механізму. Державні органи поділяються на:

− *державні органи, які виконують економічні та соціальні функції*, до яких належать:

− підприємства (унітарні підприємства, що діють на основі державної власності, а також корпоративні підприємства, державна частка у статутному капіталі яких забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих підприємств, що мають спеціальну правосуб'єктність, зміст якої визначається публічними інтересами);

− установи (органи державної влади, що виконують певні функції в галузі державного, адміністративного, партійного, громадського, комерційного тощо управління, контролю, нагляду тощо);

− організації (організації, що створені для здійснення державою своїх функцій – військові, наукові, освітні тощо) та

− *державні органи спеціального призначення* – органи, які забезпечують легальними засобами можливість реалізації державних функцій. Це:

− *контрольні органи*;

− *місця позбавлення волі* та

− *правоохоронні органи*.

Специфічними ознаками державних органів є такі:

− створення їх відповідно до закону за волею держави та здійснення ними своїх функцій від імені держави за принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»;

− формування з однієї особи або групи людей, які здійснюють управління суспільством на професійній основі;

− виконання кожним державним органом чітко визначених, законодавчо встановлених видів і форм діяльності;

− наявність у кожного державного органу юридично закріпленої організаційної структури, територіального масштабу діяльності, спеціального положення, що визначає його місце та роль у державному апараті, а також порядку взаємовідносин з іншими державними органами та організаціями;

− наявність у державних органів державно-владних повноважень.

Саме наявність останньої ознаки надає можливість чітко розрізняти державні органи, з одного боку, і державні організації (підприємства та установи) і недержавні органи та організації – з іншого.

Як бачимо, первинним структурним елементом механізму держави виступає **орган держави** – особа або група осіб (державних службовців), які мають законодавчо оформлену державно-владну компетенцію для виконання завдань та функцій держави. До ***ознак*** органу державної влади належать:

− ***організаційна та структурна відокремленість*** органу державної влади як частини державного механізму. Усі державні органи об’єднані між собою загальнодержавними завданнями, але при цьому кожний державний орган має власні повноваження та обов’язки, передумовою ефективного виконання яких є його відносна самостійність. Структурно орган державної влади складається з підрозділів, а наскільки складною чи простою є структура органу держави залежить від того, які завдання на нього покладені;

− орган державної влади має ***державно-владні повноваження***. Свій юридичний прояв державно-владні повноваження органу державної влади знаходять у його компетенції, під якою розуміють сукупність предмета відання, прав та обов’язків відповідного органу;

− орган державної влади ***створюється в установленому законом порядку для виконання певних державних завдань***. На відміну від інших організацій орган державної влади створюється на підставі Конституції та законів України. Виходячи з цього, можна стверджувати, що, завдяки такому принципу створення, відповідний державний орган діє від імені держави та за її дорученням;

− орган державної влади має певні ***організаційні та правові форми діяльності***.

Кожний орган держави утворюється для здійснення певного виду державної діяльності і має визначену структуру, яку становлять ***апарат*** (він безпосередньо виконує державні завдання і функції) та ***допоміжний апарат*** (це спеціалісти та інші особи, що забезпечують технічні умови здійснення управлінських функцій).

Класифікацію державних органів проводять за такими підставами:

− ***за принципом поділу влади*** виокремлюють:

− *законодавчі*;

− *виконавчі* та

− *судові органи*.

− з***а місцем у системі державного апарату*** розрізняють:

− *первинні*, які створюються всім населенням або його частиною шляхом виборів, та

− *вторинні*, які створюються первинними органами, виходять від них та підзвітні їм;

− ***за способом формування*** виділяють:

− *виборні* органи державної влади та

− *призначені*;

− ***за змістом і спрямованістю державної діяльності*** – це:

− *органи державної влади*;

− *глава держави*;

− *органи державного управління*;

− *судові* та

− *контрольно-наглядові органи*;

− ***за характером компетенції*** виділяють органи державної влади:

− загальної (Кабінет Міністрів) та

− галузевої компетенції (Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ тощо);

− ***за часом функціонування*** державні органи можуть бути:

− *постійними* або

− *тимчасовими*;

− ***за порядком вирішення питань*** розрізняють:

− *одноосібні* та

− *колегіальні* державні органи.

− ***за територією, на яку поширюється їх компетенція***, вони можуть бути такими:

− *загальнодержавними (або центральними)* та

− *місцевими (або локальними)*.

Кожен державний орган відповідно до своєї компетенції виконує притаманні йому функції. Функції держави в цілому здійснюються через функції окремих державних органів. Державний орган, виконуючи свої функції, тим самим одночасно бере участь у реалізації різних функцій держави. При цьому компетенція державних органів стосовно компетенції держави має похідний характер. При цьому компетенція державного

органу визначає точні межі його діяльності й тим самим координує її з діяльністю інших органів публічної влади, а отже, і з діяльністю всього державного апарату. У свою чергу, функції реалізуються через компетенцію. Функції та компетенція будь-якого державного органу перебувають у тісному зв'язку між собою. Функція державного органу вказує головний напрям його діяльності, шлях до загальної мети. Для виконання конкретних завдань, що постають на цьому шляху, за органом юридично закріплюються певні потенційні можливості, які окреслюють у праві через вид і міру можливої й належної владної поведінки (повноваження), сферу її застосування (предметну підвідомчість) і територію дії (територіальну підвідомчість).

1.2.3. Функції держави, форми та методи їх здійснення

Питання функцій держави має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Воно уможливлює розглянути державу не лише з боку її внутрішньої будови та змісту, але й охопити її багатосторонню діяльність, функціонування як в суспільстві, так і у взаємодії з іншими державами. За допомогою функцій можна визначити характер діяльності держави, правильність вибору нею на тому чи іншому етапі розвитку пріоритетів, рівень її організованості та ефективності. **Функціями держави** традиційно називаються основні напрямки діяльності, які відображають її сутність та соціальне призначення і забезпечують виконання завдань, заради яких і створюється держава.

За своїм характером функції держави не можуть бути нейтральними, через них завжди відображається та реальна, соціально зумовлена роль, яку відіграє держава в процесі виконання завдань соціально-економічного розвитку суспільства. Саме це знайшло своє втілення, наприклад, у теорії «держави нічного сторожа», яка полягає в ідеї повного, або принаймні мінімального втручання держави в економіку, а згодом – у «теорії загального благоденства», що є символом посилення ролі держави у вирішенні питань економіки на благо суспільства. Сутність держави та її соціальне призначення є вирішальними факторами у визначенні спрямованості діяльності держави, постановці її мети та завдань на відповідному етапі розвитку суспільства. Функції держави є багатоплановими, їх формування відбувається в процесі становлення та розвитку держави. Послідовність виникнення функцій залежить від черговості завдань, які постають перед суспільством у його історичному розвитку, та кінцевої мети. Ці завдання та мета не є довільними. Вони залежать від низки умов, найважливішими з яких є: економічні можливості суспільства, потреби та інтереси населення, окремих соціальних груп і прошарків, можливостей партнерства між ними, морального та культурного рівня суспільства, професіоналізму державних структур.

Різноманітність форм державної діяльності зумовлює різноманітність її функцій, які можна **класифікувати:**

− ***за соціальним призначенням*** на:

− *основні* (наприклад, оборона країни, забезпечення правопорядку, охорона прав і свобод громадян) та

− *допоміжні* (вони виступають структурними елементами основних функцій. Скажімо, основна функція оборони країни вбирає в себе укріплення збройних сил держави, розвиток науково-технічного прогресу та ін.);

− ***за часом їх виконання*** функції держави можуть бути:

− *постійними* – такими, що реалізуються протягом усього часу існування держави та

− *тимчасовими* – характерними для певного незначного історичного періоду (наприклад, захист території держави від нападу або діяльність держави під час надзвичайних ситуацій);

− ***за територією виконання*** функції держави поділяються на:

− *внутрішні* – спрямовані на виконання внутрішніх завдань, – це:

− економічна функція (держава виступає організатором та координатором економічних процесів в країні);

− соціальна функція (держава організовує й гарантує соціальне забезпечення громадян та узгодження інтересів різних соціальних груп та індивідів, а також розв'язує соціальні конфлікти);

− політична функція (держава координує всі політичні процеси, що відбуваються в країні);

− правоохоронна функція (мова про забезпечення державою точного і повного виконання правових приписів усіма учасниками правових відносин в державі);

− фіскальна функція (стягнення податків і мита, виявлення і облік доходів виробників матеріальних благ, контроль за правильністю стягнення податків);

− культурно-виховна функція (вона пов'язана з організацією науки і освіти, збереженням культурної спадщини і доступом громадян до неї);

− природоохоронна функція (держава регулює процес використання природних ресурсів, збереження і відновлення природного середовища) та

− *зовнішні* – спрямовані на регулювання зовнішньополітичних питань, – це:

− зовнішньоекономічна функція (держава сприяє інтеграції національної економіки у світову, використанню інтелектуальних досягнень, технологій інших держав тощо);

− зовнішньополітична функція (виявляється у сприянні співпраці в забезпеченні світового правопорядку – держава бере участь у збереженні миру, у боротьбі з наркобізнесом, тероризмом тощо) та

− зовнішньогуманітарна функція (держава захищає незалежність і територіальну цілісність країни, виконує міжнародні зобов'язання, сприяє співпраці у розв'язанні глобальних проблем сучасності).

Водночас у сучасному світі, коли суспільне життя все більше інтернаціоналізується, грань між зовнішніми та внутрішніми функціями поступово зникає. Практично кожна з функцій держави має як внутрішню, так і зовнішню сторони. Тому ряд вчених висувають ідею про існування всього лише однієї – генеральної функції держави, зміст якої полягає в забезпеченні нормального функціонування громадянського суспільства. Проблеми, що постали перед людством у XXI ст., зумовили виникнення глобальних функцій, для здійснення яких необхідне об'єднання зусиль усіх держав. Найбільшою мірою глобалізація торкнулася екологічної функції, функції захисту та охорони прав і свобод особи, функції підтримання світового порядку.

Діяльність держави та її органів щодо реалізації державних функцій здійснюється в різних формах різними методами. Під **формами здійснення функцій держави** потрібно розуміти їх зовнішній прояв. Здійснення функцій сучасної держави відбувається в процесі її діяльності та виражається в правових і організаційних (фактичних) формах.

Правові форми здійснення функцій держави – це управлінська або регулятивна діяльність державних органів, що полягає у вчиненні юридично значимих дій з виконання державних функцій у порядку, визначеному законом, і має правові наслідки. До правових форм реалізації функцій держави належать:

– *правотворча (*або *законодавча діяльність)* – це діяльність спеціальних державних органів з розробки та прийняття нормативно-правових актів, які формують мету і напрямки державної діяльності, визначають засоби і методи досягнення цієї мети. Правотворча діяльність є процесом постійної зміни та оновлення чинного права, при цьому сама ця діяльність (її форми, процедури, суб'єкти та їх повноваження) також урегульована правом і вдосконалюється разом із розвитком правової та політичної культури суспільства;

– *правозастосовна діяльність* – це діяльність компетентних державних органів із виконання законів і підзаконних нормативних-правових актів шляхом прийняття правозастосовного акта. Суб'єкти правозастосовної діяльності – державні органи та посадові особи. Необхідність цієї форми зумовлена тим, що від неї залежить не тільки ступінь реалізації правових вимог, але й рівень здійснення самих функцій держави. Від того, наскільки ефективно виконуються правові вимоги, настільки ж ефективно буде і здійснення державних функцій. Уся діяльність держави (її органів і посадових осіб) має характер правореалізуючих дій. Навіть правотворча діяльність є формою реалізації повноважень відповідних державних органів і посадових осіб на видання у встановленому порядку відповідних нормативно-правових актів та ін. У формі реалізації права відбувається також і виконавчо-розпорядча та правозахисна діяльність;

– *правоохоронна діяльність* – це діяльність, сутність якої полягає в забезпеченні безпосереднього реагування на вчиненні правопорушення у сфері здійснення державних функцій, установлення і притягнення до юридичної відповідальності осіб, які їх вчинили. У результаті правоохоронної діяльності видаються акти застосування норм права (постанови слідчих, протести прокурорів, вироки та рішення судів). Специфіка цих актів у тому, що вони відповідають цілям профілактики (попередження) злочинів та інших правопорушень, сприяють відновленню порушеного права, реалізації юридичної відповідальності особи, яка скоїла правопорушення у сфері реалізації функцій держави. Важливим аспектом правоохоронної діяльності є боротьба з правопорушеннями та злочинністю, здійснення відповідних профілактичних заходів. Здійснення правозахисної функції є одним із обов'язків держави. У межах цієї форми реалізації функцій держави важливе значення має послідовне дотримання нею гарантій у сфері прав і свобод людини і громадянина.

Організаційні (фактичні) форми здійснення функцій держави – це специфічні види організаційної або іншої діяльності державних органів та організацій, що спрямовані на реалізацію функцій держави, які не тягнуть правових наслідків. До організаційних (фактичних) форм реалізації функцій держави належать:

– *організаційно-регламентуюча форма* – добір, розміщення, виховання і визначення ефективності діяльності кадрів у сфері здійснення державних функцій (кадрова робота, підготовка документів);

– *організаційно-економічна форма* – організація матеріально-технічного забезпечення здійснення державних функцій;

– *організаційно-контрольна форма* – організація недержавного контролю в сфері здійснення державних функцій;

– *організаційно-виховна форма* – це організація виховання, пропаганди, агітації, інформації та іншого забезпечення виховного впливу на населення в сфері здійснення державних функцій.

Функції держави характеризуються не тільки своїми формами, але й методами їх реалізації. Під **методами здійснення державних функцій** розуміють способи та засоби діяльності державних і недержавних органів та організацій, що спрямовані на виконання завдань, які поста перед державою на певному етапі її розвитку. Під час здійснення своїх функцій держава за допомогою державних органів та їх посадових осіб застосовує низку методів:

– *метод переконання* – здійснюється шляхом заохочення суб'єктів суспільних відносин до певної діяльності чи дій, що відповідають їхній волі без застосування силового тиску, таким чином забезпечуючи свободу вибору. Переконання в основному здійснюється через такі юридичні засоби як суб'єктивні права, законні інтереси, пільги;

– *методи рекомендації і заохочення* мають місце тоді, коли держава орієнтує і спонукає суб'єктів суспільних відносин до певного варіанта поведінки, який є бажаним з її точки зору. Використовуючи ці методи, держава може досягти значних успіхів у стимулюванні суспільно корисної діяльності;

− *метод примусу* полягає в застосуванні до суб'єктів, які вчинили правопорушення у сфері здійснення державних функцій, передбачених нормами права заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою.

1.2.4. Форма держави

З метою встановлення існуючого в державі порядку організації та здійснення державної влади, аналізують формально закріплені норми права певної держави або декількох держав, а також фактично діючий у державі порядок організації та здійснення державної влади. Узагальнення отриманих знань дозволяє вченим здійснити наукову класифікацію держав світу щодо порядку побудови владних відносин у державі. Отже, поняття форми держави є штучним результатом наукового узагальнення (класифікації) певних держав світу за порядком організації та здійснення державної влади (наприклад, Франції, Китаю та інших держав). Отже, **форма держави** – це порядок організації та здійснення державної влади в певній державі світу або типі держав. Будь-яка держава характеризується певною власною формою, тобто певним порядком організації та здійснення державної влади. Форма кожної держави складається з *трьох* взаємопов'язаних *елементів*:

− форми державного правління;

− форми державного устрою та

− форми державно-правового (політичного) режиму.

Форма державного правління – це елемент форми держави, який відображає порядок створення, організації та взаємодії вищих органів влади і ступінь участі населення в їх формуванні. Залежно від форми державного правління всі держави поділяються на монархії та республіки.

Монархія – це така форма правління, за якою вища влада повністю або частково належить одній людині в державі – монарху. Ознаками монархічної форми державного правління, що склалися історично є те, що в ній монарх:

− є головою держави і здійснює від її імені представництво;

− є носієм державної влади за правом крові (спорідненості) та отримує її згідно з процедурою престолоспадкування;

− здійснює державну владу безстроково;

− офіційно непідпорядкований будь-яким іншим суб'єктам;

− юридично безвідповідальний (усунути монарха від влади неможливо).

Залежно від рівня конституційної обмеженості влади монарха та наявності інших органів влади в державі монархія може існувати у вигляді однієї з двох форм: абсолютної або обмеженої.

Абсолютна монархія – це форма монархії, що характеризується відсутністю в країні представницьких органів, повною неконтрольованістю влади монарха в державі. Класичними прикладами абсолютної монархії були

Російська імперія часів Петра I та Франція часів Людовика XIV. На сьогодні офіційно абсолютними монархіями оголосили себе вісім держав: Бахрейн, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Бруней та Саудівська Аравія.

Обмежена монархія – це форма монархії, яка передбачає тією чи іншою мірою чітке визначення (обмеження) повноважень монарха повноваженнями певних державних органів. Вона може бути:

− або станово-представницькою (в якій поряд із відносно сильною владою монарха існують станово-представницькі органи, що мають фінансові, а іноді навіть і законодавчі функції);

− або конституційною (вона характеризується конституційним обмеженням повноважень монарха на користь іншого органу, тобто влада монарха знаходиться в межах, визначених конституцією).

Різновидами конституційної монархії є:

− парламентська монархія, де повноваження монарха обмежені на користь парламенту (наприклад, Великобританія, Данія, Швеція та Японія). Їй притаманні такі ознаки:

− монарх лише формально зберігає функції глави держави і має виключно представницькі повноваження;

− законодавча влада належить парламенту, виконавча – урядові, який формується парламентом і повністю йому підзвітний;

− монарх позбавлений права самостійно здійснювати функції глави держави;

− всі акти, які видаються від імені монарха, створюються виконавчою владою і попередньо схвалюються міністрами;

− дуалістична монархія, якій властива наявність відразу двох центрів державної влади. В ній влада монарха обмежена законодавчо, уряд, як правило, контролюється парламентом, а юридичні акти, які видає монарх, набирають чинності тільки після їх затвердження парламентом. Дуалістична монархія має такі ознаки:

− формальна належність законодавчої влади парламенту;

− здійснення монархом функцій глави виконавчої влади;

− право монарха формувати уряд та право накладення абсолютного вето на закони парламенту;

− право монарха видавати укази, що мають силу закону.

Дуалістичні монархії характерні для держав Близького Сходу, існують в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

Республіка – це форма правління, в якій вища влада здійснюється представницьким загальнодержавним органом, відповідальним перед населенням, яке обрало його на певний строк. Залежно від особливостей повноважень глави держави (Президента) та їх співвідношення з парламентськими повноваженнями республіки можуть бути:

− ***парламентськими,*** для яких характерно верховенство влади парламенту, наявність посади прем'єр-міністра та порядку затвердження парламентом актів, виданих Президентом. До основних ознак парламентських республік належать:

− формальне верховенство парламенту, перед яким уряд несе відповідальність за свою політичну діяльність;

− уряд формується парламентом (головним чином з числа депутатів парламенту, які належать до правлячої партії або партійної коаліції, яка отримала більшість депутатських місць);

− виконавча влада існує окремо від президента, на якого покладені номінальні представницькі функції,а реальна влада належить главі уряду (прем'єр-міністру, канцлеру тощо);

− президент може обиратися двома шляхами: парламентом за правилами парламентської процедури (наприклад, у країнах Східної Європи – Албанії, Угорщині, Чехії, Словаччині) і нести відповідальність згідно з конституціями перед парламентом; парламентом за участю представників адміністративно-територіальних (автономних) одиниць і спеціально створеним органом, який складається з парламентарів та представників суб'єктів федерації.

До парламентських республік належать Фінляндія, Індія, Туреччина, Італія, Австрія та ін.;

− ***президентськими***, яким властива сильна влада Президента, який призначає уряд, і несе за нього політичну відповідальність, а також має право вето стосовно актів парламенту та право, навіть, розпустити парламент. Її основними *ознаками* є:

− президент об'єднує повноваження глави держави і глави уряду (виконавчої влади);

− позапарламентський метод обрання президента, він обирається шляхом загальних виборів;

− позапарламентський спосіб формування уряду (його очолює або призначає президент);

− відсутність інституту парламентської відповідальності уряду (він несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом). У зв'язку з цим парламент (наприклад, Конгрес США) не має права відкликання уряду: можливий навіть протилежний партійний склад парламенту та уряду;

− президент не має права розпустити парламент і призначити нові вибори;

− президент має право накладати вето на законодавчі рішення парламенту, однак воно може бути скасоване (переборене) більшістю голосів у парламенті (як правило, двома третинами голосів).

До президентських республік належать, зокрема, США, Аргентина, Мексика, Бразилія та ін.;

− ***змішаними***, які поєднують риси як парламентської, так і президентської республік. Це, наприклад, Україна, Франція та інші. Загальними правовими ознаками змішаної республіки є:

− формування уряду за участю глави держави й парламенту;

− відповідальність уряду перед главою держави й перед парламентом;

− відсутність конституційно визначеного статусу президента, ані як глави виконавчої влади, ані як глави уряду;

− президент визнається арбітром або (та) гарантом у певних сферах державної діяльності;

− заміщення поста (посади) президента шляхом загальних прямих виборів.

Форма державного устрою – це елемент форми держави, який відображає спосіб територіального устрою держави, що визначає порядок взаємодії органів центральної, регіональної та місцевої влади. Форма державного устрою охоплює такі складові:

− територіальну організацію населення;

− розподіл держави на основні складові частини;

− правове положення територіальних складових держави;

− принципи побудови взаємовідносин центра та регіонів.

Залежно від власного устрою держави бувають простими (унітарними) або складними.

Простою (унітарною) вважається держава, територіальний устрій якої характеризує повна політична єдність та відсутність інших державних утворень, що мають ознаки суверенітету. Простими державами є Франція, Китай, Японія, Україна, Італія, Данія та ін. Унітарні держави можуть бути або *централізованими* (ті, що не мають автономій у своєму складі), або *децентралізованими* (ті, що у своєму складі мають автономії).

Складні держави можуть існувати у формах:

− *федерацій* – союзних держав, що складаються із суб'єктів, які мають обмежений суверенітет. Федераціями є США, Мексика, Австрія, Німеччина, Індія, Росія та ін. Розрізняють *національно-територіальні* та *територіально-адміністративні* федерації.

− *конфедерацій* – тимчасових договірних союзів суверенних держав, кожна з яких зберігає повністю власний суверенітет. Ця форма державного устрою має історичний характер і зараз майже не трапляється. У різний час конфедераціями були Нідерланди (1579–1795 рр.), США (1776–1787 рр.), Німеччина (1815–1866 рр.), Швейцарія (1815–1848 рр.), Сенєгамбія (1981–1989 рр.);

− *імперій* – складних держав, створених, як правило, насильницьким шляхом, що складаються із суверенної держави – метрополії та підвладних їй держав – колоній;

− *співдружностей* – організаційних об'єднань держав, які характеризуються наявністю загальних ознак економічного, політичного, правового та культурного характеру. Основою їх створення є або договір, або статут. Співдружностями є Співдружність Незалежних Держав (СНД) та Британська Співдружність і

− *співтовариств* – політичних об'єднань держав, створених шляхом укладання міждержавної угоди з метою реалізації спільних економічних завдань. Це, наприклад, Європейське економічне співтовариство (ЄЕС).

Форма державно-правового (політичного) режиму – це елемент форми держави, який вказує на методи та прийоми здійснення політичної влади в країні. Загальними показниками будь-якого державного режиму є:

− ступінь реальності забезпечення прав і свобод громадян;

− ступінь захищеності та забезпеченості гарантіями прав і свобод громадян (політичного та ідеологічного вибору, економічної свободи) та ступінь урахування інтересів різних соціальних груп (у тому числі меншин) тощо;

− роль права в житті суспільства та вирішенні державних справ;

− способи легітимації (узаконення) державної влади;

− співвідношення правових і неправових способів здійснення владних функцій;

− методи, інтенсивність і правова обґрунтованість використання силових структур, інших ресурсів влади;

− місце та роль у державному житті апарату примусу;

− участь громадян та їх об'єднань у політичному житті держави;

− основні способи вирішення конфліктів, що виникають у суспільстві;

− механізм ідеологічного тиску.

Залежно від наявності або відсутності демократичних інститутів влади в державі політичні режими можуть бути демократичними або антидемократичними.

Демократичний режим може існувати у формі:

− *демократично-ліберального*;

− *демократично-консервативного* або

− *демократично-радикального*.

Антидемократичний режим існує у формах:

− *тоталітаризму*;

− *авторитаризму*;

− *тиранії*;

− *деспотії*;

− *теократії* та

− *охлократії*.

Крім того, серед антидемократичних режимів часто називають *диктатуру, расизм* та *фашизм*.

1.2.5. Правова держава і громадянське суспільство

Виникнення концепції правової держави пов'язують з класичними працями Дж. Локка та Ш. Монтеск'є. Одним із засновників теорії правової держави вважається І. Кант, який писав: «Держава – це об'єднання багатьох людей, підкорених правовим законам». Сам термін «правова держава» затвердився в німецькій літературі першої половини XIX ст. у працях К. Велькера, Р. Моля та ін. В Росії теорія правової держави почала розроблятися з середини XIX ст., в тому числі зусиллями українських

вчених, а саме Б. Кістяковського, Ф. Тарановського та М. Палієнка. Так, Б. Кістяковський вважав головними рисами правової держави обмеження державної влади визнанням прав особистості, підзаконність державної влади, єдність влади і народу та високий рівень правосвідомості й відповідальності людей. Ф. Тарановський серед рис такої держави відзначав обмеження держави правовими формами і правовими кордонами, законність правління, наявність юридичних стосунків держави і населення, а також забезпечення правомірності у діяльності влади. Зі свого боку, М. Палієнко як необхідні умови існування правової держави називав правове обмеження державної влади та встановлення права, яке виключає свавілля влади і забезпечує необхідну свободу особистості. Над розробкою різних аспектів теорії правової держави працювали С. Котляревський, О. Алексєєв, М. Коркунов, І. Лазаревський, Г. Шершеневич, В. Гессен (автор книги «Теорія правової держави») та М. Рейнер (автор статті «Що таке правова держава?»). У 1930-ті роки в СРСР теорія правової держави була офіційно визнана хибною і знов почала розроблятися тільки у другій половині 1980-х рр.

У сучасному розумінні **правова держава** – це держава, яка характеризується соціальним контролем над владою, пануванням права у всіх сферах державного життя, реалізацією суверенних прав і свобод громадян, високою правовою культурою населення та ефективною правоохоронною системою. Дослідники виокремлюють такі основні ***ознаки*** правової держави:

− *джерелом державної влади в ній визнається народ*;

− *в управлінні правової держави домінує принцип верховенство права*. Принцип верховенства права вимагає, щоб як мета діяльності держави, так і сама ця діяльність визначалися правовими рішеннями законодавців. Його реалізація забезпечує незалежність державного апарату від зміни правлячих політичних сил, а також відносну безперервність розвитку держави в умовах постійних змін, що відбуваються в житті суспільства і навіть стають передумовою таких змін. За допомогою права відбувається відтворення існуючої соціальної системи, оскільки в ньому конкретизується правова державність. Право утворює ту ланку, завдяки якій досягається узгодження і взаємодія між правовою і соціальною державністю, між соціальною державою і ринковою економікою. Панування права в житті суспільства забезпечує створення демократичних державних структур, воно гарантує верховенство конституції як найвищого за юридичною силою нормативно-правового акта, а також правових законів, підвищення їх якості, здійснення принципу поділу влади тощо;

− *для неї характерним є верховенство закону в регулюванні суспільних відносин*;

− *наявність у державі законодавчих органів і процедур, за допомогою яких створюються ефективні закони*;

− *їй притаманний пріоритет прав і свобод особистості*. Ці права і свободи створюють своєрідне ядро незмінних і непорушних прав, навколо якого формуються похідні від них категорії прав (політичні, соціально-економічні, культурні тощо). Кожна з категорій прав конкретизує певний аспект змісту цього ядра, сприяє його захисту. Зворотний зв'язок полягає в тому, що саме завдяки визнанню державою непорушності життя, свободи та гідності людини розцінюється як недоторканні і невідчужувані всі інші права і свободи. Соціальна природа правової держави означає законодавче закріплення рівних прав і рівних шансів їх реалізації представниками різних соціальних верств, а отже – досягнення соціального плюралізму. Це створює можливість різним соціальним групам рівною мірою брати участь у формуванні органів влади, впливати на політику, а також нести відповідальність за стан справ у суспільстві. Цей вплив здійснюється індивідами та їх об'єднаннями за допомогою конституційно-правових інститутів;

− *у правовій державі існує ефективна правоохоронна система*;

− *суспільство в цілому і кожна окрема людина мають високий рівень правової культури*. Це, зокрема, передбачає наявність досить високого рівня правових знань, знання основних принципів права, стійких переконань в необхідності виконання законів тощо. Досягнути такого рівня правосвідомості, який конче потрібний як для правотворчості, так і для реалізації права, дуже важко. Для запровадження системи правового навчання і виховання потрібен тривалий час;

− *чіткий розподіл гілок державної влади і розподіл між вищими та нижчими структурами однієї гілки влади*. Сучасний підхід до розкриття змісту принципу поділу влади передбачає висвітлення двох аспектів. Це, по-перше, незалежність і самостійність кожної з гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової, по-друге, – існування та ефективне функціонування конституційного механізму взаємних стримувань і противаг. Система «стримувань і противаг» була започаткована в США. Вона являє собою сукупність правових обмежень однієї гілки влади з боку інших гілок. Традиційно до таких обмежень зараховують: здійснюване за допомогою принципів права, норм конституції і законів регламентування нормотворчої діяльності, зокрема видання законів виключно парламентом, обмеження підзаконної та делегованої нормотворчості; чітке визначення повноважень вищих органів державної влади, строків їх виконання і випадків їх припинення; здійснення правосуддя виключно судом, визнання судом неконституційними нормативно-правових актів тощо;

− *чітке розмежування повноважень між органами державної влади і органами місцевого самоврядування*.

Виходячи з цього, слід зазначити такі ***шляхи формування правової держави в Україні***:

− правопорядок у країні повинен базуватися на принципі, коли ніхто не може примушуватися робити те, що не встановлено законом;

− діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб повинна здійснюватись тільки на підставах і в межах повноважень, передбачених Конституцією і законами України;

− удосконалення законів, підвищення їх якості та вдосконалення законодавчого процесу;

− підвищення рівня правової культури населення;

− підвищення рівня відповідальності держави перед суспільством у випадку порушення прав окремого громадянина;

− більш чітке розмежування повноважень між різними гілками державної влади (законодавчою, виконавчою та судовою);

− створення ефективного механізму охорони прав особистості, насамперед шляхом удосконалення діяльності судової влади.

Правова держава може існувати далеко не в кожному суспільстві, а лише у певному. Для характеристики такої організації суспільства широке застосування одержав термін «громадянське суспільство».

Питання щодо громадянського суспільства було поставлене історією як питання про найбільш розумний і доцільний устрій людського буття. Процес їх розвитку хоча і був різношвидкісним, але йшов паралельно і супроводжувався узгодженням між собою цих інститутів. Тому, коли під громадянським суспільством розуміють сукупність недержавних і неполітичних відносин, які .утворюють сферу специфічних інтересів вільних індивідів-власників та їх об'єднань, це аж ніяк не означає його абсолютної відокремленості від держави. Навпаки, вони завжди були досить тісно пов'язаними між собою, по-перше, генетично (в європейській історії громадянське суспільство і держава взаємно створювали одне одного), по-друге, – корегуючи одне одного. Отже, громадянське суспільство розвивається в діалектичній єдності і протиріччі з соціальною правовою державою. Теоретична конструкція правової держави складається поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави. Особливої переконливості ця теза набуває в разі трансформації ліберальної правової державності в соціальну правову. Цей процес супроводжувався теоретичними пошуками лібералів, християнських демократів і соціал-демократичного руху, що дає підстави констатувати: концепція правової держави в її сучасному вигляді є підсумком зусиль громадянського суспільства. Вона реалізується тоді, коли досягає «критичної маси», яка здатна перевлаштувати людське буття. Таким чином можна зрозуміти гальмування процесу розбудови України як правової держави, оскільки громадянське суспільство в нас ще не склалося. Про тісний зв'язок, який існує між громадянським суспільством і правовою державою, свідчить і той факт, що процес становлення правової держави в 50–60-х рр. XX ст. супроводжувався, як правило, паралельною розробкою відповідної моделі громадянського суспільства.

Концепція громадянського суспільства почала активно розроблятися ще у XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, І. Кантом, Ф. Гегелем та іншими. Серед вітчизняних вчених значний внесок у її розвиток в 1930-ті роки зробив професор Київського університету К. Неволін. У сучасному розумінні **громадянське суспільство** – це сукупність вільних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичну можливість бути власником, користуватися економічною свободою і належним захистом, а також брати участь у політичному житті держави. ***Передумовами становлення*** громадянського суспільства є:

− оволодіння кожного члена суспільства правом конкретної власності чи правом на використання і розпорядження власністю, на виготовлений ним суспільний продукт (це базова, фундаментальна основа громадянського суспільства);

− наявність розвинутої соціальної структури, яка відображає різноманітність інтересів усіх соціальних груп суспільства (як наслідок дії попередньої умови);

− досить високий рівень соціального, духовного, психологічного розвитку особистості, її внутрішньої свободи і здатності до самостійної діяльності та самореалізації.

Серед ***особливостей*** громадянського суспільства слід зазначити, що:

− його соціальними *суб'єктами є вільні і суверенні особистості*;

− *структура* його *суспільних відносин* характеризується наявністю розвинутих економічних, соціальних і культурних стосунків, які існують незалежно від держави;

− будь-яка *соціальна діяльність* в ньому спрямована на задоволення різноманітних інтересів громадян.

При цьому ***рисами (***або ***ознаками)*** громадянського суспільства є:

− визнання людини, її прав і свобод вищою соціальною цінністю, пріоритет суспільства над державою;

− подолання відчуженості людини від засобів виробництва;

− наявність плюралізму у всіх сферах суспільного життя;

− надійна система соціального захисту населення та

− наявність ідеологічних і політичних свобод особистості.

Громадянське суспільство, як історична реальність, зазнало суттєвих внутрішніх змін, трансформацій характеру взаємодії з державою, на основі чого виділено ***три його часові моделі***. *Історично перша модель (XVII – перша половина XIX ст.)* виникла в окремих країнах Західної Європи і характеризувалась плюралізмом інтересів, саморегульованою ринковою економікою, пріоритетом прав особи над правами групи та держави. Перехід до *другої моделі громадянського суспільства (середина XIX – друга половина XX ст.)* починається разом із настанням монополістичного етапу розвитку капіталізму та характеризується процесами самоорганізації

найманих робітників і підприємців у громадянському суспільстві, яке стає ареною класової боротьби між ними. Це призвело до перегляду функцій держави та впровадження практики соціального партнерства між антагоністами. Історично *третій період починається з другої половини XX ст. і триває досі*. За третьої моделі громадянського суспільства, де разом зі свободами постають і соціальна справедливість та солідарність, економічна демократія, виникає соціальне партнерство як система інститутів та механізмів, а також відносин і зв'язків, покликаних підтримувати баланс інтересів роботодавців та найманих працівників і сприяти досягненню ними взаємоприйнятних рішень як між собою, так і з державою заради реалізації власних корпоративних та загальносуспільних цілей.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Дайте визначення поняття «держава».
2. Назвіть ознаки держави.
3. Розкрийте зміст терміна «механізм держави» та назвіть принципи його побудови і діяльності.
4. Які елементи становлять структуру державного механізму?
5. Що називається функціями держави? Як вони класифікуються за територією їх виконання?
6. Які існують форми здійснення функцій держави?
7. Назвіть складові елементи форми держави.
8. Наведіть характеристику форм державного правління.
9. Що таке правова держава і які її ознаки?
10. У чому полягають риси й особливості громадянського суспільства?

Глава 3
Основи теорії права

1.3.1. Право, його сутність, ознаки, функції та форми (джерела).
1.3.2. Система права і система законодавства.
1.3.3. Правовідносини, їх види, структура та підстави виникнення.
1.3.4. Правова поведінка.
1.3.5. Юридична відповідальність.
1.3.6. Правові системи сучасності.

1.3.1. Право, його сутність, ознаки, функції та форми (джерела)

Суспільні відносини регулюються соціальними нормами – правилами поведінки, які мають загальний характер, установлюються різними суб'єктами і забезпечуються різними засобами громадського або державного впливу. Особливе ж місце в системі соціальних норм належить нормам права – адже саме воно є головним регулятором суспільних відносин. **Право** визначається як система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених або санкціонованих, охоронюваних державою правил поведінки, метою яких є впорядкування та регулювання суспільних відносин.

Сутність права багатоаспектна. Вона не може бути зведена до єдиного вузько спрямованого розуміння, тому потребує використання різних форм і методів її пізнання залежно від історичних обставин, умов і цілей наукового дослідження. Так, поряд із окресленим вище загально-соціальним аспектом сутності права в юридичній літературі виокремлюють також класовий, релігійний, національний, расовий та інші підходи до розуміння сутності права, в межах яких відповідні класові, релігійні, національні або расові інтереси будуть визначальними для організації правової дійсності суспільства. На сутність права впливають особливості соціально-економічного ладу, політичної структури держави, а також культури, ідеології та традицій суспільства. Право побудоване на трьох «китах». Це – мораль, держава та економіка. Право виникає на ґрунті моральності як відмінний від неї метод регулювання; держава надає праву офіційності, гарантованості, сили; економіка – основний предмет регулювання, першопричина виникнення права, оскільки це сфера, де моральність як регулятор виявила свою недостатню спроможність. **Сутність права** полягає в тому, що воно одночасно є:

− універсальним регулятором суспільних відносин, засобом (інструментом) узгодження особистих, суспільних і державних інтересів, установлення та забезпечення правопорядку;

− виразником міри справедливості, свободи та рівності в суспільстві відповідно до рівня його соціального, економічного та культурного розвитку, що уможливлює досягнення компромісів між суб'єктами права.

Сутність права виявляється в його ознаках. **Ознаками** права є те, що воно:

− являє собою ***чітку систему взаємопов'язаних норм***, тобто право виступає складним цілісним утворенням, первинним елементом якого є норма права. Право – це не просто сукупність норм права, а їх система, де всі елементи пов'язані, узгоджені та у своїй єдності утворюють чітку, ієрархічно нову якість. Норми права як вихідні елементи права пов'язані між собою ієрархічно, генетично та функціонально та об'єднані у структурні підрозділи системи права – галузі, підгалузі та інститути;

− є ***загальнообов'язковим***, що означає незаперечність, безсумнівність стосовно реалізації права з боку всіх суб'єктів суспільних відносин, незалежно від їх суб'єктивного ставлення; необхідність узгодження власної поведінки із змістом права, відсутність виключень, що дозволяють не дотримуватися останнього. Звідси випливає, що в суспільстві ніхто не може перебувати поза правом. Обов'язковість підтримується різними засобами, серед яких насамперед виокремлюють суспільний авторитет і примус. Право має бути одночасно і авторитетним, і сильним. Визнання (легітимація) права авторитетним регулятором, його виправданість в очах суспільства породжують упевненість людей у необхідності додержання його норм. Обов'язковий характер як ознака права закладає підвалини режиму законності та правопорядку в державі – інституції, що забезпечує та гарантує ефективну дію права;

− є ***формально визначеним*** (оскільки правові норми, як правило, фіксуються письмово і мають певну логічну структуру). Категорія форми для пізнання права є досить важливою тому, що від неї залежить його юридична сила, місце у правовій системі, ефективність регулювання суспільних відносин. Право не вичерпується формою, але воно завжди намагається виразитись у формі й відобразити в ній певні соціальні відносини як чіткі, ясні й однозначні правовідносини. Зміст норми права у формах (джерелах) права викладається у вигляді правила – нормативного положення, що виражає закінчену думку. Формально визначений характер права полягає в такому: однозначності та передбачуваності сприйняття суб'єктами права його змісту, що досягається точністю і ясністю мовної форми; закріпленні (об'єктивації) в певних формах (джерелах) права (конкретної юридичної сили та сфери дії в часі, просторі та за колом осіб);

− має ***загальний характер*** (правові приписи адресовані всім суб'єктам права і є обов'язковими для них), тобто право зводиться до неконкретності адресата (неперсоніфікованість права) та поширеності на невизначену кількість випадків (неоднократність, невичерпність права), а також

− ***встановлюється, санкціонується та охороняється державою***. У сучасних суспільствах примус є державною монополією. При цьому відбувається зміщення акценту з фізичного на психологічний примус: державна влада демонструє свою силу, проте передусім як загрозу, яку вона радше прагне не приводити у виконання. Водночас державний

примус не можна ототожнювати зі свавіллям. Якщо суб'єкт правотворчості послідовно втілює ідеали справедливості, свободи та рівності, то державний примус щодо дотримання права буде виправданим і справедливим, якщо ж ні, то він перетворюється на свавілля. Можливість застосування державного примусу є гарантією дотримання права. Це дозволяє внести елемент стабільності та захищеності в життя людей.

Головні напрями впливу права на свідомість та поведінку людей, які характеризують його роль та значення в житті суспільства називаються функціями права. Розрізняють наступні **функції** права:

− ***загально соціальні***, до яких належать:

− *гуманістична* (право охороняє і захищає окрему людину, певний народ і людство в цілому);

− *організаційно-управлінська* (право забезпечує можливість вирішення певних суспільних проблем суб'єктами державного управління);

− *комунікативна* (право інформує людей про волю законодавця);

− *оціночна* (право оцінює поведінку людей з точки зору її відповідності закону) та

− *пізнавальна* (право виступає джерелом юридичних знань суспільства);

Виокремлюють також такі загальносоціальні функції права, як *політична*, *економічна*, *гуманістична*, *аксіологічна*, *пізнавальна (гносеологічна)* та ін.

− ***спеціально-юридичні***. Це:

− *регулятивна* (право позитивно впливає на суспільні відносини шляхом встановлення заборон або дозволів, оскільки вносить упорядкованість у суспільні відносини). Найважливішими ознаками регулятивної функції права у правовій та демократичній державі є її вплив як на суспільство, так і на державу, забезпечення чіткого встановлення меж державного втручання у сферу автономного існування індивідів і громадянського суспільства, стабільність правового регулювання в частині дотримання принципів права. Основними механізмами забезпечення регулятивної функції права являється інституціоналізація та моделювання суспільних відносин, які зумовлюють виокремлення в її межах двох різновидів:

− регулятивна статична функція права − це напрям впливу права на суспільні відносини шляхом закріплення в нормах права вже існуючих, сталих відносин, гарантуючи в такий спосіб їх недоторканість.

− регулятивна динамічна функція права – це напрям впливу права на суспільні відносини з метою стимулювання, заохочення їх розвитку шляхом активної поведінки суб'єктів права. Ця функція полягає у визначенні нормами права майбутньої поведінки людей та

− *охоронна* (право охороняє права та свободи людини від противоправних зазіхань на них з боку правопорушників). Охоронна функція проявляється у встановленні діянь, які є забороненими, застосуванні санкцій за їх вчинення. Необхідність в охороні суспільних відносин була завжди й існуватиме доти, поки буде існувати суспільство. Ця функція розкриває важливий аспект призначення права, пов'язаний з

охороною правомірної поведінки. Така охорона здійснюється шляхом забезпечення додержання тих правил, що встановлюються в порядку виконання регулятивної функції права. З цією метою створюються охоронні норми, в яких закріплюються підстави та заходи юридичної відповідальності. Тим самим запроваджуються додаткові гарантії ефективного здійснення правом його регулятивної функції. Водночас специфікою реалізації охоронної функції в демократичній і правовій державі є: по-перше, урівноваження в ній карального і превентивного аспектів (з розвитком правової держави та утвердженням її принципів роль останнього з цих аспектів постійно зростає); по-друге, суспільна легітимність і гуманність механізмів і засобів впливу на тих суб'єктів, які вчинили правопорушення.

Регулятивна та охоронна функції права тісно пов'язані між собою, оскільки охоронна функція права покликана забезпечити нормальну дію регулятивної функції. Окрім того, в юридичній літературі поряд з регулятивною та охоронною виокремлюють додатково інші спеціально-юридичні функції права, зокрема *захисну, компенсаційну, обмежувальну, поновлюючу, стимулюючу* та ін.

У структурі права розрізняють об'єктивне і суб'єктивне право. Справа в тому, що сам термін «право» в юридичній літературі вживається в двох значеннях: і як різновид соціальних норм, що діють в державі, і як ступінь свободи дій конкретної людини. Тому **об'єктивне право** – це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються, гарантуються і охороняються державою, а **суб'єктивне право** – це забезпечена законом міра можливої поведінки людини, спрямована на досягнення мети, пов'язаної із задоволенням її інтересів. Воно включає можливість:

− самостійно здійснювати певні дії;

− вимагати від інших певної поведінки, а також

− звертатися до держави з приводу захисту своїх прав.

Водночас велике значення має **юридичний обов'язок** – передбачена законом необхідність певної поведінки суб'єкта права.

Для того, щоб юридичні норми виконували роль правових регуляторів, вони повинні бути відомі суб'єктам правовідносин, тобто бути виражені у певних формах (або джерелах) права. Тому, **форма (або джерело) права** – це офіційні державні засоби закріплення і зовнішнього вираження правових норм, що свідчать про їх обов'язковість. Розрізнюють такі ***види*** форм (джерел) права:

− *правовий звичай* – санкціоноване державою правило поведінки, що склалося внаслідок багаторазового повторення людьми певних дій;

− *релігійно-правові норми* – санкціоновані державою церковні канони, які отримали загальнообов'язковий характер для населення;

− *правовий прецедент* – судове або адміністративне рішення з конкретної справи, якому надається загальнообов'язкове значення у подальшому під час розгляду аналогічних справ;

− *нормативно-правовий акт* – письмовий документ компетентного органу, що закріплює правило поведінки загального характеру і забезпечується державою. Саме нормативно-правовий акт є головною формою (джерелом) права України;

− *нормативний договір* – документ загального характеру, який складається за взаємною домовленістю декількох суб'єктів і забезпечується державою;

− *міжнародно-правовий акт* – договір міжнародного співтовариства, який з санкції держави розповсюджується на його територію.

1.3.2. Система права і система законодавства

Упорядкування суспільних відносин у правовій державі здійснюється насамперед за допомогою норм права, адже позаправові регулятори соціальної поведінки людини ніколи не були достатніми для урегулювання та примирення людських інтересів, утримування людини в межах вимог, встановлених суспільством. Саме тому в системі соціальних норм норми права відіграють надзвичайно важливу роль. При цьому поняття, структура та види норм права, співвідношення категорій «правова норма», «юридична норма» та «норма права» й донині залишаються доволі дискусійними серед науковців у вітчизняній і зарубіжній юридичній доктрині. При цьому дуже часто терміни «право» і «законодавство» вживаються як тотожні, але це зовсім різні категорії. При цьому **право**, як і законодавство являють собою не просту сукупність елементів, а їх певну систему. Тому ***система права*** – це внутрішня структура права, що визначає взаємодію між його елементами: галузями, інститутами та нормами. *Ознаками системи права* є те, що вона:

− об'єктивно зумовлена – реально зумовлена історичними особливостями політичного, соціально-економічного, культурного розвитку суспільства; відображає реальний стан суспільних відносин;

− органічна єдність і узгодженість − структурна цілісність і взаємозв'язок норм права; їх взаємна узгодженість і цілеспрямованість; відсутність суперечностей усередині системи; система права ґрунтується на єдиних загальнолюдських принципах свободи, рівності та справедливості;

− структурна різноманітність (внутрішній розподіл) − складається з неоднакових за змістом та обсягом структурних елементів, що логічно поєднують і розподіляють нормативний матеріал, відповідно до його функціональної спрямованості;

− поділ (диференціація) і структурна ієрархічність − поділ системи права на відносно самостійні структурні елементи та наявність між ними певних рівнів ієрархії, зверху вниз: галузі, підгалузі, інститути, норми права.

Розподіл всіх норм права на галузі та інститути проводиться за двома підставами: за предметом та методом правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це певний вид суспільних відносин, який підлягає правовому регулюванню або сфера суспільного життя, на яку право розповсюджує свою дію.

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів впливу права на вольову поведінку учасників правових відносин. Існують два методи правового регулювання:

− *імперативний* – метод владних приписів, що встановлює межі дозволеної поведінки суб'єктів (наприклад, заборона скоювати правопорушення) та

− *диспозитивний* – метод, який дозволяє суб'єкту самому вибирати, із декількох встановлених державою, один варіант поведінки, що найбільш повно відповідає його інтересам (наприклад, особа сама вирішує укладати їй трудову угоду на одному або на декількох підприємствах одночасно).

Галузь права – це сукупність правових норм, що складають самостійну частину права та регулюють однорідну сферу суспільних відносин своїм особливим методом. Галузь права:

− охоплює конкретну якісно однорідну сферу суспільних відносин;

− відзначається своєрідністю обсягу, кількістю інститутів, що її складають; наявністю або відсутністю підгалузей права;

− об'єднує самостійну сукупність норм права;

− володіє властивим лише їй режимом правового регулювання, що забезпечує ефективність дії як галузі в цілому, так і підгалузей та інститутів права, які утворені в її складі;

− є стійкою та автономною у своєму функціонуванні.

За предметом та методом правового регулювання виділяють *конституційне, адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, трудове, сімейне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне* та інші галузі права. В той же час за місцем у правовій системі держави розрізняють, по-перше, *основні галузі* (вони складають головні масиви права в державі): профілюючі (які складають обов'язкову частину системи права (конституційне, цивільне тощо), процесуальні (вони закріплюють порядок застосування матеріального права (цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне тощо) та спеціальні (ті, що на базі профілюючих розвивають основні галузі та забезпечують правовий режим для певного виду суспільних відносин (трудове, аграрне, сільськогосподарське та ін.). По-друге, розрізняють *комплексні галузі*, що являють собою надбудову над основними. До них належать банківське, морське, гірниче, житлове право тощо.

Правовий інститут – це особлива частина галузі права, група правових норм, що об'єднані спільністю якісно-однорідних видів суспільних відносин, які вони регулюють. Правовий інститут:

− впорядковує не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а окремі видові особливості (сторони, ознаки) одного роду суспільних відносин або здійснює особливі завдання, функції в цьому регулюванні, тобто має видову однорідність соціального змісту;

− володіє відносною нормативною самостійністю, стійкістю та автономністю функціонування, але на іншому рівні, ніж галузь права;

− формується об'єктивно, а не створюється штучно; має відособленість від інших інститутів права – його норми не можуть з волі суб'єкта правотворчості переміщуватися в межі іншого інституту права;

− характеризується специфічністю засобів правового регулювання;

− втілює у своєму змісті особливу юридичну конструкцію, деякі загальні положення, єдині принципи;

− має можливість формувати загальні поняття у власних межах, що допомагають забезпечувати відсутність прогалин у регульованих ним (інститутом права) відносинах.

Залежно від предмета і метода правового регулювання розрізняють *галузеві* (вони об'єднують норми права тільки однієї галузі (наприклад, інститут власності у цивільному праві) та *міжгалузеві* (які об'єднують норми одразу декількох галузей (наприклад, інститут охорони праці регулюється трудовим, цивільним та адміністративним правом) *інститути*.

Правова норма – це відображене у законах чи інших джерелах права загальнообов'язкове правило поведінки. Правова норма:

− є вольовим правилом,адже відображає волю суб'єктів правотворчості, серед яких суспільство, народ, держава в особі органів державної влади та гармонійно акумулює в собі суспільну, групову й індивідуальну волю громадян;

− встановлюється чи санкціонується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в чітко визначеному порядку, тобто ухвалюється уповноваженим на те суб'єктом правотворчості в межах його компетенції відповідно до чітко визначеної процедури;

− має формально визначений характер, що полягає: в однозначності сприйняття суб'єктами права її змісту, що досягається точністю та ясністю певної мовної форми; у текстуальному закріпленні в нормативно-правових актах або інших формах (джерелах) права (конкретної юридичної сили та сфери дії в часі, просторі та за колом осіб);

− має загальний характер, що зводиться до неконкретності (неперсоніфікованості) адресата і поширеності на невизначену кількість випадків чи осіб;

− забезпечується державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості, включаючи можливість застосування примусу;

− має за мету регулювання (впорядкування) та охорону суспільних відносин.

Класична правова норма має свою традиційну структуру і складається з трьох елементів:

− *гіпотези* – частини норми права, яка вміщує умови та життєві обставини, за яких дана правова норма вступає в дію (місце, час, певні обставини);

− *диспозиції* – частини норми права, яка вміщує саме правило поведінки або суб'єктивні права та обов'язки учасників правовідносин, а також

− *санкції* – частини норми права, що визначає міру державного впливу, яка застосовується до порушника прав та обов'язків, передбачених диспозицією.

Законодавство ж – це система всіх діючих в державі нормативно-правових актів, які можна розділити на нормативні та індивідуальні акти.

Основним елементом законодавства виступає ***нормативний акт*** – офіційний письмовий документ, який приймається уповноваженим органом держави та встановлює, змінює або скасовує правові норми.

Індивідуальний акт – це юридичний документ, який приймається державним органом в результаті розгляду конкретної справи або з метою розв'язання (тлумачення) певної правової норми. Саме тому існують два види індивідуальних актів:

− *акт застосування права* приймається в результаті розгляду конкретної юридичної ситуації (наприклад, вирок або рішення з конкретної кримінальної чи цивільної справи, або наказ директора підприємства про накладення стягнення на працівника);

− *інтерпретаційний акт* є результатом тлумачення правових норм – вибору і встановлення відповідності норма права конкретній життєвій ситуації. При цьому тлумачення може бути:

• офіційним, яке здійснюється спеціально уповноваженими органами і має загальнообов'язкове значення. Своєю чергою, офіційне тлумачення буває:

• нормативним. Його результати розповсюджуються на широке коло осіб і відносин та можуть застосовуватись в юридичній практиці неодноразово. При цьому розрізняють тлумачення нормативні аутентичне (норму тлумачить орган, що її прийняв) та легальне (здійснюється органом, який не приймав норму, але уповноважений на її тлумачення);

• казуальним. Воно стосується лише конкретних обставин і є обов'язковим виключно для осіб, на яких воно розповсюджується. Воно може бути судовим (його проводять судові органи у вигляді вироків та рішень у конкретній справі) та адміністративним (здійснюється міністерствами, відомствами і місцевими державними адміністраціями);

• неофіційним, яке не є обов'язковим. Серед видів неофіційного тлумачення виокремлюють:

• доктринальне тлумачення (воно здійснюється науковими працівниками та науково-дослідними установами у статтях, монографіях тощо);

• комплексне – проводиться юристами-практиками та

• побутове. Його може здійснювати будь-хто.

Таким чином, ***різниця між законом і правом*** полягає у наступному:

− *право* – це система норм, а *закон* – зовнішня форма вираження цих норм – нормативний акт;

− на формування і розвиток *права* впливають насамперед об'єктивні фактори (рівень розвитку суспільства і юридичної науки), а на формування і розвиток *законодавства* – фактори суб'єктивні (воля законодавця);

− структурними елементами *права* виступають правові норми, інститути і галузі, а структурними елементами *законодавства* – нормативні приписи (що містяться у статтях нормативних актів), нормативні інститути та галузі законодавства;

− *право* є загальнообов'язковим, а ступінь обов'язковості *закону* залежить, як правило, від юридичної сили цього акту:

− *право* має первинний характер і виступає вихідною базою для законодавства, а *законодавство має похідний від права характер.*

1.3.3. Правовідносини, їх види, структура та підстави виникнення

Суспільні відносини регулюються різними соціальними нормами (релігійними, моральними, корпоративними тощо), але більшість відносин у суспільстві базується все ж таки на нормах права. Ці відносини називають правовими. Тобто, **правовідносини** – це урегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, забезпечені державою. Правовідносини:

− ***є різновидом суспільних відносин***. Правовідносини виникають між людьми, їх об'єднаннями та спільнотами як суб'єктами права з приводу соціального блага або забезпечення будь-яких законних інтересів;

− ***є свідомо-вольовими відносинами***, оскільки до свого виникнення вони проходять крізь свідомість людей та для їх виникнення необхідна воля як мінімум одного з учасників. Щоправда, правовідносини можуть виникати та припинятися поза волею (інтересом) їх учасників (наприклад, особа стосовно якої було вчинено протиправне діяння, вимушено, не з власної волі набуває статусу суб'єкта кримінально-правових відносин);

− ***виникають із приводу соціального блага або забезпечення*** будь-яких інтересів, які виступають як передумова правовідносин;

− ***виникають, тривають, змінюються, призупиняються, припиняються або відновлюються на основі норм права***;

− ***їх учасники пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками***. Сторони в правовідносинах виступають як уповноважені та зобов'язані особи, де права й інтереси одних осіб можуть бути реалізовані через виконання обов'язків іншими;

− ***охороняються державою*** і в разі потреби забезпечуються силою державного примусу.

Різноманітність правових відносин робить необхідним класифікувати їх на **види** за певними ознаками. Так, залежно від:

− *галузевої ознаки* розрізняють ***конституційні, адміністративні, цивільно-правові, трудові, сімейні*** та інші правовідносини;

− їх *функціонального призначення* − ***регулятивні*** та ***правоохоронні***;

− *рівня індивідуалізації суб'єктів* правовідносин − ***відносні*** й ***абсолютні***;

− *кількості суб'єктів правовідносин* − ***прості*** та ***складні***;

− *розподілу прав та обов'язків між суб'єктами* правовідносин − ***односторонні*** та ***двохсторонні***;

− *характеру поведінки зобов'язаного суб'єкта* − ***активні*** та ***пасивні***;
− *підстав їх виникнення* − ***договірні*** та ***позадоговірні***;
− *терміну їх тривалості* – ***короткочасні*** та ***подовжувальні***.

Структуру правовідносин складають наступні елементи:
− *суб'єкти правовідносин*;
− *об'єкти правовідносин* та
− *зміст правовідносин*.

Суб'єкти правовідносин – це їх учасники. Ними можуть бути *фізичні особи, юридичні особи,* а також *держава, її органи, органи місцевого самоврядування* (як особливі суб'єкти правовідносин) і *різні соціальні спільноти* (трудовий колектив, територіальна громада, етнічна група та ін.). Характерною рисою всіх суб'єктів правовідносин є наявність у них ***правосуб'єктності*** – визнаної державою властивості бути суб'єктом права, здійснювати свої права та нести юридичну відповідальність за скоєне. Тому структурними елементами правосуб'єктності виступають:

✓ *правоздатність* – передбачена законом здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Розрізняють такі види правоздатності:

− загальна правоздатність − загальна здатність суб'єкта мати права й обов'язки, закріплені в нормах права. У людини загальна правоздатність виникає з моменту її народження і припиняється з її смертю;

− галузева правоздатність − здатність суб'єкта мати права й обов'язки, закріплені певною галуззю права;

− спеціальна правоздатність − здатність суб'єкта мати права та обов'язки, що пов'язана з особливими знаннями, уміннями, навиками, якими повинен володіти суб'єкт права (президента, судді, водія громадського транспорту тощо);

✓ *дієздатність* – передбачена законом здатність особи своїми діями набувати для себе суб'єктивні права та самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати юридичні обов'язки та самостійно їх виконувати. Рівень дієздатності індивідів залежить від певних факторів:

− віку. Повною мірою дієздатність виникає з досягненням повноліття (*18 років*);

− стану психічного та фізичного здоров'я. Особи, визнані в установленому законом порядку душевнохворими, вважаються такими, що не усвідомлюють своїх дій та їхніх наслідків, а тому не можуть бути суб'єктами багатьох правовідносин і не притягаються до юридичної відповідальності, хоча б їх дії мали ознаки правопорушення;

− рівня і ступеня освіти та низки інших обставин. Ураховуючи відповідні фактори дієздатності, в Цивільний Кодекс України визначено такі рівні: часткова, неповна, повна, обмежена та недієздатність особи.

✓ *деліктоздатність* – передбачена законом здатність особи нести відповідальність за скоєне правопорушення. Рівень деліктоздатності залежить від тих самих факторів, що й рівень дієздатності. Деліктоздатність фізичної особи залежить від осудності (здатності

усвідомлювати свої дії та керувати ними) і досягнення певного віку. Вік настання адміністративної відповідальності складає в Україні *16 років*, загальний вік настання кримінальної відповідальності встановлений на такому ж рівні, а знижений – на рівні *14 років*.

Об'єктами правовідносин визнаються ті реальні соціальні блага (матеріального чи нематеріального характеру), які задовольняють інтереси та потреби суб'єктів права, і з приводу яких вони вступають у правовідносини. Об'єктами правовідносин є:

− *матеріальні блага* (речі, предмети, цінності);

− *нематеріальні блага* (життя людини, її честь, гідність, свобода);

− *поведінка (дії або бездіяльність) суб'єктів права* та

− *результати поведінки (дій або бездіяльності) суб'єктів права*.

Зміст правовідносин – це конкретна поведінка суб'єктів правовідносин та її юридичне закріплення нормами права у вигляді суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків. Він являє собою своєрідний синтез фактичних суспільних відносин, з одного боку, і юридичних норм, що їх регулюють, з іншого. Тому розрізняють:

− *юридичний зміст правовідносин*, тобто суб'єктивні юридичні права та обов'язки учасників правовідносин та

− *фактичний зміст правовідносин* – реальні дії (або бездіяльність) суб'єктів правовідносин, тобто фактична поведінка суб'єктів, її можлива (дозволена) або необхідна міра.

Підставами виникнення правовідносин виступають юридичні факти. ***Юридичний факт*** – це конкретна життєва обставина, яка має юридичне значення, оскільки з її наявністю або відсутністю норма права пов'язує виникнення, зміни або припинення існуючих правовідносин. До найбільш суттєвих *ознак* юридичних фактів необхідно зарахувати те, що вони:

− як правило, конкретні та індивідуальні. Юридичні факти являють собою конкретні обставини соціальних ситуацій, що існують у певній точці простору і часу;

− знаходять свій зовнішній вияв у соціальних ситуаціях і пов'язані з їх наявністю або припущенням щодо їх наявності, або з їх відсутністю. Слід ураховувати, що юридичне значення можуть мати не тільки позитивні (існуючі, наявні) обставини соціальних ситуацій, але й так звані негативні факти (відсутність родинних зв'язків, іншого зареєстрованого шлюбу);

− містять інформацію про суспільні відносини, що входять до предмета правового регулювання. Юридичними фактами виступають лише такі обставини, що мають значення для суб'єктів права та детерміновані їх інтересами які в подальшому знаходять своє закріплення в суб'єктивних правах і юридичних обов'язках;

− безпосередньо або опосередковано передбачені нормою права. Більшість юридичних фактів вичерпно визначені в нормі права;

− зафіксовані у встановленій законодавством процедурно-процесуальній формі. Юридичні факти мають правове значення лише в тому випадку, якщо вони належним чином оформлені та засвідчені;

− викликають передбачені нормами права юридичні наслідки (не лише виникнення, існування, призупинення, зміну, припинення або відновлення конкретних правовідносин, але й набуття або виникнення правосуб'єктності).

Класифікація юридичних фактів може бути проведена:

➢ За *вольовою ознакою* на:

− ***події*** – юридичні факти, що трапляються та впливають на поведінку людей поза їх волею (наприклад, народження або смерть людини) та

− ***дії*** – юридичні факти, в яких виявляється воля суб'єкта (наприклад, укладання договору). При цьому всі дії залежно від їх відповідності приписам правових норм поділяються на:

− правомірні, тобто не заборонені законом. В свою чергу, вони поділяються на *адміністративні акти* (наприклад, розпорядження про ліквідацію або реорганізацію юридичної особи), *юридичні акти* (наприклад, перехід права власності від продавця до покупця) та *юридичні вчинки* (наприклад, захист дисертації з актуальної проблеми) та

− неправомірні або противоправні – дії, скоєння яких порушує встановлені законодавством правила поведінки (наприклад, збереження майна без достатніх для цього підстав). В свою чергу протиправні дії за ступенем суспільної безпеки бувають двох видів: *проступок* та *злочин*.

➢ За *ознакою юридичних наслідків* юридичні факти можуть бути:

− ***правостворюючі***, які є підставою для виникнення юридичних відносин (наприклад, особа написала заяву про прийняття її на роботу);

− ***правозмінюючі***, які є підставою для зміни існуючих юридичних відносин (наприклад, присвоєння особі вченого звання);

− ***правоприпиняючі,*** які є підставою для припинення існуючих юридичних відносин (наприклад, заява про звільнення з роботи).

➢ За *складом* юридичні факти бувають:

− ***прості***, що складаються з одного факту, якого цілком достатньо для виникнення юридичних наслідків (наприклад факту народження достатньо для того, щоб людина вважалася правоздатною) та

− ***складні***, що являють собою певну сукупність юридичних фактів, необхідних для виникнення юридичних наслідків (наприклад, для виникнення пенсійних відносин необхідно досягнення особою встановленого пенсійного віку, наявність у неї певного трудового стажу та рішення відповідного органу про призначення цій особі пенсії);

➢ За *тривалістю в часі*:

− ***одноактні*** (наприклад, купівля-продаж певної речі) та

− ***тривалі або юридичні стани*** (наприклад, перебування у шлюбі).

− *Особливим видом* юридичного факту є ***правова презумпція*** − закріплене законодавством припущення про наявність або відсутність певних юридичних фактів. Правові презумпції поділяються на:

− *не спростовані* – ті, що не потребують доведення і не підлягають сумнівам, спростуванню (презумпція недієздатності малолітньої особи) та

− *спростовані* – такі припущення щодо існування певного факту, які мають юридичне значення доти, доки щодо цього факту не буде встановлено інше (презумпція невинуватості особи, презумпція батьківства).

− *Своєрідним юридичними фактами* є ***юридичні фікції*** − засоби юридичної техніки, за допомогою яких конструюється явно не існуюче положення (відношення або стан), що визнається існуючим та володіє імперативністю, який відіграє роль відсутнього юридичного факту в ситуації не заповнюваної невідомості, що закріплене нормою права. Приклад юридичної фікції наведений в ч. 3 ст. 46 Цивільного Кодексу України, яка встановлює: «Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це». Визнання громадянина безвісно відсутнім, померлим, неосудним та інші схожі обставини – це юридичні факти, з якими пов'язані виникнення, зміна або припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. І будь-яка невизначеність в їх наявності або відсутності недопустима. Фікції виконують двояку функцію в правовому регулюванні. З одного боку, вони − юридичні факти, а з іншого − регулятори суспільних відносин. Тому фіктивне законодавче встановлення та закріплення таких положень є не тільки виправданим, але і необхідним.

1.3.4. Правова поведінка

Поведінка людей регулюється соціальними, у тому числі правовими нормами. Всі акти поведінки осіб можуть мати значення для права або бути поза сферою правового регулювання. Тому **правовою поведінкою** вважається передбачена нормами права соціально значуща свідомо-вольова поведінка осіб та їх об'єднань, яка зазвичай має певні юридичні наслідки. Правовій поведінці властиві такі ***ознаки***:

− соціальна значущість;

− зовнішній прояв у вигляді діяння (дії або бездіяльності);

− свідомо вольовий характер;

− регламентованість правовими нормами та

− здатність породжувати юридичні наслідки.

За характером і правовими наслідками правова поведінка поділяється на два ***види***:

− правомірна поведінка та

− противоправна поведінка.

Правомірна поведінка – це поведінка, яка відповідає приписам правових норм. ***Ознаками*** правомірної поведінки є:

− її *відповідність праву*;

− її *соціальна корисність*, оскільки вона дозволяє досягти поставленої мети в межах права і за допомогою правових засобів;

− *передбачуваність*;

− *масовість*, оскільки вона властива переважній більшості людей.

Мотиви правомірної поведінки особи можуть бути різними:

− переконаність у справедливості та корисності норм права;

− відповідальність перед суспільством і державою за вчинки;

− усвідомлення громадянського обов'язку;

− егоїстичний особистий інтерес;

− вчинення звичних для особи дій;

− прагнення діяти як усі;

− острах перед відповідальністю та ін.

Особливості, що зумовлюють утвердження правомірної поведінки як норми життя для більшості населення:

− розвинена економіка, достатня для задоволення життєвих потреб громадян;

− системне правове забезпечення розвитку особи;

− подолання розриву між бідними і багатими прошарками населення;

− зведення до мінімуму безробіття;

− виконання соціальних програм;

− авторитет влади, за умови, що вона не буде маніпулювати законом;

− стабільний демократичний політичний режим;

− створення цілісної правової бази організації та діяльності судової системи, органів юстиції та правоохоронних органів;

− додержання законності всіма посадовими особами та громадянами;

− високий рівень правової культури.

Розрізняють такі ***форми (моделі)*** правової поведінки:

− *використання суб'єктивних прав*, яке полягає у здійсненні суб'єктом права правовими методами повноважень, наданих йому;

− *виконання юридичних обов'язків* – воно виявляється у виконанні суб'єктом права нормативних приписів, адресованих цим суб'єктам;

− *дотримання заборон* – узгодження суб'єктами права своєї поведінки з нормативними заборонами та

− *застосування правових норм* – це форма поведінки компетентних органів і посадових осіб шляхом прийняття ними індивідуальних нормативних актів з метою вирішення конкретної юридичної ситуації.

За мотивами розрізняють такі ***види*** правомірної поведінки:

− *соціально активна*, коли особа глибоко вірить у справедливість правових розпоряджень і свідомо неухильно додержується їх;

− *звична*, коли особа не замислюється над розпорядженнями права, діє за інерцією, за звичкою, тримаючись сформованого стереотипу;

− *конформістська*, коли особа додержується не власних переконань або звичок, а копіює дії свого оточення, діє «як усі»;

− *маргінальна*, коли особа діє правомірно внаслідок особистого розрахунку або страху перед покаранням.

Протиправна поведінка – це противоправне, винне, суспільно небезпечне (або шкідливе) діяння (дія або бездіяльність), скоєне деліктоздатною особою. Неправомірній поведінці властиві такі ***ознаки***:

− протиправність;

− винність;

− суспільна небезпечність (або шкідливість);

− це завжди діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи;

− за неї передбачене покарання.

Правова поведінка поділяється на зловживання правом і правопорушення.

Зловживання правом – це соціально шкідлива поведінка суб'єкта, яка здійснюється у межах правових норм (наприклад, зловживання конституційними, батьківськими, цивільними, процесуальними правами та посадовими повноваженнями). *Ознаками* зловживання правом є:

− наявність в особи суб'єктивного права;

− діяльність, спрямована на здійснення цього права;

− використання цього права не за його соціальним призначенням, а із заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам;

− відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов'язків (тобто їх виконання);

− встановлення факту зловживання правом компетентними правозастосовними органами;

− настання юридичних наслідків.

Правопорушення – це суспільно небезпечне або шкідливе, протиправне, винне діяння деліктоздатної особи, за яке передбачається юридична відповідальність.

Причинами правопорушень можуть бути фактори як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Це:

− економічні причини (неможливість отримання легального заробітку);

− соціальні причини (недоліки виховання та освіти);

− особливості оточення особи;

− фактори особистого характеру (наприклад, схильність до алкоголізму);

− недосконалість законодавства.

Будь-яке правопорушення має юридичний ***склад*** – сукупність установлених законодавством умов, наявність яких дає підстави для притягнення особи до юридичної відповідальності. Елементами складу правопорушення є:

• *об'єкт правопорушення* – це суспільні відносини, соціальні блага, цінності, права та свободи, інтереси держави, природне середовище, що охороняються нормами права і на які посягає правопорушник. В юридичній літературі розглядають:

− загальний об'єкт − ті суспільні відносини, які охороняються правом і яким правопорушення завдає шкоди. Наприклад, територіальна цілісність держави, суспільна безпека, політичний лад;

− родовий (видовий) об'єкт правопорушення − певне коло однорідних відносин, яким завдається шкода (наприклад, майно);

− безпосередній об’єкт − суспільні відносини з приводу конкретних матеріальних (майно, цінні папери тощо) та нематеріальних (життя, здоров’я, честь і гідність фізичної особи, ділова репутація юридичної особи) благ у різних сферах життя суспільства і відповідні їм права та законні інтереси суб’єктів права: майнові, трудові, політичні та ін.;

• *об’єктивна сторона правопорушення* – противоправне діяння (дія або бездіяльність), його шкідливий або небезпечний результат та необхідний причинно-наслідковий зв’язок між ними. До об’єктивної сторони правопорушення належать:

− діяння (у вигляді дії чи бездіяльності);

− протиправність (формальний аспект);

− наслідки діяння (змістовий аспект);

− причинний зв’язок між діянням і наслідками, які воно спричиняє;

− місце, час, спосіб, засоби, обставини та ситуація скоєння правопорушення;

• *суб’єкт правопорушення* – деліктоздатна фізична або юридична особа, яка вчинила правопорушення. Юридичними властивостями суб’єкта правопорушення є: правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, яка визначається досягненням особою певного, прямо визначеного в нормах права віку юридичної відповідальності та станом осудності, що є здатністю особи усвідомлювати свої дії в момент скоєння правопорушення та керувати ними;

• *суб’єктивна сторона правопорушення* – психічне ставлення суб’єкта до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Воно характеризується:

− виною у формі:

− умислу (прямого (має місце, коли особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає та бажає настання наслідків свого діяння) чи непрямого (має місце, коли особа усвідомлює суспільну небезпеку свого діяння, передбачає та свідомо допускає настання наслідків свого діяння)) або

− необережності (протиправної самовпевненості (має місце, коли особа передбачає наслідки свого діяння, але легковажно розраховує на запобігання цих наслідків) чи протиправної недбалості (має місце, коли особа не передбачає негативних наслідків, але могла і повинна була передбачити));

− мотивом (внутрішніми процесами, що відображаються у свідомості особи та спонукають її до скоєння правопорушення) та

− метою (яка визначає спрямованість діяння правопорушника, його найближчий результат, тобто те, до чого правопорушник прагне, чого хоче досягти).

За ступенем суспільної або особистісної шкідливості розрізняють такі **види** правопорушень, як:

▪***кримінальне правопорушення*** – суспільно небезпечне правопорушення, передбачене кримінальним законом, та

▪ ***проступок*** – суспільно шкідливе правопорушення, яке може бути:

− *конституційним*. Об'єктом цього виду проступків можуть стати форма або апарат держави, а також конституційні права людини;

− *цивільно-правовим*. Його об'єктом є майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини;

− *адміністративним* – вони посягають на громадський або державний порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління;

− *дисциплінарним* – таким, що завдає шкоди внутрішньому розпорядку підприємства, установи чи організації;

− *матеріальними* – такими, що завдають майнову шкоду підприємству, установі чи організації;

− *процесуальним* – порушенням встановленої законом процедури здійснення правосуддя, прийняття правозастосовного акта тощо або

− *міжнародним* – діянням суб'єктів міжнародного права, які суперечать нормам і принципам міжнародного права або власним зобов'язанням та наносить шкоду іншим суб'єктам міжнародного права. Видами міжнародних правопорушень є:

− міжнародні злочини, наприклад работоргівля, піратство, міжнародний тероризм тощо;

− міжнародні делікти (проступки), наприклад порушення торгових зобов'язань.

1.3.5. Юридична відповідальність

Наслідком учинення правопорушення є **юридична відповідальність** – закріплений законодавством і забезпечений державою обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей і прав, що йому належали. Юридичній відповідальності як своєрідному виду правовідносин між державою та правопорушником властиві такі ***ознаки***:

− вона базується на державному примусі;

− вона передбачає настання певних негативних наслідків для правопорушника;

− вона являє собою негативну реакцію держави на правопорушення;

− вона має процесуальну форму втілення.

Для настання юридичної відповідальності необхідна наявність її підстав – обставин, що роблять таку відповідальність можливою. ***Підставами юридичної відповідальності*** є:

− *факт вчинення правопорушення деліктоздатною особою*;

− *наявність складу правопорушення*;

− *наявність правозастосовного акта, що набув чинності* та

− *відсутність обставин, які виключають юридичну відповідальність* (необхідна оборона, крайня необхідність тощо).

Мета юридичної відповідальності полягає у:

− захисті прав людини та підтриманні правопорядку;

− вихованні суб’єктів права в дусі поваги до закону;

− запобігання скоєнню правопорушень з боку інших осіб.

Мета юридичної відповідальності досягається здійсненням її ***функцій,*** а саме:

− *штрафної (репресивно-каральної)*, яка полягає в покаранні винної особи;

− *попереджувально-виховної*, коли юридична відповідальність запобігає вчиненню нових правопорушень і формує повагу до права та

− *компенсаційної (правовідновлювальної)*. Вона полягає у відновленні порушеного права.

Реалізація зазначених функцій юридичної відповідальності базується на таких її ***принципах*:**

− законності;

− обґрунтованості;

− справедливості;

− доцільності;

− невідворотності;

− своєчасності;

− індивідуального характеру та

− процесуальної регламентованості.

За галузевою ознакою розрізняють такі **види** юридичної відповідальності:

▪ ***конституційна***, яка:

− має конституційний (системотвірний) характер;

− передбачає конституційні санкції як міру юридичної відповідальності;

− має специфічні підстави;

− спеціальне коло суб’єктів.

Сутність конституційної відповідальності полягає в закріпленні системи конституційних гарантій, що унеможливлюють концентрацію влади в одній гілці влади або ж у руках однієї посадової особи шляхом встановлення відповідальності, та виникненні юридичних наслідків у випадках порушеного балансу влади. Основними видами конституційно-правової відповідальності є:

− визнання недійсними виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

− відмова в реєстрації політичної партії, втрата депутатського мандату; дострокове припинення повноважень Верховної Ради України тощо;

▪ ***кримінальна***. Вона полягає у застосуванні кримінального покарання до винної в скоєнні злочину або кримінального проступку особи. Кримінальна відповідальність:

− настає за винне, суспільно небезпечне і протиправне діяння, вичерпний перелік яких міститься у Кримінальному кодексі України;

− спирається на державний примусу;

− супроводжується державним осудом і тягне негативні наслідки для особи, що вчинила злочин (заходи негативної кримінальної відповідальності передбачені у ст. 51 Кримінальному кодексі України);

− настає з моменту вступу в законну силу вироку суду;

− реалізується виключно в судовому порядку;

− існує та реалізується і межах кримінальних правовідносин.

Кримінальна відповідальність має місце в таких сферах суспільних відносин: національна безпека; життя і здоров'я, воля, честь та гідність особи; особисті прав, свободи людини і громадянина; власність, господарська діяльність; довкілля; безпека руху та експлуатації транспорту; моральність; безпека людства і міжнародний правопорядок та ін. Поняття кримінальної відповідальності відображає факт реальної взаємодії особи, яка вчинила злочин, і спеціальних органів держави. Така взаємодія врегульована нормами кримінального права і тому протікає в межах певних правовідносин, які називаються кримінально-правовими відносинами;

▪ ***адміністративна***. Її сутність полягає у накладанні на винних фізичних осіб, які порушили правила поведінки, що діють у сфері державного управління та інших урегульованих адміністративним законодавством сферах, адміністративних стягнень, які створюють для цих осіб несприятливі наслідки особистого, майнового, морального та іншого характеру. Адміністративна відповідальність:

− застосовується за вчинення адміністративного правопорушення (проступку);

− супроводжується державним осудом;

− здійснюється в певному процесуальному порядку;

− здійснюється уповноваженими державними органами та посадовими особами;

− пов'язана із застосуванням примусу та негативних наслідків для особи, яка вчинила адміністративне правопорушення;

− застосування адміністративних стягнень здійснюється в установлених законом формах і порядку (заходи державно-примусової форми реалізації адміністративної відповідальності передбачені у ст. 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Адміністративна відповідальність існує в таких сферах суспільного життя як права та свободи людини і громадянина; охорона праці та здоров'я населення; власність; сільське господарство; транспорт; громадський порядок і громадська безпека; порядок управління та ін. Адміністративне стягнення є мірою відповідальності та застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами (ст. 23 Кодексу України про адміністративні правопорушення);

▪ ***цивільно-правова*** − різновид юридичної відповідальності, який полягає у накладанні цивільно-правових стягнень (неустойки, відшкодування збитків) на фізичну чи юридичну особу за невиконання або неналежне виконання зобов'язань або за заподіяння позадоговірної

майнової школи, а також за порушення певних особистих немайнових прав (на честь, гідність тощо). Сутність цивільно-правової відповідальності полягає у визнанні цивільно-правового статусу фізичних і юридичних осіб, закріпленні та оформленні динаміки майнових та особистих немайнових відносин, договірних і позадоговірних обов'язків. Цивільно-правова відповідальність застосовується насамперед для узгодження різноманітних майнових інтересів у суспільстві та забезпечує виконання бажаних дій і обмежує можливості вчинення небажаних (наприклад, відшкодування збитків, неустойки, штрафу, пені, поновлення порушеного правового становища особи тощо). Ознаки цивільно-правової відповідальності:

− настає за спричинення шкоди фізичній, юридичній особі або державі будь-якою особою, визнаною цивільним законодавством суб'єктом цивільних правовідносин;

− притягнення до цивільно-правової відповідальності здійснюється судами або адміністративно-державними органами;

− на відміну від інших видів відповідальності, цивільно-правова відповідальність іноді можлива і за відсутності вини, наприклад, за спричинення незалежно від вини збитків та моральної шкоди джерелом підвищеної небезпеки, що передбачено ст. 1167 Цивільного кодексу України;

▪ ***матеріальна*** − відповідальність працівника за майнову (матеріальну) шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків. В основі матеріальної відповідальності лежить обов'язок працівника бережливо ставитися до майна підприємства, установи,організації і вживати заходів до запобігання шкоді (ч. 2. ст. 131 Кодексу законів про працю України);

▪ ***дисциплінарна*** − відповідальність за порушення норм права, що регулюють відповідну дисципліну (трудову, державну, військову та ін.), та застосування до порушника дисциплінарних стягнень. Розрізняють загальну та спеціальну дисциплінарну відповідальність. Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена Кодексом законів про працю України і правилами внутрішнього трудового розпорядку. Спеціальна дисциплінарна відповідальність визначає особливості правового статусу окремих груп працівників і здійснюється: в порядку підлеглості; відповідно до статутів про дисципліну; на підставі окремих нормативно-правових актів. Дисциплінарна відповідальність застосовується у вигляді: дисциплінарних стягнень (ст. 147 Кодексу законів про працю України) та заходів дисциплінарного або громадського впливу. Дисциплінарна відповідальність здійснюється накладанням дисциплінарних стягнень власником або уповноваженим органом, з яким працівник перебуває у трудових відносинах;

▪ ***міжнародно-правова*** − обов'язок суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права. Міжнародно-правова відповідальність виникає в разі порушення норм міжнародного права, міжнародно-правових зобов'язань, закріплених у

договорах, звичаях, актах міжнародних організацій, які мають обов'язковий характер, рішеннях міжнародних судів та арбітражів. Сутність міжнародно-правової відповідальності полягає у виключенні можливості вчиняти суб'єктами міжнародного права нових правопорушень, впливі на інших суб'єктів, спонукання їх до добровільного дотримання міжнародних зобов'язань. Вона:

− настає за вчинення міжнародного правопорушення;

− полягає у застосуванні до суб'єктів міжнародного прав, що вчинили правопорушення, санкцій міжнародно-правових норм;

− полягає в обов'язку суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права;

− спрямована на забезпечення міжнародного правопорядку;

− пов'язана з настанням негативних наслідків для правопорушника;

− реалізується в міжнародних правоохоронних правовідносинах, що виникають, наприклад, між державою-правопорушницею і потерпілою державою, між державою-правопорушницею і міжнародним співтовариством.

Розрізняють міжнародно-правову відповідальність двох видів:

− *матеріальну* (вона полягає в обов'язку відшкодувати матеріальні збитки і здійснюється шляхом відшкодування правопорушником матеріальної шкоди в натурі (реституція), за заподіяну шкоду (компенсації) та повного або часткового відшкодування матеріальної шкоди, товарами, послугами (репарація) та

− *політичну* (яка реалізується шляхом:

− задоволення нематеріальних вимог для відшкодування шкоди, завданої перш за все честі та гідності потерпілої держави, її політичним інтересам (сатисфакція);

− правомірного примусу, заходів політичного та економічного характеру, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави (репресалій);

− примусових заходів як збройного, так і неозброєного характеру у відповідь на правопорушення для його припинення, відновлення порушених прав і забезпечення відповідальності правопорушника (санкції);

− відновлення правопорушником попереднього стану та взяття ним відповідальності за всі несприятливі наслідки (ресторація).

1.3.6. Правові системи сучасності

Поняттям «правова система» (або «правова сім'я») охоплюється вся сукупність зумовлених історичними і географічними факторами правових звичаїв, традицій, юрисдикційних органів, особливостей менталітету, правової культури, що склалася в кожній країні. Іншими словами, **правова система** це цілісна сукупність всіх правових явищ, притаманних певному суспільству. ***Структуру*** кожної правової системи складають традиційно характерні для неї:

− суб’єкти права;
− правові норми;
− правові принципи;
− правові відносини;
− правова поведінка;
− юридична практика;
− режим функціонування правової системи;
− правосвідомість і правова культура та
− режим законності та правопорядку як результат взаємодії елементів її структури.

За такими *критеріями*, як
− спільність історичних коренів виникнення;
− спільність основного джерела (форми) права;
− єдність у структурі системи і норми права;
− спільність принципів регулювання суспільних відносин та
− єдність юридичної термінології, юридичних категорій і понять, розрізнюють такі **типи правових систем (правових сімей):**
− романо-германський;
− англо-американський;
− релігійний та
− традиційний (звичаєвий).

До ***романо-германського типу*** правової сім’ї належить сукупність національних правових систем країн континентальної Європи, що мають схожість історичного генезису на основі давньоримського права та його пристосування (разом з канонічним правом і місцевими звичаями) до нових національних умов, спільні засади правового регулювання, подібні риси структури права з поділом на публічне і приватне право, одноманітне. Романо-германська правова сім’я охоплює дві групи правових систем: романську,до якої відносять Італію, Францію, Нідерланди, Бельгію тощо, та германську, до якої входять Німеччина, Австрія, Угорщина та ін. Суттєвих відмінностей в основоположних рисах ці дві підгрупи не мають, що дозволяє їх об’єднувати в межах однієї правової сім’ї. Їх особливості, здебільшого, пов’язані з історичним шляхом формування та розвитку відповідних правових систем, стилем юридичної мови та юридичної техніки. Історичними коренями романо-германського права визнаються римське цивільне право (перш за все й особливо для романської групи) та місцеві звичаї і «закони варварів» германських племен (для германської групи відповідно), що й визначили історичний шлях формування та розвитку правових систем континентальної Європи.

Характерними *рисами* романо-германської сім’ї є:
− домінування в ній *нормативно-правового акта* як головної форми (джерела) права;
− поділ системи права на *публічне і приватне право*;
− диференціація і кодифікація *галузей права*;

− *нормативність* норм права;

− включення у поняття права *норм-роз'яснень*, що виходять головним чином від законодавця і судів.

Англо-американський тип включає правові системи Англії, Уельсу, Північної Ірландії, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, колишніх колоній Британської імперії та ін. Цей тип сформувався у межах Англії та створених нею колоній, а характерними його *рисами* є:

− своєрідність *вихідних джерел (форм)*: загального права Англії, права справедливості та статутного (парламентського) права;

− специфіка *основного джерела (форми)* права, яке складає *правовий* (судовий та адміністративний) *прецедент*, що створюють тільки вищі судові інстанції;

− своєрідність *структури права*, зокрема, відсутність в ньому поділу права на публічне і приватне;

− автохтонний характер *правової термінології*, яка носить традиційно англійський і, у деяких випадках, архаїчний характер;

− відведення головної ролі у правотворчості *судам*, які у зв'язку з цим займають особливе місце в системі державних органів.

У межах англо-американської правової сім'ї певними специфічними особливостями характеризується право Сполучених Штатів Америки,що зумовлені федеральною формою державного устрою цієї країни, а також, зокрема менш «жорстким» правилом судового прецеденту (вищі судові інстанції не зв'язані своїми прецедентам на відміну від Англії), більшим значенням в якості джерела права законодавства, наявністю писаної конституції як основного закону держави, наявністю не тільки консолідованих, а й кодифікованих актів тощо. При цьому у праві Сполучених Штатів Америки позиціонується принцип верховенства Конституції США і на цій основі існує відповідна ієрархія джерел права: федеральна конституція; федеральні законодавчі акти, договори та правила судового розгляду; федеральні адміністративні положення; федеральне загальне право; конституції штатів; законодавчі акти штатів і правила судового розгляду; адміністративні положення штатів; загальне право штатів. У загальному, право Сполучених Штатів Америки орієнтоване у своєму розвитку на «гнучку правотворчість».

До ***релігійного типу*** правової сім'ї належать правові системи *мусульманських* (Ірак, Іран, Пакистан, Судан тощо), а також *індуських* (Індія, Сінгапур, Бірма, Малайзія та ін.) країн. Характерні *риси* цього типу правової системи полягають у тому, що:

− домінуюче місце в соціальному регулюванні належить не правовим, а *релігійним нормам*;

− *джерелом (формою) права* виступають відповідні священні книги мусульман (Коран, Сунна, Іджма) та індусів (Шастри, Веди, Закони Ману);

− особливе місце в системі джерел права займають праці учених-богословів *(доктрини)*, які конкретизують і тлумачать першоджерела;

− правові та релігійні норми в ній становлять *синкретичну єдність*;

− право *не є структурованим* – в ньому немає розподілу права на приватне і публічне, на галузі та інститути.

Зокрема, в ісламській правовій доктрині права та свободи людини мають божественне походження і засновані на релігійних нормах, виражених у Корані та Сунні. В ісламській концепції прав людини виокремлюють такі найбільш важливі принципи як свобода, котра заснована на дозволі того, що не заборонено ісламом; гідність, що визначає виключне місце людини серед усіх творінь Аллаха; рівність мусульман незалежно від кольору шкіри, мови, національного походження; справедливість, яка повинна бути покладена в основу міжособистісних відносин і вирішення спорів між індивідами. У сучасному світі мусульманське право співіснує і взаємодіє з іншими правовими системами, зазнаючи впливу загальносвітових тенденцій правового розвитку. Ці прояви, так само, як й ступінь традиційно мусульманських принципів і норм, не є однаковими в різних ісламських країнах, що дає підстави з юридичної точки зору відокремлювати поняття мусульманське право і право мусульманських країн. Національні правові системи ісламських держав за ступенем збереження мусульманського права як системи нормативного регулювання умовно можна розподілити на такі групи:

− національні правові системи, в яких широко застосовують мусульманське право (Саудівська Аравія, Іран, Пакистан);

− національні правові системи, в яких звужена сфера дії мусульманського права із збереженням його основоположних канонів (Йєменська Арабська Республіка, Лівія, Судан, Бахрейн, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати);

− національні правові системи, в яких мусульманське право регулює окремі сторони суспільного життя, перш за все шлюбно-сімейні відносини (Єгипет, Ірак, Ліван, Марокко, Алжир, Туніс, Ємен);

− національні правові системи, в яких мусульманське право визнається не на державному, а на суспільному рівні (Туреччина).

Традиційний (звичаєвий) тип правової системи – це форма регламентації суспільних відносин, яка ґрунтується на державному визнанні звичаїв.

Однією із суттєвих рис кожної правової системи є показник сприйняття права як соціального інструмента регулювання суспільних відносин. За цим показником традиційна (звичаєва) правова сім'я має яскраво виражену специфіку. І саме за цим показником доволі несхожі між собою правові системи країн Далекого Сходу та Африки умовно об'єднуються в одну правову сім'ю − традиційну (звичаєву), яка відповідно представлена

− традиційним правом (правові системи країн далекосхідного регіону) та

− звичаєвим правом (правові системи африканських держав і Мадагаскару).

Характерними *рисами* цього типу правової системи є те, що:

− у соціальному регулюванні домінують *звичаї та традиції*;

− синкретичну єдність становлять правові норми, норми моралі, звичаї, традиції і навіть магічні уявлення;

− звичаї та традиції регулюють відносини і захищають інтереси насамперед *груп і співтовариств*, а не окремих індивідів;

− у соціальному регулюванні переважають *обов'язки та заборони (табу)*, а не дозволи;

− процесуальною формою реалізації і застосування права є не юридична процедура, а *ритуали та магічні обряди*.

Таким чином, юридична карта сучасного світу представлена різноманіттям правових систем, що при схожості їх характерних рис типологізуються у правові сім'ї, які й є відображенням загального, особливого та унікального у правовій дійсності різних країн світу. Сучасний правовий розвиток відбувається в умовах процесів глобалізації, які охопили різні сфери суспільного життя. Глобалізація сучасного світового співтовариства у правовій сфері сприяє формуванню єдиного правового простору, що певним чином «стирає кордони» між національним правовими системами як однієї правової сім'ї, так й навіть різних, перш за все, завдяки розвитку міжнародного права, функціонуванню міжнародних організацій і міждержавних об'єднань.

Контрольні питання і завдання

1. Дайте визначення поняття «право». Які функції воно виконує в суспільстві?
2. Назвіть форми (джерела) права.
3. Розкрийте зміст понять «галузь права», «інститут права» і «правова норма».
4. У чому полягає різниця між правом і законодавством?
5. Які елементи становлять структуру правовідносин?
6. Що називається юридичним фактом? Наведіть класифікацію юридичних фактів.
7. Дайте визначення поняття «правова поведінка». Назвіть її ознаки.
8. Які розрізняють види правопорушень за ступенем їх суспільної шкідливості?
9. Що таке правова система і які елементи становлять її структуру?
10. Наведіть характеристику романо-германської правової системи.

Джерела для поглибленого вивчення розділу 1

Нормативно-правові акти

1. Конституція України : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр

2. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua

3. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 332-08. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/322-08

4. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/80731-10

5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2341-14

6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: http://www. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651

7. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua

8. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/435-15

9. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1618-15

Література

1. Загальна теорія права : посіб. для підгот. до іспитів / [Д. С. Бойчук, О. Р. Дашковська, А. М. Мерник, І. В. Процюк, К. О. Трихліб] ; за заг. ред. І. В. Процюка. Харків : Право, 2025. 212 с.

2. Каткова Т. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. у визначеннях і табл. 2-ге вид. допов. Харків : Право, 2020. 94 с.

3. Машков А. Д. Теорія держави і права : підручник. Київ : Алерта, 2024. 452 с.

4. Навчальний посібник з дисципліни «Теорія держави і права» / Шевченко А. Є., Старостюк А. В. Вінниця : Нілан, 2017. 271 с.

5. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студентів ВНЗ. 3-тє вид., змін. і допов. / М. В. Кравчук. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 523 с.

6. Теорія держави і права : підготовка до державної атестації : навч. посіб. / Є. В. Зозуля, І. В. Іванов, А. В. Гончаров ; за заг. ред. Є. В. Зозулі. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 163 с.

7. Теорія держави і права : підруч. для студентів ВНЗ. Вид. 2-ге, перероб. і допов. / кол. авт. ; керівник авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведєрніков. Дніпропетровськ : Ліра, 2015. 467 с.

8. Теорія держави і права : підручник / О. М. Бандурка та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 415 с.

9. Теорія держави і права : посібник для підготовки до іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2018. 193 с.

10. Теорія держави і права в тестових завданнях : навчальний посіб. / колектив авт. уклад. : Наливайко Л. Р. та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Наливайко Л. Р. Дніпро : ДДУВС, 2018. 715 с.

11. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підруч. для юрид. ВНЗ. 2-ге вид., випр. і допов. / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 581 с.

12. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Гусарєва С. Д., д-ра юрид. наук, проф. Тихомирова О. Д. Київ : Освіта України, 2017. 316 с.

13. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до атестації здобувачів вищ. освіти / Є. В. Білозьоров та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф . Гусарєва С. Д., д-ра юрид. наук, проф. Тихомирова О. Д. Київ : Освіта України, 2017. 113 с.

14. Теорія держави та права : навчальні матеріали для підготовки до державного іспиту : методичні рекомендації / І. С. Загоруй, Л. М. Загоруй. Сєвєродонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 451 с.

15. Теорія держави та права : практикум / Є. В. Білозьоров та ін. Київ : Маслаков, 2018. 164 с.

16. Фатхутдінова О. В., Куненко І. С., Максимова Л. О., Хлабистова К. В. Теорія держави і права : підручник. Київ : КНТ, 2022. 328 с.

17. Шмоткін О. В. Теорія держави і права : підручник. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. 432 с.

Розділ 2
Законодавча влада, Президент України, виконавча влада та місцеве самоврядування в Україні

Глава 1
Верховна Рада України

2.1.1. Правовий статус Верховної Ради України.
2.1.2. Основні напрями діяльності та повноваження Верховної Ради України.
2.1.3. Посадові особи, органи та апарат Верховної Ради України.
2.1.4. Правовий статус народного депутата України.

2.1.1. Правовий статус Верховної Ради України

Однією з найголовніших ознак демократичного розвитку суспільства та держави в цілому є функціонування демократичного **парламенту** − установи, яка має повну довіру народу, виступає від його імені та підтримує соціальні зв'язки з ним.

Ідея формування та функціонування парламенту пов'язана з концепцією поділу влади, ідеєю народного суверенітету і похідною від неї ідеєю народного представництва. Надзвичайно вагомим внеском у формування цих теорій і концепцій та первинної основи функціонування парламентаризму є погляди англійських та французьких мислителів XVII−XVIII ст., таких як: Дж. Локк, Е. Берк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Е. Сійєс, Дж. С. Міль та ін. Результати пошуків видатних філософів мають відображення майже в усіх демократичних конституціях світу, зокрема в Конституції України, яка закріплює модель вітчизняного парламентаризму.

Відповідно до ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент − Верховна Рада України. При цьому Конституція України у визначенні правового статусу Верховної Ради України виходить із сучасних концепцій парламентаризму, враховуючи національний досвід, закріплює таку модель українського парламентаризму, яка передбачає форму взаємодії громадянського суспільства і держави, що ґрунтується на визнанні особливого місця парламенту − Верховної Ради України у системі державної влади в Україні.

Від того, наскільки ефективною є діяльність парламенту безпосередньо залежить рівень народного представництва та захисту інтересів громадян країни. У даному випадку Україна не є винятком. Адже місце та роль парламенту України − Верховної Ради в механізмі держави та суспільстві обумовлено її представницьким характером, тим, що тільки Верховна Рада України має право виступати від імені народу України, приймати закони та інші акти. Ці положення були закладені ще в Декларації про державний суверенітет України і закріплені в Конституції

України 1996 р. З одного боку, в умовах проведення конституційної і політичної реформ можна спостерігати тенденції підвищення соціальної ролі парламенту України, наділення його більшим колом повноважень в установчій та контрольній сферах. З іншого боку, можна спостерігати ознаки парламентської кризи, яка має свій прояв в існуванні політичних конфліктів у Верховній Раді України.

Пріоритетною рисою сучасного українського парламенту як органу законодавчої влади є його виключність як єдиного органу законодавчої влади у державі, універсальність у системі органів державної влади, що зумовлена, насамперед, унітарним характером державного устрою нашої країни, внутрішньою структурою Верховної Ради України та низкою інших важливих обставин. Тож нині в Україні не існує інших органів законодавчої влади, окрім Верховної Ради України. Крім того, взагалі не передбачена і можливість делегування нею своїх законодавчих повноважень іншим державним органам чи органам місцевого самоврядування та їх посадовим особам. Верховна Рада України є загальнонаціональним представницьким органом державної влади, оскільки вона має право представляти увесь Український народ - громадян України усіх національностей.

Проблеми реалізації представницької функції Верховної Ради України мають виключно важливе значення для політичної та державно-правової діяльності. Головне призначення Верховної Ради України - виражати волю народу з питань суспільного та державного значення. Тому **ознаками** Верховної Ради України є її:

− ***легальність***. Вона здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України;

− ***легітимність***. Ця ознака є показником рівня відповідності пріоритетів діяльності парламенту інтересам і потребам Українського народу, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні;

− ***загальнодержавність*** − компетенція Верховної Ради України поширюється на всю територію України;

− ***представництво*** − представляє інтереси українського народу і держави як у межах державного кордону, так і на міжнародному рівні;

− ***виборність*** − Верховна Рада України формується тільки шляхом проведення виборів;

− ***єдиний орган законодавчої влади в Україні*** − лише Верховна Рада України уповноважена приймати закони, жодний інший орган державної влади таких повноважень не має;

− ***колегіальність*** − кількісний склад Верховної Ради України становить *450 народних депутатів України*;

− Верховна Рада України ***приймає рішення на пленарних засіданнях певною кількістю голосів народних депутатів України***. Повноваження Верховної Ради України здійснюються спільно народними депутатами України на засіданнях під час сесій парламенту;

− ***однопалатність*** − Верховна Рада України не знає внутрішнього структурного поділу, оскільки організаційно працює як єдиний орган.

Тобто Верховна Рада України є *однопалатним парламентом, юридичною особою* та *єдиним органом законодавчої влади в Україні*. Верховна Рада України – це *загальнодержавний, колегіальний* орган державної влади, що функціонує *на постійній основі,* головним завданням якого є *діяльність у галузі законотворчості*. Форма нормативно-правових актів Верховної Ради України – це *закони, постанови, декларації, заяви* та *звернення*.

Парламент України є провідним органом у системі органів державної влади. Він представляє і реалізує повноваження пріоритетної гілки державної влади − законодавчої, бере участь у формуванні органів виконавчої та судової влади, здійснює контроль за додержанням прав і свобод громадян, є загальним представником народу і виразником його волі, парламент України має багатогранні відносини з іншими органами державної влади та із суб'єктами політичної системи: політичними партіями, громадськими організаціями тощо. Провідна роль Верховної Ради України зумовлена її особливою політико-правовою природою, що має прояв у її представницькому, колегіальному, виборному та постійному характері організації та діяльності, періодичності формування, легальності, легітимності та інших ознаках.

Основними **функціями** Верховної Ради України є:

− ***представницька***, оскільки вона представляє весь Український народ і виступає від його імені;

− ***законодавча*** − Верховна Рада України вносить зміни до Конституції України, приймає закони та змінює їх або призупиняє їх дію;

− ***установча***. Вона полягає у формуванні Верховною Радою України органів виконавчої та судової влади і власних парламентських структур, призначенні або обранні на посади, вирішенні питань, що стосуються територіального устрою, Збройних сил України, забезпечення формування органів місцевого самоврядування в країні;

− ***функція парламентського контролю***. Ця функція передбачає парламентський контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина, бюджетно-фінансовий контроль тощо.

Конституційний склад Верховної Ради України – це *450 народних депутатів*, обраних на засадах прямого, загального, рівного виборчого права шляхом таємного голосування строком *на 5 років*. **Вибори** народних депутатів до Верховної Ради України здійснюються на засадах ***пропорційної системи за єдиними списками кандидатів у депутати у загальнодержавному виборчому округі***, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій і можуть бути:

− ***черговими,*** які відбуваються у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України і не потребують окремого рішення про їх призначення. Вони проводяться в *останню неділю жовтня* п'ятого року повноважень парламенту;

− ***позачерговими***, які призначаються Президентом України з підстав і в порядку, встановлених Конституцією України і проводяться протягом *60 днів* з дня опублікування Указу Президента України про припинення повноважень Верховної Ради України. Але ці повноваження не можуть бути припинені достроково в *останні 6 місяців* повноважень Президента України та Верховної Ради України. Крім того, повноваження Верховної Ради, обраної на позачергових виборах, не можуть бути припинені протягом *одного року* з дати її обрання.

Верховна Рада України **є повноважною** за умови обрання *не менше як двох третин (300 народних депутатів)* її конституційного складу. Перше засідання новообраного парламенту повинно розпочатися *не пізніше ніж через 30 днів* після офіційного оголошення результатів виборов.

Верховна Рада України працює **сесійно**. Її сесії можуть бути ***черговими*** (вони починаються у *перший вівторок лютого* та *перший вівторок вересня* кожного року її повноважень) та ***позачерговими*** (їх призначає або *Голова Верховної Ради України* на вимогу не менше ніж *третини* (або 150) голосів народних депутатів від її конституційного складу, або *Президент України* в межах своїх повноважень). Сесія може розпочатися і ***без скликання*** у *2-денний* термін у разі оголошення в країні воєнного або надзвичайного стану.

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується **коаліція депутатських фракцій**, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом *одного місяця* з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України.

Депутатська фракція у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, передбачені Конституцією України.

Усі свої рішення Верховна Рада України приймає на ***пленарних засіданнях (загальних зборах депутатів)*** шляхом голосування, яке може бути *відкритим (фіксованим* чи *нефіксованим)* або *таємним*. Пленарні засідання проходять, як правило, *відкрито*, але можливі і *закриті* засідання Верховної Ради за рішенням більшості (*226*) голосів народних депутатів, наприклад, у разі обговорення питань національної безпеки держави. *Простою більшістю (226 голосів)* Верховна Рада вирішує і всі інші питання, за винятком тих випадків, коли Конституція України передбачає *кваліфіковану більшість (дві третини або три четвертих від конституційного складу)* голосів народних депутатів.

2.1.2. Основні напрями діяльності та повноваження Верховної Ради України

Місце Верховної Ради в державному апараті України відображається в її напрямах діяльності та повноваженнях. Парламент України – орган загальної компетенції, шляхом здійснення законодавчої діяльності бере участь в реалізації всіх функцій Української держави, передбачених Конституцією України. Основними **напрямами діяльності** Верховної Ради України є:

− ***законопроєктна діяльність***, зміст якої полягає в: організації розробки за дорученням Верховної Ради України чи з власної ініціативи проєктів законів та інших актів, що розглядаються Верховною Радою України; попередньому розгляді та підготовці висновків і пропозицій щодо законопроектів, внесених іншими суб'єктами законодавчої ініціативи; доопрацюванні та редагуванні за дорученням Верховної Ради України чи з власної ініціативи окремих законопроєктів за наслідками розгляду їх у першому та наступних читаннях; визначенні завдань щодо розробки законопроєктів чи їх структурних частин; узагальненні зауважень і пропозицій, що надійшли в результаті їх обговорення;

− ***контроль за дотриманням та реалізацією Конституції та законів України, інших нормативних актів*** Верховної Ради України, за відповідністю підзаконних актів Конституції та законам України. Комітети Верховної Ради України беруть участь у контролі за виконанням державного бюджету в частині, що належить до компетенції комітетів, з метою забезпечення доцільності, економності та ефективності використання державних коштів:

− ***збирання, вивчення та дослідження інформації з питань, що належать до компетенції комітетів***; вивченні ефективності застосування нормативних актів Верховної Ради України, насамперед Конституції та законів України; вивченні доцільності та ефективності дій уряду України, інших органів державної влади, їх посадових осіб у питаннях, зарахованих до компетенції комітетів; підготовці та поданні висновків на розгляд Верховної Ради України;

− ***обговорення та рекомендація кандидатур посадових осіб***, які відповідно до Конституції та законів України обираються, призначаються або затверджуються Верховною Радою України.

Таким чином, функціональне призначення комітетів Верховної Ради України зумовлене змістом діяльності законодавчого органу. Комітети формуються за критерієм фахової підготовки та кваліфікації народних депутатів України, і тому від їх діяльності залежить якісний рівень законопроєктної роботи.

Конституція України закріплює за Верховною Радою досить широке коло прав та обов'язків у різних сферах управління. Верховна Рада України здійснює такі **повноваження.**

Затверджує:

− Державний бюджет України та внесення змін до нього;

− загальнодержавні економічні, соціальні та культурні програми розвитку держави та охорони довкілля;

− протягом *2* днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

− кошторис Верховної Ради України та структури її апарату;

− перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації;

− загальну структуру, чисельність і визначає функції Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

− рішення про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснює контроль за їх використанням;

− Конституцію Автономної Республіки Крим, зміни до неї.

Призначає:

− всеукраїнський референдум з питань, передбачених ст. 73 Конституції України;

− вибори Президента України у строки, передбачені Конституцією;

− Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України (за поданням Президента України);

− членів Кабінету Міністрів України, Голову Антимонопольного комітету України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України (за поданням Прем'єр-міністра України);

− та звільняє з посади за поданням Президента України Голову Служби безпеки України, Голову та інших членів Рахункової палати, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голову Національного банку України (за поданням Президента України) і половину складу Ради Національного банку України, половину складу Національної ради телебачення і радіомовлення, членів Центральної виборчої комісії (за поданням Президента України);

− та звільняє з посади керівника апарату Верховної Ради України;

− третину складу Конституційного Суду України;

− чергові та позачергові вибори до органів місцевого самоврядування.

Дає згоду:

− на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора; висловлення недовіри Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади;

− на обов’язковість міжнародних договорів України та денонсацію міжнародних договорів України;

Здійснює інші повноваження:

− вносить зміни до Конституції України, передбачені її Розділом XIII;

− приймає закони;

− контролює виконання Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;

− визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;

− заслуховує щорічні та позачергові послання Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

− оголошує за поданням Президента України стан війни або укладання миру, схвалює рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

− схвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

− усуває Президента України з посади у порядку особливої процедури (імпічменту), встановленому ст. 111 Конституції України;

− приймає рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

− розглядає і приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

− визначає правові засади вилучення об’єктів права приватної власності;

− здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України;

− вирішує питання про відставку Прем’єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;

− достроково припиняє повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

− утворює і ліквідує райони, встановлює і змінює межі районів і міст, відносить населені пункти до категорії міст, найменовує і перейменовує населені пункти і райони;

− встановлює державні символи України;

− приймає Регламент Верховної Ради України;

− здійснює парламентський контроль у межах, визначених Конституцією України;

− заслуховує щорічні доповіді Президента України про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні.

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Однією з найважливіших ***організаційних форм здійснення повноважень*** Верховної Ради України є *парламентські дебати*. Ці питання регулюються Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України. Відповідно до положень ст. 47 гл. 8 Закону України *«Про Регламент Верховної Ради України»*, рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях після обговорення питань більшістю народних депутатів від конституційного складу. Юридичний зміст парламентських дебатів являє собою врегульовану на конституційно-правовому рівні процедуру вирішення питань на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Іншою інноваційною формою діяльності парламенту є *парламентські слухання*, які полягають в заслуховуванні думок членів парламенту, державних і громадських діячів, а також експертів із конкретного законопроекту або іншого питання, що належить до компетенції парламенту. У процесі парламентських слухань Верховна Рада отримує інформацію від органів виконавчої влади, від парламентських комітетів, від представників Офісу Президента України, спеціалістів наукових та консультативних установ тощо про результати роботи з окремих питань. Завдяки цим заходам відбувається максимально об'єктивне, всебічне виявлення та обговорення певних інтересів та потреб громадян України для їх подальшої реалізації шляхом прийняття законів та інших актів Верховної Ради України.

Організаційною формою діяльності парламенту України є проведення *днів уряду у Верховній Раді України*. Так, згідно з Постановою Верховної Ради «Про затвердження Положення про День Уряду України» у Верховній Раді України від 1 лютого 1996 р. «День Уряду України» проводиться з метою регулярного інформування народних депутатів та громадян України з актуальних питань соціально-економічного розвитку, відновлення та нарощування виробництва, внутрішньої та зовнішньої політики держави, про стан додержання урядом вимог Конституції України, виконання законів України, постанов Верховної Ради України, вироблення пропозицій щодо правового врегулювання діяльності уряду, центральних і місцевих органів виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування і пропозицій щодо зміни чинного законодавства, його доповнення та підготовки проєктів законодавчих актів.

2.1.3. Посадові особи, органи та апарат Верховної Ради України

Структура органів і посадових осіб Верховної Ради України визначається Конституцією України. До **посадових осіб** Верховної Ради України належать:

− *Голова Верховної Ради України*;

− *Перший заступник Голови Верховної Ради України*;

− *Заступник Голови Верховної Ради України*.

Голова Верховної Ради України обирається Верховною Радою України на термін її повноважень таємним голосуванням. Він:

− веде засідання Верховної Ради України;

− організовує роботу Верховної Ради України, координує діяльність її органів;

− підписує акти, прийняті Верховною Радою України;

− представляє Верховну Раду України у стосунках з іншими органами влади України та органами влади інших держав;

− організує роботу апарату Верховної Ради України.

У випадках дострокового припинення повноважень Президента України Голова Верховної Ради виконує його обов'язки, здійснюючи чітко визначене Конституцією України коло повноважень Президента України.

Перший заступник Голови Верховної Ради України обирається Верховною Радою України з числа депутатів за поданням Голови Верховної Ради України. Він виконує організаційну та іншу роботу з питань взаємодії Верховної Ради України з органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, а також з питань підготовки до розгляду Верховною Радою законопроєкту про Державний бюджет і звіту про його виконання.

Заступник Голови Верховної Ради України також обирається Верховною Радою України з числа депутатів за поданням Голови Верховної Ради України і вирішує організаційні питання взаємодії з органами судової влади. Крім того, він займається питаннями щодо здійснення Верховною Радою та її органами законопроектної діяльності та законодавчої процедури.

Органами Верховної Ради України є:

− *Комітети Верховної Ради України*;

− *Тимчасові слідчі комісії Верховної Ради України* та

− *Тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України*.

Комітети Верховної Ради України формуються зі складу народних депутатів на першій сесії парламенту нового скликання на строк повноважень Верховної Ради. Їх кількісний та персональний склад визначаються парламентом. До *головних функцій* комітетів належать: законопроєктна робота, розгляд та підготовка висновків та пропозицій щодо ратифікації або денонсації міжнародних договорів, здійснення контролю за реалізацією нормативно-правових актів Верховної Ради України. Основною *формою роботи* комітетів є ***засідання***, на яких з різних питань приймаються *рішення, рекомендації* та *висновки*.

Тимчасові слідчі комісії Верховної Ради України створюються парламентом для проведення розслідувань з питань, що викликали суспільний інтерес. При цьому комісії мають право допитувати свідків, вивчати відповідні документи, проводити експертизи та слідчі експерименти.

Тимчасові спеціальні комісії також обираються зі складу народних депутатів. Мінімальний склад такої комісії повинен забезпечувати представництво не менше ніж по одному депутату від кожної депутатської фракції. Тимчасові спеціальні комісії створюються для розгляду та доопрацювання проєктів законів та інших актів Верховної Ради України. Ці комісії завжди є головними у питаннях для підготовки рішення з яких вони були створені. Тимчасова спеціальна комісія у визначений парламентом термін, але *не пізніше ніж через 6 місяців* після її створення подає до Верховної Ради звіт про виконану роботу, а парламент приймає остаточне рішення щодо комісії. Рішення комітетів і комісій Верховної Ради України мають рекомендаційний характер.

Для забезпечення своєї діяльності Верховна Рада України утворює допоміжний орган − ***Апарат Верховної Ради України***. Верховна Рада України має право призначати на посаду та звільняти з посади керівника Апарату Верховної Ради України та затверджувати структуру Апарату Верховної Ради України. Цей орган здійснює організаційне, правове, наукове, документальне, інформаційне, експертно-аналітичне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності Верховної Ради України, її органів, народних депутатів, депутатських фракцій, коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Апарат Верховної Ради України діє на основі Положення про Апарат Верховної Ради України, яке затверджується постановою парламенту.

Особливістю Апарату Верховної Ради України є те, що він формується не з народних депутатів, а його кадровою основою є державні службовці. Незважаючи на те, що Апарат Верховної Ради України не має повноважень щодо прийняття рішень від імені парламенту та його інституцій, його роль є надзвичайно важливою в забезпеченні розробки проектів багатьох таких рішень, їх підготовки та виконанні. Так, завдяки функціонуванню апарату, помічників-консультантів народні депутати мають можливість зосередити свій професійний потенціал на кваліфікованому виконанні першочергових завдань, реалізації представницьких, законодавчих, контрольних та інших повноважень. Виходячи з універсального характеру компетенції Верховної Ради України, на народних депутатів покладається вирішення різноманітних за своїм змістом питань, яке стає можливим лише за наявності комплексного, організаційного, наукового, експертного, матеріально-фінансового підходу.

Крім зазначених, Верховна Рада України має **органи зі спеціальним статусом**. Ними є Рахункова палата та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Рахункова палата є державним колегіальним органом, який від імені Верховної Ради України здійснює свою діяльність на підставі ***Закону України «Про Рахункову палату»***. Її ***завданням*** є здійснення контролю за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням.

Рахункова палата складається з *30* членів. Членами Рахункової палати є Голова Рахункової палати, його заступник та інші члени Рахункової палати. ***Членом Рахункової палати*** може бути:

− громадянин України;

− не молодший *30 років*, який

− володіє державною мовою та однією з офіційних мов Ради Європи,

− має вищу освіту не нижче ступеня магістра;

− загальний стаж роботи не менше *7 років*;

− стаж роботи у сфері державного контролю (аудиту), економіки, фінансів або права не менше *5 років* та

− бездоганну ділову репутацію.

Для забезпечення виконання покладених на Рахункову палату повноважень діє апарат Рахункової палати, що складається з департаментів, територіальних та інших структурних підрозділів (включаючи патронатні служби членів Рахункової палати). Організацію роботи члена Рахункової палати забезпечує його патронатна служба у складі не більше *3* радників.

Як і в більшості країн Європи, в Україні є посадова особа парламенту, яка здійснює контроль за дотриманням прав людини ***(омбудсмен)***, національним різновидом якої в Україні є **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини**. Його правовий статус визначено ***Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»***. Уповноважений Верховної Ради з прав людини призначається на посаду і звільнюється з посади Верховною Радою таємним голосуванням. Уповноваженим Верховної Ради з прав людини ***може бути призначений***:

− громадянин України;

− якому виповнилося *40 років*;

− який володіє державною мовою;

− який має високі моральні якості, а також

− досвід правозахисної діяльності та

− протягом останніх *5 років* проживає в Україні.

Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має не погашену або не зняту судимість за вчинення злочину, крім реабілітованої, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Уповноважений парламенту з прав людини призначається на термін *5 років*, що починається з моменту принесення ним Присяги на сесії Верховної Ради України.

2.1.4. Правовий статус народного депутата України

Головними дійовими особами будь-якого парламенту є його депутати, це стосується і українського парламенту − Верховної Ради України. У сучасній теорії конституційного права народний депутат України визначається як загальнонаціональний політичний діяч, що є одноосібним повноважним представником народу та членом парламенту − посадовою особою органу законодавчої влади, наділеною встановленими Конституцією і законами України повноваженнями зі здійснення функцій Верховної Ради України.

Правовий статус народного депутату України закріплено у ***Конституції України*** та ***Законі України «Про статус народного депутату України»***.

Народний депутат України – це обраний відповідно до законодавства представник Українського народу у Верховній Раді України, що уповноважений ним протягом визначеного законодавством строку здійснювати депутатські повноваження, передбачені Конституцією і законами України. Народний депутат України є повноважним представником українського народу − носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні − у Верховній Раді. Народ делегує владні повноваження своїм представникам, які покликані реалізувати народний суверенітет. Народне представництво є однією із визначальних рис статусу народного депутата.

Відповідно до чинного законодавства народним депутатом України ***може бути***:

− громадянин України;

− якому на день обрання виповнився *21 рік*;

− який має право голосу та

− проживає в Україні протягом останніх *5 років*;

− який не має судимості за вчинення умисного злочину або ця судимість знята чи погашена у встановленому законом порядку.

Народний депутат України ***вступає на посаду*** з *моменту прийняття перед Верховною Радою присяги* на вірність Україні (її текст міститься у ст. 79 Конституції України), яку зачитує найстаріший за віком народний депутат перед відкриттям першої сесії парламенту нового скликання. Народні депутати скріплюють текст Присяги своїми підписами. Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

Народний депутат України ***має право***:

• *ухвального голосу* щодо всіх питань, що розглядаються на засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано;

• *дорадчого голосу*, якщо інше не передбачено законом.

• на *депутатський запит* – вимогу народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії парламенту до:

− Президента України;

− органів Верховної Ради України;

− Кабінету Міністрів України;

− керівників інших органів державної влади та

− органів місцевого самоврядування, а також

− керівників підприємств, установ і організацій. Відповідні органи та посадові особи повинні у *15-денний* строк дати офіційну відповідь з питань, зарахованих до їх компетенції;

• на *депутатське звернення* – викладену в письмовій формі пропозицію народного депутата, звернену до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об’єднань громадян здійснити певні дії,

дати офіційне роз'яснення чи викласти пропозицію з питань, зарахованих до їх компетенції. Відповідь на звернення повинна бути надана *протягом 10 днів* з моменту одержання депутатського звернення.

Народний депутат ***на пленарному засіданні Верховної Ради України має право***:

− обирати і бути обраним на посади Голови Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України;

− обирати і бути обраним до органів Верховної Ради України;

− пропонувати питання для розгляду Верховною Радою України або її органами;

− виступати із законодавчою ініціативою у Верховній Раді України;

− звертатися із депутатськими запитами, вимагати відповіді на них;

− брати участь у дебатах, ставити запитання доповідачам, головуючому на засіданні;

− виступати з обґрунтуванням своїх пропозицій і з мотивів голосування;

− висловлювати свою думку щодо кожного питання, яке розглядається на засіданні;

− висловлювати думку щодо кандидатів, які обираються чи призначаються на посади, звільняються з посад Верховною Радою України, а також щодо яких Верховна Рада України надає згоду на призначення і звільнення з посад;

− порушувати питання про заміну головуючого на пленарному засіданні Верховної Ради України;

− порушувати питання про довіру складу органів, утворених Верховною Радою України, а також посадовим особам, яких обрано, призначено на посади або щодо призначення на посади яких Верховною Радою України надано згоду у випадках, передбачених Конституцією України;

− порушувати питання про перевірку діяльності підприємств, установ, організацій, розташованих на території України і щодо яких є дані про порушення ними законодавства України, про створення з цією метою тимчасових слідчих комісій;

− передавати для внесення до протоколу і стенографічного бюлетеня засідання текст свого виступу, окремої думки, заяви, пропозиції і зауваження з питань, що розглядаються Верховною Радою України.

Народний депутат ***не має права***:

− бути членом Кабінету Міністрів України, керівником центрального органу виконавчої влади;

− мати інший представницький мандат чи одночасно перебувати на державній службі;

− обіймати посаду міського, сільського, селищного голови;

− займатися будь-якою, крім депутатської, оплачуваною роботою, за винятком викладацької, наукової або творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків народного депутата час;

− залучатись як експерт органами у кримінальному провадженні, а також займатися адвокатською діяльністю;

− входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства, установи, організації, що має на меті одержання прибутку.

Народний депутат України ***зобов'язаний***:

− дбати про благо України і добробут Українського народу, захищати інтереси виборців та держави;

− додержуватися вимог Конституції та законів України, присяги народного депутата України;

− бути присутнім та особисто брати участь у засіданнях Верховної Ради України та її органів, до яких його обрано;

− особисто брати участь у голосуванні з питань, що розглядаються Верховною Радою України та її органами;

− виконувати доручення Верховної Ради України, відповідного комітету, депутатської фракції (групи), тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, до складу яких його обрано та інформувати Верховну Раду та її органи, до складу яких його обрано про їх виконання;

− додержуватись вимог трудової дисципліни і норм депутатської етики;

− як член комітету, тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії бути присутнім на засіданнях комітету, комісії та брати участь у їх роботі, виконувати доручення комітету чи комісії;

− завчасно повідомляти про неможливість бути присутнім на засіданні Верховної Ради України;

− постійно підтримувати зв'язки з виборцями та інформувати їх про свою депутатську діяльність через засоби масової інформації, на зборах виборців періодично, але *не рідше двох разів на рік* тощо.

Конституцією передбачені ***гарантії депутатської діяльності***:

− *непорушність повноважень* народного депутата України (повноваження народного депутата та його конституційні права і свободи не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях);

− *особливості юридичної відповідальності* народного депутата України (народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Верховній Раді України та її органах, а також під час здійснення депутатських повноважень, за винятком відповідальності за образу чи наклеп);

− *забезпечення* народному депутату України *умов для виконання депутатських повноважень*;

− *звільнення* народного депутата України *від призову на військову службу або збори* (народний депутат на строк виконання своїх повноважень звільняється від призову на військову або альтернативну (невійськову) службу, а також від призову на навчальні (або перевірні) та спеціальні збори);

− *забезпечення* народному депутату України *умов для підвищення професійного рівня* (підвищення кваліфікації, навчання у навчальних закладах, у тому числі магістратурах та аспірантурах, вивчення іноземних мов у вільний від виконання депутатських обов'язків час за рахунок бюджетних призначень на забезпечення діяльності Верховної Ради України);

− *фінансування видатків, пов'язаних з депутатською діяльністю* (витрати, пов'язані з виконанням народним депутатом депутатських повноважень, компенсуються за рахунок коштів Державного бюджету України);

− *фінансове, медичне та соціально-побутове забезпечення* народного депутата України;

− *право мати помічників-консультантів* (народний депутат може мати *до 31* помічника-консультанта);

− *забезпечення* народних депутатів України *жилими приміщеннями* (у витратах на забезпечення діяльності Верховної Ради України передбачаються кошти на оренду житла або винаймання готельного номера. Народному депутату на оренду житла або винаймання готельного номера щомісячно видаються кошти в розмірі, встановленому кошторисом Верховної Ради України для компенсації вартості оренди (винаймання).

Повноваження народного депутата ***припиняються*** разом з припиненням повноважень Верховної Ради України відповідного скликання, але ст. 81 Конституції України називає випадки ***дострокового припинення*** його ***повноважень*** у разі:

− складення повноважень за його особистою заявою;

− якщо набрав чинності звинувачувальний вирок щодо нього;

− визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;

− припинення громадянства або його виїзд на постійне проживання за межі України;

− якщо *протягом 20-ти днів* з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;

− не входження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції;

− його смерті.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Назвіть функції Верховної Ради України.
2. У яких випадках і в якому порядку скликаються позачергові сесії Верховної Ради України?
3. Якими повноваженнями наділена Верховна Рада України?
4. Назвіть посадових осіб Верховної Ради України.
5. Який правовий статус має Рахункова палата Верховної Ради України?
6. Хто може бути призначеним на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?
7. Які вимоги висуваються до кандидата на посаду народного депутата України?
8. Які гарантії депутатської діяльності встановлені законодавством України?
9. У яких випадках повноваження народного депутата України припиняються достроково?

Глава 2
Президент України

2.2.1. Порядок обрання та правовий статус Президента України.
2.2.2. Функції та повноваження Президента України.
2.2.3. Офіс Президента України.
2.2.4. Порядок припинення повноважень Президента України.

2.2.1. Порядок обрання та правовий статус Президента України

У багатьох країнах світу наявність інституту глави держави розглядається в якості гаранта національної єдності, що забезпечує взаємодію всіх гілок влади та ефективність і стабільність державної влади в цілому. Правовий статус глави держави та його реальна роль у державному управлінні залежить від форми правління та різновиду політичного режиму конкретної держави. Наприклад, порівняно із монархією або президентською республікою глава держави у парламентській республіці має значно менше коло повноважень в управлінні державою, але його роль все одно залишається визначальною в багатьох випадках.

У більшості країн світу інститут президентства належить до найважливіших елементів системи державної влади. Президент − це, як правило, одноособовий виборний глава держави в країнах з республіканською формою правління. У юридичній літературі використовують терміни «інститут президентства» та «інститут Президента». Однак вони не тотожні. «Інститут президентства» − це система правових норм, які спрямовані на регулювання суспільних відносин, змістом яких є діяльність Президента України. Водночас під «інститутом Президента України» розуміється орган держави в цілісній системі вищих органів державної влади, діяльність якого регулюється нормами інституту президентства.

Термін «президент» означає «той, хто сидить спереду». Вперше інститут президентства введено Конституцією США 1787 р. Першим президентом на Європейському континенті став у Франції Луї Наполеон Бонапарт 20 грудня 1848 р. В Україні зародження демократичного суспільства розпочалося ще за часів козацтва, але розвиток демократії та інституту президентства почався на початку XX ст. Під час діяльності Центральної Ради було видано чотири Універсали, які повинні були закласти основу демократизації українського суспільства. Останнім Універсалом Центральна Рада проголосила повну політичну незалежність України від Росії. А згодом Центральна Рада обрала Михайла Грушевського Президентом Української Народної Республіки.

У незалежній Україні посаду Президента було введено Законом Української РСР «Про Президента України» від 5 липня 1991 р., а перші вибори Президента України відбулися 1 грудня 1991 р. Відповідно до чинного законодавства Президентом України ***може бути***:

− громадянин України;

− якому виповнилося *35 років*;

− який має право голосу;

− проживає в Україні протягом *10 останніх перед днем виборів років* і

− володіє державною мовою.

Водночас ***не може бути*** висунутим кандидатом на пост Президента України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Крім того, особа, повноваження якої на посту Президента України були припинені достроково, не може бути висунута кандидатом на позачергових виборах, призначених у зв'язку з вказаним припиненням повноважень.

Висування кандидатів на пост Президента України розпочинаються *з першого дня* виборчого процесу і закінчується *за 55 днів* до дня виборів та може відбуватися:

− ***партіями***. При цьому партія може висунути лише одного кандидата на пост Президента України. Особа може бути висунута кандидатом на пост Президента України лише однією партією за згодою кандидата на з'їзді (зборах, конференції) відповідно до статуту цієї партії. Повідомлення про час і місце проведення з'їзду (зборів, конференції) партії з метою висування кандидата на пост Президента України, порядок акредитації на такому з'їзді (зборах, конференції) представників засобів масової інформації, визначений його організаторами, *не пізніше ніж за 5 днів до* дня проведення з'їзду (зборів, конференції) розміщується на офіційному веб-сайті партії та подається до Центральної виборчої комісії. Центральна виборча комісія *не пізніше наступного дня* з дня отримання такого повідомлення розміщує його на своєму офіційному веб-сайті;

− ***шляхом самовисування***. У цьому випадку громадянин України особисто подає до Центральної виборчої комісії заяву про самовисування кандидатом на пост Президента України.

Виборчий фонд кандидата на пост Президента України має один накопичувальний рахунок, на який надходять кошти для фінансування виборчої кампанії кандидата на пост Президента України, а також поточні рахунки, з яких здійснюється фінансування витрат на виборчу кампанію. На поточні рахунки кошти надходять виключно з накопичувального рахунку виборчого фонду кандидата на пост Президента України. Кандидат на пост Президента України зобов'язаний відкрити рахунки свого виборчого *фонду не пізніше ніж на 10-й день* з дня його реєстрації Центральною виборчою комісією.

Виборчий фонд кандидата на пост Президента України формується за рахунок його власних коштів, коштів партії, яка висунула кандидата, а також добровільних внесків осіб, які відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні» мають право здійснювати внески на підтримку партій. Добровільні внески здійснюються виключно у грошовій формі. Розмір виборчого фонду кандидата на пост Президента України *не може перевищувати 90 тисяч розмірів мінімальної заробітної плати*, встановленої на 1 січня відповідного року.

Президент України **обирається** безпосередньо громадянами України, які мають право голосу на загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування за мажоритарною системою абсолютної більшості строком на *5 років*.

Вибори Президента України проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості. Вибори Президента України **можуть бути:**

− ***черговими***. Вони проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Президента України та відбуваються в *останню неділю березня* останнього (п'ятого) року його повноважень. Чергові вибори призначаються постановою Верховної Ради України *не пізніше ніж за 100 днів* до дня виборів, а виборчий процес розпочинається *за 90 днів* до дня голосування. Центральна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу шляхом прийняття рішення *не пізніш як за 91 день* до дня голосування;

− ***позачерговими***, які призначаються постановою Верховної Ради України *протягом 90 днів* з моменту дострокового припинення повноважень Президента України і відбуваються в *останню неділю 90-денного* строку з дня їх призначення Верховною Радою України;

− ***повторними***, які також призначаються постановою Верховної Ради України та відбуваються *в останню неділю 90-денного строку* з дня прийняття постанови Верховною Радою України (яка приймається *не пізніш як на 15-й день* після внесення до парламенту відповідного подання Центральною виборчою комісією) про призначення повторних виборів. Повторні вибори Президента України проводяться у випадках:

− якщо до виборчого бюлетеня для голосування було включено *не більше 2* кандидатів на пост Президента України і жодного з них не було обрано;

− у разі якщо після закінчення строку реєстрації кандидатів на пост Президента України не зареєстровано жодного кандидата;

− якщо всі кандидати на пост Президента України, включені до виборчого бюлетеня, до дня виборів або до дня повторного голосування зняли свої кандидатури;

− у разі якщо вибори Президента України визнані такими, що не відбулися;

− якщо особа після її обрання не набула мандата у встановлені законодавством порядку та строк.

Вибори Президента України проводяться в єдиному загальнодержавному *одномандатному виборчому округу*, який включає в себе всю територію України. Для проведення виборів територія України поділяється на *225 виборчих округів*. Рішення про утворення територіальних виборчих округів приймається Центральною виборчою комісією *не пізніше ніж за 83 дні* до дня виборів.

Новообраний Президент України обіймає свою посаду *не пізніше ніж через 30 днів* після офіційного оголошення результатів ***чергових*** виборів, та *не пізніш як через 5 днів* після офіційного оголошення результатів

позачергових виборів, але й у першому, й у другому випадку − *з моменту складання присяги народові України* (її текст містить ст. 104 Конституції України). Приведення до присяги новообраного Президента України здійснює *Голова Конституційного Суду України на урочистому засіданні Верховної Ради України*. Церемонія вступу на посаду глави держави називається ***інавгурація***.

Правовий статус Президента України відзначається низкою принципів, що відрізняють його від статусу інших вищих органів і посадових осіб держави. Основоположними з таких ***принципів*** є:

− *незмінюваність*. Вона означає неможливість усунення Президента України з поста законним шляхом до закінчення встановленого законом (конституційного) строку його повноважень. Водночас незмінюваність Президента України не є абсолютною – його можна усунути з поста не тільки незаконним шляхом (у результаті державного перевороту), а й законним (у порядку конституційно встановленої особливої процедури – імпічменту);

− *невідповідальність*. Її не слід плутати з безвідповідальністю, що означає відсутність в особи почуття відповідальності і є моральною, а не юридичною категорією. В Україні юридичним оформленням зняття відповідальності з Президента України за видані ним акти є скріплення акта глави держави підписом Прем'єр-міністра та (або) відповідного міністра, без якого акт не набирає юридичної сили.

− *нейтральність*, яка полягає в тому, що Президент України, як виразник загальнонаціональних інтересів, має бути політично нейтральної постаттю, стояти над політичною боротьбою. Кандидат на посаду Президента України, як правило, є представником якоїсь політичної партії і користується її підтримкою на виборах. Однак, у разі обрання він не повинен виявляти прихильність до тих чи інших політичних сил. На підтвердження своєї політичної нейтральності президент на час перебування на посаді може припинити членство у політичній партії з власної ініціативи.

Ще одним принципом правового статусу Президента України є *несумісність його поста з іншими посадами або видами діяльності*. Несумісність означає, що Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати будь-яку іншу посаду, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю.

Аналіз Конституції України дозволяє стверджувати, що Президент України займає особливе місце в системі органів державної влади, маючи особливий правовий статус, адже Основний Закон не зараховує його до жодної з трьох гілок влади. Згідно до положень Конституції України Президент України є *главою держави* і виступає від її імені. Президент України − це ***гарант***:

− *державного суверенітету;*

− *територіальної цілісності країни;*

− *дотримання Конституції України*, а також

− *прав та свобод людини і громадянина.*

Він виконує інтегруючу функцію, забезпечуючи баланс і взаємодію між органами державної влади. Президент України працює *на постійній основі до вступу на посаду новообраного Президента України* та *нікому не може передавати свої повноваження*. Конституція України передбачає засоби захисту правового статусу Президента України, він користується *правом недоторканності* на весь термін виконання своїх повноважень. Водночас діяльність Президента України, не пов'язана з виконанням ним своїх обов'язків, ***обмежується***: він не має права мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади чи в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю. Звання Президента України охороняється законодавством та закріплюється за ним довічно, якщо Президента не було усунуто з посади в порядку імпічменту.

Конституція України встановлює ***обмеження на переобрання*** однієї і тієї ж особи на пост Президента України, згідно з якими особа може бути Президентом України *не більше ніж два строки поспіль*. Це означає, що особа, яка два строки поспіль перебувала на посту Президента України, знову може обиратися на цю посаду лише через деякий час.

2.2.2. Функції та повноваження Президента України

Установлюючи компетенцію глави держави, як і іншого органу влади або посадової особи, конституції зазвичай не розмежовують функції та повноваження. Будемо виходити з того, що функції визначають напрями, сфери дії глави держави, тоді як повноваження зазначають, що він може (його права) або повинен (його обов'язки) робити щодо предметів його відання. Тому до **функцій** Президента України слід зарахувати:

− ***представницьку,*** яка полягає в тому, що Президент України є символом національної єдності, уособлює державу в цілому і представляє її як усередині країни, так і в міжнародних відносинах. Якщо Верховна Рада України представляє законодавчу владу держави, Кабінет Міністрів України – виконавчу владу, суди – судову владу, то президент як глава держави за будь-якої форми правління представляє державу в цілому;

− ***гарантування додержання конституції держави***. Президент України виступає гарантом проголошених в Конституції України суверенітету, територіальної цілісності держави, прав і свобод людини і громадянина. Для цього він наділяється Конституцією України відповідними повноваженнями, зокрема правом накладення вето на прийняті Верховною Радою України закони, скасування актів органів виконавчої влади у разі суперечності їх Конституції України тощо;

− ***функція політичного арбітражу***, яка полягає в тому, що Президент України покликаний узгоджувати позиції політичних сил та органів державної влади і за необхідності бути примірювачем, посередником між ними. Дана функція випливає з конституційного

принципу нейтральності Президента України і тією чи іншою мірою притаманна главі держави за будь-якої форми правління. Іноді вона пов'язується з функцією гарантування додержання конституції;

− ***установча***. Вона полягає в тому, що Президент України створює для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

− ***законодавча***, складовими якої є його право законодавчої ініціативи, підписання і оприлюднення прийнятих Верховною Радою України законів, накладення на них вето;

− ***зовнішньополітична***, головним у якій є те, що Президент України представляє державу в міжнародних відносинах.

Функції Президента України реалізуються через його **повноваження**. Президент України:

забезпечує:

− державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

проголошує:

− всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

призначає:

− як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України − на посади і звільнює з посад вище командування Збройних Сил України та інших військових формувань;

− всеукраїнський референдум з питань розділів I, III та XIII Конституції України;

− позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України;

− на посаду третину складу Конституційного Суду України;

− персональний склад Ради національної безпеки та оборони України;

очолює:

− Раду національної безпеки та оборони України;

призначає на посади та звільнює з посад:

− глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях,

− за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України;

− половину складу Ради Національного банку України;

− половину складу Національної ради з питань телебачення та радіомовлення;

приймає:

− вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

припиняє:

− повноваження Верховної Ради України, якщо *протягом 30-ти* днів пленарні засідання парламенту не можуть розпочатися;

зупиняє:

− дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності їх Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

скасовує:

− акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим та

− рішення голів міських державних адміністрацій, що суперечать Конституції і законам України;

приймає рішення:

− про визнання іноземних держав;

− про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

− про прийняття або припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

− про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань у разі збройної агресії проти України

− про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

оголошує:

− у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цього рішень Верховною Радою України;

звертається:

− з посланнями до народу України та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України.

присвоює:

− вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

здійснює:

− помилування;

− керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави;

нагороджує:

− державними нагородами та президентськими відзнаками;

встановлює:

− президентські відзнаки;

створює:

− у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

здійснює керівництво:

− керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави;

− у сферах національної безпеки та оборони держави;

представляє:

− державу в міжнародних відносинах;

веде:

− міжнародні переговори;

укладає:

− міжнародні договори від імені України;

вносить до Верховної Ради України:

− подання про оголошення стану війни;

− подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;

− за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на 15-й день після одержання такої пропозиції;

− подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;

підписує:

− закони, прийняті Верховною Радою України;

має право:

− законодавчої ініціативи у Верховній Раді України;

− вето щодо прийнятих Верховною Радою законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним їх поверненням на повторний розгляд Верховної Ради України;

− підписання та оприлюднення прийнятих Верховною Радою України законів;

− звернення до Конституційного Суду України з питань про відповідність Конституції України законів і інших правових актів Верховної Ради України та актів Кабінету Міністрів України.

Виконуючи свої повноваження, **Президент України видає**:

− укази та

− розпорядження.

Акти Президента України є підзаконними актами, що базуються на Конституції України та спрямовані на виконання законів України. В той же час вони є правовою базою для актів Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади. ***Укази*** є правовими актами, що видаються Президентом України з найважливіших питань, віднесених до його компетенції. Вони можуть бути як *нормативними* – такими, що встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки і розраховані на тривале, багаторазове використання, так і *ненормативними (правозастосовними)*, що стосуються конкретних відносин чи осіб і мають одноразовий характер (торкаються, наприклад, нагородження державними нагородами, присвоєння почесних звань України, призначення конкретної особи на посаду тощо). ***Розпорядження*** є ненормативними актами Президента України, що мають індивідуальний організаційний характер. Форму розпоряджень мають, наприклад, доручення органам виконавчої

влади, рішення з оперативних, організаційних і кадрових питань, про проведення тих чи інших заходів тощо. Акти Президента України не пізніше ніж у *15-денний* строк після їх прийняття підлягають оприлюдненню в офіційних друкованих виданнях. Нормативні акти Президента України набирають чинності *через 10 днів* з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні.

Але акти Президента України, які видані ним у межах його повноважень, передбачених пп. 5, 18 та 21 ст. 106 Конституції України, є обов'язковими для виконання тільки за умови, якщо вони підписані Прем'єр-міністром та міністром, який буде відповідати за їх виконання. Іншими словами, вони повинні бути контрасигновані. ***Контрасигнатура*** – це скріплення акта глави держави підписами Прем'єр-міністра України та відповідного міністра, яке означає, що юридична та політична відповідальність покладається на цього міністра. Відповідно до Конституції України, контрасигнованими повинні бути акти Президента України, видані ним, якщо він:

− призначає та звільнює глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях;

− очолює Раду національної безпеки і оборони України;

− приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує за необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації, з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

2.2.3. Офіс Президента України

Офіс Президента України є постійно діючим допоміжним органом, утвореним Президентом України відповідно до п. 28 ч. 1 ст. 106 Конституції України. До ***складу*** Офісу Президента України входять:

− Керівник Офісу Президента України;

− заступники Керівника Офісу Президента України;

− Керівник Апарату Офісу Президента України;

− Перший помічник Президента України;

− радники Президента України;

− Прес-секретар Президента України;

− представники Президента України;

− уповноважені Президента України.

Крім того, самостійними структурними підрозділами Офісу Президента України є:

− Кабінет Президента України;

− Кабінет Керівника Офісу Президента України;

− служби;

− директорати;

− департаменти.

Керівник Офісу Президента України, Перший помічник Президента України, Керівник Кабінету Президента України, радники Президента України підпорядковуються безпосередньо Президентові України. Керівник Офісу Президента України, його заступники, Перший помічник Президента України, радники Президента України, Прес-секретар Президента України, представники Президента України, уповноважені Президента України призначаються на посади *на строк повноважень Президента України* і звільняються з посад Президентом України. Керівник Апарату Офісу Президента України призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України в установленому порядку. Державні службовці та інші працівники Офісу призначаються на посади і звільняються з посад Керівником Апарату Офісу Президента України.

Керівник Офісу Президента України:

− здійснює загальне керівництво Офісом, спрямовує його діяльність на ефективне забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень, представляє Офіс у відносинах з іншими органами, підприємствами, установами та організаціями;

− подає на підпис Президентові України проєкти указів, розпоряджень Президента України, закони України, що надійшли на підпис, проєкти пропозицій Президента України до законів для застосування щодо них права вето, конституційних подань, звернень Президента України до Конституційного Суду України, листів та інших документів, підписує додатки до актів Президента України;

− вносить Президентові України пропозиції щодо призначення на посади, звільнення з посад заступників Керівника Офісу Президента України, Керівника Апарату Офісу Президента України, Прес-секретаря Президента України, представників Президента України, уповноважених Президента України;

− координує діяльність заступників Керівника Офісу Президента України, Керівника Апарату Офісу Президента України, Прес-секретаря Президента України, представників Президента України, уповноважених Президента України, забезпечує координацію роботи структурних підрозділів Офісу;

− забезпечує координацію роботи консультативних, дорадчих та інших утворених Президентом України допоміжних органів і служб, їх взаємодію зі структурними підрозділами Офісу;

− організовує контроль за виконанням указів, розпоряджень Президента України;

− визначає порядок відвідування громадянами та охорони адміністративних будинків і службових приміщень Офісу;

− реалізовує в межах повноважень, визначених законодавством, державну політику у сфері охорони державної таємниці;

− здійснює інші повноваження відповідно до законодавства.

Керівник Офісу Президента України в межах своєї компетенції видає розпорядження і несе персональну відповідальність за виконання покладених на Офіс завдань. У разі тимчасової відсутності Керівника Офісу Президента України його повноваження виконує один із заступників Керівника Офісу Президента України, на якого тимчасове виконання повноважень покладено відповідним рішенням Керівника Офісу Президента України.

Основними завданнями Офісу Президента України є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень.

Офіс Президента України **відповідно до покладених на нього завдань**:

здійснює:

- експертний аналіз політичних, економічних, соціальних, гуманітарних та інших процесів, що відбуваються в Україні і світі, готує за його результатами для подання на розгляд Президентові України пропозиції з питань формування та реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави, спрямованої на забезпечення додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, державного суверенітету, територіальної цілісності України;
- в установленому порядку експертизу прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентові України, готує пропозиції щодо підписання законів або застосування щодо них права вето;
- підготовку проєктів конституційних подань, звернень Президента України до Конституційного Суду України та пропозицій щодо позиції Президента України у справах, які розглядаються Конституційним Судом України;

− представництво в судах України інтересів Президента України та створених ним для виконання своїх повноважень консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб;

− самопредставництво Президента України, створених ним консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб, їх посадових і службових осіб у судах України на усіх стадіях судового процесу через Головне управління представництва інтересів Президента України в судах Директорату з питань правової політики Офісу, працівники якого без окремого доручення беруть участь у справах з усіма правами, що надані законодавством про адміністративне, господарське, цивільне судочинство, кримінальним процесуальним законодавством України, Законом України «Про виконавче провадження» позивачу, відповідачу, третій особі, учаснику судового провадження, учаснику виконавчого провадження;

- підготовку проєктів указів Президента України про призначення на посаду судді, а також проєктів законів щодо утворення, реорганізації та ліквідації судів;

• аналіз актів Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим, рішень голів місцевих державних адміністрацій та за наявності підстав вносить Президентові України пропозиції щодо забезпечення приведення їх у відповідність із Конституцією та законами України, актами Президента України або зупинення їх дії, скасування;

• організаційно-технічне забезпечення діяльності створених Президентом України консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб;

забезпечує:

• підготовку пропозицій щодо здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави та вносить їх на розгляд Президентові України;

• підготовку проєктів законів, що вносяться Президентом України до Верховної Ради України в порядку законодавчої ініціативи; готує пропозиції щодо визначення Президентом України законопроектів як невідкладних для позачергового розгляду Верховною Радою України;

• підготовку проектів послань Президента України до народу, щорічних і позачергових послань Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, оприлюднює такі послання;

• в установленому порядку взаємодію Президента України з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, правоохоронними, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян (у тому числі політичними партіями, професійними спілками), підприємствами, установами, організаціями, сприяє підвищенню ефективності такої взаємодії;

• офіційне оприлюднення підписаних Президентом України законів України, а також указів і розпоряджень Президента України;

• опрацювання та подання в установленому порядку на розгляд Президента України пропозицій щодо присвоєння вищих військових звань, вищих дипломатичних рангів та інших вищих спеціальних звань і класних чинів, нагородження державними нагородами, встановлення президентських відзнак та нагородження ними;

• контроль за виконанням указів, розпоряджень Президента України;

• моніторинг інформаційного простору України, створює умови для доступу громадськості до інформації про діяльність Президента України, Офісу, забезпечує оперативне надання інформації про діяльність Президента України, Офісу засобам масової інформації, забезпечує роботу Офіційного інтернет-представництва Президента України, розміщує на його веб-сайті укази і розпорядження Президента України, а також іншу інформацію про діяльність Президента України, Офісу;

• розгляд в установленому порядку запитів народних депутатів України, груп народних депутатів України, комітетів Верховної Ради України до Президента України;

• опрацювання та подання в установленому порядку на розгляд Президентові України пропозицій щодо прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, надання притулку в Україні, здійснення помилування;

• планування діяльності Президента України;

• організацію та проведення протокольних та церемоніальних заходів за участю Президента України, зарубіжних візитів та робочих поїздок Глави держави;

• в установленому порядку доступ до публічної інформації, розгляд, опрацювання, облік, систематизацію, аналізування та надання відповідей на запити на інформацію, що надходять до Президента України та Офісу, консультацій під час оформлення запитів;

• в межах своєї компетенції реалізацію державної політики стосовно державної таємниці;

опрацьовує:

• внесені в установленому порядку пропозиції з кадрових питань, що належать до повноважень Президента України;

• і подає на підпис Президентові України проєкти указів, розпоряджень Президента України, інших документів;

Крім того, Офіс Президента України:

• організовує прийом громадян, які звертаються до Президента України, розгляд звернень громадян, а також звернень органів місцевого самоврядування, політичних партій та громадських об'єднань (у тому числі професійних спілок), підприємств, установ, організацій, здійснює облік і аналіз таких звернень, на основі аналізу звернень розробляє та подає Президентові України пропозиції щодо розв'язання порушених у них проблем;

• бере участь в опрацюванні пропозицій щодо здійснення Президентом України керівництва у сферах національної безпеки та оборони України, виконання ним повноважень Голови Ради національної безпеки і оборони України, здійснення контролю за сектором безпеки і оборони, а також

• виконує інші функції для забезпечення здійснення Президентом України своїх повноважень.

Офіс Президента України для виконання покладених на нього завдань **має право** в установленому порядку:

• одержувати інформацію, документи і матеріали від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій усіх форм власності та їх посадових осіб;

• користуватися інформаційними базами даних державних органів, державними, в тому числі урядовими, системами зв'язку і комунікацій, мережами спеціального зв'язку та іншими технічними засобами;

• залучати до виконання окремих робіт і завдань, до участі у вивченні окремих питань учених і фахівців, у тому числі на договірній основі, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади;

• скликати наради, створювати робочі групи;

• порушувати питання щодо проведення науково-дослідних та інших робіт з питань, що належать до повноважень Президента України та Офісу.

Офіс Президента України у процесі виконання покладених на нього завдань **взаємодіє** в установленому порядку з органами Верховної Ради України та її Апаратом, Кабінетом Міністрів України та його Секретаріатом, Апаратом Ради національної безпеки і оборони України, центральними та місцевими органами виконавчої влади, правоохоронними, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, науковими та іншими установами, організаціями, а також із відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій.

Офіс Президента України функціонує на підставі ***Положення про Офіс Президента України***, яке затверджується Президентом України за поданням Керівника Офісу Президента України.

2.2.4. Порядок припинення повноважень Президента України

Президент України виконує свої обов'язки до вступу на посаду новообраного Президента України. Але законодавство визначає *обставини* (у ст. 109–111 Конституції України) ***дострокового припинення повноважень Президента України***:

− у разі *відставки* (добровільного складання повноважень), яка набирає чинності з моменту подачі Президентом України особистої заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України. Як правило, під відставкою розуміють залишення державної посади особою, що її займає, за власним бажанням або усунення її з цієї посади через причини об'єктивного чи суб'єктивного характеру. Положення ст. 108 та 109 Конституції України дозволяють зробити висновок, що під відставкою Президента України слід розуміти залишення поста Президента України виключно з власної ініціативи і при забезпеченні повної добровільності прийняття такого рішення;

− у разі неможливості виконувати ним свої повноваження *за станом здоров'я* (неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду − за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку). Під неможливістю виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я розуміють такий стан здоров'я Президента України, внаслідок якого він не лише не може виконувати свої обов'язки на час обговорення цього питання Верховною Радою України, а й не зможе їх

виконувати і в майбутньому. Це означає, що тимчасовий розлад здоров'я не може бути підставою для прийняття рішення про дострокове припинення повноважень Президента України внаслідок неможливості виконання ним своїх повноважень за станом здоров'я;

− у разі *смерті*;

− в порядку *імпічменту*. Питання про усунення Президента України з посади в порядку імпічменту ініціюється більш ніж 3/4 голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну комісію, висновки та пропозиції якої розглядаються на спеціальному засіданні. За наявністю підстав Верховна Рада України *не менше ніж 2/3 голосів* приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з посади Верховна Рада приймає *не менше ніж 3/4 голосів* від свого конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку про дотримання конституційної процедури розслідування, а також розгляду справи і одержання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачують Президента України містять ознаки:

− або *державної зради*;

− або *іншого злочину*.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України до обрання нового, виконання обов'язків глави держави на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на ***Голову Верховної Ради України***, який в цей період не може здійснювати повноваження, передбачені п. 2, 6−8, 10−13, 22, 24, 25, 27, 28 ст. 106 Конституції України *і не має права*:

− звертатися з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

− призначати всеукраїнський референдум щодо змін Конституції;

− проголошувати всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

− призначати позачергові вибори Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією України;

− припиняти повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією України;

− вносити до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;

− призначати на посаду та звільняти з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;

− призначати на посади та звільняти з посад половину складу Ради Національного банку України;

− призначати на посади та звільняти з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

− призначати на посади *1/3 складу* Конституційного Суду України;

− присвоювати вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

− нагороджувати державними нагородами;

− встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними;

− здійснювати помилування;

− створювати у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Які вимоги висуваються до кандидата на посаду Президента України?
2. У чому полягають особливості правового статусу Президента України?
3. Назвіть основні повноваження Президента України.
4. Які правові акти має право видавати Президент України?
5. Розкрийте особливості правового статусу Офісу Президента України.
6. Якими правами наділений Офіс Президента України?
7. В яких випадках повноваження Президента України припиняються достроково?
8. Як відбувається припинення повноважень Президента України в порядку імпічменту?

Глава 3
Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади

2.3.1. Поняття, ознаки, зміст, сутність, особливості та система органів виконавчої влади в Україні.

2.3.2. Правовий статус Кабінету Міністрів України, порядок його формування, склад і повноваження.

2.3.3. Центральні органи виконавчої влади України.

2.3.4. Місцеві органи виконавчої влади України.

2.3.1. Поняття, ознаки, зміст, сутність, особливості та система органів виконавчої влади в Україні

Виконавча влада – це самостійна гілка влади єдиної державної влади, яка через управлінську діяльність своїх суб'єктів покликана організовувати і забезпечувати практичне виконання законів з метою реалізації державної політики у різних сферах суспільного життя.

Зміст діяльності виконавчої влади становить управління, яке передбачає:

− *виконавчу діяльність* – здійснення рішень, прийнятих органами законодавчої влади та

− *розпорядчу діяльність* – здійснення управління шляхом видання підзаконних актів і виконання організаційних дій.

Крім того, виконавчі органи влади здійснюють *адміністративний контроль*, проводячи перевірки, ревізії, інспекції з метою контролю діяльності нищестоящих органів та установ.

Зміст виконавчої влади в Україні випливає з наступних її ***ознак***:

− органи виконавчої влади являють собою *ієрархічну вертикаль*, яку складають вищий, центральні та місцеві органи виконавчої влади;

− діяльність виконавчої влади має *виконавчо-розпорядчий* характер, оскільки, крім практичної реалізації законів, вона приймає загально-обов'язкові підзаконні нормативні акти, спрямовані на врегулювання суспільних відносин;

− діяльність виконавчої влади є *підзаконною* – вона може діяти лише у межах, визначених Конституцією та законодавством України;

− виконавча влада *відповідальна, підконтрольна та підзвітна* відповідно Президентові та Верховній Раді України.

Отже, за своєю ***сутністю*** виконавча влада є сукупністю повноважень з управління державними справами. Щоправда, конституційне регулювання організації та функціонування виконавчої влади здійснюється у значно менших обсягах, аніж влади законодавчої, оскільки обсяг

правового регулювання відносин у сфері виконавчої влади здійснюється нормами адміністративного права. Сутність виконавчої влади полягає в тому, що вона:

− є відносно самостійною ланкою єдиної державної влади в Україні, здійснюється разом із законодавчою та судовою і тісно з ними взаємодіє.

− самостійна лише з практичною реалізацією Конституції України, законів в загальнодержавному масштабі. На неї покладається найбільша частина загальнодержавних функцій.

− має державно-правову природу, наділена власними повноваженнями, які виявляються в її можливості впливати на поведінку і діяльність людей, їх об'єднань, праві та можливостях підкоряти волю інших.

− здійснюється за принципом розподілу державної влади на гілки не на всіх рівнях, а лише на вищому, оскільки на місцевому рівні відсутні законодавчі органи, на рівні району у місті (крім Києва і Севастополя), де є судові органи, відсутні органи виконавчої влади (державного характеру). Немає їх і на рівні села, селища, міста. Управління на цьому рівні здійснюється органами місцевого самоврядування.

− не може ототожнюватися з виконавчою діяльністю, оскільки така діяльність є формою реалізації виконавчої влади.

− здійснюється системою спеціально створених суб'єктів – органів виконавчої влади різних рівнів, наділених виконавчою компетенцією, чого немає в органах законодавчої та судової влади. Через систему цих органів здійснюється державне управління, виконавча та розпорядча діяльність.

Сутність виконавчої влади зумовлює її ***особливості***, однією з найважливіших з яких є її *централізація*, що виявляється у підпорядкуванні одних органів іншим і концентрації владних функцій в руках глави уряду. З централізацією пов'язана і така особливість виконавчої влади, як *формування її органів шляхом призначення*. Ще однією особливістю виконавчої влади є *здійснення її на засадах поєднання єдиноначальності і колегіальності*, оскільки уряд є колегіальним органом виконавчої влади, а центральні і місцеві органи виконавчої влади завжди діють на засадах єдиноначальності.

Органи виконавчої влади в Україні – це система центральних і місцевих, одноособових і колегіальних, органів виконавчої влади загальної та спеціальної компетенції на чолі з Кабінетом Міністрів України, що відповідно до Конституції України та законів України забезпечують виконання Конституції України, законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України в найважливіших сферах суспільного і державного життя України. За сутністю та змістом органи виконавчої влади України відрізняються від інших органів державної влади, передусім законодавчих і судових, саме своїм призначенням, змістом, суб'єктами, способами і засобами здійснення власної діяльності. Навіть етимологія назви цих органів – «виконавчі» − свідчить про їх основне призначення в суспільстві та державі – виконання Конституції України, законів України та нормативних актів Президента України та Верховної Ради України.

Водночас провідна роль законодавчої влади в системі її поділу та організації державної влади зовсім не означає другорядності влади виконавчої. Вони здійснюють державні функції властивими кожній з них методами і засобами. Якщо відповідно до прийнятих органами законодавчої влади законів функціонують всі органи державної влади, відбувається життєдіяльність всього суспільства, то виконання законів, додержання їх всіма суб'єктами права забезпечується виконавчою і судовою владою. При цьому саме органи виконавчої влади забезпечують повсякденну життєдіяльність суспільства, а їх діяльність пов'язана із щоденним задоволенням матеріальних і духовних потреб людей. Виконавча влада, на відміну від законодавчої, не може припинити своє функціонування навіть на один день, її органи не знають перерви у роботі, тому навіть у разі відправлення уряду у відставку він продовжує діяти до того часу, поки не буде сформовано новий уряд. Крім того, виконавча влада є найсильнішою у будь-якій державі з огляду на наявність у її розпорядженні матеріальних, фінансових, інформаційних і силових ресурсів. І саме виходячи із результатів діяльності виконавчої влади, судять про ефективність державної влади в цілому. Від роботи всієї системи виконавчої влади залежить стан економічного, політичного, соціального та культурного життя суспільства, рівень життя індивіда.

Органам виконавчої влади властиві наступні ***ознаки***:

− орган виконавчої влади являє собою організацію − колектив людей − державних службовців. У рамках цього колективу (структурних підрозділів) розподілені повноваження і відповідальність за доручену справу;

− кожен орган виконавчої влади має офіційне найменування та повноваження використовувати різні атрибути з державною символікою;

− це різновид державних органів, найбільш значна частина державного апарату;

− вони створюються державою у встановленому законом порядку спеціально для здійснення її управлінських функцій − функцій державної виконавчої влади (забезпечують фактичну реалізацію цієї влади);

− цільовим призначенням цих органів є здійснення виконавчо-розпорядчої (управлінської) діяльності шляхом безпосереднього повсякденного керівництва економікою, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом;

− кожний орган наділений державно-владними повноваженнями, має певний обсяг прав та обов'язків у сфері державного управління, компетенцію (певний обсяг державної діяльності, покладений на конкретний орган, або коло питань, передбачених законодавством, іншими нормативно-правовими актами, які він має право вирішувати в процесі практичної діяльності (коло питань, що вирішуються міністерством, визначається у положенні про відповідне міністерство; відомством − у положенні про відповідне відомство);

− діяльність цих органів має вторинний, підзаконний, виконавчо-розпорядчий характер, бо вони здійснюють свої функції на підставі та на виконання закону. Але, реалізуючи свою компетенцію, виконуючи закони, органи мають повноваження розпоряджатися з конкретних питань та приймати підзаконні нормативні акти;

− для здійснення своїх завдань і функцій ці органи також наділені правом широкого застосування заходів державного (зокрема, адміністративного) примусу та мають спеціальний апарат примусу;

− органам державної виконавчої влади властива організаційно-структурна відокремленість та оперативна самостійність дій у певних територіальних межах чи галузях;

− кожен орган державної виконавчої влади є суб'єктом державної власності, утримується за рахунок Державного бюджету;

− має статус юридичної особи, є самостійним учасником адміністративно-правових відносин;

− у системі цих органів наявна ієрархічна підпорядкованість, вони одночасно можуть бути і суб'єктами і об'єктами управління;

− органи виконавчої влади знаходяться під контролем законодавчої влади і Президента України;

− управлінській діяльності органу виконавчої влади властивий зовнішній характер, оскільки така діяльність у вигляді юридичних актів управління спрямована на середовище (ту сферу управління, яку вони забезпечують);

− управлінська діяльність органу виконавчої влади має безперервний характер, чим відрізняється від подібної діяльності, яка лише епізодично здійснюється в органах, що представляють інші влади;.

− органу управління властиві специфічні трудові відносини, коли кожний член включається у складну сітку (мережу) запрограмованих організаційних зв'язків;

− у процесі своєї управлінської діяльності ці органи широко використовують різні правові засоби нормотворчого, оперативно-розпорядчого, в тому числі правозастосовного та юрисдикційного характеру;

− правове становище, завдання, функції, в цілому правовий статус органів державної виконавчої влади визначаються, відповідно, Конституцією України, окремими законами, підзаконними актами, у тому числі указами Президента України.

Основними ***напрямами діяльності*** органів державної виконавчої влади в Україні є реалізація двох основних функцій:

− *виконавча функція* (ці органи безпосередньо виконують Конституцію, закони України та інші нормативно-правові акти);

− *розпорядча функція* (для виконання зазначених нормативно-правових актів органи виконавчої влади від свого імені приймають управлінські акти, видають відповідні розпорядження).

Правовий статус органів виконавчої влади знаходить своє конкретне вираження в їх компетенції, тобто конкретно визначеному обсязі прав та обов'язків і визначаються відповідно Конституцією України, окремими законами, підзаконними актами, а також відомчими нормативними актами. Органи виконавчої влади становлять найбільш численну групу державних органів. Взаємодіючи з іншими державними структурами, органами місцевого самоврядування та об'єднаннями громадян, вони перебувають у складній ієрархічній підпорядкованості та взаємозв'язку. Конституція України закріплює єдину систему органів виконавчої влади в Україні, вона не дає їх повного переліку, відсутня їх чітка наукова класифікація.

Систему органів виконавчої влади України становлять:

− *Кабінет Міністрів України* – уряд України, ***вищий*** колегіальний ***орган в системі виконавчої влади*** держави, якому підпорядковані:

− *міністерства, інші центральні органи виконавчої влади (*служби, агентства, інспекції, комісії*) та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом* – ***центральні органи виконавчої влади*** та

− *місцеві державні адміністрації (обласні, районні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації), Рада Міністрів Автономної Республіки Крим* – ***місцеві органи виконавчої влади***.

2.3.2. Правовий статус Кабінету Міністрів України, порядок його формування, склад і повноваження

Кабінет Міністрів України відповідно до Конституції України та Закону України ***«Про Кабінет Міністрів України»*** є *вищим органом* в системі органів виконавчої влади, якому підпорядковані центральні та місцеві органи виконавчої влади. Він є ***відповідальним перед Президентом України і Верховною Радою України, підзвітний та підконтрольний Верховній Раді України*** і складає свої повноваження перед *новообраною Верховною Радою України*. Заява про складення повноважень Кабінету Міністрів України подається Прем'єр-міністром України чи особою, яка виконує його повноваження, та оголошується на першому пленарному засіданні новообраної Верховної Ради України.

Законодавством також передбачені випадки *дострокового припинення повноважень уряду* – його ***відставки***. Вона настає внаслідок:

− *прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України* (за пропозицією Президента України або *не менш ніж третини* від її конституційного складу. Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України *не пізніше ніж через 10 днів* після внесення пропозиції розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України, на яке запрошуються всі члени Кабінету Міністрів України. У разі розгляду питання про відповідальність Кабінету Міністрів України за пропозицією Президента України у пленарному засіданні Верховної Ради України бере участь Президент України. Резолюція недовіри Кабінету Міністрів України вважається прийнятою, якщо за це проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України);

− *відставки Прем'єр-міністра України* (Верховна Рада України розглядає питання про відставку Прем'єр-міністра України *не пізніше ніж на 10-й день* після надходження заяви про відставку, якщо вона надійшла під час чергової сесії Верховної Ради України, і не пізніше першого пленарного тижня наступної чергової сесії, якщо така заява надійшла у міжсесійний період. Прем'єр-міністр України звільняється з посади з дня прийняття рішення про його відставку на пленарному засіданні Верховної Ради України. Прийняття Верховною Радою України рішення про відставку Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України);

− *смерті Прем'єр-міністра України* (Повноваження Прем'єр-міністра України у разі його смерті припиняються *з дня смерті*, засвідченої свідоцтвом про смерть. Припинення повноважень Прем'єр-міністра України у разі його смерті має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України).

Водночас питання про недовіру Кабінету Міністрів України ***не може розглядатися*** Верховною Радою України *більше одного разу* протягом чергової сесії, протягом *одного року* після схвалення більшістю від її конституційного складу Програми діяльності Кабінету Міністрів України (її не пізніше ніж у *30-денний строк* після набуття повноважень Кабінет Міністрів України подає на розгляд Верховній Раді України), а також протягом *останньої сесії* Верховної Ради України відповідного скликання. Але й після відставки попередній склад уряду за дорученням Президента України продовжує здійснювати свої повноваження *до початку роботи* новосформованого Кабінету Міністрів України, але *не більше 60 днів*.

Відповідно до законодавства до ***складу*** Кабінету Міністрів України входять:

- *Прем'єр-міністр України;*
- *Перший віце-прем'єр-міністр;*
- *віце-прем'єр-міністри* та
- *міністри*, що становлять основну частину складу уряду.

Членами Кабінету Міністрів України ***можуть бути***:

- ✓ громадяни України;
- ✓ які мають право голосу, вищу освіту і
- ✓ володіють державною мовою.

Не може бути призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України особа, яка має судимість, не погашену або не зняту в установленому законом порядку, або на яку *протягом останнього року* накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, або особа, яка має заборгованість зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за *6 місяців* з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання.

Посадовий склад (кількість та перелік посад) новосформованого Кабінету Міністрів України визначається Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України одночасно з призначенням персонального складу Кабінету Міністрів України. У разі прийняття Кабінетом Міністрів України рішення про утворення, реорганізацію або ліквідацію міністерства посадовий склад Кабінету Міністрів України вважається зміненим *з дня прийняття* такого рішення. *Посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад*, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу.

За поданням Прем'єр-міністра України Верховна Рада України може призначати міністрами осіб, які не очолюють міністерств. До складу Кабінету Міністрів України може бути призначено *не більше 2* таких міністрів. Положення про відповідних міністрів затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Прем'єр-міністр України *призначається* Верховною Радою України за поданням Президента України. Подання про призначення Верховною Радою України на посаду Прем'єр-міністра України Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після надходження такої пропозиції. Пропозиція коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, подається Президенту України за підписом народного депутата України − уповноваженого на подання пропозиції відповідно до угоди про формування коаліції.

Кандидат на посаду Прем'єр-міністра України за пропозицією депутатських фракцій (фракції) до розгляду питання на пленарному засіданні Верховної Ради України зустрічається з депутатськими фракціями та відповідає на їхні запитання. Голосування у Верховній Раді України щодо призначення Прем'єр-міністра України проводиться у поіменному режимі. Рішення про призначення Прем'єр-міністра України приймається у формі постанови Верховної Ради України. У разі відхилення Верховною Радою України кандидатури на посаду Прем'єр-міністра України Президент України вносить на розгляд Верховної Ради України подання про призначення на зазначену посаду в порядку, встановленому частинами другою, четвертою та п'ятою цієї статті. Особа, призначена Прем'єр-міністром України, вступає на посаду. Після прийняття постанови Верховної Ради України про її призначення до вступу на посаду новопризначений Прем'єр-міністр України набуває повноважень проводити всі необхідні консультації щодо формування складу Кабінету Міністрів України та вносити подання.

Члени Кабінету Міністрів України, крім Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України і Міністра закордонних справ України, призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Прем'єр-

міністра України. Під час формування нового складу Кабінету Міністрів України новопризначений Прем'єр-міністр України вносить до Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України. У цьому поданні пропонується повний посадовий склад Кабінету Міністрів України.

Прем'єр-міністр України:

− керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовуючи її на виконання Програми діяльності уряду, схваленої Верховною Радою України;

− добирає кандидатів на посади міністрів та вносить їх для затвердження Президенту України;

− визначає обов'язки своїх заступників;

− здійснює представництво уряду в міжнародних відносинах;

− підписує акти, прийняті Кабінетом Міністрів України;

− вносить пропозиції щодо структури органів виконавчої влади, створення, реорганізації та ліквідації міністерств, інших органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України:

забезпечує:

− державний суверенітет та економічну самостійність України;

− здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави;

− виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

− проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики;

− здійснення політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту;

− проведення політики в галузях освіти, науки, культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

− рівні умови розвитку всіх форм власності;

− управління об'єктами державної власності;

розробляє:

− і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

− проєкт закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, а також подає Верховній Раді України звіт про його виконання (проект закону повинен надходити до Верховної Ради України для розгляду і затвердження *не пізніше 15 вересня* кожного року);

здійснює інші повноваження:

− вживає заходів щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина;

− здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку та боротьби зі злочинністю (від Кабінету Міністрів до складу Ради національної безпеки та оборони за посадою входять *Прем'єр-міністр, Міністр оборони, Міністр внутрішніх справ* та *Міністр закордонних справ*);

− спрямовує та координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади;

− утворює, реорганізує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

− призначає на посади та звільнює з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України.

Організаційною формою роботи Кабінету Міністрів України є його ***засідання***, які скликаються Прем'єр-міністром України. Вони вважаються правомочними, якщо на них присутні *більше ніж половина* посадового складу Кабінету Міністрів України. Засідання стенографуються, а їх рішення оформлюються протоколом, який є офіційним документом.

Кабінет Міністрів України для забезпечення активної реалізації своїх повноважень може утворювати ***постійні*** й ***тимчасові робочі органи*** − комітети, комісії, робочі групи тощо. Постійно діючими робочими органами Кабінету Міністрів України є ***урядові комітети***, які формуються із членів Кабінету Міністрів України та очолюються Прем'єр-міністром України і віце-прем'єр-міністрами. До основних завдань урядового комітету належать формування та проведення державної політики у відповідній сфері згідно з напрямами, визначеними Кабінетом Міністрів України.

Кабінет Міністрів України видає ***постанови*** (акти нормативного характеру) і ***розпорядження*** (акти з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань), обов'язкові для виконання. Право ініціативи у прийнятті актів Кабінету Міністрів України мають члени Кабінету Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації. Постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України приймаються на засіданнях Кабінету Міністрів України шляхом голосування більшістю голосів посадового складу Кабінету Міністрів України. У разі рівної кількості голосів голос Прем'єр-міністра України є вирішальним.

2.3.3. Центральні органи виконавчої влади України

Свою діяльність уряд здійснює через центральні органи виконавчої влади, правовий статус яких визначається Законом України ***«Про центральні органи виконавчої влади»***. **Центральні органи виконавчої влади** є серединною ланкою в системі органів виконавчої влади, яка забезпечує проведення в життя державної політики у відповідній галузі або сфері на всій території України, здійснює керівництво дорученою їм сферою управління, несе відповідальність за стан її розвитку і безпосередньо підвідомча Кабінету Міністрів України.

Діяльність центральних органів виконавчої влади ґрунтується на ***принципах***:

− верховенства права,

− забезпечення дотримання прав і свобод людини та громадянина,

− безперервності,

− законності,

− забезпечення єдності державної політики,

− відкритості та прозорості,

− відповідальності.

Основними завданнями центральних органів виконавчої влади є:

− надання адміністративних послуг;

− здійснення державного нагляду (контролю);

− управління об'єктами державної власності;

− внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їх діяльність;

− здійснення інших завдань, визначених законами України.

Для успішного здійснення покладених на них завдань і функцій центральним органам виконавчої влади надане широке коло повноважень. Зокрема, вони ***мають право***:

− одержувати від інших центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування інформацію, документи і матеріали, статистичні дані для виконання покладених на них завдань;

− скликати наради з питань, які належать до їх відання;

− залучати фахівців центральних та інших органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій для розгляду питань, що належать до їх відання;

− притягувати до адміністративної відповідальності керівників створених ними місцевих органів, а також підприємств, установ, організацій, що належать до їх відання.

До ***системи*** центральних органів виконавчої влади України входять:

− міністерства;

− інші центральні органи виконавчої влади (служби, агентства, інспекції, комісії) та

− центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, Державний комітет телебачення і радіомовлення України).

Визначальною ланкою серед цих органів є міністерства. **Міністерство** − головний (провідний) орган в системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України. Воно:

− забезпечує нормативно-правове регулювання;

− визначає пріоритетні напрями розвитку;

− інформує і надає роз'яснення щодо здійснення державної політики;

− узагальнює практику застосування законодавства, розробляє пропозицій щодо його вдосконалення та вносить в установленому порядку проєкти законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президентові України та Кабінету Міністрів України;

− забезпечує здійснення соціального діалогу на галузевому рівні;

− здійснює інші завдання, визначені законами України.

За характером компетенції міністерства поділяють на *галузеві* – вони здійснюють керівництво дорученими галузями (Міністерство юстиції України, Міністерство охорони здоров'я України та інші), *міжгалузеві*, які здійснюють керівництво в кількох суміжних галузях (Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, Міністерство освіти і науки України та інші) та *функціональні* – міністерства, що керують певними сферами управління (Міністерство оборони, Міністерство фінансів України та інші).

Міністерство є єдиноначальним органом, керівництво яким здійснює ***міністр*** − член уряду, вища урядова особа, яка очолює міністерство. Міністр як член Кабінету Міністрів України здійснює повноваження, визначені Законом України «Про Кабінет Міністрів України», у тому числі щодо спрямування та координації діяльності центральних органів виконавчої влади. Як керівник міністерства він:

− визначає пріоритети роботи міністерства та шляхи виконання покладених на нього завдань, затверджує плани роботи міністерства, звіти про їх виконання;

− забезпечує виконання зобов'язань, взятих за міжнародними договорами України;

− затверджує структуру апарату міністерства і його територіальних органів;

− скасовує повністю чи в окремій частині акти територіальних органів міністерства;

− представляє міністерство у публічно-правових відносинах з іншими органами, підприємствами, установами та організаціями в Україні та за її межами;

− приймає рішення щодо розподілу бюджетних коштів, головним розпорядником яких є міністерство;

− утворює комісії, робочі та експертні групи;

− підписує накази міністерства;

− дає обов'язкові для виконання державними службовцями та працівниками апарату міністерства доручення;

− спрямовує та координує діяльність розвідувального органу України, який підпорядкований міністерству, в порядку, в межах повноважень та у спосіб, що визначені Законом України «Про розвідку» та положенням про відповідний розвідувальний орган, затвердженим Президентом України, а також створює необхідні умови для його функціонування;

− здійснює інші повноваження відповідно до Конституції та законів України.

Міністерство в межах своїх повноважень видає *накази*, організовує і контролює їх виконання. Нормативно-правові акти міністерства підлягають державній реєстрації в Міністерстві юстиції України в порядку, встановленому законодавством.

Інші центральні органи виконавчої влади (служби, агентства, інспекції, комісії) − це органи виконавчої влади, які забезпечують впровадження у життя державної політики у відповідній галузі або сфері на всій території України, здійснюють керівництво дорученою їм сферою управління, несуть відповідальність за стан її розвитку і безпосередньо підвідомчі Кабінету Міністрів України або за рішенням Президента України іншому центральному органу виконавчої влади. Основними завданнями цих органів є:

− надання адміністративних послуг;

− здійснення державного нагляду (контролю);

− управління об'єктами державної власності;

− внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують і координують їхню діяльність;

− здійснення інших завдань, визначених законами України.

Діяльність центральних органів виконавчої влади спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів відповідно до законодавства. Центральні органи виконавчої влади є юридичними особами публічного права і набувають статусу юридичної особи з дати внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб − підприємців та громадських формувань запису про їх державну реєстрацію як юридичної особи.

Центральні органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики як:

− ***служби*** (Державна авіаційна служба України, Державна міграційна служба, Державна екологічна служба, Державна регуляторна служба України та ін.);

− ***агентства*** (Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, Державне агентство з питань електронного урядування, Державне агентство лісових ресурсів України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, Національне агентство України з питань державної служби тощо);

− ***інспекції*** (Державна архітектурно-будівельна інспекція України, Державна інспекція ядерного регулювання України та Державна інспекція енергетичного нагляду України) або

− ***комісії*** (Комісія з питань вищого корпусу державної служби, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації).

Службу, агентство, інспекцію, комісію очолює його *голова*, який призначається на посаду та звільнюється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України. До цієї категорії центральних органів виконавчої влади належать:

Система державних служб, агентств, інспекцій і комісій часто змінюється. Одні агенції, інспекції чи служби ліквідуються, натомість утворюються інші, на базі одного або кількох з них утворюються міністерства, міністерства в свою чергу реорганізовуються у державні служби, агентства, інспекції та комісії.

Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом має визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання та повноваження, щодо якого може встановлюватись спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, а також призначення і звільнення керівників та вирішення інших питань.

До ***ознак*** центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом слід віднести особливу компетенцію, особливості взаємовідносин з вищим органом у системі органів виконавчої влади – Кабінетом Міністрів України, порядок утворення, реорганізації та ліквідації, а також призначення на посади та звільнення з посад керівників цих органів, відмінний від інших центральних органів виконавчої влади, особливі управлінські відносини з іншими органами державної влади. Основною відмінною ознакою зазначених органів є їх особлива компетенція, для забезпечення належної реалізації якої такі центральні органи виконавчої влади і наділені всіма іншими особливими ознаками. Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом очолює його *голова*.

Центральними органами виконавчої влади зі спеціальним статусом є:

− ***Антимонопольний комітет України;***

− ***Державний комітет телебачення й радіомовлення України;***

− ***Фонд державного майна України;***

− ***Національне агентство України з питань запобігання корупції;***

− ***Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів;***

− ***Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації;***

− ***Державне бюро розслідувань.***

Рішення центрального органу виконавчої влади набирає чинності, якщо воно оформлене як правовий акт, виданий в межах повноважень. Він є обов'язковим для виконання всіма органами і організаціями, їх посадовими особами, які підпорядковані відповідному центральному органу.

2.3.4. Місцеві органи виконавчої влади України

Місцевими органами виконавчої влади, що входять до системи органів виконавчої влади є **місцеві державні адміністрації**, які функціонують на підставі ***Закону України «Про місцеві державні адміністрації»*** і здійснюють виконавчу владу областях і районах, містах Києві та Севастополі.

Основними завданнями місцевих державних адміністрацій є:

− виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня;

− законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;

− виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;

− підготовка та схвалення прогнозів відповідних бюджетів, підготовку та виконання відповідних бюджетів;

− звіт про виконання відповідних бюджетів і програм;

− взаємодія з органами місцевого самоврядування;

− реалізація інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Принципами діяльності місцевих державних адміністрацій є такі.

Місцеві державні адміністрації діють на засадах:

− відповідальність перед людиною і державою за свою діяльність;

− верховенство права;

− законність;

− пріоритетність прав людини;

− гласність;

− поєднання державних і місцевих інтересів.

До відання місцевих державних адміністрацій у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, ***належить вирішення питань щодо***:

− забезпечення законності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян;

− соціально-економічного розвитку відповідних територій;

− бюджету, фінансів та обліку;

− управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики;

− промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв’язку;

− науки, освіти, культури, охорони здоров’я, фізкультури і спорту, сім’ї, жінок, молоді та неповнолітніх;

− використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля;

− зовнішньоекономічної діяльності;

− оборонної роботи та мобілізаційної підготовки;

− соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати.

Місцеві державні адміністрації вирішують також інші питання, зараховані законами до їх повноважень.

Місцеві державні адміністрації мають широке коло ***повноважень*** у різних галузях життя:

− *у галузі соціально-економічного розвитку* (розробка проєктів програм соціально-економічного розвитку і подача їх на затвердження відповідній раді, забезпечення їх виконання, звіт перед відповідною радою про їх виконання; забезпечення ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів тощо);

− *у галузі бюджету та фінансів* (складання, схвалення і подача на розгляд ради прогнозу відповідного бюджету, складання і подача на затвердження ради проекту відповідного бюджету та забезпечення його виконання тощо);

− *у галузі управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики* (здійснення на відповідній території управління об'єктами, що перебувають у державній власності та передані до сфери її управління, сприяння створенню на цих об'єктах систем управління якістю, систем екологічного управління, інших систем управління тощо);

− *у галузі містобудування, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку* (організація розробки та проведення експертизи містобудівної документації населених пунктів відповідно до норм і правил тощо);

− *у галузі використання та охорони земель, природних ресурсів і охорони довкілля* (розробка та забезпечення виконання затверджених у встановленому законом порядку програм раціонального використання земель, лісів, підвищення родючості ґрунтів, що перебувають у державній власності тощо);

− *у галузі науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, материнства і дитинства, сім'ї та молоді* (реалізація державної політики в галузі науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, материнства і дитинства, сім'ї та молоді тощо);

− *у галузі соціального забезпечення та соціального захисту населення* (реалізація державної політики в галузі соціального забезпечення та соціального захисту соціально незахищених громадян − пенсіонерів, осіб з інвалідністю, одиноких непрацездатних, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб із їх числа, одиноких матерів, багатодітних сімей, інших громадян, які внаслідок недостатньої матеріальної забезпеченості потребують допомоги та соціальної підтримки з боку держави тощо);

− *у галузі зайнятості населення, праці та заробітної плати* (забезпечення реалізації державних гарантій у сфері праці, в тому числі і на право своєчасного одержання винагороди за працю; розробка та організація виконання перспективних та поточних територіальних програм зайнятості та заходів щодо соціальної захищеності різних груп населення від безробіття тощо);

− *у галузі забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод громадян* (забезпечення виконання Конституції та законів України, рішень Конституційного Суду України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади; забезпечення здійснення заходів щодо охорони громадської безпеки, громадського порядку, боротьби зі злочинністю тощо);

− *у галузі міжнародних та зовнішньоекономічних відносин* (забезпечення виконання зобов'язань за міжнародними договорами України на відповідній території; сприяння розвитку міжнародного співробітництва в галузі економіки, захисту прав людини, боротьби з тероризмом, екологічної безпеки, охорони здоров'я, науки, освіти, культури, туризму, фізкультури і спорту тощо);

− *у галузі оборонної роботи* (забезпечення виконання законодавства про військовий обов'язок посадовими особами і громадянами, підприємствами, установами і організаціями; здійснення заходів, пов'язаних з мобілізаційною підготовкою, цивільним захистом на відповідній території тощо).

Склад місцевої державної адміністрації формують їх ***голови***, які очолюють місцеві державні адміністрації та призначаються на посаду (на строк повноважень Президента України) і звільнюються з посади *Президентом України* за поданням *Кабінету Міністрів України* (кандидатури на посаду голів обласних державних адміністрацій вносяться на розгляд Кабінету Міністрів України Прем'єр-міністром України, а на посаду голів районних державних адміністрацій – головами відповідних обласних державних адміністрацій). На кожну посаду вноситься одна кандидатура. Законодавством встановлені певні обмеження стосовно заняття посад у місцевих державних адміністраціях. Зокрема, їх голови, заступники, керівники управлінь, відділів не можуть бути народними депутатами, мати інший представницький мандат, не мають права поєднувати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у вільний від службової діяльності час, входити до складу керівного органу підприємства або іншої організації, які мають на меті одержання прибутку.

Під час здійснення повноважень голови місцевих державних адміністрацій відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Повноваження голів місцевих державних адміністрацій ***припиняються*** Президентом України у разі:

− порушення ними Конституції та законів України;

− втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;

− визнання їх судом недієздатними у судовому порядку;

− виїзду на проживання в іншу країну;

− набрання законної сили обвинувального вироку суду;

− порушення ними вимог несумісності;

− за власною ініціативою Президента України з підстав, передбачених законом про місцеві державні адміністрації та законодавством про державну службу;

− висловлення недовіри більшістю (дві третини) голосів від складу відповідної ради;

− подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження голів місцевих державних адміністрацій ***можуть бути припинені*** Президентом України у разі:

− прийняття відставки голови відповідної обласної державної адміністрації;

− подання Прем'єр-міністра України;

− висловлення недовіри простою більшістю від складу відповідної ради;

− з інших підстав, передбачених законодавством України;

− з ініціативи Президента України;

− реорганізації відповідної районної державної адміністрації.

Повноваження голів місцевих державних адміністрацій припиняються також у разі їх смерті.

У разі обрання нового Президента України голови місцевих державних адміністрацій продовжують здійснювати свої повноваження до призначення в установленому порядку нових голів місцевих державних адміністрацій.

Місцеві державні адміністрації ***здійснюють*** на відповідних територіях ***державний контроль*** за:

− збереженням і раціональним використанням державного майна;

− станом фінансової дисципліни, обліку та звітності, виконанням державних контрактів і зобов'язань перед бюджетом, належним і своєчасним відшкодуванням шкоди, заподіяної державі;

− використанням та охороною земель, лісів, надр, води, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та інших природних ресурсів;

− охороною пам'яток історії та культури, збереженням житлового фонду;

− додержанням санітарних і ветеринарних правил, збиранням, утилізацією і захороненням промислових, побутових та інших відходів, додержанням правил благоустрою;

− додержанням правил торгівлі, побутового, транспортного, комунального обслуговування, законодавства про захист прав споживачів;

− додержанням законодавства з питань науки, мови, реклами, освіти, культури, охорони здоров'я, материнства та дитинства, сім'ї, молоді та дітей, соціального захисту населення, фізичної культури і спорту;

− охороною праці та своєчасною і не нижче визначеного державою мінімального розміру оплатою праці;

− додержанням громадського порядку, правил технічної експлуатації транспорту та дорожнього руху;

− додержанням законодавства про державну таємницю та інформацію;

− додержанням законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи;

− за дотриманням договірних зобов'язань забудовниками, діяльність яких пов'язана із залученням коштів фізичних осіб у будівництво багатоквартирних житлових будинків;

− виконанням інженерно-технічних заходів цивільного захисту (цивільної оборони) під час будівництва будинків, споруд, розміщення інших господарських об'єктів, інженерних та транспортних комунікацій;

− станом захисних споруд цивільного захисту (цивільної оборони).

У межах бюджетних асигнувань, виділених на утримання відповідних місцевих державних адміністрацій, їх голови визначають структуру місцевої державної адміністрації, яку складають *управління, відділи та інші структурні підрозділи*, примірні переліки, а також типові положення про які затверджуються Кабінетом Міністрів України. Так, в обласній державній адміністрації можуть утворюватись, зокрема, управління сільського господарства та продовольства, економіки, фінансове, капітального будівництва, освіти і науки, служба у справах неповнолітніх та інші. До відділів та інших структурних підрозділів апарату обласної державної адміністрації належать відділи: організаційний, юридичний, загальний, контролю, з питань режимно-секретної роботи та інші, а також прес-служба. У районній державній адміністрації можуть утворюватись управління (відділи): сільського господарства і продовольства, економіки, фінансове, містобудування, організаційної і кадрової роботи та інші.

Голови місцевих державних адміністрацій видають ***акти*** у формі *розпоряджень*. Керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів місцевої державної адміністрації видають *накази*. Розпорядження і накази набувають чинності з моменту їх прийняття, якщо самими актами не встановлено пізніший термін введення їх у дію.

Конституція України передбачає ***подвійне підпорядкування*** місцевих державних адміністрацій, що пов'язано з особливостями територіальної організації влади в Україні на регіональному (обласному) та субрегіональному (районному) рівні. Так місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня і в той же час вони підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Наведіть поняття, ознаки й особливості виконавчої влади в Україні.
2. З яких елементів складається система органів виконавчої влади України?
3. Розкрийте правовий статус Кабінету Міністрів України.
4. Наведіть порядок призначення на посаду Прем'єр-міністра України.
5. Які органи входять до системи центральних органів виконавчої влади в Україні?
6. Які центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом Вам відомі?
7. У чому полягають особливості правового статусу місцевих державних адміністрацій?
8. В яких випадках повноваження голови місцевої державної адміністрації можуть бути припинені?

Глава 4
Місцеве самоврядування в Україні

2.4.1. Правова концепція місцевого самоврядування в Україні.

2.4.2. Система місцевого самоврядування в Україні.

2.4.3. Порядок формування та компетенція органів місцевого самоврядування в Україні.

2.4.4. Організація роботи органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

2.4.1. Правова концепція місцевого самоврядування в Україні

Поява терміна «самоврядування» пов'язана з історією Англії. Починаючи з кінця XVIII ст. цей термін в англійській науці конституційного права використовується для характеристики особливостей організації англійського державного ладу як стану народу, який самоврядовується за допомогою парламенту та місцевих представницьких органів, над діяльністю яких немає будь-якої адміністративної опіки зовні. При такому підході поняття «самоврядування» можна розглядати у двох значеннях – в широкому (коли під самоврядною організацією розуміється держава, в структурі механізму якої парламент виступає органом самоврядування) та вузькому (як власне місцеве самоврядування). Німецькі та російські вчені-державознавці XIX ст. (зокрема, Р. Гнейст) запозичили цей термін з англійської юридичної науки для позначення системи міського управління, і він прижився в законодавстві та юридичній літературі цих країн (німецькою мовою – «Selbsterwaltung», російською – «местное самоуправление»). З Росії цей термін прийшов і в Україну. В деяких державах подібна термінологія взагалі не застосовується, наприклад, у Франції законодавство оперує термінами «децентралізація» або «муніципальна влада». Слід підкреслити, що саме явище, яке позначається терміном «місцеве самоврядування», з'являється набагато раніше XVII ст. Місцеве управління з елементами самоврядування в різних формах існувало на всіх етапах розвитку суспільства.

Становлення місцевого самоврядування як самостійного правового інституту відбувається в період середньовіччя, коли в багатьох європейських державах формується муніципальне управління, яке закріплюється в хартіях міст та інших нормативних актах (наприклад, королівських грамотах про надання магдебурзького права), що визначали привілеї та імунітети комун (самоврядних громад). Процес становлення сучасних форм місцевого самоврядування починається з кінця XVIII ст., коли внаслідок перемоги буржуазно-демократичних революцій у правових системах США та ряду західноєвропейських держав отримала визнання та закріплення теорія природних прав, що базується на ідеї свободи як вищої соціальної цінності, автономії людини та інститутів громадянського суспільства по відношенню до держави.

Новітні підходи до розкриття змісту терміна «місцеве самоврядування» спираються, як правило, на нормативне визначення, що міститься в ***Європейській Хартії місцевого самоврядування***: «1. Місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей у межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою державних справ, які належать до їхньої компетенції в інтересах місцевого населення. 2. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Це положення ніяким чином не заважає використанню зборів громадян, референдумів або будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом».

З цього визначення випливає, що об'єктом місцевого самоврядування виступає частка публічних (державних) справ, яку становлять питання місцевого значення, тобто такі питання, що мають локально-територіальний характер і виникають у процесі функціонування територіальної громади, задоволення потреб її членів. Ці питання носять комплексний характер, оскільки пов'язані з реалізацією інтересів членів територіальної громади в усіх сферах місцевого життя: економіка, освіта, культура, громадський порядок тощо. Водночас чітко визначити коло питань місцевого значення, відмежувати їх від питань загальнодержавного чи регіонального значення надзвичайно важко. Європейська Хартія не містить будь-яких критеріїв такого розмежування, надаючи тим самим повну свободу з цього питання національному законодавству.

Конституція України (у ст. 140) визначає **місцеве самоврядування** як право територіальної громади – жителів села або добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Більш детальне визначення місцевого самоврядування дається в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні»: «**Місцеве самоврядування** в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України».

Конституційне нормативне визначення місцевого самоврядування дещо відрізняється від визначення, сформульованого в Європейській Хартії місцевого самоврядування. Насамперед, слід підкреслити, що на відміну від Хартії Конституція України на перше місце ставить не органи місцевого самоврядування, а територіальну громаду – первинний суб'єкт

місцевого самоврядування. Це свідчить, що Конституція України регулює питання місцевого самоврядування, виходячи в основному з громадівської доктрини місцевого самоврядування, що і зумовлює певну специфіку конституційної концепції, яка полягає в тому, що Конституція України визнає право самостійно вирішувати питання місцевого значення лише за первинними територіальними громадами – жителями «природних» адміністративно-територіальних одиниць, тобто поселень або населених пунктів (сіл, кількох сіл, селищ та міст).

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на ***принципах***:

- народовладдя;
- законності;
- гласності;
- колегіальності;
- поєднання місцевих і державних інтересів;
- виборності;
- правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності;
- підзвітності й відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб;
- державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування;
- судового захисту прав місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування в Україні ***виступає***:

- однією із засад конституційного ладу України;
- специфічною формою народовладдя та
- правом жителів відповідної територіальної одиниці (територіальної громади) на самостійне вирішення питань місцевого значення.

З принципами місцевого самоврядування тісно пов’язані його завдання та функції. До ***основних завдань*** місцевого самоврядування можна зарахувати:

- зміцнення засад конституційного ладу України;
- забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина;
- створення умов для забезпечення життєво важливих потреб та законних інтересів населення;
- розвиток місцевої демократії.

Відповідно до цих завдань визначаються і ***функції*** місцевого самоврядування, під якими розуміють основні напрями діяльності територіальних громад, органів місцевого самоврядування з виконання завдань місцевого самоврядування (муніципальної діяльності). Основними з них є:

- залучення населення до участі у вирішенні питань місцевого та загальнодержавного значення;
- володіння, використання та управління комунальною власністю;
- забезпечення комплексного соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території;
- надання соціальних послуг населенню;

- забезпечення законності, громадської безпеки, правопорядку, охорона прав, свобод і законних інтересів громадян;

- соціальний захист населення, сприяння працевлаштуванню громадян;

- захист прав місцевого самоврядування.

Функції місцевого самоврядування отримали юридичне закріплення в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» у вигляді предметів відання органів місцевого самоврядування.

*Як **засада конституційного ладу України*** місцеве самоврядування є одним з важливих принципів організації і функціонування публічної влади в суспільстві та державі, визнаним і гарантованим Конституцією України. Місцеве самоврядування як місцева влада характеризується дотриманням прав та свобод людини і громадянина, а органи і посадові особи місцевого самоврядування мають діяти відповідно до законодавства держави. Внесення інституту місцевого самоврядування до Конституції України означає неможливість його скасування чи обмеження. Визнання місцевого самоврядування як засади конституційного ладу України означає встановлення демократичної децентралізованої системи управління, яка базується на самостійності територіальних громад, органів місцевого самоврядування у вирішенні всіх питань місцевого значення.

Місцеве самоврядування як ***специфічна форма народовладдя*** означає, що народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які не входять до системи органів державної влади – місцеве самоврядування посідає окреме місце в політичній системі, це окрема форма реалізації народом належної йому влади, самостійна форма публічної влади – влада територіальної громади. Місцеве самоврядування відрізняється від державної влади тим, що:

- місцеве самоврядування – це влада підзаконна, що діє в межах і в порядку, визначених законом;

- сфера компетенції місцевого самоврядування порівняно з державною владою суттєво обмежена і

- місцеве самоврядування – це публічна влада, що має локально-просторовий характер, здійснюється в інтересах територіальної громади і функціонує лише в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць.

Водночас між органами місцевого самоврядування і державною владою існує тісний зв'язок, який виявляється у наявності їх спільного єдиного джерела – народу та можливості надання органам місцевого самоврядування окремих повноважень органів виконавчої влади.

Місцеве самоврядування як ***право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення*** визначено Конституцією України як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування. При цьому під час здійснення своїх повноважень органи місцевого самоврядування несуть потрійну відповідальність:

- перед територіальною громадою;

- перед державою та
- перед фізичними і юридичними особами.

Таким чином, місцеве самоврядування являє собою ***специфічне соціальне явище***, тісно пов'язане з державою, державною владою, але відрізняється від останньої за рядом ознак:

- це особлива форма публічної влади, яка має принципово інший характер, ніж влада державна. Так, якщо державна влада характеризується суверенітетом (верховенством, самостійністю і незалежністю), то місцеве самоврядування – це влада підзаконна, яка діє в межах та у порядку, визначених законом;
- воно має особливий об'єкт управління, сфера його компетенції у порівнянні з державною владою суттєво обмежена. Як правило, компетенцію місцевого самоврядування, його органів становлять лише питання місцевого значення, пов'язані з задоволенням повсякденних потреб населення та обмежене коло питань загальнодержавного значення, повноваження з вирішення яких делегуються органам місцевого самоврядування;
- це публічна влада територіальної громади, тобто жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста. Вона носить локально-просторовий характер, здійснюється в інтересах територіальної громади і функціонує лише в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць, у той час як державна влада – це влада всього народу, вона поширюється на всю державну територію.

2.4.2. Система місцевого самоврядування в Україні

Органи місцевого самоврядування, на відміну від органів державної влади (які становлять єдину загальнодержавну систему) не являють собою єдиної системи в масштабах всієї країни. І тому система місцевого самоврядування, що склалася в межах окремого села, селища або міста, є повністю незалежною від аналогічної системи в будь-якому іншому населеному пункті. Таким чином, **система місцевого самоврядування** – це організаційно-правовий механізм здійснення місцевого самоврядування в межах окремої адміністративно-територіальної одиниці (села, селища, міста), територіальні громади яких виступають самостійними суб'єктами місцевого самоврядування.

Система місцевого самоврядування включає **три рівні**:

- територіальна громада (***перший рівень***);
- сільські, селищні, міські, районні в містах (у разі їх створення) ради та їх виконавчі органи, а також старости (***другий рівень***);
- органи самоорганізації населення (***третій рівень***).

Територіальна громада є спільнотою людей, об'єднаних різноманітними стійкими формальними та неформальними зв'язками, які обумовлені спільним проживанням у межах села, селища, міста. Поняття територіальної громади також використовують щодо осіб, які мешкають у

частині населеного пункту (вулиця, мікрорайон, район у місті), або навпаки, проживають у межах об'єднань адміністративно-територіальних одиниць. Виникнення та існування територіальної громади обумовлено і тісно пов'язано з наявністю спільної для її членів території, яка відіграє інтеграційну, формуючу роль. Кордони території можуть бути адміністративними, географічними, історичними, економічними, соціальними, політичними, інформаційними та ін. Право членів територіальної громади на участь у здійсненні місцевого самоврядування може бути реалізоване в таких формах:

− місцевий референдум;

− вибори депутатів відповідної місцевої ради та передбачених законом посадових осіб місцевого самоврядування (місцеві вибори);

− загальні збори (конференції) громадян за місцем проживання;

− колективні та індивідуальні звернення (петиції) до органів і посадових осіб міського самоврядування;

− громадські слухання;

− місцеві ініціативи;

− участь у роботі органів місцевого самоврядування та робота на виборних посадах міського самоврядування;

− інші, не заборонені законом форми.

Сільська, селищна та міська рада є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади і здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування. При цьому:

− до виключної компетенції *сільської ради* належать такі розглядувані на пленарних засіданнях питання:

- організаційно-управлінські;
- адміністративні;
- правові;
- контролюючі;
- виборчі;
- інформаційні;
- майнові;
- господарські;
- земельно-правові;
- природоохоронні та рекреаційні;
- «екстраординарні» (боротьба зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями; створення комунальної аварійно-рятувальної служби) тощо;

− до виключної компетенції *селищної ради* належать такі розглядувані на пленарних засіданнях питання:

- самоорганізації ради та формування її органів;
- організації та забезпечення функціонування системи місцевого самоврядування;

- економічного і соціального розвитку території, бюджету, управління комунальною власністю;
- здійснення контрольних функцій;

− *міська рада* представляє спільні інтереси територіальних сіл, селищ і міст у межах повноважень, визначених законодавством, а також повноважень, переданих їй сільськими, селищними, районними радами.

Сільський, селищний, міський голова – головна посадова особа територіальної громади відповідного села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста, що обирається відповідною територіальною громадою у порядку, визначеному законом та здійснює свої повноваження на постійній основі.

Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є органами, які відповідно до чинного законодавства створюється сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування. До складу виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у містах рад ради входять: сільський, селищний та міський голова відповідної ради, голова районної в місті ради, заступник (заступники) сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті ради, керівник справ (секретар) виконкому, а також керівники відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, а також інші особи. До складу виконавчого органу сільської, селищної, міської ради входить за посадою секретар відповідної ради. Депутати, окрім секретаря ради, не можуть входити до складу виконкому сільської,селищної, міської, районної в місті ради. Очолює виконком сільської, селищної, міської ради, відповідно, сільський, селищний, міський голова, районної в місті ради – голова відповідної ради. У виконкомі сільської ради функції секретаря виконкому за рішенням ради може здійснювати секретар відповідної ради.

Староста є членом виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради за посадою і працює в ньому на постійній основі. Староста затверджується сільською, селищною, міською радою на строк її повноважень за пропозицією відповідного сільського, селищного, міського голови. Він:

- представляє інтереси жителів відповідного села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради;
- бере участь у пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради та засіданнях її постійних комісій;
- має право на гарантований виступ на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради, засіданнях її постійних комісій з питань, що стосуються інтересів жителів відповідного села, селища;
- сприяє жителям відповідного села, селища у підготовці документів, що подаються до органів місцевого самоврядування;

- бере участь в організації виконання рішень сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, розпоряджень сільського, селищного, міського голови на території відповідного старостинського округу та у здійсненні контролю за їх виконанням;

- бере участь у підготовці проекту місцевого бюджету в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного старостинського округу;

- вносить пропозиції до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради з питань діяльності на території відповідного старостинського округу виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної власності та їх посадових осіб;

- бере участь у підготовці проектів рішень сільської, селищної, міської ради, що стосуються майна територіальної громади, розташованого на території відповідного старостинського округу;

- бере участь у здійсненні контролю за використанням об'єктів комунальної власності, розташованих на території відповідного старостинського округу;

- бере участь у здійсненні контролю за станом благоустрою відповідного села, селища та інформує сільського, селищного, міського голову, виконавчі органи сільської, селищної, міської ради про його результати;

- отримує від виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної власності та їх посадових осіб інформацію, документи і матеріали, необхідні для здійснення наданих йому повноважень;

- сприяє утворенню та діяльності органів самоорганізації населення, організації та проведенню загальних зборів, громадських слухань та інших форм безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення у відповідному селі, селищі;

- здійснює інші повноваження, визначені законодавством.

Органи самоорганізації населення – це представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин. Основними *завданнями* органу самоорганізації населення є:

- створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України;

- задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг;

- участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм.

Орган самоорганізації населення є, таким чином, однією з форм участі населення у вирішенні питань місцевого значення. *Систему органів самоорганізації населення* становлять:

- *сільські та селищні комітети*. Вони діють у межах території села, селища, якщо його межі не збігаються з межами діяльності сільської, селищної ради;

- *вуличні та квартальні комітети*, які діють у межах території кварталу, декількох, однієї чи частини вулиці із залученими провулками в місцях індивідуальної забудови;

- *комітети мікрорайонів*. Вони діють у межах території окремого мікрорайону, житлово-експлуатаційної організації в містах;

- *домові комітети*, які діють у межах будинку (кількох будинків) у державному і громадському житловому фонді та фонді житлово-будівельних кооперативів;

- *комітети районів у містах* діють у межах одного чи декількох районів у місті, якщо його межі не збігаються з межами районної в місті ради.

З ініціативою про створення органу самоорганізації населення можуть виступити збори (конференція) жителів за місцем проживання, якщо в них брали участь *не менш половини* жителів відповідної території, що мають право голосу. Дозвіл на створення органу самоорганізації населення надає сільська, селищна, міська, районна у місті рада. Орган самоорганізації населення обов'язково має бути легалізований шляхом реєстрації (у такому разі він одержує статус юридичної особи) або повідомлення про створення (без статусу юридичної особи). Члени органу самоорганізації населення виконують свої обов'язки на громадських засадах, але за рішенням конференції жителів за місцем проживання керівник і секретар цього органу можуть працювати в ньому на постійній основі з оплатою їхньої праці.

2.4.3. Порядок формування та компетенція органів місцевого самоврядування в Україні

Органи місцевого самоврядування **формуються** шляхом ***виборів,*** організація і порядок проведення яких регулюються Конституцією України, ***Законом України «Про місцеві вибори»*** та іншими законами, а також прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства.

Місцеві вибори є вільними та відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Вони проводяться за пропорційною або за мажоритарною виборчою системою відносної більшості. За *мажоритарною системою* проводяться вибори:

- депутатів сільських, селищних рад;

- міського (міст, кількість виборців у яких дорівнює або є більшою ніж 90 тисяч) голови;

- сільського, селищного, міського (міст, кількість виборців у яких є меншою ніж 90 тисяч) голови

- старости.

За *пропорційною системою* обираються:

- депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад.

Місцеві вибори можуть бути:

− *черговими*, у зв'язку з закінченням конституційного строку повноважень депутатів обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів, старост приймається Верховною Радою України. Вони відбуваються одночасно на всій території України в останню неділю жовтня *5-го року* повноважень рад, голів, старост, обраних на попередніх чергових місцевих виборах, а рішення про їх проведення приймає Верховна Рада України;

− *позачерговими*:

- у разі дострокового припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, сільського, селищного, міського голови, а також в інших випадках, передбачених законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (призначаються Верховною Радою України);
- у разі дострокового припинення повноважень старости (призначаються радою відповідної об'єднаної територіальної громади);

− *повторними*:

- у разі визнання виборів депутатів (депутата) у відповідному багатомандатному, одномандатному виборчому округзі у цьому виборчому округзі такими, що не відбулися чи в разі визнання особи, обраної у відповідному одномандатному виборчому округзі депутатом, такою, яка відмовилася від депутатського мандата у відповідному одномандатному виборчому округзі (призначаються відповідною територіальною виборчою комісією);
- у разі визнання виборів сільського, селищного, міського голови, старости такими, що не відбулися, чи в разі визнання особи, обраної сільським, селищним, міським головою, старостою, такою, яка відмовилася від посади сільського, селищного, міського голови, старости (призначаються в одномандатному виборчому округзі територіальною виборчою комісією);

− *проміжними*, які призначаються в одномандатному виборчому округзі територіальною виборчою комісією у разі дострокового припинення повноважень депутата сільської, селищної ради, обраного у відповідному одномандатному виборчому округзі;

− *додатковими* виборами депутатів сільських, селищних рад від територіальної громади, що приєдналася до об'єднаної територіальної громади в порядку, визначеному Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (призначаються Центральною виборчою комісією) або

− *першими* виборами:

- депутатів, сільських, селищних, міських голів (які призначаються Центральною виборчою комісією у порядку;
- старости (які призначаються відповідною радою об'єднаної територіальної громади).

Чергові місцеві вибори призначаються *не пізніш як за 90 днів* до дня виборів, а їх виборчий процес розпочинається *за 50 днів* до дня виборів.

Повторні місцеві вибори призначаються на останню неділю *60-денного* строку з дня прийняття рішення про їх призначення, а виборчий процес розпочинається *за 50 днів* до дня повторних місцевих виборів. Рішення про призначення повторних виборів депутатів (депутата) у відповідному багатомандатному, одномандатному виборчому округі приймається територіальною виборчою комісією *не пізніше ніж у 10-денний* строк з дня прийняття рішення про визнання відповідних виборів у цьому виборчому окрузі такими, що не відбулися, чи в разі визнання особи, обраної у відповідному одномандатному виборчому окрузі, такою, яка відмовилася від депутатського мандата. Рішення про призначення повторних виборів сільського, селищного, міського голови, старости приймається територіальною виборчою комісією *не пізніше ніж у 10-денний* строк з дня прийняття рішення про визнання відповідних виборів такими, що не відбулися, чи в разі визнання особи, обраної сільським, селищним, міським головою, старостою, такою, яка відмовилася від посади.

Проміжні вибори депутата сільської, селищної ради ***призначаються*** на останню неділю *60-денного* строку з дня прийняття рішення про їх призначення, а виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня проміжних місцевих виборів. Рішення про призначення проміжних виборів депутата сільської, селищної ради приймається територіальною виборчою комісією *не пізніше ніж у 10-денний* строк з дня дострокового припинення повноважень депутата, обраного у відповідному одномандатному виборчому окрузі.

Додаткові вибори призначаються *не пізніше ніж за 70 днів* до дня виборів, а виборчий процес розпочинається *за 50 днів* до дня додаткових виборів.

Перші місцеві вибори призначаються *не пізніше ніж за 70 днів* до дня виборів, а виборчий процес розпочинається *за 50 днів* до дня перших місцевих виборів.

Місцеві вибори призначаються *на неділю*.

Депутатом, сільським, селищним, міським ***головою, старостою*** села, селища *може бути обраний* громадянин України, який має право голосу відповідно до ст. 70 Конституції України (право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років; не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними). Депутатом, сільським, селищним, міським головою *не може бути обраний* громадянин України, який має судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, кримінального правопорушення проти виборчих прав громадян чи корупційного кримінального правопорушення, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

Загальний склад (кількість депутатів) ***місцевої ради становить*** із чисельністю виборців:

- до 1 тисячі виборців − 12 депутатів;
- від 1 тисячі до 3 тисяч виборців − 14 депутатів;
- від 3 тисяч до 5 тисяч виборців − 22 депутати;
- від 5 тисяч до 20 тисяч виборців − 26 депутатів;
- від 20 тисяч до 50 тисяч виборців − 34 депутати;
- від 50 тисяч до 100 тисяч виборців − 36 депутатів;
- від 100 тисяч до 250 тисяч виборців − 42 депутати;
- від 250 тисяч до 500 тисяч виборців − 54 депутати;
- від 500 тисяч до 1 мільйона виборців − 64 депутати;
- від 1 мільйона до 2 мільйонів виборців − 84 депутати;
- понад 2 мільйони виборців − 120 депутатів.

Компетенцію органів місцевого самоврядування становлять їх ***функції*** та повноваження. Функціональною особливістю місцевого самоврядування є здійснення ним одночасно законодавчих (представницькі органи) і виконавчих (виконавчі органи) функцій за переважанням останніх. Найзагальнішою функцією місцевого самоврядування, що випливає із самої його суті, є *управління місцевими справами*, яке поширюється на економічну, соціальну і культурну сфери і здійснюється через апарат органів місцевого самоврядування та безпосередньо або опосередковано підпорядкованих йому керівників підприємств, установ і організацій, що перебувають у комунальній власності. У межах функції управління місцевими справами, як особливу, можна виокремити *контрольно-регулятивну* функцію, яка полягає у наданні різних дозволів та здійсненні контролю за відповідними видами діяльності і поведінки. Однією з основних функцій місцевого самоврядування є також *фінансова,* основний зміст якої складають встановлення місцевих податків і зборів, розробка, затвердження і виконання місцевого бюджету. Зміст окремої функції самоврядування – *нормовстановлення* – складає видання нормативно-правових актів. Ця функція закріплена за органами місцевого самоврядування окремою статтею Конституції України.

Повноваження органів місцевого самоврядування прийнято класифікувати за однорідністю змісту певних сфер, а саме:

− *повноваження у фінансово-економічній сфері* передбачають, що місцеві представницькі органи мають право приймати місцевий бюджет, встановлювати місцеві податки і збори у межах, встановлених законом, а також брати участь у формуванні державних фінансово-економічних програм;

− *повноваження у сфері охорони громадського порядку, захисту прав і свобод громадян* передбачають, що місцеві представницькі органи мають право визначати діяльність місцевих поліцейських служб. Як правило, такі повноваження здійснюються спільно з місцевими органами державного управління. Крім того, органи місцевого самоврядування мають право

встановлювати правила проведення у громадських місцях різноманітних заходів, видавати дозволи на організацію проведення мітингів, зборів або їх заборону тощо;

− *повноваження у сфері комунального господарства і охорони навколишнього середовища* передбачають, що місцеві представницькі органи мають право регулювати питання місцевого будівництва, розвитку системи місцевого транспорту й установлення порядку регулювання його руху, різних комунальних послуг, санітарного становища населених пунктів, охорони природи, води, повітря тощо;

− *повноваження у соціальній сфері* передбачають, що місцеві представницькі органи мають право за рахунок муніципальних доходів надавати соціальну допомогу інвалідам, незаможнім і малозабезпеченим громадянам, здійснювати будівництво й утримання будинків для людей похилого віку, будівництво дешевого житла та його продаж на пільгових умовах, підтримувати муніципальні лікарні, школи, бібліотеки, дитячі садки, парки тощо.

2.4.4. Організація роботи органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб

Відповідно до чинного законодавства місцеві ради працюють **сесійно**. Кожна сесія складається з пленарних засідань ради та засідань її постійних комісій.

Перша сесія новообраної місцевої ради скликається відповідною територіальною виборчою комісією *не пізніше як через два тижні* після обрання ради у повноважному складі. Перше пленарне засідання першої сесії місцевої ради відкриває і веде голова цієї територіальної виборчої комісії. З моменту визнання повноважень депутатів ради нового скликання та новообраного *сільського, селищного, міського* голови головує на пленарних засіданнях ради першої сесії новообраний голова. У разі якщо на час проведення першої сесії відповідний сільський, селищний, міський голова не зареєстрований відповідно до закону про місцеві вибори, рада обирає тимчасову президію з числа депутатів ради *в кількості 3-х – 5-ти* осіб. Члени тимчасової президії почергово головують на пленарних засіданнях ради до обрання секретаря ради. З часу обрання секретаря ради він головує на пленарних засіданнях ради. А з моменту визнання повноважень депутатів новообраної *районної у місті, районної, обласної* ради нового скликання рада обирає тимчасову президію з числа депутатів ради в кількості *не більше 5-ти* осіб - представників партій (блоків), які набрали найбільшу кількість голосів на виборах. Члени тимчасової президії почергово головують на пленарних засіданнях ради до обрання голови ради. З часу обрання голови ради він веде пленарні засідання ради.

Наступні сесії ради скликаються:

− *сільської, селищної, міської* − відповідно сільським, селищним, міським головою;

− *районної у місті, районної, обласної* − головою відповідної ради.

Сесія ради скликається в *міру необхідності*, але *не менше 1 разу на квартал*, а з питань відведення земельних ділянок та надання документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності − *не рідше ніж 1 раз на місяць*.

У разі немотивованої відмови сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті, районної, обласної ради або неможливості його скликати сесію ради сесія скликається:

- *сільської, селищної, міської ради* − секретарем сільської, селищної, міської ради;

- *районної у місті, районної, обласної ради* − відповідно заступником голови районної у місті, районної ради чи першим заступником, заступником голови обласної ради.

Сесія сільської, селищної, міської, районної у місті ради ***повинна бути також скликана*** за пропозицією *не менш ніж 1/3 депутатів* від загального складу відповідної ради, виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті ради, а сесія районної, обласної ради - також за пропозицією *не менш ніж 1/3 депутатів* від загального складу відповідної ради або голови відповідної місцевої державної адміністрації. Сесія ради скликається для розгляду електронної петиції, що набрала необхідну кількість підписів, протягом строку, встановленого для її розгляду. Якщо ж посадові особи *у двотижневий строк* не скликають сесію на вимогу зазначених суб'єктів або у разі якщо такі посади є вакантними сесія може бути скликана депутатами відповідної ради, які становлять *не менш ніж 1/3 складу ради*, або постійною комісією ради. Рішення про скликання сесії ради доводиться до відома депутатів і населення *не пізніше ніж за 10 днів* до сесії, а у виняткових випадках − *не пізніше ніж за день до сесії*.

Не пізніше ніж на другій сесії затверджуються положення про постійні комісії та регламент роботи відповідної ради, який визначає порядок скликання сесії, підготовки і розгляду нею питань, порядок роботи сесії, прийняття радою рішень про затвердження порядку денного та інших процедурних питань.

Постійними комісіями ради є органи ради, які створюються для вивчення, попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до її відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради та її виконавчого комітету. Вони обираються радою з числа її депутатів на строк повноважень ради у складі голови і членів комісії. До складу постійних комісій не можуть бути обрані сільський, селищний, міський голова, секретар сільської, селищної, міської ради, голова районної у місті (у разі її створення), районної, обласної ради, їх заступники. Організація роботи постійної комісії ради покладається на голову комісії, який скликає і веде засідання комісії, дає доручення членам комісії, представляє комісію у відносинах з іншими органами, об’єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями, а також громадянами, організує роботу по

реалізації висновків і рекомендацій комісії. Засідання постійної комісії скликається в міру необхідності та є правомочним, якщо в ньому бере участь *не менш ніж половина* від загального складу комісії. За результатами вивчення і розгляду питань постійні комісії готують висновки і рекомендації. Рекомендації постійних комісій підлягають обов'язковому розгляду органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, яким вони адресовані. Депутати працюють у постійних комісіях на громадських засадах. За рішенням обласних рад голови постійних комісій з питань бюджету можуть працювати в раді на постійній основі. Постійні комісії є підзвітними раді та відповідальними перед нею.

Зі складу депутатів в раді обираються також ***тимчасові контрольні комісії*** – її органи контролю з конкретно визначених питань. Вони подають на розгляд ради звіти і пропозиції, а їх *засідання*, як правило, проводяться закрито. І депутати зі складу комісій, і залучені комісією для участі в її роботі фахівці та експерти не повинні розголошувати інформацію, яка стала їм відома у зв'язку з її роботою.

Виконавчим органом сільської, селищної, міської та районної у місті (у разі її створення) ради є **виконавчий комітет ради** – колегіальний орган, який очолює всю систему виконавчих органів відповідної ради і спрямовує та координує їх діяльність. Він утворюється відповідною радою на строк її повноважень і функціонує до сформування нового складу виконавчого комітету. Кількісний склад виконавчого комітету визначається відповідною радою, а його персональний склад затверджується радою за пропозицією її голови. Виконавчий комітет ради ***утворюється у складі***:

- відповідно сільського, селищного, міського голови, районної у місті ради − голови відповідної ради,
- заступника (заступників) сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті ради,
- керуючого справами (секретаря) виконавчого комітету, а також
- керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради,
- інших осіб.

Міська рада утворює у складі виконавчого комітету ради орган з питань містобудування та архітектури. До складу виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради входять також за посадою секретар відповідної ради, староста (старости).

Виконавчий комітет ради:

- попередньо розглядає та схвалює проєкти місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку, цільових програм з інших питань, прогноз місцевого бюджету, проект місцевого бюджету, проєкти рішень з інших питань, що вносяться на розгляд відповідної ради;
- координує діяльність відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідної територіальної громади, заслуховує звіти про роботу їх керівників;

- має право змінювати або скасовувати акти підпорядкованих йому відділів, управлінь, інших виконавчих органів ради, а також їх посадових осіб.

Основною формою роботи виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної в місті ради (у разі її створення) є його *засідання*, які скликаються відповідно сільським, селищним, міським головою (головою районної в місті ради), а в разі його відсутності чи неможливості здійснення ним цієї функції − заступником сільського, селищного, міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради (районної в місті ради − заступником голови ради) в міру необхідності, але не рідше одного разу на місяць і є правомочними, якщо в них беруть участь більше половини від загального складу виконавчого комітету.

Сільська, селищна, міська, районна в місті рада (у разі її створення) у межах затверджених нею структури та штатів ***може створювати відділи, управління та інші виконавчі органи*** для здійснення повноважень, що належать до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Відділи, управління та інші виконавчі органи ради є підзвітними та підконтрольними раді, що їх утворила, підпорядкованими її виконавчому комітету, сільському, селищному, міському голові, голові районної в місті ради. Керівники відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради призначаються на посаду та звільняються з посади сільським, селищним, міським головою, головою районної в місті ради одноособово, а у випадках, передбачених законом, − за погодженням із відповідними органами виконавчої влади. Положення про відділи, управління та інші виконавчі органи ради затверджуються відповідною радою.

Голова районної, обласної, районної в місті ради (у разі її створення) обирається відповідною радою з числа її депутатів у межах строку повноважень ради таємним голосуванням. Голова ради виконує свої обов'язки до обрання голови ради нового скликання, крім випадків дострокового припинення повноважень голови ради. Голова ради працює в раді на постійній основі, не може мати іншого представницького мандату, суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, у тому числі на громадських засадах (крім викладацької, наукової та творчої в позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю, одержувати від цього прибуток. У своїй діяльності голова ради є підзвітним раді й може бути звільнений із посади радою, якщо за його звільнення проголосувало *не менш ніж 2/3 депутатів* від загального складу ради шляхом таємного голосування. Голова районної, обласної, районної в місті ради:

- скликає сесії ради, повідомляє депутатам і доводить до відома населення інформацію про час і місце проведення сесії ради, питання, що передбачається внести на розгляд ради, веде засідання ради;
- забезпечує підготовку сесій ради і питань, що вносяться на її розгляд, доведення рішень ради до виконавців, організовує контроль за їхнім виконанням;
- представляє раді кандидатури для обрання на посаду заступника голови ради; вносить на затвердження ради пропозиції щодо структури органів ради, її виконавчого апарату, витрат на їх утримання;

- вносить раді пропозиції щодо утворення та обрання постійних комісій ради;

- координує діяльність постійних комісій ради, дає їм доручення, сприяє організації виконання їхніх рекомендацій;

- організовує подання депутатам допомоги в здійсненні ними своїх повноважень;

- організовує відповідно до законодавства проведення референдумів та виборів до органів державної влади і місцевого самоврядування;

- організовує роботу президії (колеги) ради (у разі її створення);

- призначає і звільняє керівників та інших працівників структурних підрозділів виконавчого апарату ради;

- здійснює керівництво виконавчим апаратом ради;

- є розпорядником коштів, передбачених на утримання ради та її виконавчого апарату;

- підписує рішення ради, протоколи сесій ради;

- забезпечує роботу з розгляду звернень громадян; веде особистий прийом громадян тощо.

Рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі *рішень*. Останнє відбувається на її пленарному засіданні після обговорення більшістю депутатів від загального складу ради. При встановленні результатів голосування до загального складу сільської, селищної, міської ради включається сільський, селищний, міський голова, якщо він бере участь у пленарному засіданні ради і враховується його голос. Рішення ради приймається відкритим (у тому числі поіменним) або таємним голосуванням. Таємне голосування обов'язкове в таких випадках:

- обрання за пропозицією сільського, селищного, міського голови на посаду секретаря ради;

- прийняття рішення стосовно дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови;

- обрання голови ради, заступника голови ради, звільнення їх із посади тощо.

Рішення сільської, селищної, міської ради в *5-денний строк* з моменту його прийняття може бути зупинено сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради з обґрунтуванням зауважень. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути рішення. Якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила попереднє рішення *2/3 депутатів* від загального складу ради, воно набирає чинності. Рішення ради нормативно-правового характеру набирають чинності із дня їх офіційного оприлюднення, якщо радою не встановлено більш пізній строк уведення цих рішень у дію.

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної в місті ради (у разі її створення) в межах своїх повноважень приймає рішення. Це відбувається на засіданні виконавчого комітету більшістю голосів від його

загального складу. Підписуються рішення сільським, селищним, міським головою, головою районної в місті ради. У разі незгоди сільського, селищного, міського голови (голови районної у місті ради) з рішенням виконавчого комітету ради він може зупинити дію цього рішення своїм розпорядженням і внести це питання на розгляд відповідної ради. При цьому до складу виконавчого комітету місцевої ради не можуть входити депутати відповідної ради, крім ***секретаря*** ради (який працює у раді на постійній основі та обирається зі складу її депутатів за пропозицією голови ради, а третина депутатів може внести кандидатуру секретаря ради, якщо голова *протягом 30 днів* не вносить власну кандидатуру або повноваження секретаря місцевої ради достроково припинені). Виконавчий комітет ради підзвітний і підконтрольний раді, що його затвердила, а з питань здійснення ним повноважень органів виконавчої влади – підконтрольний відповідним органам виконавчої влади.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Розкрийте сутність правової концепції місцевого самоврядування в Україні.
2. Які елементи становлять систему місцевого самоврядування в Україні?
3. Які органи самоорганізації населення Вам відомі?
4. Наведіть порядок формування органів місцевого самоврядування в Україні.
5. Які питання належать до компетенції органів місцевого самоврядування в Україні?
6. Які органи створюються у складі місцевих рад?
7. У чому полягають повноваження виконавчого комітету місцевої ради?
8. Назвіть посадових осіб місцевої ради.

Джерела для поглибленого вивчення розділу 2

Нормативно-правові акти

1. Конституція України : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр

2. Виборчий кодекс України : Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua.show

3. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр

4. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. URL: https:// www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show

5. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1700-18

6. Про Кабінет Міністрів України : Закон України № 794-VII від 27 лютого 2014 р. URL: http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/794-18

7. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/116/95-вр

8. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 2897-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/280/97-вр

9. Про місцеві вибори : Закон України від 14 липня 2015 р. № 595-VIII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-8

10. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14

11. Про очищення влади : Закон України від 16 вересня 2014 р. № 182-VII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/182-7

12. Про Рахункову палату : Закон України від 2 липня 2015 р. № 576-VIII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-8

13. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 липня 2001 р. № 2493-III. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2493-14.

14. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11 липня 2002 р. № 93-IV. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua.show

15. Про статус народного депутату України : Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/27/12

16. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/776-94

17. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/3166-17

Література

1. Актуальні проблеми конституційного права України : підручник / за заг. ред. проф. Олійника А. Ю. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 554 с.

2. Батанов О. В. Теорія муніципального права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2024. 412 с.

3. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : підручник. Харків : Право, 2017. 390 с.

4. Конституційне право : підручник / О.С. Бакумов та ін. ; за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. 483 с.

5. Конституційне право України : навч. посіб. / упоряд. І. В. Тетарчук, Т. Є. Дяків. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 218 с.

6. Конституційне право України : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти / Д. С. Терлецький, М. В. Афанасьєва Ю. Д. Батан та ін. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія». 2020. 242 с.

7. Конституційне право України : підручник. Вид. 11-те, перероб. та допов. (присвячений 30-й річниці заснування юридичного факультету ДВНЗ «УЖНУ» / І. М. Алмаші та ін. Ужгород : РІК-У, 2023. 536 с.

8. Конституційне право України: підруч. / [Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Ф. В. Веніславський та ін.] ; за заг. ред. Т. М. Слінько ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2024. 672 с.

9. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. посіб. / Афанасьєва М. В. та ін. ; за заг. ред. Афанасьєвої М. В., Єзерова А. А. Одеса : Юридична література, 2017. 254 с.

10. Конституційне право: навч. посіб. / авт. кол.; за ред. В. О. Кучера. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 452 с.

11. Конституційне право : підручник / за заг. редакцією М. І. Козюбри / Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, М. І. Козюбра, А. А. Мелешевич. Київ : Ваіте, 2021. 528 с.

12. Місцеве самоврядування в Україні. Актуальне законодавство та судова практика. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. 452 с.

13. Муніципальне право : підручник / П.М. Любченко. Харків : Право, 2019. 510 с.

14. Муніципальне право України : навч. посіб. / упоряд. І. В. Тетарчук, Т. Є. Дяків. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 206 с

15. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс : навч. посіб. 2-ге вид., стереотип., Київ : Юрінком Інтер, 2023. 556 с.

16. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 556 с.

17. Фрицький Ю. О. Конституційне право України : навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2018. 220 с.

Розділ 3
Судова влада в Україні

3.1. Засади судової влади в Україні.
3.2. Судова система України.
3.3. Правовий статус професійних суддів України та присяжних.
3.4. Суддівське самоврядування в Україні.
3.5. Забезпечення функціонування судових органів в Україні.

3.1. Засади судової влади в Україні

Судову владу слід визначити як специфічну, самостійну і незалежну гілку єдиної державної влади, яка створена з метою реалізації виключно судами в межах закону та судових процедур компетенції стосовно:

- вирішення на підставі закону соціальних конфліктів між державою і особою та між фізичними і юридичними особами;
- контролю над конституційністю законів;
- контролю за дотриманням прав громадян під час розслідування злочинів і проведенні оперативно-розшукової діяльності;
- встановлення найбільш значущих юридичних фактів.

До **ознак судової влади** належать такі:

− судова влада ***здійснюється виключно спеціальними державними органами – судами***;

− судова влада в Україні ***належить судам, які становлять єдину судову систему***;

− ***суди є правозастосовними органами.*** Вирішення справи судом означає, що він застосовує норми права до конкретного правовідношення, яке було предметом розгляду у судовому засіданні і виносить на їх підставі мотивоване рішення (вирок);

− судовій владі притаманна ***нормативність***. Соціальний простір, в якому функціонує судова влада, а також її діяльність з реалізації владних повноважень, їх зміст і форма здійснення містяться в нормах матеріального і процесуального права;

− судова влада має ***окремий предмет діяльності.*** Вона залучається до діяльності тільки у випадку розгляду юридичної справи, якщо хоча б два суб'єкти перебувають у стані суперечок, а спір виник стосовно відносин, які регулюються нормами права;

− судова влада ***здійснюється на підставі вимог процесуального законодавства***. Саме процесуальний закон ретельно регламентує процедуру розгляду справ у суді, гарантуючи дотримання прав і законних інтересів всіх учасників судового розгляду, недопущення свавілля та суб'єктивізму;

− ***участь народу у здійсненні правосуддя***. Реалізація принципу участі народу у здійсненні правосуддя наближає суд до суспільства і певною мірою сприяє формуванню самостійності судової влади, незалежної від

законодавчої та виконавчої гілок влади, а також гуманізації правоохоронної діяльності в дусі поважного ставлення до прав і свобод людини та підвищенню професіоналізму суддів, державних обвинувачів та захисників на рівні, що забезпечує якісну діяльність у змагальному процесі за участю присяжних;

− ***владний характер повноважень суду*.** Він виявляється в тому, що вимоги і розпорядження суддів є обов'язковими для всіх без винятку державних органів, організацій та інших юридичних і фізичних осіб;

− ***виконання вимог суду і його рішень забезпечується силою держави***. В державному механізмі функціонують спеціальні органи і посадові особи, обов'язками яких є виконання судових рішень:

- *державні та приватні виконавці* (за вироками і рішеннями судів у частині майнових стягнень);

- *органи і установи Департаменту з питань виконання кримінальних покарань* (під час звільнення особи від відбування покарання з випробуванням, за вироками, які передбачають покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, обмеження волі тощо);

- *органи Національної поліції* (при доставці до суду підсудних, які перебувають під вартою);

- *адміністрації державних органів і установ* (під час залучення експертів, провадженні ревізій тощо);

- *адміністрації підприємств, установ, організацій* (наприклад, у разі призначення покарання у вигляді виправних робіт, громадських робіт) тощо;

− ***легітимність*** судової влади;

− ***самостійність і незалежність*** судової влади. Під незалежністю судової влади слід розуміти те, що суди здійснюють свої функції, не відчуваючи будь-якого впливу з боку будь-кого;

− судова влада має ***ситуативний характер***, оскільки функціонує тільки за умови звернення до неї суб'єктів права. Суд не розпочинає розгляд юридичних справ за власною ініціативою, а робить це лише за зверненням до нього і функціонує на час вирішення справи.

До **особливостей судової влади** слід зарахувати такі:

− ***здійснення правосуддя***. Ця особливість судової влади є головною, оскільки відрізняє її від законодавчої і виконавчої гілок влади;

− ***децентралізований характер***. Якщо законодавча і виконавча влада покладаються конституціями в основному на один-два вищих органи держави і за наявності кількох суб'єктів мають ієрархічну побудову, то судова влада покладається на всю сукупність судових органів від найнижчих до верховних за відсутності відносин підпорядкування між ними;

− ***неполітичний характер***. Якщо законодавча і виконавча влада постійно перебувають під безпосереднім впливом політичних сил, то судова влада має бути повністю деполітизованою;

- ***джерело її сили***. Джерелом сили судової влади є повага суспільства і громадян і до суду, як його справедливого користувача і професійного тлумача, а показником сили судової влади є виконання судових рішень;

– ***її здійснення у специфічних процесуальних формах*** – у формі судових засідань за участю суддів, присяжних, позивача, відповідача, обвинуваченого, захисника та інших із дотриманням специфічних принципів – рівності всіх учасників перед законом і судом, незалежності судів і суддів, забезпечення доведеності вини, змагальності сторін, гласності тощо.

Судова влада завжди реалізується в певній формі. **Формами здійснення судової влади** в Україні є:

- конституційне судочинство;
- цивільне судочинство;
- господарське судочинство;
- адміністративне судочинство та
- кримінальне судочинство.

Функціями судової влади є головні напрями її діяльності, до яких слід зарахувати:

– ***здійснення правосуддя***. Суди вирішують правові конфлікти, які виникають у суспільному житті між фізичними особами, між фізичними і юридичними особами, між юридичними особами з приводу порушення їх прав і законних інтересів, передбачених кримінальним, цивільним, господарським, адміністративним, міжнародним, екологічним, сімейним, житловим, конституційним чи іншим законодавством;

– ***здійснення судового контролю за законністю та обґрунтованістю застосування заходів процесуального примусу***. Виконуючи цю функцію, суди вирішують питання щодо можливості (необхідності) застосування до особи заходів процесуального примусу і провадження окремих слідчих та оперативно-розшукових дій, що обмежують конституційні права і свободи людини. Суди також розглядають скарги на діяння прокурора, слідчого, особи, яка здійснює дізнання і дають висновок щодо їх законності і обґрунтованості. Такі скарги розглядаються відповідно до процесуального законодавства в порядку апеляційного або касаційного провадження;

– ***тлумачення правових норм***. Діяльність судового органу завжди пов’язане з правозастосовною діяльністю, в процесі якої судді тлумачать правову норму. В той же час слід відокремити напрямок судової діяльності, який безпосередньо полягає у трактуванні правової норми. За результатами такої діяльності суд робить висновок про правовий зміст норми і відповідність її Основному Закону;

– ***офіційне посвідчення фактів, що мають юридичне значення***. Суди офіційно засвідчують юридичні факти, що визначають виникнення, зміну або припинення особистих чи майнових прав фізичних та юридичних осіб. Перелік фактів, що підлягають судовому засвідченню, визначено законодавством;

– ***обмеження конституційної та іншої галузевої правосуб’єктності громадян України***. Зокрема, йдеться про компетенцію суду щодо визнання у випадках, визначених законом, особи недієздатною або

обмежено дієздатною. До компетенції суду також належить обмеження дієздатності громадянина, який внаслідок зловживання алкогольними напоями або наркотичними засобами ставить свою сім'ю у скрутне матеріальне становище.

Завданням судової влади ***є забезпечення***:

- захисту гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина;
- захисту прав і законних інтересів юридичних осіб;
- інтересів суспільства і держави.

Завданням судової влади є також ***гарантування права на справедливий суд***, що означає встановлення таких вимог до організації суду:

- його створення на підставі закону;
- самостійність;
- безсторонність;
- доступність;
- додержання процедури розгляду справ;
- гласність;
- забезпечення реалізації наданих процесуальним законом прав учасників судового розгляду;
- змагальність;
- розумний строк розгляду справи;
- виконання остаточного судового рішення тощо.

Організація судової влади регулюється правовими нормами, серед яких особливе значення мають ті, що визначають не окремі аспекти судоустрою, а найбільш важливі й загальні питання функціонування судової влади. Такі норми набувають значення **принципів** – загальних, керівних, вихідних положень, які визначають її місце в системі єдиної державної влади, побудову інститутів судової влади, а також спрямованих на реалізацію поставлених перед судовою владою завдань. До принципів судової влади належать:

− ***законність*** судової влади. Принцип законності прямо витікає як із конституційних положень, згідно з яким органи судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах та у відповідності з нормами матеріального і процесуального законодавства, а також нормативними приписами стосовно судоустрою;

− ***паритетність*** судової влади. Цей принцип закріплений на конституційному рівні: жодного пріоритету судовій владі стосовно законодавчої чи виконавчої не передбачено. Кожна з гілок наділена відповідною компетенцією у сфері суспільних відносин і самостійно виконує власні функції;

− ***справедливість*** судової влади. Людина має право на справедливий суд згідно з міжнародними актами. Визнання цього принципу вимагає від держави дотримання гарантій доступу до суду, матеріальних гарантій (забезпечення певних вимог щодо організації судів та кількісного складу суддівського корпусу), а також процесуальних гарантій щодо судового розгляду;

− ***доступність*** судової влади. Принцип доступності передбачає нормативне закріплення та реальне забезпечення можливості безперешкодного звернення до суду за захистом власних прав, відсутність при цьому невиправданих правових і фактичних ускладнень;

− ***незалежність*** судової влади. Вона може бути представлена двома рівнями: зовнішнім та внутрішнім. *Зовнішній рівень* незалежності включає політичний та соціально-економічний аспекти. Політична незалежність визначається тією суспільно-політичною ситуацією, в якій здійснюється судова влада. Реальна незалежність судового органу повністю виключає можливість будь-якого впливу на судову владу з боку політичних партій, громадських рухів або їх лідерів. *Внутрішній рівень* незалежності судової влади складають три елементи: процедура здійснення судової влади, статусні гарантії суддів та побудова судової системи;

− ***безсторонність*** судової влади. Розгляд справи в суді повинен здійснювати суддя, який не має особистої зацікавленості у справі та спроможний виконати роль безстороннього арбітра, який вирішує судову справу незалежно, підкорюючись тільки закону. Функції суду і сторін організаційно та функціонально розмежовані. Суддя не повинен ставати на сторону учасника процесу, а має захищати закон і сприяти припиненню його порушення;

− ***процедурність*** судової влади. Судова гілка влади функціонує в межах певної процедури і здійснюється тільки у спеціальній формі. Рішення судів, прийняті всупереч чи з порушенням встановленої процедури, визнаються незаконними і повинні бути скасовані, а умисні дії судді в такому випадку мають стати підставою для притягнення його до відповідальності;

− ***територіальність*** судової влади. Цей принцип означає побудову системи судів загальної юрисдикції у відповідності до адміністративно-територіального устрою, визначеного Конституцією України. Принцип територіальності зумовлений потребою здійснення судової влади на всій території України та доступності її для всього населення;

− ***інстанційність*** судової влади. Принцип інстанційності зумовлений необхідністю забезпечення конституційного права на апеляційне і касаційне оскарження судових рішень. Інстанційність – це організація судів відповідно до необхідності забезпечити право на перегляд судового рішення судом вищого рівня.

Одним з важливіших повноважень, здійснення якого пов’язане з функціонуванням судової влади є правосуддя. **Правосуддя** можна визначити як діяльність суду, що здійснюється у формі цивільного, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства, що провадиться у встановленій законом процесуальній формі в судових засіданнях, за участю сторін та інших учасників процесу, яка полягає у встановленні фактичних обставин справи і виявленні істини по справі, що розглядається шляхом дослідження доказів, яке завершується прийняттям для від інших форм реалізації судової влади та інших видів правоохоронної діяльності.

До **ознак** правосуддя, в процесі здійснення якого відбувається розгляд справи, можна зарахувати такі:

- ***розгляд справи відбувається у формі судових засідань***, тобто зборів складу суддів та інших учасників процесу, які провадяться у відкритій і усній формі. Провідне місце у судовому засіданні належить суду і головуючому – професійному судді. На нього покладається обов'язок забезпечення законного розгляду справи;

- важливою рисою цих засідань є ***участь сторін*** (обвинувачення і захисту у кримінальному процесі, позивача і відповідача у цивільному та господарському процесах тощо). Сторони при цьому наділені рівними правами і обов'язками для захисту власних законних інтересів. Судовий процес має змагальний характер, що дозволяє суду всебічно, повно й об'єктивно розглянути справу і винести правильне рішення;

- порядок розгляду справ, обговорення питань, що розглядаються, прийняття рішень, в тому числі тих, що завершують слухання, ***відбувається у суворій відповідності до процесуального закону***. Недотримання процедурних форм, закріплених процесуальними законами, може стати предметом нового судового розгляду і навіть призвести до скасування вже винесеного судового рішення. Дотримання процесуальної форми має принципове значення, оскільки громадяни можуть вступати в контакт із судовим органом не з будь-якого приводу, а лише у зв'язку з порушенням законних прав і інтересів (початок судового процесу шляхом оформлення позовної заяви) або залученням до суду в якості свідка, потерпілого, позивача або підозрюваного, підсудного, обвинуваченого (у кримінальній справі);

- ***в основу всіх судових рішень покладені докази***. Це зобов'язує суд ретельно досліджувати всі обставини справи, необхідні для їх правильного вирішення. Під час розгляду спору будь-яке право, будь-який інтерес, та чи інша юридична ситуація повинні бути доведені. Доведення полягає у використанні будь-яких законних засобів і методів, за допомогою яких одна із сторін чітко встановлює існування своїх правомочностей. В суді розгляд і оцінка доказів у справі набувають першочергового і майже завжди вирішального значення для вирішення судових суперечок;

- ***суди володіють повною юрисдикцією*** в тому сенсі, що ніякі інші органи влади не мають права ставити під сумнів обов'язковість виконання рішень судів. Рішення судів наділяються особливою силою та ефективністю. Воно набуває незворотного характеру і ніхто не може його змінити, воно стає недоторканим навіть для судді, який його виніс. Після підтвердження у вищих судових інстанціях воно набуває обов'язкової сили і авторитетності для всіх без виключення державних органів і посадових осіб, а у випадку необхідності воно забезпечується примусово.;

- відправлення правосуддя в умовах складного і розгалуженого законодавства набуває ***творчого характеру***, оскільки, з одного боку, воно пов'язане з пошуком істини, достовірним встановленням фактів, що мають

юридичне значення у судовій справі, а з іншого, з необхідністю точної правової оцінки встановлених фактичних обставин, тобто перебуванням у загальному масиві правових норма, що складають систему права певної держави, окремої норми або сукупності правових норм, які регулюють конкретні правовідносини.

Правосуддя здійснюється на основі **принципів**, закріплених ст. 129 Конституції України. Ними є:

- ***законність***. Цей принцип є вихідним для функціонування судового органу. Його сутність полягає в тому, що судді під час відправлення правосуддя повинні діяти лише в межах та у спосіб, що визначені законодавством України;

- ***рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом***. Він означає, що рішення суду не може ґрунтуватися на дискримінації. Інакше кажучи, суд не може встановлювати будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за майновими або іншими ознаками. Рівними перед законом і судом, так само як і громадяни України, є і іноземці, і особи без громадянства – за винятками, встановленими Конституцією, законами або міжнародними договорами України;

- ***забезпечення доведеності вини*** означає, що вирок суду повинен ґрунтуватися не на припущеннях, а на незаперечних доказах. Цей принцип випливає зі ст. 62 Конституції України, яка закріплює презумпцію невинуватості, згідно з якою особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлена обвинувальним вироком суду;

- ***змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості*** – у процесі судового розгляду справи сторони (захист та обвинувачення) мають рівні процесуальні можливості щодо збирання доказів та їх використання для пошуку істини. Процесуальна рівність означає, що всі заходи, які вправі вжити обвинувач для доказування обвинувачення, захист має право застосовувати для його спростування, а все, що вправі робити цивільний позивач для підтримання позову, може робити цивільний відповідач для його заперечення;

- ***підтримання державного обвинувачення в суді прокурором***. Відповідно до ст. 121 Конституції України, підтримання обвинувачення в суді є однією з функцій прокуратури. Прокурор зобов’язаний обґрунтувати необхідність застосування кримінального законодавства до підсудного на підставі зібраних доказів;

- ***забезпечення обвинуваченому права на захист***. Цей принцип означає, що на слідчого, прокурора, особу, яка провадить дізнання, покладено обов’язок сприяти реалізації права обвинуваченого на захист;

- ***гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами***. Розгляд справ судах відбувається відкрито, крім випадків, передбачених процесуальним законом. Учасники судового розгляду та

інші особи, присутні на відкритому судовому засіданні, мають право робити письмові нотатки. Проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, теле-, відео-, звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслювання судового засідання допускається з дозволу суду, в порядку, встановленому процесуальним законом. Ніхто не може бути обмеженим у праві на отримання в суді усної або письмової інформації щодо результатів розгляду його судової справи;

- ***забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду***. Усі учасники судового процесу та інші особи у випадках та порядку, передбачених процесуальним законом, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення з метою виправлення судової помилки та прийняття вірного судового рішення. Подача апеляційної і касаційної скарги з додержанням правил, що встановлені процесуальним законодавствам, зобов'язує апеляційний і касаційний суд розглянути скаргу і перевірити законність, обґрунтованість і справедливість постановленого у справі судового рішення;

- ***обов'язковість рішень суду***. Правосуддя провадиться суддею одноособово, колегією суддів або судом присяжних. За неповагу до суду або судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності. Суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення є обов'язковим до виконання. Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд. Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів з урахуванням пропозицій Вищої ради правосуддя. Розмір винагороди судді встановлюється законом про судоустрій. Для захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів відповідно до закону діє суддівське самоврядування.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Дайте визначення поняття «судова влада».
2. Назвіть ознаки судової влади.
3. У чому полягають особливості судової влади?
4. Які форми здійснення судової влади Вам відомі?
5. Які функції виконує судова влада?

3.2. Судова система України

Суди в України утворюють єдину **судову систему України**, під якою слід розуміти сукупність всіх існуючих і функціонуючих в Україні судів, наділених повноваженнями здійснювати судову владу. Судову систему України ***становлять дві підсистеми***:

1. Конституційний Суд України (суд конституційної юрисдикції) та

2. суди загальної юрисдикції.

Єдність судової системи України забезпечується:

- єдиними засадами організації та діяльності судів;
- єдиним статусом суддів;
- обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом;
- єдністю судової практики;
- обов'язковістю виконання на території України судових рішень;
- єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;
- фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України;
- вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

Юрисдикція судів судової системи України розповсюджується на всі правовідносини, що виникають у державі. ***Створення*** ж ***надзвичайних та особливих судів не допускається***.

Особливе місце в судовій системі України посідає **Конституційний Суд України** – незалежний орган в системі судової влади, покликаний гарантувати верховність Конституції України на всій території держави. Конституційний Суд України – це єдиний орган конституційної юрисдикції, тобто перевірки нормативних актів на їх відповідність Конституції України шляхом конституційного судочинства. Наявність в країні Конституційного Суду свідчить про високий ступінь захисту Основного Закону. Діяльність Конституційного Суду України базується на ***засадах***:

- верховенства права;
- незалежності;
- колегіальності;
- гласності;
- відкритості;
- повного і всебічного розгляду справ;
- обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків.

Завдання Конституційного Суду України полягає у гарантуванні верховенства Конституції України на всій території України. ***Функціями*** Конституційного Суду України є вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України (конституційний контроль) та офіційне тлумачення Конституції України і законів України. ***Повноваження*** Конституційного Суду України полягають у вирішенні питань про:

- відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- офіційне тлумачення Конституції України;
- надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

- надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

- надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених ст. 111 і 151 Конституції України;

- надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. ст. 157 і 158 Конституції України;

- надання за зверненням Верховної Ради України висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

- вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України згідно з ч. 2 ст. 137 Конституції України;

- вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України.

Конституційний Суд України є ***колегіальним органом***, який складається з ***18 суддів***, із яких:

- ***6 − призначає Президент України***. Призначеною вважається особа, щодо якої видано Указ Президента України, скріплений підписами Прем'єр-міністра та міністра юстиції. У випадку припинення повноважень судді, протягом *трьох місяців* призначається новий;

- ***6 – призначає Верховна Рада України*** таємним голосуванням. Кандидатури цих суддів пропонують або Голова Верховної Ради України, або народні депутати *не менше ніж 1/4 голосів* від конституційного складу парламенту. Призначеним вважається той кандидат, який отримав найбільшу кількість голосів депутатів, але більше половини голосів від конституційного складу Верховної Ради України. За результатами голосування Головою Верховної Ради України підписується відповідна постанова Верховної Ради. Нові судді призначаються також у *місячний термін*;

- ***6 – призначає з'їзд суддів України*** таємним голосуванням за висунутих кандидатів. Призначеним вважається кандидат, який в результаті таємного голосування одержав більшість голосів делегатів з'їзду. Новий суддя призначається у *трьохмісячний термін*.

Конституційний Суд України є повноважним здійснювати конституційне провадження, якщо у його складі є *щонайменше 12 суддів*.

Суддею *Конституційного Суду України* *може бути*:

- громадянин України, який
- володіє державною мовою;

- досяг *40-річного* віку;

- має вищу юридичну освіту;

- має стаж професійної діяльності у сфері права *не менше 15 років*;

- має високі моральні якості;

- є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддею Конституційного Суду *не може бути* призначена на посаду особа, яка на день призначення:

- є членом або обіймає посаду в політичній партії, іншій організації, яка має політичні цілі або бере участь у політичній діяльності;

- є обраною на виборну посаду в органі державної влади чи органі місцевого самоврядування, має представницький мандат;

- бере участь в організації або фінансуванні політичної агітації чи іншої політичної діяльності.

Особа набуває ***статусу судді*** Конституційного Суду України з дня, що є наступним за днем призначення на посаду. Він призначається на *строк 9 років* без права бути призначеним повторно. ***Суддя Конституційного Суду України***:

− здійснює попередню підготовку питань для їх розгляду Колегією суддів Конституційного Суду, Конституційним Судом України;

− бере участь у розгляді справ.

Повноваження судді Конституційного Суду України ***припиняються*** у разі:

- закінчення строку його повноважень;

- досягнення суддею *70-річного віку*;

- припинення суддею громадянства України або набуття ним громадянства іншої держави;

- набрання законної сили рішенням суду про визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;

- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього за вчинення ним злочину;

- його смерті.

Підставами для ***звільнення*** судді Конституційного Суду України з посади є:

- неспроможність виконувати свої повноваження за станом здоров’я, що підтверджується медичним висновком, який надає медична комісія, створена центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров’я;

- порушення ним вимог щодо несуміщення;

- вчинення ним істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування своїми обов’язками, що є несумісним зі статусом судді Конституційного Суду або виявило його невідповідність обійманій посаді;

- подання ним заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Рішення про звільнення з посади судді Конституційного Суду України суд ухвалює *щонайменше 2/3* від його конституційного складу.

Конституційний Суд України очолює ***Голова Конституційного Суду України***, який обирається суддями Конституційного Суду на спеціальному пленарному засіданні зі складу суддів шляхом таємного голосування лише на *один 3-річний термін*. Кандидат вважається обраним, якщо за нього проголосувало *більшість конституційного складу суддів* Конституційного Суду України. Голова Конституційного Суду має ***заступника***, який обирається за пропозицією Голови Конституційного Суду України лише на *один трирічний строк* таємним голосуванням. У разі відсутності Голови або неможливості здійснення ним своїх повноважень його обов'язки виконує заступник, або старший за віком суддя.

У **складі** Конституційного Суду України діють:

− ***Велика палата***, яка діє у складі *всіх суддів* Конституційного Суду України;

− ***два сенати***, кожен з яких діє у складі *9-ти суддів* Конституційного Суду України і розглядає справи за участю *щонайменше 6-ти суддів* Конституційного Суду та

− ***шість колегій***, кожна з яких діє *у складі 3 суддів* Конституційного Суду України. До повноважень Колегії належить вирішення питань щодо відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням, конституційним зверненням, конституційною скаргою. До повноважень Колегії належить вирішення питань щодо відкриття конституційного провадження у справі за:

- *конституційним поданням* (поданим до Конституційного Суду України письмовим клопотанням щодо визнання акта (його окремих положень) неконституційним та офіційного тлумачення Конституції України);

- *конституційним зверненням* (поданим до Конституційного Суду України письмовим клопотанням про надання висновку щодо: відповідності Конституції України чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість; відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою; додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 і 158 Конституції України; порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України; відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України);

- *конституційною скаргою* (поданим до Конституційного Суду України письмовим клопотанням щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу).

Організаційне, аналітичне, юридичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Конституційного Суду України здійснює **Секретаріат Конституційного Суду України** на чолі з ***керівником Секретаріату Конституційного Суду України***, який призначається Конституційним Судом України за поданням Голови Конституційного Суду України і повинен мати вищу юридичну освіту та відповідати кваліфікаційним вимогам, передбаченим Законом України «Про державну службу» для осіб, які претендують на зайняття посади державної служби категорії «А».

Як допоміжний робочий орган із числа суддів Конституційного Суду України утворюються **постійні комісії** Конституційного Суду України:

- *комісія з питань регламенту та етики*;
- *комісія з питань бюджету і кадрів*;
- *комісія з питань наукового та інформаційного забезпечення* та
- *комісія з міжнародних зв'язків*.

Голови постійних комісій призначаються Головою Конституційного Суду України на строк своїх повноважень.

Для зберігання матеріалів діяльності Конституційного Суду України створено **Архів Конституційного Суду України**. Матеріали справ, за якими приймаються рішення або висновки Конституційного Суду України зберігаються *100 років*, а оригінали цих рішень і висновків – *безстроково*. Для забезпечення Конституційного Суду України нормативними актами, науковою та іншою спеціальною літературою утворена **Бібліотека Конституційного Суду України**, а його друкованим органом є **«Вісник Конституційного Суду України»**.

Систему судів загальної юрисдикції складають:

- ***місцеві суди***:
  - місцеві загальні суди;
  - місцеві господарські суди;
  - місцеві адміністративні суди;
- ***апеляційні суди***:
  - апеляційні суди з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення;
  - апеляційні суди з розгляду господарських справ;
  - апеляційні суди з розгляду адміністративних справ;
- ***вищі спеціалізовані суди***:
  - Вищий суд з питань інтелектуальної власності;
  - Вищий антикорупційний суд;
- ***Верховний Суд***.

Місцезнаходження, територіальна юрисдикція і статус суду визначаються ***з урахуванням принципів***:

- територіальності;
- та спеціалізації.

Підставами для утворення чи ліквідації суду є зміна визначеної законом системи судоустрою, необхідність забезпечення доступності правосуддя, оптимізації видатків державного бюджету або зміна адміністративно-територіального устрою. Утворення суду може відбуватися шляхом створення нового суду або реорганізації (злиття, поділу) судів.

Суди спеціалізуються на розгляді:

- цивільних справ;
- кримінальних справ;
- господарських справ;
- адміністративних справ, а також
- справ про адміністративні правопорушення.
- інстанційності.

Місцевий суд є судом першої інстанції і здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом. При цьому:

- ***місцевими загальними судами є окружні суди***, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах). Вони розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом;
- ***місцевими господарськими судами*** є окружні господарські суди. Вони розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їх юрисдикції;
- ***місцевими адміністративними судами*** є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом. Вони розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи).

Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, з числа яких призначається голова суду та, у визначених законом випадках, *заступник або заступники голови суду*. З числа суддів місцевого загального суду обираються *слідчі судді (суддя)*, які здійснюють повноваження з судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом. Кількість слідчих суддів визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду. Слідчі судді (суддя) обираються зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була під тримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. До обрання слідчого судді відповідного суду його повноваження здійснює найстарший за віком суддя цього суду. Слідчий суддя не звільняється від виконання обов’язків судді першої інстанції, проте здійснення ним повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні враховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення.

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, − як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. При цьому:

- ***апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення*** є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах;

- ***апеляційними судами з розгляду господарських справ*** є апеляційні господарські суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах;

- ***апеляційними судами з розгляду адміністративних справ*** є апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

У складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ.

У системі судоустрою діють **вищі спеціалізовані суди** як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ Вищими спеціалізованими судами є:

- ***Вищий суд з питань інтелектуальної власності***;

- ***Вищий антикорупційний суд.***

Вищі спеціалізовані суди розглядають справи, які віднесені до їх юрисдикції процесуальним законом. У складі вищого спеціалізованого суду можуть утворюватися судові палати. Вищий спеціалізований суд:

- здійснює правосуддя як суд першої інстанції у справах, визначених процесуальним законом;

- аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд;

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Він:

- здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, як суд першої або апеляційної інстанції в порядку, встановленому процесуальним законом;

- здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;

- надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов’язаних із функціонуванням системи судоустрою;

- надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров’я;

- звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;

- забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

До складу Верховного Суду входять судді у кількості *не більше 200 т*. ***У складі Верховного Суду діють***:

- Велика Палата Верховного Суду (до її складу входить *21 суддя* Верховного Суду);
- Касаційний адміністративний суд;
- Касаційний господарський суд;
- Касаційний кримінальний суд;
- Касаційний цивільний суд.

Велика Палата Верховного Суду:

- у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права;
- діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції;
- аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики;
- здійснює інші повноваження, визначені законом.

Судді Верховного Суду обираються до Великої Палати зборами суддів відповідних касаційних судів з числа суддів таких касаційних судів. Кожен касаційний суд у складі Верховного Суду обирає *по 5 суддів* до Великої Палати Верховного Суду. До складу Великої Палати Верховного Суду також входить Голова Верховного Суду за посадою.

До складу кожного касаційного суду входять судді відповідної спеціалізації. ***У кожному касаційному суді утворюються судові палати*** з розгляду окремих категорій справ з урахуванням спеціалізації суддів. Наприклад, у *Касаційному адміністративному суді* обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо: податків, зборів та інших обов'язкових платежів; захисту соціальних прав; виборчого процесу та референдуму, а також захисту політичних прав громадян. А у *Касаційному господарському суді* обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо (про): банкрутства; захисту прав інтелектуальної власності, а також пов'язаних з антимонопольним та конкурентним законодавством; корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів. Кількість та спеціалізація судових палат визначаються рішенням зборів суддів касаційного суду з урахуванням вимог частин п'ятої та шостої цієї статті та судового навантаження. Інші палати у касаційних судах створюються за рішенням зборів суддів касаційного суду. Судові палати касаційного суду:

- здійснюють правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом;
- аналізують судову статистику та вивчають судову практику;
- здійснюють інші повноваження, визначені законом.

Судову палату очолює *секретар судової палати*, який:

- організовує роботу відповідної судової палати та головує на її засіданнях;

- організовує аналіз судової статистики, вивчення судової практики;

- інформує збори суддів касаційного суду про діяльність судової палати;

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

У Верховному Суді діє ***Пленум Верховного*** Суду − колегіальний орган, до складу якого входять усі судді Верховного Суду. Він:

- обирає на посади та звільняє з посад Голову Верховного Суду та заступника Голови Верховного Суду у порядку, встановленому цим Законом;

- обирає з числа суддів Верховного Суду за поданням Голови Верховного Суду та увільняє від виконання обов'язків секретаря Пленуму Верховного Суду;

- заслуховує інформацію Голови Верховного Суду про його діяльність, Секретаря Великої Палати Верховного Суду про діяльність Палати;

- надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою України;

- приймає рішення про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;

- надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

- затверджує Регламент Пленуму Верховного Суду;

- затверджує Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді та її склад;

- затверджує склад редакційної колегії офіційного друкованого органу Верховного Суду;

- затверджує бюджетний запит Верховного Суду;

- з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні окремих категорій справ узагальнює практику застосування матеріального і процесуального законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій Верховного Суду з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані;

- за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ;

- розглядає та вирішує інші питання, зараховані законом до його повноважень.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Назвіть елементи, що становлять систему судової влади в Україні.
2. Охарактеризуйте правовий статус Конституційного Суду України.
3. Які суди входять до системи місцевих судів в Україні?
4. У чому полягають завдання апеляційних судів?
5. Розкрийте правовий статус Верховного Суду.

3.3. Правовий статус професійних суддів України та присяжних

Під **правовим статусом суддів** слід розуміти вимоги, які ставляться до суддів, правові гарантії, що дозволяють їм здійснювати власні повноваження, а також порядок притягнення суддів до відповідальності та звільнення їх з посади.

Особливе значення при характеристиці правового статусу суддів має **єдність статусу всіх суддів** в Україні незалежно від того, в якому суді вони працюють. Ця єдність ***забезпечується*****:**

- єдиними в цілому вимогами до кандидатів на посаду судді;
- порядком наділення суддів повноваженнями (конкурсна основа, рекомендація кваліфікаційної комісії суддів);
- сукупністю прав і обов'язків суддів;
- незалежністю, самостійністю суддів та неприпустимістю втручання в їх діяльність;
- незмінюваністю суддів;
- недоторканістю суддів;
- засобами правового та соціального захисту;
- засобами матеріального забезпечення;
- відповідальністю за неповагу до суду чи судді;
- неприпустимістю займати інші оплачувані посади (місця роботи) за винятком випадків, визначених законом;
- політичним нейтралітетом суддів.

Єдиними є і **права та обов'язки судді**. ***Права*** судді, пов'язані зі здійсненням правосуддя, визначаються Конституцією України, процесуальним та іншими законами. Так:

- суддя має право брати участь у суддівському самоврядуванні;
- судді можуть утворювати об'єднання та брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня;
- суддя може бути членом національних або міжнародних асоціацій та інших організацій, що мають на меті захист інтересів суддів, утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвиток юридичної професії та науки;
- суддя має право підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку.

Водночас суддя ***зобов'язаний***:

- справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;
- дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів;
- подавати декларацію доброчесності судді та декларацію родинних зв'язків судді;
- виявляти повагу до учасників процесу;
- не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання;
- виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, установлених законодавством у сфері запобігання корупції;
- подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
- систематично розвивати професійні навички (уміння), підтримувати свою кваліфікацію на належному рівні, необхідному для виконання повноважень у суді, де він обіймає посаду;
- звертатися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя та до Генерального прокурора упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про таке втручання;
- підтверджувати законність джерела походження майна у зв'язку з проходженням кваліфікаційного оцінювання або в порядку дисциплінарного провадження щодо судді, якщо обставини, що можуть мати наслідком притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, викликають сумнів у законності джерела походження майна або доброчесності поведінки судді.

Однак єдність правового статусу суддів водночас передбачає наділення їх різним обсягом повноважень і компетенції в залежності від судової ланки та конкретного суду в судовій системі Україні. Так, особливості правового статусу суддів Конституційного Суду України визначаються лише Конституцією України і Законом України «Про Конституційний Суд України». Крім того, Конституція України визначає лише загальні вимоги до кандидатів ***на посаду судді***. Відповідно до її ст. 127 на посаду судді ***може бути призначений***:

- громадянин України;
- *не молодший 30 та не старший 65 років*;
- який має вищу юридичну освіту і
- стаж професійної діяльності у сфері права *не менше 5-ти років*;
- є компетентним, доброчесним та
- володіє державною мовою.

До кандидатів на посаду судді вищих спеціалізованих судах та Верховного Суду встановлюються додаткові вимоги. Зокрема,

- ***суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності може бути*** особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому суді з питань інтелектуальної власності, а також відповідає одній із таких вимог:

- має стаж роботи на посаді судді *не менше 3 років*;

- має досвід професійної діяльності представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) *щонайменше 5 років*;

- має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності *щонайменше 5 років*;

- має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) *щонайменше 5 років*.

- ***суддею Вищого антикорупційного суду може бути особа***, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому антикорупційному суді, а також відповідає іншим вимогам, встановленим законом.

- ***суддею Верховного Суду може бути особа***, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Верховному Суді, а також відповідає одній із таких вимог:

- має стаж роботи на посаді судді *не менше 10 років*;

- має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права *щонайменше 10 років*;

- має досвід професійної діяльності адвоката, в тому числі щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення *щонайменше 10 років*;

- має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) *щонайменше 10 років*.

Не може бути призначений на посаду судді громадянин:

- визнаний судом обмежено дієздатним або недієздатним;

- який має хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя;

- який має незняту чи непогашену судимість.

Не може претендувати на посаду судді й особа:

- до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду;

- яку було раніше звільнено з посади судді за вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов’язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді, порушення вимог щодо несумісності,

порушення обов’язку підтвердити законність джерела походження майна або у зв’язку із набранням законної сили обвинувальним вироком щодо такої особи, крім випадків визнання в судовому порядку протиправним рішення про звільнення з цих підстав або скасування обвинувального вироку суду.

- яку було раніше звільнено з посади судді за результатами кваліфікаційного оцінювання.

Добір кандидатів на посаду судді здійснюється з числа осіб, які відповідають вимогам, встановленим законодавством та включає такі ***стадії***:

- рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про оголошення добору кандидатів на посаду судді з урахуванням прогнозованої кількості вакантних посад суддів;

- розміщення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України на своєму офіційному веб-сайті оголошення про проведення добору кандидатів на посаду судді. В оголошенні має бути зазначено кінцевий термін подання документів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, що *не може бути меншим ніж 30 днів* із дати розміщення оголошення, а також прогнозована кількість вакантних посад суддів на наступний рік;

- подання особами, які виявили намір стати суддею, до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України відповідної заяви та документів;

- здійснення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України перевірки відповідності осіб, які звернулися із заявою для участі в доборі, установленим вимогам до кандидата на посаду судді на основі поданих документів;

- допуск Вищою кваліфікаційною комісією суддів України осіб, які за результатами перевірки на час звернення відповідають вимогам до кандидата на посаду судді, до участі у доборі та складенні відбіркового іспиту;

- складення особою, допущеною до участі у доборі, відбіркового іспиту;

- встановлення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України результатів відбіркового іспиту та їх оприлюднення на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

- проведення стосовно осіб, які успішно склали відбірковий іспит, спеціальної перевірки в порядку, визначеному законодавством про запобігання корупції;

- проходження кандидатами, які успішно склали відбірковий іспит та пройшли спеціальну перевірку, спеціальної підготовки, отримання свідоцтва про проходження спеціальної підготовки;

- складення кандидатами, які пройшли спеціальну підготовку, кваліфікаційного іспиту та встановлення його результатів;

- зарахування Вищою кваліфікаційною комісією суддів України кандидатів на посаду судді за результатами кваліфікаційного іспиту до резерву на заміщення вакантних посад судді, визначення їх рейтингу, оприлюднення списку кандидатів на посаду судді, включених до резерву та рейтингового списку, на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

- оголошення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України відповідно до кількості вакантних посад судді у місцевих судах конкурсу на заміщення таких посад;

- проведення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України конкурсу на заміщення вакантної посади судді на основі рейтингу кандидатів, які взяли участь у такому конкурсі, та внесення рекомендації Вищій раді правосуддя щодо призначення кандидата на посаду судді;

- розгляд Вищою радою правосуддя рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та ухвалення рішення щодо кандидата на посаду судді;

- видання указу Президента України про призначення на посаду судді у разі внесення Вищою радою правосуддя подання про призначення судді на посаду.

Добір кандидатів на посаду судді, які мають стаж роботи на посаді помічника судді *щонайменше 3 роки*, проводиться з особливостями, визначеними рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Для ***проведення спеціальної перевірки*** Вища кваліфікаційна комісія суддів України після ухвалення попереднього рішення про допуск осіб, які успішно склали відбірковий іспит, до наступного етапу добору надсилає до уповноважених органів запити про перевірку відповідних відомостей щодо вказаних осіб. У разі проведення перевірки відомостей шляхом безпосереднього доступу до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування, запити до відповідних органів не надсилаються. За результатами спеціальної перевірки Вища кваліфікаційна комісія суддів України ухвалює рішення про направлення осіб, які відповідають установленим до кандидата на посаду судді вимогам, для проходження спеціальної підготовки в Національній школі суддів України.

Спеціальна підготовка кандидата на посаду судді включає теоретичну підготовку судді в Національній школі суддів України. Спеціальна підготовка проводиться *протягом 12-ти місяців* (якщо інший строк не визначений рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України) за рахунок коштів Державного бюджету України. На період проходження кандидатом підготовки за ним зберігається основне місце роботи, виплачується стипендія в розмірі посадового окладу помічника судді місцевого суду. Строк проходження спеціальної підготовки в Національній школі суддів України зараховується до стажу професійної

діяльності у сфері права. За результатами спеціальної підготовки кандидати отримують свідоцтво установленого Вищою кваліфікаційною комісією суддів України зразка. Проходженням кандидатом спеціальної підготовки вважається успішне виконання програми підготовки. Національна школа суддів України надсилає матеріали щодо кандидатів, які пройшли спеціальну підготовку, до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України для складення кваліфікаційного іспиту. У разі порушення кандидатом на посаду судді порядку проходження спеціальної підготовки, що призвело до його відрахування, припинення кандидатом проходження такої підготовки за власною ініціативою, неуспішного виконання кандидатом на посаду судді програми спеціальної підготовки він повинен відшкодувати кошти, витрачені на його підготовку. Кандидат на посаду судді зобов'язаний відшкодувати кошти, витрачені на його спеціальну підготовку, також у разі, якщо він без поважних причин не з'явився для складення кваліфікаційного іспиту або протягом трьох років з дня зарахування до резерву не подав заяву про участь у конкурсі на зайняття вакантної посади судді чи за власним бажанням виключений із резерву.

Кваліфікаційний іспит є атестуванням особи, яка пройшла спеціальну підготовку і виявила намір бути рекомендованою для призначення на посаду судді. Кваліфікаційний іспит проводиться шляхом складення кандидатом на посаду судді письмового анонімного тестування та виконання анонімно письмового практичного завдання з метою виявлення рівня знань, практичних навичок та умінь у застосуванні закону та веденні судового засідання. Кваліфікаційний іспит проводиться Вищою кваліфікаційною комісією суддів України у спеціально обладнаному для цього приміщенні. Перебіг кваліфікаційного іспиту фіксується за допомогою технічних засобів відео- та звукозапису. На кожному його етапі та під час оцінювання результатів можуть бути присутніми представники засобів масової інформації, професійних організацій правників, а також правозахисних організацій. Порядок складення кваліфікаційного іспиту, методика оцінювання кандидатів визначаються положенням, що затверджується Вищою кваліфікаційною комісією суддів України. Результати кваліфікаційного іспиту дійсні *протягом 3-х років* з дня складення іспиту. Якщо особа набрала *менше 75 відсотків* максимально можливого балу кваліфікаційного іспиту, вона вважається такою, що не склала кваліфікаційний іспит. Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит, може бути допущена до складення такого іспиту повторно *не раніше ніж через 1 рік*. Особа, яка не склала кваліфікаційний іспит повторно, може бути допущена до наступного іспиту *не раніш як через 2 роки*.

Для ***проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді*** Вища кваліфікаційна комісія суддів України ухвалює рішення про його оголошення, розміщує відповідну інформацію на своєму офіційному веб-сайті і веб-порталі судової влади та публікує її у визначених нею друкованих засобах масової інформації *не пізніше ніж за 1 місяць* до дня

проведення конкурсу. За результатами конкурсного добору Вища кваліфікаційна комісія суддів України надсилає до Вищої ради правосуддя відповідно до кількості вакантних посад суддів рекомендації про призначення кандидатів суддями. Відповідно до внесеної Вищою кваліфікаційною комісією суддів України рекомендації Вища рада правосуддя на своєму засіданні розглядає питання про призначення кандидата на посаду судді та в разі ухвалення позитивного рішення вносить подання Президентові України про призначення судді на посаду.

Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України на підставі та в межах подання Вищої ради правосуддя, без перевірки додержання встановлених вимог до кандидатів на посаду судді та порядку проведення добору чи кваліфікаційного оцінювання кандидатів. Будь-які звернення щодо кандидата на посаду судді не перешкоджають його призначенню на посаду. Викладені в таких зверненнях факти можуть бути підставою для порушення Президентом України перед компетентними органами питання про проведення в установленому законом порядку перевірки цих фактів. Президент України видає указ про призначення судді *не пізніше 30-ти днів* із дня отримання відповідного подання Вищої ради правосуддя. Порядок призначення на посаду судді апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду або Верховного Суду за спеціальною процедурою.

Суддя може бути переведений, в тому числі тимчасово шляхом відрядження, на посаду судді до іншого суду Вищою радою правосуддя в порядку, передбаченому законом. **Переведення судді** на посаду судді до іншого суду здійснюється на підставі та в межах рекомендації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, внесеної за результатами конкурсу на заміщення вакантної посади судді. Переведення судді на посаду судді до іншого суду того самого або нижчого рівня може здійснюватися без конкурсу тільки у випадках реорганізації, ліквідації або припинення роботи суду, в якому такий суддя обіймає посаду судді. Переведення судді до іншого суду в порядку дисциплінарної відповідальності здійснюється на підставі подання органу, який ухвалив рішення про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності.

- умисне або внаслідок недбалості:

- незаконна відмова в доступі до правосуддя (у тому числі незаконна відмова в розгляді по суті позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги тощо) або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливило реалізацію учасниками судового процесу наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов’язків або призвело до порушення правил щодо юрисдикції або складу суду;

- незазначення в судовому рішенні мотивів прийняття або відхилення аргументів сторін щодо суті спору;

- порушення засад гласності і відкритості судового процесу;

- порушення засад рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;

- незабезпечення обвинуваченому права на захист, перешкоджання реалізації прав інших учасників судового процесу;

- порушення правил щодо відводу (самовідводу);

- безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення, несвоєчасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень;

- допущення суддею поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, прояв неповаги до інших суддів, адвокатів, експертів, свідків чи інших учасників судового процесу;

- умисне або внаслідок грубої недбалості допущення суддею, який брав участь в ухваленні судового рішення, порушення прав людини і основоположних свобод або інше грубе порушення закону, що призвело до істотних негативних наслідків;

- розголошення суддею таємниці, що охороняється законом, у тому числі таємниці нарадчої кімнати, або інформації, що стала відомою судді під час розгляду справи у закритому судовому засіданні;

- неповідомлення суддею Вищої ради правосуддя та Генерального прокурора про випадок втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя, у тому числі про звернення до нього учасників судового процесу чи інших осіб, включаючи осіб, уповноважених на виконання функцій держави, з приводу конкретних справ, що перебувають у провадженні судді, якщо таке звернення здійснено в інший, ніж передбачено процесуальним законодавством спосіб, упродовж п’яти днів після того, як йому стало відомо про такий випадок;

- неповідомлення або несвоєчасне повідомлення Ради суддів України про реальний чи потенційний конфлікт інтересів судді (крім випадків, коли конфлікт інтересів врегульовується в порядку, визначеному процесуальним законом);

- втручання у процес здійснення правосуддя іншими суддями;

- неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в порядку, встановленому законодавством у сфері запобігання корупції;

- зазначення в декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, завідомо неправдивих відомостей або умисне незазначення відомостей, визначених законодавством;

- використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди, якщо таке правопорушення не містить складу злочину або кримінального проступку;

- допущення суддею недоброчесної поведінки, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим доходам; непідтвердження суддею законності джерела походження майна;

- ненадання інформації або надання завідомо недостовірної інформації на законну вимогу члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та/або члена Вищої ради правосуддя, у тому числі недодержання встановлених законом строків надання інформації;

- непроходження курсу підвищення кваліфікації в Національній школі суддів України відповідно до направлення, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, або непроходження подальшого кваліфікаційного оцінювання для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді, або непідтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді за результатами цього кваліфікаційного оцінювання;

- визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом;

- неподання або несвоєчасне подання декларації родинних зв'язків суддею;

- подання у декларації родинних зв'язків судді завідомо недостовірних (у тому числі неповних) відомостей;

- неподання або несвоєчасне подання декларації доброчесності суддею;

- декларування завідомо недостовірних (у тому числі неповних) тверджень у декларації доброчесності судді.

За наявності відповідних підстав стосовно судді може бути відкрите **дисциплінарне провадження**. ***Право на звернення*** зі скаргою щодо дисциплінарного проступку судді, з повідомленням про вчинення дисциплінарного проступку суддею (дисциплінарною скаргою) має будь-яка особа. ***Громадяни*** здійснюють зазначене право *особисто або через адвоката*, ***юридичні особи*** - *через адвоката*, ***органи державної влади та органи місцевого самоврядування*** - *через своїх керівників або представників*, ***Комісія з питань доброчесності та етики*** - *через її голову або членів Комісії*. Дисциплінарне провадження щодо судді здійснюють дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя.

До суддів може застосовуватися ***дисциплінарне стягнення*** у виді:

- *попередження*;

- *догани* − з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді *протягом 1 місяця*;

- *суворої догани* − з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді *протягом 3 місяців*;

- *подання про тимчасове* (*від 1 до 6 місяців*) *відсторонення від здійснення правосуддя* − з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов'язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, та подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді;

- *подання про переведення судді до суду нижчого рівня*;

- *подання про звільнення судді з посади*, яке застосовується у разі:

- вчинення суддею істотного дисциплінарного проступку, грубого чи систематичного нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді, якщо:

- суддя допустив поведінку, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, у тому числі в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших етичних норм та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду;

- суддя вчинив дисциплінарний проступок, маючи непогашене дисциплінарне стягнення (крім попередження чи догани), або має два непогашених дисциплінарних стягнення;

- установлено факт недоброчесної поведінки судді, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї, законність джерел яких підтверджена; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим ним та членами його сім'ї майну і доходам; використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди;

- суддю визнано судом винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією;

- суддя не виконав вимоги рішення органу, що здійснює дисциплінарне провадження щодо судді або за результатами кваліфікаційного оцінювання суддя не підтвердив здатність здійснювати правосуддя у відповідному суді;

- суддя умисно не подав декларацію доброчесності чи декларацію родинних зв'язків у встановлені строки або умисно задекларував недостовірні (в тому числі неповні) твердження у декларації доброчесності;

- суддя допустив інше грубе порушення закону, що підриває суспільну довіру до суду.

- порушення суддею обов'язку підтвердити законність джерела походження майна.

Дисциплінарне стягнення до судді застосовується *не пізніше 3-х років* із дня вчинення проступку без урахування часу тимчасової непрацездатності або перебування судді у відпустці чи здійснення відповідного дисциплінарного провадження.

Суддя обіймає посаду ***безстроково, але*** він може бути **звільнений з посади** виключно з наступних підстав:

- неспроможність виконувати повноваження за станом здоров'я (за наявності медичного висновку, що надається медичною комісією, утвореною спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я, за зверненням Вищої ради правосуддя);
- порушення суддею вимог щодо несумісності (за рішенням, ухваленим Вищою радою правосуддя);
- вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді;
- подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням (заява подається суддею до Вищої ради правосуддя, яка *протягом 1 місяця* з дня надходження відповідної заяви ухвалює рішення про звільнення судді з посади);
- незгода на переведення до іншого суду у разі ліквідації чи реорганізації суду, в якому суддя обіймає посаду;
- порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна, яке може бути встановлене:
  - у межах дисциплінарного провадження щодо суддів - Вищою радою правосуддя (її органами);
  - у межах кваліфікаційного оцінювання судді - Вищою кваліфікаційною комісією суддів України;
  - судом при розгляді відповідної справи.

Повноваження судді припиняються у разі:

- досягнення суддею *65 років*;
- припинення громадянства України або набуття суддею громадянства іншої держави;
- набрання законної сили рішенням суду про визнання судді безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;
- смерті судді;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді за вчинення ним злочину.

Держава забезпечує особисту безпеку судді та членів його сім'ї.

Ст. 127 Конституції України передбачено, що правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених процесуальним законом випадках та за їх згодою, **присяжні**, які вирішують справи у складі суду разом із суддею або залучаються до здійснення правосуддя. Участь присяжних у розгляді судових справ спрямована на реалізацію принципу колегіальності у правосудді. Присяжні відповідають на питання:

- чи доведено, що відповідне діяння, у вчиненні якого обвинувачується підсудний, мало місце;

- чи доведено, що це діяння вчинив підсудний;

- чи винний він у скоєнні цього діяння.

Для вирішення питання про призначення покарання має суттєве значення думка присяжних про те, заслуговує чи не заслуговує підсудний полегкості, але у визначенні міри покарання засудженому і вирішенні інших складних питань, що виникають при розгляді справи, присяжні не беруть участі. Категорії справ, до розгляду яких залучаються присяжні, процесуальним законодавством не визначені. Як правило, суди присяжних утворюються для розгляду кримінальних справ про особливо тяжкі злочини, за вчинення яких кримінальним законом передбачена можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі, якщо обвинувачений заявив про розгляд справи судом присяжних.

Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам законодавства і дали згоду бути присяжними. Список присяжних затверджується *на 3 роки* і переглядається в разі необхідності для заміни осіб, які вибули зі списку, за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України.

Присяжним може бути:

- громадянин України, який

- досяг *30 річного віку*;

- постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом.

Не включаються до списків присяжних громадяни:

- визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;

- які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов’язків присяжного;

- які мають незняту або непогашену судимість;

- народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя;

- особи, на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;

- громадяни, які досягли *65 років*;

- особи, які не володіють державною мовою.

За наявності цих обставин голова суду повинен увільнити особу, яку було включено до списку присяжних, від виконання обов'язків присяжного. Голова суду також ***увільняє від виконання обов'язків присяжного***:

- особу, яка перебуває у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, у відпустці по догляду за дитиною, а також особу, яка має дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку або утримує дітей-інвалідів або членів сім'ї похилого віку;
- керівника або заступника керівника органу місцевого самоврядування;
- особу, яка через свої релігійні переконання вважає для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя;
- іншу особу, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вона посилається.

Суд залучає присяжних до здійснення правосуддя у порядку черговості на строк *не більше 1 місяця на рік*, крім випадків, коли продовження цього строку зумовлено необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатий за їхньою участю. Законодавством встановлені ***гарантії прав присяжного***:

- за час виконання ним обов'язків у суді виплачується винагорода, розрахована виходячи з посадового окладу судді місцевого суду з урахуванням фактично відпрацьованого часу;
- йому відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, а також виплачуються добові;
- за час виконання ним обов'язків у суді за місцем основної роботи зберігаються всі гарантії та пільги, визначені законом;
- час виконання ним обов'язків у суді зараховується до всіх видів трудового стажу;
- звільнення присяжного з роботи або переведення на іншу роботу без його згоди під час виконання ним обов'язків у суді не допускається;
- на нього поширюються гарантії незалежності і недоторканності судді, установлені законом, на час виконання ним обов'язків із здійснення правосуддя;
- за його обґрунтованим клопотанням заходи безпеки щодо нього можуть уживатися і після закінчення виконання цих обов'язків.

Питання і завдання для самоконтролю знань

1. Чим забезпечується єдність статусу всіх суддів України?
2. Хто може бути рекомендований на посаду судді?
3. Як відбувається добір кандидатів на посаду судді?
4. З яких підстав суддя може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності?
5. Розкрийте правовий статус присяжного.

3.4. Суддівське самоврядування в Україні

Суддівське самоврядування слід визначити як діяльність з самостійного колективного вирішення професійними суддями безпосередньо їх колективами або через виборні органи питань суддівського корпусу і внутрішньої діяльності судів, що відбувається у межах закону. Суддівське самоврядування, таким чином, є однією з гарантій забезпечення самостійності судів і незалежності суддів. Діяльність органів суддівського самоврядування має сприяти створенню належних організаційних та інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, забезпечувати захист суддів від втручання в їх діяльність, а також підвищувати рівень роботи з кадрами у системі судів. До питань внутрішньої діяльності судів належать питання організаційного забезпечення судів та діяльності суддів, соціальний захист суддів та їхніх сімей, а також інші питання, що безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя.

До **завдань** суддівського самоврядування належить вирішення питань щодо:

- забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади;
- зміцнення незалежності судів, суддів, захист професійних інтересів суддів, у тому числі захист від втручання в їхню діяльність;
- участі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів та контроль за додержанням установлених нормативів такого забезпечення;
- обрання суддів на адміністративні посади в судах у порядку, встановленому законодавством;
- призначення суддів Конституційного Суду України;
- призначення суддів до складу Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законодавством.

Суддівське самоврядування здійснюється у визначених законодавством **організаційних формах**, якими є:

- ***збори суддів***, які проводяться суддями в:
  - місцевих судах;
  - апеляційних судах;
  - вищих спеціалізованих судах (а у передбачених законом випадках − апеляційних палат вищого спеціалізованого суду) та
  - Верховному Суді (через Пленум Верховного Суду);
- ***Рада суддів України*** та
- ***з'їзд суддів України***.

Збори суддів - це зібрання суддів відповідного суду, на якому вони обговорюють питання внутрішньої діяльності цього суду та приймають колективні рішення з обговорюваних питань. В Україні ***діють***:

- збори суддів місцевих судів;

- збори суддів апеляційних судів;
- збори суддів вищих спеціалізованих судів та
- збори суддів Верховного Суду.

Збори суддів:

- скликаються головою відповідного суду:
  - за власною ініціативою або
  - на вимогу *не менше третини* загальної кількості суддів конкретного суду;
- скликаються за необхідністю, але *не рідше 1 разу на 3 місяці*;
- є повноважними, якщо на них присутні *більше половини* від загальної кількості суддів даного суду.

На збори суддів можуть запрошуватися як працівники апарату суду, судді у відставці, представники громадських об'єднань, журналісти та інші особи, але у голосуванні беруть участь лише судді цього суду. ***Збори суддів***:

- обговорюють питання щодо внутрішньої діяльності суду чи роботи конкретних суддів або працівників апарату суду та приймають з цих питань рішення, які є обов'язковими для суддів та працівників даного суду;
- визначають спеціалізацію суддів з розгляду конкретних категорій справ;
- визначають рівень навантаження на суддів відповідного суду з урахуванням виконання ними адміністративних або інших обов'язків;
- заслуховують звіти суддів, які обіймають адміністративні посади в даному суді, та керівника апарату суду;
- звертаються з поданням про притягнення до дисциплінарної відповідальності адвоката, прокурора, посадової особи органу державної влади чи органу місцевого самоврядування за вчинення дій або бездіяльності, що порушують гарантії незалежності суду та судді;
- здійснюють інші повноваження.

Найвищим органом суддівського самоврядування є **з'їзд суддів України**. Він:

- заслуховує звіти Ради суддів України та рад суддів про виконання завдань органів суддівського самоврядування щодо забезпечення незалежності судів і суддів, стан фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів;
- заслуховує інформацію Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про її діяльність;
- заслуховує інформацію Голови Державної судової адміністрації України про її діяльність, зокрема щодо організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення діяльності органів судової влади;
- призначає суддів Конституційного Суду України відповідно до Конституції і законів України;
- обирає членів Вищої ради правосуддя та приймає рішення про звільнення їх з посади члена Вищої ради правосуддя відповідно до Конституції і законів України;

- звертається з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності судів до органів державної влади та їх посадових осіб;

- обирає Раду суддів України;

- розглядає інші питання суддівського самоврядування відповідно до закону.

З'їзд суддів України приймає рішення, що є обов'язковими для всіх суддів та органів суддівського самоврядування. Саме з'їздом суддів України можуть бути всі рішення останніх.

Черговий з'їзд суддів України ***скликається*** Радою суддів України *1 раз на 2 роки*. ***Позачерговий з'їзд*** суддів України може бути скликаний за рішенням Ради суддів України. У разі необхідності збори суддів можуть звертатися до Ради суддів України з пропозицією щодо скликання позачергового з'їзду суддів України. Рада суддів України зобов'язана скликати позачерговий з'їзд суддів України на вимогу зборів суддів *не менше 1/5 всіх судів*.

На з'їзді суддів України ***можуть бути запрошені*** інші особи, крім делегатів наприклад, судді у відставці, члени науково-консультативних рад судів, представники міжнародних установ і організацій.

Делегати на з'їзд суддів України ***обираються***:

- *зборами суддів кожного суду* (крім місцевого загального суду, вищого спеціалізованого суду та Верховного Суду) − *по 1 делегату від 20 суддів*, які працюють у цьому суді. У разі якщо в суді *працює менше 20 суддів*, від суду делегується *1 делегат*;

- *спільними зборами місцевих загальних судів* суддів у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі за принципом: *1 делегат від 20 суддів* у загальній кількості суддів місцевих загальних судів у кожній області, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі;

- *зборами суддів вищих спеціалізованих судів* - *по 3 делегати* з числа суддів цих судів;

- *Пленумом Верховного Суду − 12 делегатів* з числа суддів Верховного Суду.

Делегати на з'їзд суддів України обираються шляхом відкритого голосування на альтернативній основі, при вільному висуненні кандидатур для обрання. Вільне висунення кандидатів для обрання не обмежує повноваження відповідних зборів суддів для обрання делегатами з'їзду суддів лише зі складу зборів суддів.

З'їзд суддів України ***є повноважним*** за умовами присутності на ньому *не менш як 2/3* від загальної кількості обраних делегатів. Його відкриває голова Ради суддів України, а в разі його відсутності − найстарший за віком член Ради суддів України.

З'їзд суддів України ***обирає*** шляхом відкритого голосування ***президію*** з'їзду в кількісному складі, що визначається рішенням з'їзду. З'їзд суддів України обговорює і затверджує порядок денний та регламент роботи з'їзду, обирає лічильну комісію, секретаріат та інші робочі органи з'їзду. Хід роботи з'їзду суддів України протоколюється.

Рішення з'їзду суддів України приймаються *більшістю голосів* делегатів, присутніх на з'їзді, відкритим або таємним голосуванням. Рішення з питань, зазначених у п. 4−6, 8 ч. другої статті 129 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», приймаються з'їздом шляхом таємного голосування. Інші питання порядку проведення з'їзду суддів України регулюються регламентом з'їзду суддів України, прийнятим з'їздом. Рішення з'їзду суддів України публікуються у «Віснику Верховного Суду України», а також можуть публікуватись в інших офіційних друкованих засобах масової інформації.

У період між з'їздами суддів України вищим органом суддівського самоврядування є **Рада суддів України**, яка обирається з'їздом суддів України та діє як виконавчий орган з'їзду суддів України. ***До складу*** Ради суддів України входять:

- *11* суддів від місцевих загальних судів;
- *4* судді від місцевих адміністративних судів;
- *4* судді від місцевих господарських судів;
- *4* судді від апеляційних судів з розгляду цивільних, кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення;
- *2* судді від апеляційних адміністративних судів;
- *2* судді від апеляційних господарських судів;
- *по 1* судді від вищих спеціалізованих судів;
- *4* судді Верховного Суду.

Пропозиції щодо кандидатур до складу Ради суддів України судді, які обіймають адміністративні посади в судах або є членами Вищої ради правосуддя чи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. У разі обрання члена Ради суддів України на адміністративну посаду в суді його повноваження у Раді суддів України припиняються.

Рада суддів України у період між з'їздами суддів України організовує виконання рішень з'їзду та контроль за їх виконанням, а також вирішує питання про скликання з'їзду. Повноваження та порядок роботи Ради суддів України визначаються Законом України «Про судоустрій і статус суддів». ***Рада суддів України***:

- розробляє та організовує виконання заходів щодо забезпечення незалежності судів і суддів, поліпшення стану організаційного забезпечення діяльності судів;
- розглядає питання правового захисту суддів, соціального захисту суддів та їхніх сімей, приймає відповідні рішення з цих питань;
- здійснює контроль за організацією діяльності судів, заслуховує з цих питань Голову Державної судової адміністрації України, його заступників, керівників структурних підрозділів і територіальних управлінь Державної судової адміністрації України;
- звертається з пропозиціями щодо питань діяльності судів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- затверджує зразки посвідчень судді та судді у відставці;

- здійснює контроль за додержанням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів, Голови чи членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Голови Державної судової адміністрації України чи його заступників; приймає рішення про врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів у діяльності зазначених осіб (у разі якщо такий конфлікт не може бути врегульований у порядку, визначеному процесуальним законом);

- здійснює інші повноваження, передбачені законодавством.

Рішення Ради суддів України на наступний день після їх прийняття оприлюднюються на офіційному веб-порталі судової влади. Вони є обов'язковими для всіх органів суддівського самоврядування, а також для всіх органів судової влади та працівників судової системи, забезпечується контрольними функціями щодо цих осіб і можливістю зупинення виконання рішень рад суддів, ініціювання звільнення суддів з адміністративних посад тощо. При цьому рішення самої Ради суддів України в порядку реалізації контрольних повноважень з'їзду суддів України можуть бути скасовані останнім.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Які завдання виконує суддівське самоврядування?
2. В яких організаційних формах здійснюється суддівське самоврядування в Україні?
3. Які питання розглядаються зборами суддів?
4. Розкрийте правовий статус З'їзду суддів України.
5. Розкрийте правовий статус Ради суддів України.

3.5. Забезпечення функціонування судових органів в Україні

В Україні існує **єдина система забезпечення функціонування** як судів загальної юрисдикції, так і Конституційного Суду України. Її законодавче забезпечення ***покладено*** на Верховну Раду України, а забезпечення приміщеннями, основними фондами та фінансове забезпечення − на Кабінет Міністрів України. Крім того, у 2009 р. Указом Президента України була утворена Державна судова адміністрація України. В організаційному забезпеченні судів активну участь беруть і інші органи державної влади, а також органи суддівського самоврядування і безпосередньо уповноважені управління і відділи, що функціонують в апаратах відповідних судів. Найістотнішою гарантією самостійності судів і незалежності суддів є їх ***фінансування з Державного бюджету***, яке держава забезпечує ***шляхом***:

- визначення в Державному бюджеті України видатків на фінансування судів не нижче за рівень, який забезпечує можливість повного і незалежного здійснення правосуддя;

- законодавчих гарантій повного і своєчасного фінансування судів;

- гарантій достатнього рівня соціального забезпечення суддів.

Важливе місце в системі забезпечення функціонування судової влади належить **Вищий раді правосуддя** – колегіальному незалежному конституційному органу державної влади та суддівського самоврядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів. ***Вища рада правосуддя***:

- вносить подання про призначення судді на посаду;

- ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності;

- забезпечує здійснення дисциплінарним органом дисциплінарного провадження щодо судді;

- утворює органи для розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів;

- розглядає скарги на рішення відповідних органів про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;

- ухвалює рішення про звільнення судді з посади;

- надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою чи арештом;

- ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;

- вживає заходів щодо забезпечення авторитету правосуддя та незалежності суддів;

- ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого, рішення про відрядження судді до іншого суду того самого рівня і спеціалізації;

- ухвалює рішення про припинення відставки судді;

- погоджує кількість суддів у суді;

- затверджує Положення про Єдину судову інформаційну (автоматизовану) систему, Положення про Державну судову адміністрацію України та типове положення про її територіальні управління, Положення про Службу судової охорони, Положення про проведення конкурсів для призначення на посади державних службовців у судах, органах та установах системи правосуддя, Положення про Комісію з питань вищого корпусу державної служби в системі правосуддя, Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень;

- затверджує порядок складення відбіркового іспиту та методику оцінювання його результатів, порядок складення кваліфікаційного іспиту та методику оцінювання кандидатів, положення про проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді, порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, порядок формування і ведення суддівського досьє (досьє кандидата на посаду судді);

- погоджує Типове положення про апарат суду, Положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників;

- надає обов'язкові до розгляду консультативні висновки щодо законопроектів з питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судоустрою і статусу суддів, узагальнює пропозиції судів, органів та установ системи правосуддя стосовно законодавства щодо їх статусу та функціонування, судоустрою і статусу суддів;

- здійснює функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення своєї діяльності;

- бере участь у визначенні видатків Державного бюджету України на утримання судів, органів та установ системи правосуддя відповідно до Бюджетного кодексу України;

- затверджує за поданням Державної судової адміністрації України нормативи кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів;

- погоджує в установленому порядку перерозподіл бюджетних видатків між судами, крім Верховного Суду;

- призначає на посаду та звільняє з посади Голову Державної судової адміністрації України, його заступників;

- визначає за поданням Голови Державної судової адміністрації України граничну чисельність працівників Державної судової адміністрації України, у тому числі її територіальних управлінь;

- призначає та звільняє з посад членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

- приймає рішення про звільнення членів Вищої ради правосуддя;

- здійснює інші повноваження, визначені законодавством.

Вища рада правосуддя **складається** з ***21 члена***, з яких:

- *10* − обирає з'їзд суддів України з числа суддів або суддів у відставці;

- *2* − призначає Президент України;

- *2* − обирає Верховна Рада України;

- *2* − обирає з'їзд адвокатів України;

- *2* − обирає всеукраїнська конференція прокурорів;

- *2* − обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою.

Члени Вищої ради правосуддя ***обираються (призначаються)*** *строком на 4 роки*. Одна й та сама особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя *2 строки поспіль*. На посаду члена Вищої ради правосуддя ***може бути обраний (призначений)***:

- громадянин України;

- *не молодший 35 років*, який

- володіє державною мовою;

- має вищу юридичну освіту та

- стаж професійної діяльності у сфері права *не менше 15 років*;

- належить до правничої професії та

- відповідає критерію політичної нейтральності.

Не можуть бути членами ради особи:

- визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними;

- які мають судимість, не погашену або не зняту в установленому законом порядку;

- на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією;

- які були членами Вищої кваліфікаційної комісії суддів України або Вищої ради юстиції до набрання чинності Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»;

- особи, які перебувають на адміністративних посадах у судах (крім посади Голови Верховного Суду);

- які не відповідають вимогам цього Закону щодо несумісності з іншими видами діяльності та не усунули таку невідповідність протягом розумного строку, але не більш ніж протягом тридцяти календарних днів із дня виникнення обставин, що призводять до порушення вимог щодо несумісності, чи іншого строку, встановленого Вищою радою правосуддя.

Член Вищої ради правосуддя складає ***присягу*** *невідкладно після обрання (призначення)* на посаду перед органом, який його обрав (призначив). Голова Верховного Суду складає присягу члена Вищої ради правосуддя на засіданні Пленуму Верховного Суду, на якому його обрано Головою Верховного Суду. Члени Вищої ради правосуддя, крім Голови Верховного Суду, здійснюють свої повноваження *на постійній основі*.

Повноваження члена Вищої ради правосуддя ***припиняються*** у разі:

- закінчення строку, на який його обрано (призначено);

- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;

- припинення громадянства України або набуття громадянства іншої держави;

- визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;

- припинення повноважень судді або звільнення з посади судді (крім виходу судді у відставку) з підстав, визначених Конституцією України;

- його смерті;

- набрання законної сили рішенням суду про визнання його активів або активів, набутих за його дорученням іншими особами або в інших передбачених ст. 290 Цивільного процесуального кодексу України випадках, необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави.

Структуру Вищої ради правосуддя складають:

- ***Дисциплінарні палати*** (їх кількість та кількісний склад кожної палати визначаються рішенням Вищої ради правосуддя з урахуванням вимог законодавства);

- ***Секретаріат*** (він здійснює організаційне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності Вищої ради правосуддя та її органів);

- ***Служба інспекторів*** (яка формується з числа осіб, які мають вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права *не менше 5-ти років*. Інспектори Вищої ради правосуддя діють за дорученням члена Вищої ради правосуддя відповідно до актів, що регулюють діяльність Вищої ради правосуддя);

- ***Комісія з питань доброчесності та етики***;

- ***Комісія з питань вищого корпусу державної служби в системі правосуддя*** (до її складу входять:

- *2 члени* Вищої ради правосуддя, які не є суддями чи суддями у відставці;

- *2 члени* Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, які не є суддями чи суддями у відставці;

- *2 члени* Ради суддів України;

- *3 судді* Верховного Суду).

Координує роботу Вищої ради правосуддя її Голова, а у разі його відсутності – заступник голови. ***Голова*** Вищої ради правосуддя обирається з її членів *на 2 роки* таємним голосуванням з будь-якої кількістю кандидатур, запропонованих її членами. До ***повноважень*** Голови Вищої ради правосуддя належить:

- організація роботи Вищої ради правосуддя та головування на її засіданнях;

- координація роботи органів Вищої ради правосуддя;

- направлення Президентові України подання Вищої ради правосуддя про призначення судді на посаду;

- підписання ухвалених Вищою радою правосуддя актів, протоколів засідань;

- загальне керівництво секретаріатом Вищої ради правосуддя;

- погодження призначення на посади та звільнення з посад працівників секретаріату, застосування до них заходів заохочення, дисциплінарного впливу, вирішення або порушення в установленому порядку питання про присвоєння рангів державним службовцям секретаріату Вищої ради правосуддя;

- розпорядження бюджетними асигнуваннями на утримання і забезпечення діяльності Вищої ради правосуддя;

- представництво Вищої ради правосуддя у відносинах з іншими органами та установами у системі правосуддя, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, органами влади іноземних держав та міжнародними організаціями.

Організаційною формою роботи Вищої ради юстиції є її **засідання**, які вважаються повноважними, якщо на них присутня *більшість* від її складу або Дисциплінарної палати відповідно. Засідання Вищої ради

правосуддя у пленарному складі, на якому розглядається питання щодо внесення подання про призначення судді на посаду, є повноважним, якщо в ньому бере участь *не менше 14 членів* Вищої ради правосуддя.

Важливу роль в організації забезпечення функціонування судових органів відіграє **Державна судова адміністрація України** – державний орган в системі правосуддя, який здійснює організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади в межах повноважень, установлених законом. Основними ***завданнями*** Державної судової адміністрації України є:

- організаційне та фінансове забезпечення діяльності органів судової влади в межах повноважень, установлених законом;
- забезпечення належних умов діяльності судів, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України та органів суддівського самоврядування;
- забезпечення виконання рішень про утворення або припинення (ліквідацію) судів у межах повноважень, визначених законодавством.

Державна судова адміністрація України ***відповідно до визначених завдань***:

- представляє суди у відносинах із Кабінетом Міністрів України та Верховною Радою України під час підготовки проекту закону про Державний бюджет України на відповідний рік у межах повноважень, визначених законом;
- здійснює функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення діяльності судів (крім Верховного Суду та вищих спеціалізованих судів), Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, органів суддівського самоврядування, Національної школи суддів України, Служби судової охорони, Державної судової адміністрації України та її територіальних управлінь;
- готує бюджетний запит;
- подає на затвердження до Кабінету Міністрів України схему посадових окладів з визначенням коефіцієнтів для державних службовців судів, органів та установ системи правосуддя;
- здійснює методичне керівництво дотримання вимог законодавства з питань ведення бухгалтерського обліку, складення фінансової та бюджетної звітності в судах (крім Верховного Суду та вищих спеціалізованих судів), територіальних управліннях, державних підприємствах, установах і організаціях, що належать до сфери управління Державної судової адміністрації України;
- організовує внутрішній контроль та забезпечує його здійснення в Державній судовій адміністрації України, її територіальних управліннях, державних підприємствах, установах і організаціях, що належать до сфери управління Державної судової адміністрації України;
- організовує внутрішній аудит та забезпечує його здійснення в Державній судовій адміністрації України, її територіальних управліннях, державних підприємствах, установах і організаціях, що належать до сфери управління Державної судової адміністрації України тощо.

Державна судова адміністрація України ***має право***:

- одержувати від судів, органів суддівського самоврядування, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій усіх форм власності, а також громадян та їх об'єднань інформацію, документи, матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань і повноважень;

- залучати вчених, експертів, спеціалістів центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій усіх форм власності, за погодженням з їх керівниками, до розгляду питань, що належать до її повноважень, визначених законодавством, у тому числі шляхом створення робочих та експертних груп.

Державна судова адміністрація України здійснює свої повноваження безпосередньо та на місцях через свої **територіальні управління.** Рішення про утворення, реорганізацію та ліквідацію територіальних управлінь, визначення їх кількості приймається Державною судовою адміністрацією України за погодженням з Вищою радою правосуддя. Територіальні управління безпосередньо виконують завдання організаційного забезпечення діяльності судових органів, здійснення матеріального і соціального забезпечення суддів та працівників апаратів судів у визначеній адміністративно-територіальній одиниці.

Державну судову адміністрацію очолює **Голова**, якого призначає на посаду та звільняє з посади Вищою радою правосуддя (призначення Голови Державної судової адміністрації України здійснюється на конкурсній основі). Голова має першого заступника, трьох заступників, які призначаються на посаду та звільняються з посади Вищою радою правосуддя відповідно до законодавства про державну службу. Призначення першого заступника, заступників Голови Державної судової адміністрації України здійснюється на конкурсній основі. ***Голова Державної судової адміністрації***:

- керує діяльністю Державної судової адміністрації України, несе персональну відповідальність за виконання покладених на неї завдань;

- організовує роботу Державної судової адміністрації України;

- визначає функції першого заступника, заступників Голови Державної судової адміністрації України, розподіляє повноваження між першим заступником, заступниками Голови Державної судової адміністрації України;

- вносить на розгляд Вищої ради правосуддя подання щодо визначення граничної чисельності працівників Державної судової адміністрації України, у тому числі її територіальних управлінь;

- призначає на посади та звільняє з посад працівників Державної судової адміністрації України, призначає за погодженням з головами відповідних судів керівників апаратів апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду, їх заступників та звільняє їх з посад, призначає за погодженням Голови Верховного Суду першого заступника керівника апарату Верховного Суду та звільняє його з посади;

- за поданням голови відповідного суду застосовує до керівників апаратів апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду, їх заступників заохочення або накладає дисциплінарні стягнення, за поданням Голови Верховного Суду застосовує до першого заступника керівника апарату Верховного Суду заохочення або накладає дисциплінарні стягнення;

- за поданням голови відповідного суду присвоює керівникам апаратів апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів, Верховного Суду, їх заступникам ранги державного службовця згідно із законодавством про державну службу, за поданням Голови Верховного Суду присвоює першому заступнику керівника апарату Верховного Суду ранги державного службовця згідно із законодавством про державну службу тощо.

Державна судова адміністрація України є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, самостійний баланс та рахунки в органах Державної казначейської служби України.

Важливе місце у справі організації діяльності будь-якого суду посідає **апарат суду**. Він здійснює важливу ***функцію*** організаційного забезпечення роботи суду, спрямовану як на діяльність по здійсненню правосуддя, створенню необхідних умов для реалізації прав і виконання обов'язків учасників судового процесу, так і на забезпечення функціонування суду як державної установи і юридичної особи та підтримання належних умов для перебування і роботи в суді його працівників та громадян.

Відповідно до основних завдань, визначених Законом України «Про судоустрій і статус суддів», ***апарат суду***:

- створює належні умови діяльності суду для ефективного виконання суддями покладених на них повноважень;

- здійснює організаційне, інформаційно-довідкове й документальне забезпечення підготовки справ і матеріалів для розгляду суддями;

- забезпечує ведення журналів (протоколів) судового засідання, фіксування судового процесу (судових засідань) технічними засобами, проведення відеоконференцій;

- забезпечує надсилання адресатам в установленому порядку копій судових рішень, а також судових повідомлень, повісток і викликів;

- організовує та забезпечує ведення діловодства в суді, забезпечує підготовку й складання документів відповідно до інструкції з діловодства в суді, інших актів законодавства України;

- забезпечує належну організацію експедиційної обробки документів;

- забезпечує ведення, облік, формування, опрацювання, надсилання, друкування, тиражування, використання, зберігання та знищення матеріалів, документів та інших матеріальних носіїв інформації, пов'язаних із діяльністю суду;

- аналізує службову кореспонденцію;

- організовує комплектування архіву, підготовку документів та архівних справ для передачі їх у встановленому порядку на постійне зберігання чи знищення;

- забезпечує дотримання вимог до ведення обліку, зберігання, використання, знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять інформацію з обмеженим доступом;

- забезпечує дотримання вимог Закону України «Про державну таємницю»;

- складає та подає в установленому порядку статистичну звітність про роботу суду, формує огляди статистичних даних про підсумки діяльності суду;

- бере участь в аналізі судової статистики, вивченні та узагальненні судової практики, забезпечує підготовку аналітичних довідок, таблиць, інформації з питань судової статистики;

- упроваджує передові технології організації роботи з документами в суді, забезпечує впровадження електронного суду;

- здійснює інформаційно-технічне забезпечення судових засідань, зборів суддів;

- забезпечує функціонування у суді інформаційно-телекомунікаційних систем, систем електронних комунікацій, програмного забезпечення та баз даних;

- забезпечує функціонування автоматизованої системи документообігу суду, автоматизованого розподілу справ між суддями (до початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи);

- вживає заходів до забезпечення контролю за дотриманням вимог Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, у тому числі в частині застосування автоматизованого розподілу судових справ між суддями;

- здійснює організацію доступу суддів і працівників апарату суду до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування у визначеному чинним законодавством порядку, а також контроль за дотриманням вимог щодо захисту інформації;

- у визначених законом випадках забезпечує надсилання електронних копій судових рішень до Єдиного державного реєстру судових рішень;

- забезпечує надсилання відомостей про набрання судовим рішенням законної сили до Єдиного державного реєстру судових рішень;

- вживає заходів щодо забезпечення суддів і працівників апарату суду ключами електронного цифрового підпису;

- забезпечує у взаємодії з Державною судовою адміністрацією України суддів, працівників апарату суду необхідними засобами інформатизації;

- забезпечує реалізацію державної політики у сфері державної служби з питань управління персоналом апарату суду;

- здійснює добір персоналу апарату суду, організовує роботу щодо його мотивації;

- веде кадрове діловодство суду, в тому числі особові справи суддів у порядку, визначеному Державною судовою адміністрацією України за погодженням з Радою суддів України;

- веде автоматизовану систему обліку кадрів суду (до початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи);

- забезпечує належну роботу конкурсної та дисциплінарної комісії;

- організовує в суді належні умови для діяльності працівників Служби судової охорони;

- бере участь у взаємодії зі Службою судової охорони у заходах щодо додержання особами, які перебувають у суді, встановлених правил і підтримання громадського порядку в залі судового засідання та в приміщенні суду;

- бере участь у взаємодії зі Службою судової охорони у заходах щодо забезпечення безпеки суддів, працівників апарату суду, учасників судового процесу;

- забезпечує ведення військового обліку та здійснення бронювання працівників суду;

- бере участь у здійсненні заходів з мобілізаційної підготовки й мобілізації, здійснює контроль за здійсненням цих заходів;

- організовує бібліотечно-інформаційну роботу в суді;

- здійснює облік печаток і штампів та контроль за їх зберіганням, використанням та знищенням;

- забезпечує взаємодію суду з громадськістю, засобами масової інформації;

- забезпечує у взаємодії з суддями-спікерами підготовку й поширення матеріалів про діяльність суду;

- здійснює інформаційне наповнення веб-сайту суду;

- організовує та забезпечує внутрішній облік сплати, повернення й зарахування судового збору до Державного бюджету України;

- розробляє проект структури та штатного розпису суду;

- забезпечує підготовку пропозицій до бюджетного запиту;

- організовує прийом громадян, забезпечує розгляд пропозицій, заяв і скарг, запитів відповідно до вимог законодавства;

- забезпечує дотримання вимог законів України «Про охорону праці», «Про захист персональних даних», «Про запобігання корупції»;

- забезпечує перевірку факту подання декларацій суб’єктами декларування та інформування Національного агентства з питань запобігання корупції факту неподання чи несвоєчасного подання декларацій суб’єктами декларування;

- надсилає до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України повідомлення щодо змін, які відбулися у загальних відомостях суддів відповідного суду для належного ведення, наповнення та оновлення суддівського досьє;

- виконує накази й розпорядження голови суду, керівника апарату суду;

- забезпечує розроблення проектів актів стосовно організації внутрішньої діяльності суду;

- забезпечує організацію та проведення загальних зборів працівників апарату суду, робочих нарад, міжнародних зустрічей, прес-конференцій та інших заходів;

- забезпечує дотримання заходів пожежної безпеки;

- здійснює господарське обслуговування суду, забезпечує належну експлуатацію приміщення суду, контролює санітарно-технічний стан робочих приміщень, інженерних систем і комунікацій;

- забезпечує збереження матеріальних цінностей;

- організовує та забезпечує виконання в суді організаційно-технічних заходів у сфері інформаційної безпеки, технічного захисту інформації та протидії кіберзагрозам;

- виконує інші функції, пов'язані із забезпеченням діяльності суду.

У суді, який є розпорядником бюджетних коштів, апарат суду також:

- забезпечує ведення бухгалтерського обліку відповідно до встановлених норм законодавства;

- організовує планування фінансово-господарської діяльності;

- здійснює контроль за збереженням товарно-матеріальних цінностей, правильним використанням грошових коштів і матеріальних ресурсів;

- складає та подає в установленому порядку статистичну, бюджетну, податкову та бухгалтерську звітність.

Апарат суду очолює **керівник апарату**. Особа, яка претендує на зайняття посади керівника апарату суду повинна відповідати таким загальним ***вимогам***:

- *місцевого загального суду* − вища освіта з освітнім ступенем магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше одного року, вільне володіння державною мовою;

- *місцевого адміністративного, місцевого господарського, апеляційного судів* − вища освіта з освітнім ступенем магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше двох років, вільне володіння державною мовою;

- *вищого спеціалізованого суду* − вища освіта з освітнім ступенем магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), загальний стаж роботи не менше семи років; досвід роботи на посадах державної служби категорій «А» чи «Б» або на посадах не нижче керівників структурних підрозділів в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах у відповідній сфері не менш як три роки; вільне володіння державною мовою, володіння іноземною мовою, яка є однією з офіційних мов Ради Європи.

Керівник апарату суду:

- здійснює безпосереднє керівництво апаратом суду, забезпечує організацію роботи структурних підрозділів суду, працівників апарату суду, їх взаємодію у виконанні завдань, покладених на апарат суду;
- взаємодіє з Державною судовою адміністрацією України, відповідним територіальним управлінням Державної судової адміністрації України, органами суддівського самоврядування, Службою судової охорони, органами державної влади, органами місцевого (окружного) самоврядування, іншими установами, підприємствами й організаціями, засобами масової інформації з питань забезпечення діяльності суду;
- вживає заходів для забезпечення належних умов діяльності суду;
- забезпечує підготовку планів роботи суду для затвердження головою суду, а також здійснює контроль за виконанням запланованих заходів;
- координує здійснення організаційних заходів щодо підготовки зборів, оперативних нарад;
- інформує збори суддів про свою діяльність, забезпечує виконання рішень зборів суддів з питань внутрішньої діяльності суду;
- здійснює організаційне забезпечення ведення судової статистики, діловодства в суді, обліку та зберігання судових справ;
- забезпечує функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (до початку її функціонування – автоматизованої системи документообігу суду), автоматизованого розподілу справ між суддями;
- здійснює організаційне забезпечення для належної роботи бібліотеки суду (за наявності);
- забезпечує розроблення й подання на затвердження в установленому порядку структури та штатного розпису апарату суду, його штатної чисельності;
- затверджує положення про структурні підрозділи і посадові інструкції працівників апарату суду;
- здійснює контроль за дотриманням працівниками апарату суду посадових інструкцій, положень про структурні підрозділи апарату суду, положення про апарат суду, Правил внутрішнього службового розпорядку, Правил внутрішнього трудового розпорядку, Правил поведінки працівника суду, Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, правил техніки безпеки та вимог інших документів, які регламентують роботу суду;

- забезпечує реалізацію єдиної державної політики у сфері державної служби, є керівником державної служби в апараті суду;

- виконує функції роботодавця для працівників апарату суду, які не є державними службовцями;

- забезпечує підвищення кваліфікації державних службовців апарату суду, працівників патронатної служби, працівників, які виконують функції з обслуговування;

- здійснює контроль за дотриманням виконавської та службової дисципліни працівниками апарату суду;

- заохочує працівників апарату суду та накладає на них дисциплінарні стягнення;

- розглядає скарги на дії або бездіяльність державних службовців та інших працівників апарату суду;

- подає на затвердження в установленому порядку до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби, або її відповідному територіальному органу, перелік посад працівників апарату суду, які виконують функції з обслуговування;

- забезпечує своєчасне формування та надання Вищій кваліфікаційній комісії суддів України наявної в суді інформації щодо суддів, їх професійної діяльності для формування суддівського досьє;

- визначає місце, строк відрядження, режим роботи в період службового відрядження працівників апарату суду й завдання до виконання;

- подає спільно з виборним органом первинної профспілкової організації (за наявності) для затвердження загальними зборами (конференцією) державних службовців апарату суду Правила внутрішнього службового розпорядку апарату суду, розроблені на основі Типових правил внутрішнього службового розпорядку;

- затверджує Положення про преміювання працівників апарату суду за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (за наявності) на підставі Типового положення про преміювання;

- встановлює надбавки, доплати та премії працівникам апарату суду, у тому числі помічнику голови суду, помічнику заступника голови суду, помічнику секретаря судової палати, помічнику судді − члена Ради суддів України, помічникам суддів відповідно до Положення про преміювання відповідного суду;

- затверджує Положення про порядок проходження у відповідному суді стажування осіб, які претендують на посаду помічника судді;

- утворює дисциплінарну комісію з розгляду дисциплінарних справ стосовно державних службовців апарату суду;

- здійснює інші повноваження керівника державної служби суду;

- організовує та контролює своєчасне внесення до Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (до початку її функціонування −

автоматизованої системи документообігу суду) відомостей про набрання судовим рішенням законної сили (у тому числі за результатами розгляду судом апеляційної чи касаційної інстанції), направлення таких відомостей до Єдиного державного реєстру судових рішень;

- здійснює організаційні заходи щодо підтримання приміщення суду в стані, придатному для належного його функціонування, проведення капітального та поточного ремонтів, технічного оснащення приміщень, інформаційно-технічного забезпечення, створення безпечних і комфортних умов для суддів, працівників апарату суду та осіб, які перебувають у суді, а також заходи інженерно-технічного забезпечення з організації конвоювання та тримання в судах обвинувачених (підозрюваних) та з проведення процесуальної дії з учасниками кримінального провадження, щодо яких вжито заходів безпеки;

- організовує облік, видачу, знищення посвідчень працівників апарату суду (державних службовців, працівників апарату суду, які обіймають посади патронатної служби, осіб, які виконують функції з обслуговування та робітників);

- організовує контроль за обліком приєднаних до провадження речових доказів, що зберігаються не при справі, вживає заходів щодо обладнання спеціальних приміщень і сховищ для їх зберігання у відповідних умовах та стані;

- виконує доручення голови суду та його заступників, рішення зборів суддів щодо організаційного забезпечення діяльності суду;

- виконує інші функції, пов’язані із забезпеченням діяльності суду.

В апараті місцевого, апеляційного, вищого спеціалізованого суду можуть утворюватися ***структурні підрозділи***:

- управління;
- відділи;
- сектори.

Управлінням є структурний підрозділ апарату суду одногалузевого або однофункціонального спрямування. До складу управління входять *не менш як 2 відділи* з мінімальною чисельністю *по 4 одиниці* кожний. Самостійний відділ утворюється із штатною чисельністю *не менш як 4 працівники*. Управління очолює начальник. Начальник управління, чисельність працівників якого *не перевищує 13 одиниць*, може мати одного заступника − начальника відділу. У разі коли штатна чисельність управління становить *понад 13 одиниць*, начальник управління може мати не більше двох заступників, у тому числі одного заступника, який не очолює відділ.

Відділ у складі управління − структурний підрозділ, що утворюється для виконання завдань за одним напрямом (функцією) діяльності апарату суду, із штатною чисельністю *не менш як 4 працівники*. Відділ очолює начальник. Начальник відділу (як самостійного, так і у складі управління) може мати заступника. Така посада вводиться в разі, коли чисельність працівників у відділі *понад 5 одиниць*. Якщо чисельність відділу становить *понад 10 одиниць*, то заступників може бути *не більше 2*.

Сектор – це структурний підрозділ, що утворюється для виконання завдань за окремим напрямом діяльності апарату суду, функції якого неможливо поєднати з функціями інших структурних підрозділів, із штатною чисельністю *не менш як 2 працівника*. Сектор очолює завідувач. У разі потреби у складі управління (відділу) може утворюватися сектор з чисельністю *не менш як 2 працівники*. Такі сектори у складі управління утворюються понад нормативну кількість відділів, а у складі відділу − понад мінімальну чисельність працівників відділу.

До складу структурних підрозділів апарату суду можуть входити *посади працівників, які виконують функції з обслуговування, робітників*. Визначення переліку посад працівників апарату суду, які виконують функції з обслуговування, здійснюється на підставі критеріїв, затверджених Кабінетом Міністрів України.

У кожному суді для забезпечення додержання особами, які перебувають у суді, встановлених правил, виконання ними розпоряджень головуючого в судовому засіданні створюється **служба судових розпорядників**, організовують Державна судова адміністрація України та її територіальні управління. Основними ***завданнями*** служби судових розпорядників є забезпечення:

- додержання особами, які перебувають у суді, встановлених правил;
- виконання учасниками судового процесу та іншими особами, які перебувають у залі судового засідання, розпоряджень головуючого судді в судовому засіданні;
- взаємодія зі Службою судової охорони, Національною поліцією України, Національною гвардією України щодо підтримання громадського порядку в залі судового засідання та у приміщенні суду.

Про створення служби керівник апарату суду видає наказ. Служба судових розпорядників є структурним підрозділом апарату суду. До ***складу*** служби судових розпорядників входять:

- *старші судові розпорядники* (ними можуть бути призначені особи, які мають ступінь вищої освіти не нижче молодшого бакалавра або бакалавра в галузі знань «Право» та вільно володіють державною мовою) та
- *судові розпорядники* (ними можуть бути призначені особи, які мають ступінь вищої освіти не нижче бакалавра в галузі знань «Право» та вільно володіють державною мовою).

В апаратах місцевих судів, де штатна чисельність служби *не перевищує 3-х осіб*, обов'язки керівника служби покладаються на старшого судового розпорядника. В апаратах місцевих судів, де штатним розписом передбачено *лише 1-у посаду* судового розпорядника, завдання та обов'язки керівника служби судових розпорядників покладаються на цього судового розпорядника (старшого судового розпорядника).

Очолює службу судових розпорядників її ***керівник***. На посаду керівника служби судових розпорядників місцевого загального суду призначається особа, яка має ступінь вищої освіти магістр в галузі знань

«Право» та досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше одного року, вільно володіє державною мовою. На посаду керівника служби інших судів призначається особа, яка має ступінь вищої освіти магістр в галузі знань «Право» та досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше двох років, вільно володіє державною мовою. Керівник служби, крім виконання обов'язків судового розпорядника, організовує роботу служби, вносить пропозиції керівнику апарату суду щодо поліпшення умов, удосконалення форм і методів роботи судових розпорядників, забезпечення належної взаємодії зі Службою судової охорони, Національною поліцією України, Національною гвардією України та працівниками апарату суду.

Судові розпорядники мають право:

- за дорученням головуючого судді робити зауваження учасникам судового процесу та іншим особам, присутнім у залі судового засідання, у разі порушення ними встановлених правил або невиконання розпоряджень головуючого в судовому засіданні, вимагати від таких осіб додержання порядку та вживати відповідних заходів щодо усунення порушень;
- звертатися до Служби судової охорони, Національної поліції України, Національної гвардії України у випадках порушень громадського порядку в приміщенні суду та з метою затримання осіб, які чинять протиправні дії;
- видаляти із зали судового засідання за розпорядженням головуючого судді осіб, які відмовляються виконувати його законні вимоги, проявляють неповагу до суду та порушують процесуальний порядок здійснення судочинства;
- видаляти із приміщення суду за розпорядженням голови суду осіб, які проявляють неповагу до суду та порушують громадський порядок у приміщенні суду.

В той же час ***судові розпорядники зобов'язані***:

- забезпечувати неухильне виконання розпоряджень головуючого судді;
- забезпечувати належний стан зали судового засідання, підготовку її до слухання справи й доповідати про готовність головуючому судді;
- визначати з урахуванням кількості місць конкретні місця розміщення та можливу кількість осіб, які можуть бути присутніми в залі судового засідання;
- оголошувати про вхід суду до зали судового засідання і вихід з неї та пропонувати всім присутнім встати;
- запрошувати за розпорядженням головуючого судді до зали судового засідання свідків, експертів, перекладачів, приводити їх до присяги;

- запрошувати за розпорядженням головуючого судді до зали судового засідання інших учасників судового процесу;

- за розпорядженням головуючого судді приймати від учасників судового процесу документи, докази та інші матеріали, що стосуються розгляду справи, і передавати їх головуючому судді під час судового засідання;

- забезпечувати дотримання вимог процесуального законодавства з метою обмеження спілкування свідків, які вже були допитані судом, із тими свідками, яких суд ще не допитав;

- забезпечувати виконання вимог процесуального законодавства щодо проведення закритого судового засідання та вживати заходів до обмеження входу до зали судового засідання сторонніх осіб;

- сприяти доступу до приміщень суду та зали судового засідання осіб з обмеженими фізичними можливостями під час реалізації ними своїх прав;

- забезпечувати координацію діяльності щодо доставки в судове засідання підозрюваних і обвинувачених, які тримаються під вартою, та інформувати головуючого суддю про затримку чи неможливість доставки цих осіб у суд;

- виконувати інші розпорядження головуючого судді, пов'язані із створенням умов, необхідних для розгляду справи;

- забезпечувати взаємодію з працівниками Національної поліції України, Національної гвардії України, Служби судової охорони;

- вживати заходів безпеки щодо недопущення виведення з ладу засобів фіксування судового процесу особами, присутніми в залі судового засідання;

- забезпечувати виконання вимог процесуального законодавства щодо надання особам, які беруть участь у судовому засіданні, пам’яток про їхні права та обов’язки, що передбачені процесуальним законодавством України.

Кожний суддя має помічника (помічників). **Помічник судді** − це працівник патронатної служби у суді, який забезпечує виконання суддею повноважень щодо здійснення правосуддя. Помічник судді є працівником апарату суду. Помічником судді ***може бути***:

- громадянин України, який
- має вищу юридичну освіту
- і вільно володіє державною мовою.

Помічники ж ***суддів Верховного Суду*** повинні додатково мати стаж професійної діяльності у сфері права *не менше 3 років*. А ***суддя − член Ради суддів України*** за своїм поданням, погодженим з Головою Ради суддів України, може мати додаткового помічника.

Судді самостійно здійснюють добір помічників. Помічник судді призначається на посаду та звільняється з посади керівником апарату відповідного суду за поданням судді на час виконання ним повноважень судді відповідного суду. Призначення на посаду помічника судді здійснюється без конкурсного відбору на підставі письмового подання судді керівником апарату відповідного суду. Помічник судді ***зобов’язаний***:

- своєчасно та якісно виконувати надані йому доручення;
- дотримуватися строків підготовки документів і виконання доручень;
- постійно підвищувати свій професійний рівень та кваліфікацію;
- дбайливо ставитись до майна суду;
- під час виконання своїх службових обов'язків не допускати порушень прав і свобод людини та громадянина.

Помічник судді ***має право***:

- користуватись правами і свободами, які гарантуються громадянам України;
- отримувати від працівників апарату суду, до якого він прикріплений, документи та інформацію, необхідні для виконання своїх обов'язків;
- користуватися інформаційними базами даних, телекомунікаційними мережами відповідного суду в установленому порядку;
- вносити пропозиції судді щодо організації своєї роботи;
- за погодженням із суддею брати участь у конференціях, семінарах, круглих столах, форумах, інших науково-практичних заходах, а за поданням судді − проходити стажування у відповідних підрозділах державних органів;
- брати участь у нарадах, зборах трудового колективу та інших подібних заходах відповідного суду;
- підвищувати свій професійний рівень у системі підготовки та підвищення кваліфікації працівників апарату суду;
- на повагу особистої гідності, справедливе і шанобливе ставлення до себе з боку керівників, співробітників і громадян;
- на оплату праці відповідно до чинного законодавства;
- на соціальний і правовий захист відповідно до свого статусу.

Помічник судді ***також***:

- здійснює підбір актів законодавства та матеріалів судової практики, які необхідні для розгляду конкретної судової справи;
- бере участь у попередній підготовці судових справ до розгляду, в оформленні судових справ, за дорученням судді готує проекти судових рішень, запитів, листів, інших матеріалів, пов'язаних із розглядом конкретної справи;
- здійснює оформлення копій судових рішень для направлення сторонам у справі та іншим учасникам справи, які беруть участь у справі відповідно до вимог процесуального законодавства, контролює своєчасність надсилання копій судових рішень;
- здійснює контроль за своєчасним проведенням експертними установами призначених у справах експертних досліджень, за своєчасним виконанням органами внутрішніх справ ухвал судді про примусовий привід, а в разі невиконання таких ухвал − готує проєкти відповідних нагадувань тощо;
- готує проєкти доручень суду про виконання судами інших держав окремих процесуальних дій, про вручення судових документів з цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справ, про екстрадицію правопорушників на територію України;

- сприяє оформленню, виконанню доручень судів іноземних держав відповідно до Конвенції про правову допомогу та правові відносини з цивільних, сімейних і кримінальних справах, інших міжнародно-правових договорів України про правову допомогу, ратифікованих Верховною Радою України;

- виконує інші доручення судді, що стосуються організації розгляду судових справ.

Крім того, ***за дорученням судді помічник*** судді:

- може здійснювати повноваження секретаря судового засідання під час його відсутності у разі неможливості замінити його іншим секретарем;

- координує роботу секретаря судового засідання та надає йому методичну та практичну допомогу, в тому числі із забезпечення фіксування судового процесу технічними засобами;

- контролює надходження та приєднання до судової справи відповідних матеріалів;

- здійснює перевірку своєчасності оформлення протоколів судових засідань у справах, що знаходяться в провадженні судді;

- здійснює контроль за своєчасною здачею до канцелярії суду та/або архіву суду секретарем судового засідання судових справ, розглянутих під головуванням судді;

- здійснює підготовку та оформлення статистичних даних;

- здійснює узагальнення судової практики, узагальнення про кількість і стан розгляду суддею судових справ усіх категорій;

- здійснює аналіз скасованих і змінених рішень судді після перегляду справ судами апеляційної та касаційної інстанцій;

- підписує не процесуальні документи інформаційного та організаційного характеру;

- виконує інші доручення судді, що стосуються організації розгляду судових справ.

Водночас помічнику судді ***забороняється***:

- вчиняти дії процесуального характеру, а також дії, що можуть потягнути за собою виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків учасників судового процесу (за винятком здійснення за дорученням судді або головуючого у судовій колегії повноважень секретаря судового засідання у разі відсутності останнього);

- розголошувати відомості, які становлять державну або іншу охоронювану законом таємницю, а також відомості, які стали йому відомими у зв’язку з виконанням посадових обов’язків, зокрема, які стосуються приватного життя та здоров'я громадян або зачіпають їх честь та гідність;

- прилюдно висловлювати свою думку щодо справи, яка розглядається, або надавати довідки, консультації тощо з обставин, які можуть бути предметом розгляду в судовому засіданні;

- розміщувати в соціальних мережах, Інтернет-форумах інформацію та/або коментувати інформацію, яка може завдати шкоди авторитету судді та судової влади у разі реєстрації їх у соціальних мережах із вказівкою місця роботи та посади.

Залежно від виду і характеру порушення помічник судді несе ***дисциплінарну, цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність***:

- за невиконання, невчасне або неналежне виконання покладених на нього обов'язків;
- за перевищення своїх повноважень, визначених законодавством;
- за бездіяльність або недобросовісне використання наданих йому прав;
- за недотримання вимог законодавства про інформацію, державну таємницю та захист персональних даних;
- за недотримання вимог антикорупційного законодавства України;
- за недодержання вимог нормативно-правових актів з охорони праці та правил пожежної безпеки;
- за недотримання встановлених цим Положенням обмежень, пов'язаних із прийняттям на патронатну службу та проходженням патронатної служби;
- за порушення правил внутрішнього трудового розпорядку суду та трудової дисципліни;
- за порушення Правил поведінки працівника суду.

Помічник судді має *посвідчення*, що підтверджує його особу і повноваження та видається апаратом суду, до якого помічника судді прикріплено для кадрового та фінансового обслуговування, та підписується керівником апарату суду.

Підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, а також охорону приміщень суду, органів та установ системи правосуддя, виконання функцій щодо державного забезпечення особистої безпеки суддів та членів їхніх сімей, працівників суду, забезпечення у суді безпеки учасників судового процесу здійснює **Служба судової охорони**, яка ***підзвітна*** Вищій раді правосуддя та ***підконтрольна*** Державній судовій адміністрації України. Служба судової охорони складається з:

- центрального органу управління та
- територіальних підрозділів Служби судової охорони.

Граничну чисельність центрального органу управління та територіальних підрозділів Служби судової охорони затверджує Державна судова адміністрація України. ***Служба судової охорони***:

- забезпечує пропуск осіб до будинків (приміщень) судів, органів та установ системи правосуддя та на їх територію транспортних засобів;
- забезпечує підтримання та реагує на порушення громадського порядку при розгляді справ судом, вживає заходів до припинення проявів неповаги до суду;

- здійснює заходи з охорони, забезпечення недоторканності та цілісності приміщень судів, органів і установ системи правосуддя, недоторканності та цілісності розташованого у таких приміщеннях майна, запобігання, недопущення чи припинення протиправних дій щодо нього;

- здійснює заходи із запобігання загрозам особистій безпеці суддів, членів їх сімей, працівників суду, а також у суді − учасників судового процесу, виявлення та нейтралізації таких загроз; вживає у разі надходження від судді відповідної заяви необхідних заходів для забезпечення безпеки судді, членів його сім'ї;

- реагує в межах наданих законом повноважень на протиправні дії, пов'язані із посяганням на суддів, членів їх сімей, працівників суду, учасників судового процесу.

Установлюються такі ***спеціальні звання співробітників*** Служби судової охорони:

- спеціальні звання молодшого складу:
  - рядовий Служби судової охорони;
  - капрал Служби судової охорони;
  - сержант Служби судової охорони;
  - старший сержант Служби судової охорони;
- спеціальні звання середнього складу:
  - молодший лейтенант Служби судової охорони;
  - лейтенант Служби судової охорони;
  - старший лейтенант Служби судової охорони;
  - капітан Служби судової охорони;
  - майор Служби судової охорони;
  - підполковник Служби судової охорони;
  - полковник Служби судової охорони;
- спеціальне звання вищого складу:
  - генерал Служби судової охорони.

З метою вирішення питань забезпечення судів кваліфікованими кадрами суддів та працівників апарату судів, а також здійснення науково-дослідної діяльності в галузі судової системи при Вищій кваліфікаційній комісії суддів України створена **Національна школа суддів України**. Вона є *державною установою із спеціальним статусом у системі правосуддя*, яка забезпечує підготовку суддів, підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації працівників апарату суду, здійснює свою діяльність відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів України» та статуту, який затверджується ***Вищою кваліфікаційною комісію суддів України***, яка:

- приймає рішення про утворення, злиття, приєднання, поділ, перетворення та ліквідацію Національної школи суддів України;

- призначає на посаду та звільняє з посади ректора;

- призначає та звільняє проректорів Національної школи суддів України за поданням ректора;

- затверджує Статут Національної школи суддів України та зміни до нього;

- погоджує організаційну структуру та чисельність працівників Національної школи суддів України за поданням ректора;

- вирішує інші питання в порядку, передбаченому законами України.

На Національну школу суддів України ***не поширюється законодавство про вищу освіту. Керівником*** Національної школи суддів України є її ректор. Вища кваліфікаційна комісія суддів призначає ректора та за його поданням проректорів школи.

Основні напрями діяльності Національної школи суддів полягають:

- в участі у проектах, що сприяють інноваційним змінам у викладанні актуальних дисциплін, підвищенню якості підготовки викладачів, навчальних планів, програм і навчальних матеріалів;

- у здійсненні зовнішніх зв'язків з організаціями, навчальними і науковими центрами з питань підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів, проведенні наукових досліджень у цій сфері;

- в організації фінансування та проведенні різного роду конференцій, семінарів, просвітницької діяльності тощо.

Основними ***завданнями*** Національної школи суддів України є:

- спеціальна підготовка кандидатів на посаду судді;

- підготовка суддів, у тому числі обраних на адміністративні посади в судах;

- періодичне навчання суддів з метою підвищення рівня їхньої кваліфікації;

- проведення курсів навчання, визначених кваліфікаційним або дисциплінарним органом, для підвищення кваліфікації суддів, які тимчасово відсторонені від здійснення правосуддя;

- підготовка працівників апаратів судів та підвищення рівня їхньої кваліфікації;

- проведення наукових досліджень з питань удосконалення судового устрою, статусу суддів і судочинства;

- вивчення міжнародного досвіду організації та діяльності судів;

- науково-методичне забезпечення діяльності судів, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя.

Національна школа суддів для здійснення поставлених перед нею завдань ***має право*** в установленому порядку:

- від свого імені вчиняти правочини, набувати майнові і особисті немайнові права.

- створювати та мати регіональні відділення.

- бути засновником, співзасновником друкованих видань, включаючи фахові.

- звертатися до компетентних органів державної влади з пропозиціями щодо вдосконалення чинного законодавства.

- здійснювати будь-яку іншу діяльність у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Працівники Національної школи суддів України за умовами оплати праці прирівнюються до державних службовців. Фінансування школи суддів здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету. Національна школа суддів України є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням, самостійний баланс і рахунки в органах Державного казначейства України та може мати *регіональні відділення*.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Як формується Вища рада правосуддя і в чому полягають її повноваження?
2. Яку роль в організації забезпечення функціонування судових органів відіграє Державна судова адміністрація України?
3. Розкрийте повноваження апарату суду.
4. У чому полягають права й обов’язки судових розпорядників?
5. Назвіть завдання і напрями діяльності Національної школи суддів України.

Джерела для поглибленого вивчення розділу 3

Нормативно-правові акти

1. Конституція України : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр

2. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України 8 квітня 2014 р. № 1188-VII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua

3. Про Вищий антикорупційний суд : Закон України від 7 липня 2018 р. № 2447-VIII. URL: https:// www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19

4. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 26 грудня 2016 р. № 1798-VIII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua.show.

5. Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр

6. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр

7. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. URL: https:// www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show.

8. Про доступ до публічної інформації : Закон України 13 січня 2011 р. № 2939-VI. URL.: http://www.zakon.rada.gov.ua › ...

9. Про доступ до судових рішень : Закон України 22 квітня 2005 р. № 3264-IV. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua

10. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України 12 лютого 2015 р. № 1402-VIII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua

11. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19

12. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1700-18

13. Про захист персональних даних : Закон України 1 червня 2010 р. № 2297-VI. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua

14. Про звернення громадян : Закон України 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua

15. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-68

16. Про очищення влади : Закон України від 16 вересня 2014 р. № 182-VII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/182-7

17. Про судовий збір : Закон України 8 липня 2011 р. № 3674-VI. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua

18. Про судоустрій і статус суддів : Закон України 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1402-19

Література

1. Матвєєвський О. В., Ярова Л. В. Організація судових і правоохоронних органів України : курс лекцій. Київ : Фенікс, 2020. 376 с.
2. Організація судових та правоохоронних органів України : навч. посіб. у схемах / А. В. Лапкін. Вид. 7-ме, змін. і допов. Харків : Право, 2018. 170 с.
3. Практикум з курсу «Судові та правоохоронні органи України» : навчальний посібник / Багрій М. В., Баєва Н. П., Борейко Г. Д., Максимишин Н. М., Піх Ю. Т., Рафальонт С. Р. (за заг. ред. М. В. Багрія та Н. П. Баєвої). Київ : Алерта, 2024. 134 с.
4. Руденко М. В., Рибалко Г. С., Кривуля В. Є. Судові та правоохоронні органи України : підручник / за ред. М. В. Руденка. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. 311 с.
5. Семерак О. С., Семерак І. О. Судоустрій, правоохоронні та правозахисні органи України : навчальний посіб. Ужгород : Говерла, 2017. 278 с.
6. Судові та правоохоронні органи України : конспект лекцій для студентів освіт. ступеня кваліфікац. рівня «бакалавр» за спец. (освіт. програмою) 081 Право (Правознавство) / В. В. Городовенко та ін. Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2018. 237 с.
7. Судові та правоохоронні органи України : метод. вказівки для здобувачів вищої освіти першого рівня за спец. 081 «Право» Електронне видання] / уклад. : Н. М. Бакаянова, М. В. Косюта, О. Г. Свида, М. О. Кравченко, І. О. Кісліцина, О. О. Храпенко, А. В. Кубаєнко, О. В. Курганський, Л. П. Нестерчук ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023.172 с.
8. Судові та правоохоронні органи України : навч.-метод. посіб. / уклад. : Н. М. Бакаянова та ін. Одеса : Фенікс, 2018. 246 с.
9. Судові та правоохоронні органи України : підруч / В. В. Дараган, О. П. Бойко, Т. Г. Бадалова та ін. 2-ге вид., доп. і перероб. Дніпро : ДДУВС, 2023. 436 с.
10. Судові та правоохоронні органи України: навчальний посібник / М. А. Макаров, А. С. Симчук, М. Й. Кулик, Ю. В. Терещенко, С. В. Харченко. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. 656 с.
11. Судові, правоохоронні, контрольно-наглядові та правозахисні органи України : підруч. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. М. Гусарова. Харків, 2020. 508 с.
12. Тертишник В., Батраченко Т., Сачко О., Крижановська О., Тертишник І. Судові та правоохоронні органи України : підручник / за заг. ред. В. Тертишника. Київ : Алерта, 2025. 408 с.
13. Тетарчук І. В. Судові та правоохоронні органи України. Навчальний посібник для підготовки до іспитів. Київ : ЦУЛ, 2022. 380 с.
14. Хрідочкін А. В. Судові та правоохоронні органи України : підручник / А. В. Хрідочкін, В. В. Ченцов, П. В. Макушев. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2022. 291 с.

Розділ 4
Правоохоронні органи України

4.1. Місце правоохоронних органів у системі державного апарату України

Серед ключових напрямів функціонування сучасної держави особливе місце належить правоохоронній діяльності, що забезпечує утвердження принципу верховенства права, підтримку демократичних інститутів і захист основних прав та свобод людини. **Правоохоронна діяльність** – це комплекс владних заходів, що здійснюються представниками спеціально уповноважених органів державної влади відповідно до чітко визначених законом процедур, з метою забезпечення громадської безпеки, захисту інтересів держави, прав і свобод людини та протидії протиправній діяльності.

До ***загальних ознак*** правоохоронної діяльності слід зарахувати такі:

- вона має *владно-організаційний* характер, що передбачає реалізацію повноважень держави спеціальними органами та посадовими особами, наділеними правом приймати обов'язкові до виконання рішення та акти правозастосування;

- застосовується виключно в межах правового поля, *з дотриманням процедур і правил, визначених законодавством,* що забезпечує передбачуваність і захист від свавілля при застосуванні заходів державного впливу до осіб, які вчиняють правопорушення;

- носить *правозастосовний характер*, тобто здійснюється на підставі вже встановлених юридичних норм в індивідуальному випадку чи ситуації до конкретної особи;

- *реалізується уповноваженими органами державної влади*, які забезпечуються з боку держави необхідними фінансовими, матеріально-технічними та кадровими ресурсами.

Правоохоронна діяльність характеризується низкою ***специфічних ознак***:

- в ході її реалізації застосовуються *заходи юридичного впливу*, які передбачені законодавством та використовуються з метою реагування на правопорушення. До них належать заходи державного примусу і державного стягнення, які в залежності від виду правопорушення можуть бути дисциплінарними, цивільно-правовими, кримінально-правовими чи адміністративно-правовими;

- усі заходи примусу і відповідальності, що застосовуються у межах правоохоронної діяльності, *мають суворо відповідати положенням чинного законодавства та процедурним вимогам*, встановленим нормативно-правовими актами. Порушення цих правил призводить до *визнання дій уповноважених осіб незаконними* та скасування прийнятих рішень;

- здійснення правоохоронної діяльності *покладено на органи, які спеціально створюються державою задля реалізації цієї мети*.

Завдання правоохоронної діяльності полягають у захисті встановлених Конституцією України:

- суспільного ладу держави;
- економічної та політичної систем;
- прав і свобод людини і громадянина;
- законних інтересів юридичних осіб – суб'єктів усіх форм власності;
- економічної та інформаційної безпеки держави;
- суверенітету і територіальної цілісності України.

Правоохоронна діяльність здійснюється уповноваженими органами державної влади, функціонування яких ґрунтується на суворому дотриманні законодавчих норм України. Хоча кожен державний орган тією чи іншою мірою спрямований на забезпечення законності та правопорядку в державі, саме правоохоронні органи мають це завдання як свою ключову місію. Тому правоохоронними прийнято називати ті державні та громадські інституції, для яких забезпечення законності та правопорядку, протидія злочинності та іншим правопорушенням, захист законних інтересів громадян, юридичних осіб, держави та суспільства є основним призначенням і функцією.

У сучасному глобальному контексті правоохоронна діяльність орієнтується на міжнародно визнані стандарти, зокрема, Резолюцію ГА ООН №41/120 «Встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини» (1986), Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (ООН, 1979 р.), Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб (ООН, 1996), Лімську декларацію по боротьбі з корупцією (ООН, 1997), Конвенцію ООН проти корупції (2003), Страсбурзькі рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи (2000) щодо унормування поведінки державних службовців тощо.

Серед характерних рис правоохоронних органів можна виокремити такі:

- вони здійснюють безпосередньо діяльність із забезпечення дотримання правопорядку та боротьби з порушеннями закону;
- наділені спеціальними повноваженнями, що передбачають можливість застосування владних заходів та механізмів впливу;
- їхня діяльність чітко врегульована правовими актами, які визначають форми, процедури та межі правозастосовних дій;
- уповноважені застосовувати заходи державного примусу безпосередньо в процесі виконання своїх функцій, при цьому дотримуючись принципів пропорційності, законності та захисту прав людини.

Правоохоронні органи здійснюють такі ***функції***:

- забезпечують захист прав і свобод людини, інтересів юридичних осіб та держави;
- здійснення контролю та нагляду за діяльністю фізичних і юридичних осіб у сфері їх компетенції;
- попередження, виявлення та припинення правопорушень;
- застосування заходів примусу до осіб, які вчинили правопорушення;

- взаємодія з іншими правоохоронними органами у сфері попередження, виявлення та припинення правопорушень;
- складання актів правозастосування у конкретних обставинах та ситуаціях;
- сприяють реалізації правосуддя та виконання судових рішень.

На відміну від багатьох інших державних органів, система правоохоронних органів не будується на ієрархічній організаційній структурі, як, наприклад, система органів виконавчої влади. Її основу становить функціональний критерій – спільна діяльність, яка полягає у забезпеченні правопорядку та захисті прав. Правоохоронні органи утворюють цілісну систему, об'єднану спільною функцією – здійсненням правоохоронної діяльності, що є визначальною для їх існування та ролі в державі.

Головною метою правоохоронних органів є охорона правопорядку, що реалізується виключно у формах та межах, установлених законом. Правовий статус кожного з таких органів визначається окремим нормативно-правовим актом, який регулює їхні права, обов'язки та особливості діяльності. Забезпечення правопорядку здійснюється шляхом дотримання, виконання, використання та, в разі потреби, застосування правових норм, що слугують основою для реалізації принципів права. Таким чином, правоохоронні органи виступають важливою складовою системи державних органів України. Їхня діяльність спрямована на підтримання законності та правопорядку в усіх сферах суспільного життя, що є запорукою стабільності та безпеки держави.

До сучасних правоохоронних органів України належать:

І. Державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями:

- Рада національної безпеки і оборони України;
- Служба безпеки України;
- розвідувальні органи України;
- органи Державної охорони України;
- Служба судової охорони;
- Державна спеціальна служба транспорту;
- Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України.

ІІ. Правоохоронні органи, що підпорядковуються, координуються та спрямовуються Міністерством внутрішніх справ:

- Національна поліція України;
- Державна прикордонна служба України;
- Державна служба України з надзвичайних ситуацій;
- Державна міграційна служба України;
- Національна гвардія України.

ІІІ. Органи, що контролюються та координуються Міністерством юстиції України:

- територіальні органи Міністерства юстиції України;
- органи та особи, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів;

- органи державної реєстрації актів цивільного стану;
- органи нотаріату України;
- Координаційний центр з надання правничої допомоги;
- органи пробації;
- Державна кримінально-виконавча служба України.

IV. Інші правоохоронні органи України:

- Прокуратура України;
- Державна податкова служба України;
- Державна митна служба України;
- Бюро економічної безпеки України;
- Державне бюро розслідувань;
- Національне антикорупційне бюро України.

4.2. Державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями

4.2.1. Рада національної безпеки і оборони України

Під **національною безпекою** розуміють захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. До складу національної безпеки України входять такі складові як: воєнна безпека державна безпека та громадська безпека і порядок.

Правову основу державної політики у сферах національної безпеки і оборони становлять ***Конституція України*** (ст. 1, 2, 17, 18, 92), Закон України «***Про національну безпеку України»*** та інші закони України, підзаконні акти, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, які визначають повноваження державних органів у сфері безпеки і оборони з метою формування сектора безпеки і оборони в Україні.

Сектор безпеки і оборони України складається з:

- сил безпеки (правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України);
- сил оборони (Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави);
- оборонно-промислового комплексу (сукупність органів державного управління, підприємств, установ і організацій промисловості та науки, що розробляють, виробляють, модернізують і утилізують продукцію військового призначення, надають послуги в інтересах оборони);

- фізичних осіб, юридичних осіб та громадських об'єднань, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки.

Відповідно до п. 3 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» ***фундаментальними національними інтересами України*** виступають:

- державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;
- сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;
- інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами.

До основних ***принципів***, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони зараховують (ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України»):

- верховенство права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили;
- дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки;
- розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони

Національна безпека України забезпечується через реалізацію державної політики, що базується на затверджених у встановленому порядку доктринах, концепціях, стратегіях та програмах і охоплює ключові сфери суспільного життя (політичну, економічну, соціальну, воєнну, екологічну, науково-технологічну, інформаційну та інші).

Основним документом довгострокового планування, яким визначаються основні напрями державної політики у сфері національної безпеки є ***Стратегія національної безпеки України***. Вона схвалюється рішення Ради національної безпеки і оборони України та затверджується Указом Президента України (ст. 26 Закону України «Про національну безпеку України»). На її підставі укладаються:

- *Стратегія воєнної безпеки України* містить систему поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їх виникненню, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту;
- *Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України*, що визначає загрози національній безпеці у сферах громадської безпеки та цивільного захисту та шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів державної політики у цих сферах;

- *Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України,* яка закріплює цілі, основні напрями, завдання державної військово-промислової політики;

- *Стратегія кібербезпеки України*, за допомогою якої визначаються пріоритети національних інтересів України у сфері кібербезпеки, наявні та потенційно можливі кіберзагрози життєво важливим інтересам людини і громадянина, суспільства та держави в кіберпросторі, пріоритетні напрями, концептуальні підходи до формування та реалізації державної політики щодо безпечного функціонування кіберпростору;

- *Стратегія інтегрованого управління державним кордоном України,* що визначає сучасний стан, коло суб'єктів, основні напрями розвитку управління державним кордоном України, завдання щодо міжвідомчого та міжнародного співробітництва з реалізації державної політики у сфері охорони державного кордону України;

- *Національна розвідувальна програма* – характеризує основні напрями розвідувальної діяльності, пріоритети реформування та розвитку зовнішньої розвідки, комплекс завдань і заходів, спрямованих на підвищення ефективності розвідувальних органів;

- *Державні програми у сферах національної безпеки і оборони* – це заходи та плани, які розробляються державою для забезпечення захисту її суверенітету, територіальної цілісності та інших засад національної безпеки.

Координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України виступає **Рада національної безпеки і оборони України (РНБО України)**.

Правовою основою діяльності РНБО України є ***Конституція України***, Закон України ***«Про Раду Національної безпеки і оборони України»***, інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, акти Президента України.

РНБО України виконує наступні ***функції***:

- підготовка та подання пропозицій Президентові України щодо реалізації основ внутрішньої і зовнішньої політики у сфері забезпечення національної безпеки та оборони;

- організація координації та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади в мирний час у сферах національної безпеки та оборони;

- забезпечення координації та контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сферах національної безпеки та оборони під час воєнного чи надзвичайного стану, а також у кризових ситуаціях, що створюють загрозу національній безпеці України.

Відповідно до т. 4 Закону України «Про Раду Національної безпеки і оборони України» РНБО України виконує такі ***функції***:

1. Розробка та координація політики у сфері національної безпеки та оборони:

- розгляд та підготовка пропозицій з питань, визначених Конституцією, законами України, Стратегією національної безпеки, Воєнною доктриною України;
- ініціювання розробки нормативних актів і документів у сфері безпеки та оборони, узагальнення практики їх застосування.

2. Координація і контроль діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування:

- координація виконання рішень РНБО, введених в дію указами Президента України;
- здійснення поточного контролю за діяльністю органів виконавчої влади та підготовка висновків і пропозицій Президентові України;
- координація переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, економіки та органів місцевого самоврядування на функціонування в умовах воєнного чи надзвичайного стану;
- контроль заходів щодо протидії корупції, забезпечення громадської безпеки та боротьби зі злочинністю у сфері національної безпеки і оборони;
- координація дій з відбиття збройної агресії, організації захисту населення та забезпечення життєдіяльності в умовах криз.

3. Аналітична та експертна діяльність – залучення до аналізу інформації посадових осіб, фахівців органів виконавчої влади, наукових установ, підприємств, організацій усіх форм власності.

4. Спеціальні повноваження:

- прийняття рішень щодо визнання осіб такими, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільстві (олігархами), та ведення відповідного реєстру;
- затвердження Положення про Державний реєстр санкцій і визначення адміністратора цього реєстру.

Також РНБО виконує інші повноваження, передбачені законодавством України.

Головою РНБО України є *Президент України*, а у разі дострокового припинення його повноважень, виконання обов'язків Голови на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Голова РНБО України:

- спрямовує діяльність і здійснює загальне керівництво РНБО України;
- затверджує перспективні та поточні плани роботи РНБО України, час і порядок проведення її засідань;
- особисто головує на засіданнях РНБО України;
- дає доручення членам РНБО України, пов'язані з виконанням покладених на неї функції;

- заслуховує поточну інформацію Секретаря РНБО України про хід виконання її рішень, у разі необхідності виносить питання про стан виконання рішень РНБО України на її засіданнях;

- затверджує Положення про апарат РНБО України, його структуру і штатну чисельність за поданням Секретаря РНБО України, а також здійснює інші повноваження.

Персональний склад РНБО України формує Президент України. До її складу за посадою входять:

- Прем'єр-міністр України;
- Міністр оборони України;
- Голова Служби безпеки України;
- Міністр внутрішніх справ України;
- Міністр закордонних справ України.

Членами РНБО України можуть бути керівники інших центральних органів виконавчої влади, а також інші особи, визначені Президентом України. В їх задачі входить внесення пропозицій та зауважень до РНБО по питаннях, які входять у сферу їх компетенції

З метою забезпечення організації роботи і виконання рішень РНБО України, до її складу входить ***Секретар*** РНБО України, який у межах своїх повноважень забезпечує поточне і перспективне планування діяльності РНБО, забезпечує і координує її роботу та взаємодію її учасників. Він призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується. Секретар РНБО України має заступників, які за його поданням призначаються на посаду та звільняються з посади Президентом України. На посади Секретаря РНБО України та його заступників можуть призначатися як цивільні особи, так і військовослужбовці.

Поточне інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення діяльності РНБО України здійснює її апарат, який підпорядковується Секретареві РНБО України. Відповідно до Положення про Апарат Ради національної безпеки і оборони України, а***парат*** РНБО України здійснює:

1. Аналітичну та підготовчу діяльність:

- готує матеріали для засідань Ради, включно з проєктами рішень, указів Президента про введення їх у дію, а також іншими документами з питань національної безпеки і оборони;

- розробляє пропозиції щодо формування Стратегії воєнної безпеки, уточнення положень Воєнної доктрини, завдань та програм розвитку Збройних Сил України та інших силових структур;

- подає на розгляд Ради питання щодо виявлення загроз національним інтересам, визначення пріоритетів державної політики в безпековій сфері та шляхів нейтралізації ризиків;

- здійснює інформаційно-аналітичне супроводження реалізації демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави;

- готує пропозиції щодо утворення міжвідомчих, консультативних і робочих органів Ради;

- узагальнює та систематизує пропозиції до поточних і перспективних планів роботи Ради.

2. Контроль та моніторинг:

- забезпечує контроль за виконанням рішень Ради, актів і доручень Президента, за виконання яких відповідає Секретар Ради;

- аналізує стан реалізації законодавства з питань безпеки і оборони, готує пропозиції щодо його вдосконалення;

- здійснює контроль за діяльністю силових структур щодо виконання покладених на них завдань, протидії злочинності та готовності до дій за призначенням.

3. Нормотворчу діяльність:

- бере участь у підготовці проєктів нормативно-правових актів, міжнародних договорів з питань національної безпеки та оборони;

- готує висновки до проєктів актів у сфері безпеки та оборони у встановленому порядку;

4. Оцінку та вдосконалення системи безпеки:

- аналізує стан забезпечення національної безпеки з урахуванням ресурсного, кадрового, організаційного потенціалу, формує відповідні пропозиції;

- опрацьовує ініціативи щодо реформування системи безпеки та оборони, змін у структурі виконавчої влади в цій сфері;

5. Міжнародну співпрацю:

- бере участь у формуванні складу українських делегацій для переговорів і роботи в міжнародних структурах, що займаються питаннями безпеки та оборони;

6. Інформаційне забезпечення та документообіг:

- організовує документообіг Ради, забезпечує системну обробку запитів на публічну інформацію через відповідний підрозділ з дотриманням вимог законодавства;

Виконує інші завдання відповідно до чинного законодавства та актів Президента України.

Для опрацювання і комплексного розв’язання проблем міжгалузевого характеру, забезпечення науково-аналітичного та прогнозного супроводження діяльності РНБО України за її рішенням в рамках коштів, передбачених Державним бюджетом України, можуть створюватися ***міжвідомчі комісії, робочі та консультативні органи***.

Основною організаційною **формою діяльності** РНБО України є її **засідання**. Голова Верховної Ради України не є членом РНБО України, але може брати участь у її засіданнях. На засіданнях члени РНБО України голосують особисто. Делегування ними обов’язку бути присутніми на засіданнях іншим особам не допускається. На запрошення Голови РНБО

України у її засіданнях можуть брати участь голови комітетів Верховної Ради України, інші народні депутати України, керівники центральних органів виконавчої влади та інші особи, які не є членами РНБО України.

Рішення РНБО України приймаються *не менш як двома третинами* голосів її членів і вводяться в дію *указами Президента України*. Голова Верховної Ради України може висловити думку щодо прийнятих рішень, яка протоколюється.

У сучасних реаліях, з урахуванням воєнного стану в Україні, варто по-новому осмислити місце і значення Ради національної безпеки і оборони України в системі державного управління. Попри те, що в науковому середовищі тривають дискусії щодо доцільності її існування в мирний час, нинішні умови підтверджують її критичну важливість як органу стратегічного планування, міжвідомчої координації та оперативного реагування на загрози державному суверенітету. Окремі науковці висловлювали позицію про надмірну централізацію повноважень або навіть «невиправданість» функціонування РНБО в мирний період, мотивуючи це дублюванням функцій таких органів, як Служба безпеки України, Міністерство оборони чи Офіс Президента. Проте війна чітко показала, що саме РНБО в змозі забезпечити інтеграцію політичних, безпекових, економічних та гуманітарних рішень у єдиний державний механізм виживання та спротиву.

Критика, що звучить на адресу Секретаря РНБО як особи, яка не має чітко визначеного конституційного статусу, але може впливати на політичні процеси, заслуговує на увагу в контексті демократичної легітимності. Проте в умовах гібридної війни, коли рішення мають прийматися швидко й координовано, ця функціональна «гнучкість» РНБО та її апарату дозволяє долати бюрократичну інерцію інших органів влади. Для порівняння, у низці країн (Іспанія, Ірландія, Португалія) аналогічні органи мають виключно дорадчі повноваження, і це логічно в стабільних демократіях. Проте український контекст принципово інший. Ми маємо справу з постійною загрозою широкомасштабного вторгнення, кібератаками, терористичними викликами, інформаційною війною та гуманітарними катастрофами. У таких умовах суто консультативна модель була б неефективною.

Отже, критика, що звучить на адресу РНБО, потребує переосмислення крізь призму актуальних викликів. Радше йдеться не про «невиправданість» її існування, а про необхідність чіткішого нормативного визначення повноважень, меж впливу, процедур прозорості і звітності. Воєнний стан не тільки реабілітує цей інститут у правовому полі, але й ставить завдання щодо його еволюції – від напівформального дорадчого органу до ефективного інструмента антикризового управління з демократичним контролем.

4.2.2. Служба безпеки України

Служба безпеки України (СБУ) є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України і підпорядковується Президенту України.

Правову основу діяльності СБУ становлять Конституція України, закони України ***«Про Службу безпеки України»***, «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», інші закони та підзаконні акти України, а також визнані Україною відповідні міжнародні правові акти.

Завданнями СБУ є *захист*:

- державного суверенітету;
- конституційного ладу;
- територіальної цілісності;
- економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України;
- законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб;
- забезпечення охорони державної таємниці;
- попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства;
- виявлення, попередження і припинення проявів тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

До ***основних принципів діяльності*** СБУ належать: законність; повага до прав та гідності особи; позапартійність і відповідальність перед народом України. В ході здійснення *оперативно-службової діяльності* СБУ дотримується також ***принципів*** поєднання єдиноначальності та колегіальності, гласності, конспірації.

Систему СБУ складають:

- *Центральне управління СБУ* (відповідає за стан державної безпеки та координує і контролює діяльність інших органів СБУ) та підпорядковані йому:
- *регіональні органи* (обласні управління СБУ, їх міжрайонні, районні та міські підрозділи, розміщення і територіальна компетенція яких можуть не збігатися з адміністративно-територіальним поділом України);
- *органи військової контррозвідки* − створюються для контррозвідувального забезпечення Збройних Сил України і Державної прикордонної служби України та інших військових формувань, дислокованих на території України;
- *військові формування*;
- *навчальні, науково-дослідні та інші заклади СБУ*.

З метою організації проведення антитерористичних операцій та координації діяльності суб’єктів, що ведуть боротьбу з тероризмом чи

залучаються до антитерористичних операцій, при СБУ функціонує *Антитерористичний центр*, Положення про який затверджує Президент України.

Керівництво всією діяльністю СБУ, її Центральним управлінням здійснює **Голова СБУ,** який несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на СБУ, і ***призначається*** на посаду Президентом України. Голова СБУ має заступників, які за його поданням призначаються і звільнюються Президентом України.

У СБУ створюється колегіальний дорадчий орган – **колегія СБУ,** яка визначає шляхи виконання покладених на СБУ завдань, приймає рішення з основних напрямів і проблем оперативно-службової діяльності та роботи з кадрами. Рішення колегії приймаються більшістю голосів і оголошуються наказами Голови СБУ. До складу колегії входять Голова СБУ, його заступники та інші особи, крім народних депутатів України, призначені Президентом України. При цьому перебування членів колегії в партіях, рухах, інших громадських об'єднаннях, що мають політичні цілі, зупиняється.

Для реалізації покладених на неї функцій СБУ наділена низкою **прав,** спрямованих на оперативне реагування та ефективне здійснення завдань у сфері національної безпеки:

1. вимагати від фізичних і посадових осіб припинення протиправної поведінки, що перешкоджає виконанню функцій СБУ. У разі потреби можуть перевіряти документи, що посвідчують особу, а також здійснювати огляд осіб, речей і транспортних засобів;
2. надавати обов'язкові до розгляду пропозиції органам державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктам господарювання та іншим установам щодо питань, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, зокрема охорони державної таємниці;
3. отримувати необхідну інформацію від державних органів, юридичних осіб та громадян, зокрема дані, що мають значення для забезпечення державної безпеки;
4. за погодженням з адміністрацією підприємств, установ, організацій або командуванням військових частин співробітники СБУ можуть входити на їхню територію та до службових приміщень;
5. складати протоколи та розглядати справи про адміністративні правопорушення, що належать до їх компетенції;
6. у невідкладних випадках, зокрема при необхідності припинення кримінальних правопорушень або надання екстреної допомоги, СБУ має право використовувати транспортні засоби, що належать юридичним чи фізичним особам (крім тих, що перебувають у розпорядженні дипломатичних та міжнародних представництв), з подальшим відшкодуванням завданих збитків;
7. у рамках безпосереднього припинення кримінального правопорушення, що входить до компетенції СБУ, або під час переслідування підозрюваного співробітники Служби можуть заходити в

приміщення різного типу (житлові, виробничі тощо), оглядати їх, а також відповідні території та земельні ділянки – за умови дотримання порядку, встановленого Кримінальним процесуальним кодексом України;

8. проводити як гласні, так і негласні оперативно-розшукові заходи відповідно до чинного законодавства;

9. може встановлювати договірні відносини з громадянами, за умови дотримання принципів добровільності та конфіденційності;

10. використовувати службові, житлові та інші приміщення юридичних або фізичних осіб для потреб оперативної діяльності за договором.

11. військовослужбовців для проходження служби на штатних посадах в органах державної влади відповідно до законодавства.

У контексті ***протидії тероризму та його фінансуванню*** Служба безпеки України (СБУ) наділена низкою повноважень, що реалізуються її органами та співробітниками, зокрема:

- витребувати від фінансових, митних, банківських та інших установ інформації щодо фінансових операцій, стану та руху коштів на рахунках юридичних і фізичних осіб, а також копій документів, на підставі яких відкрито рахунки. Інформація, що містить банківську таємницю, надається у межах, визначених Законом України «Про банки і банківську діяльність». Надання документів має відбуватись без зволікань, але не пізніше 10 днів;
- залучати кваліфікованих спеціалістів до перевірок, ревізій і експертиз;
- здійснювати доступ до інформаційних систем і банків даних органів державної влади, включаючи судові, банківські, антимонопольні та інші;
- ініціювати подання до суду заяв про припинення діяльності суб'єктів підприємництва, а також позови про визнання недійсними окремих угод, якщо такі дії мають ознаки загрози національній безпеці;
- входити до приміщень суб'єктів господарювання, складів, пунктів пропуску через державний кордон, за винятком дипломатичних установ, незалежно від форми власності;
- опечатувати та брати під охорону архіви, каси, сховища (крім житлових приміщень), а також вилучати речі та документи, що мають значення для кримінального провадження, згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України;
- звертатись до суду з ініціативою включення чи виключення осіб або організацій до/з переліку суб'єктів, пов'язаних із терористичною діяльністю чи таких, що підпадають під міжнародні санкції;
- ініціювати питання надання доступу до активів, пов'язаних з терористичною діяльністю, за наявності документального підтвердження виняткових обставин, визначених у резолюціях Ради Безпеки ООН, або потреб у фінансуванні критичних витрат.

На СБУ відповідно до її основних завдань покладаються такі ***обов'язки***:

- здійснює аналітично-інформаційну діяльність на підтримку органів влади у вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики, оборони, економічного розвитку, науки, технологій, екології та інших сфер, що прямо впливають на національну безпеку;
- здійснює контррозвідувальне забезпечення дипломатичних, консульських та інших державних установ, а також забезпечує захист національних інтересів у сфері міжнародних відносин та зовнішньої економіки, включно з безпекою громадян України за кордоном;
- виявляє, припиняє, розкриває кримінальні правопорушення, що належать до компетенції СБУ та здійснює досудове слідство. Веде розшук осіб, які переховуються у зв'язку з такими злочинами.
- реалізує заходи для запобігання, викриття, припинення і розкриття розвідувально-підривної діяльності, спрямованої проти України.
- забезпечує суверенітет, конституційний лад і територіальну цілісність України від будь-яких протиправних зазіхань, зокрема з боку окремих осіб або організованих груп.
- здійснює контррозвідувальне супроводження діяльності оборонно-промислового комплексу, Збройних Сил, інших військових формувань, а також ключових галузей – енергетики, транспорту, зв'язку та критично важливих об'єктів економіки;
- бере участь у розробці та реалізації заходів з охорони державної таємниці, контролює дотримання порядку обігу, збереження й використання секретної інформації, особливо отриманої в процесі розвідувальної чи оборонної діяльності. Також надає допомогу в охороні комерційної таємниці, витік якої може завдати шкоди державним інтересам;
- здійснює профілактику правопорушень у сфері державної безпеки;
- забезпечує охорону життя, здоров'я та майна громадян і учасників кримінального судочинства в разі реальної загрози, а також сприяє реабілітації осіб, незаконно репресованих у минулому;
- взаємодіє з Державною прикордонною службою України з метою підвищення ефективності охорони державного кордону;
- забезпечує режим воєнного та надзвичайного стану в разі їх оголошення, здійснює ліквідацію наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та інших надзвичайних ситуацій;
- подає допомогу органам Національної поліції, іншим правоохоронним органам у боротьбі із вчиненням кримінальних правопорушень;
- розробляє заходи і вирішує питання в'їзду в Україну, виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму та митних правил;
- внесення відомостей до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин;

- здійснює технічне регулювання у сфері спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації;

- здійснює міжнародне співробітництво з метою формування та корегування санкційних переліків осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції;

- попереджає, виявляє та припиняє злочини технологічного тероризму, а також терористичних актів, вчинених з використанням небезпечних хімічних речовин;

- забезпечує формування і ведення переліку терористичних організацій (груп);

- здійснює управління військовим майном, яке перебуває у сфері управління Служби безпеки України.

Кадри СБУ становлять:

- співробітники-військовослужбовці;
- працівники, які уклали трудовий договір зі СБУ;
- військовослужбовці строкової служби.

Постійний **контроль** за діяльністю СБУ, дотриманням нею законодавства здійснюється ***Верховною Радою України***. Голова СБУ щорічно подає звіт Верховній Раді України про діяльність СБУ. Контроль за діяльністю СБУ здійснюється також ***Президентом України та уповноваженими ним державними органами***. Постійний контроль за дотриманням конституційних прав громадян і законодавства в оперативно-розшуковій діяльності та діяльності у сфері охорони державної таємниці органів і підрозділів СБУ, а також контроль за відповідністю виданих СБУ положень, наказів, розпоряджень та інструкцій вказівкам Конституції і законів України здійснюється спеціально призначеними Президентом України ***посадовими особами***.

Нагляд за додержанням законів підрозділами СБУ, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також при виконанні судових рішень у кримінальних справах та при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, здійснюється ***прокурором***.

4.2.3. Розвідувальні органи України

Розвідувальні органи України – це державні органи, уповноважені Законом України ***«Про розвідку».*** здійснювати розвідувальну діяльність з метою захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз.

Правову основу функціонування розвідувальних органів України становлять Конституція України, Закон України «Про розвідку», інші закони України, підзаконні нормативно-правові акти, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Розвідувальними органами України є:

1. *Служба зовнішньої розвідки України* (СЗРУ) – це спеціальний державний орган, покликаний забезпечити національні інтереси України у глобальному вимірі через здійснення розвідувальної діяльності поза межами держави. Основними сферами, в яких реалізується її діяльність, є зовнішня політика, економіка, військово-технічна співпраця, науково-технічна безпека, інформаційна сфера, екологія, а також кібербезпека.

Законодавче регулювання діяльності СЗРУ включає визначення її завдань, повноважень, організаційної структури, особливостей соціального та правового захисту співробітників, а також норм щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення. Значну увагу приділено механізмам захисту інформації та забезпеченню демократичного цивільного контролю. При цьому окремий закон – ***«Про Службу зовнішньої розвідки України»*** – встановлює її статус як військового формування та визначає загальну структуру і чисельність. У межах визначеної компетенції СЗРУ має право залучати до виконання окремих розвідувальних завдань інші суб'єкти розвідувального співтовариства, визначені в законодавстві.

2. *Розвідувальний орган Міністерства оборони України* (МОУ), що відіграє ключову роль у сфері воєнної розвідки. Його основним призначенням є забезпечення держави актуальною та достовірною розвідувальною інформацією у сферах оборони, військового будівництва, кібербезпеки та спеціальних військово-технічних напрямів.

Розвідувальний орган МОУ координує функціонування системи воєнної розвідки, яка включає:

- *розвідувальний орган МОУ* – головний координатор воєнної розвідки, що також має повноваження залучати інші елементи оборонного сектору до виконання спеціальних розвідувальних завдань, особливо у період збройної агресії чи підвищеної військової загрози;
- *органи військового управління розвідки та військові частини розвідки Збройних Сил України*, які забезпечують оперативне розвідувальне супроводження діяльності бойових підрозділів.
- **сили спеціальних операцій Збройних Сил України**, які здійснюють спеціальну розвідку на тактичному та стратегічному рівнях у рамках підготовки та реалізації оборонних і спеціальних операцій.

Правовий режим використання технічних засобів розвідки, а також межі повноважень кожного з вищезазначених суб'єктів, визначаються законом, актами Президента України та внутрішніми нормативними документами розвідувального органу МОУ.

Крім зазначених компонентів, розвідувальний орган Міністерства оборони України може, у межах наданої компетенції, взаємодіяти з іншими суб'єктами розвідувального співтовариства України.

3. *Розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону,* діяльність якого спрямована на забезпечення національної безпеки в

прикордонному просторі, а також на захист суверенних прав держави у виключній (морській) економічній зоні. Цей розвідувальний орган має окрему організаційну структуру і штат, який не входить до загального складу центрального органу виконавчої влади, під юрисдикцією якого він перебуває. У межах своїх повноважень зазначений орган має право залучати до розвідувальної діяльності інші визначені законом суб'єкти розвідувального співтовариства, тим самим забезпечуючи інтеграцію прикордонної розвідки у загальнодержавну систему збору, обробки та аналітики розвідувальної інформації.

Основними завданнями розвідувальних органів є:

- своєчасне забезпечення споживачів розвідувальною інформацією;
- сприяння реалізації національних інтересів України;
- протидія зовнішнім загрозам національній безпеці України у визначених законом сферах.

Розвідувальні органи на виконання визначених законодавством основних завдань здійснюють наступні ***функції***:

- здійснюють добування, аналітичне опрацювання, оброблення і надання розвідувальної інформації її споживачам у встановленому цим Законом порядку;
- проводять заходи з метою сприяння реалізації національних інтересів України, забезпечення безпеки та участі у формуванні і реалізації державної політики у визначених законом сферах, посилення обороноздатності держави, економічного та науково-технічного розвитку;
- виявляють та визначають ступінь зовнішніх загроз національній безпеці України, у тому числі у кіберпросторі, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за межами України, організовують і проводять спеціальні (активні) заходи щодо таких загроз та з протидії іншій діяльності, що становить зовнішню загрозу національній безпеці України;
- у межах визначених законодавством повноважень беруть участь у забезпеченні безпеки закордонних дипломатичних установ України, у тому числі шляхом організації та проведення уповноваженими особами цих установ відповідних заходів;
- сприяють спеціально уповноваженому органу державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності у здійсненні контррозвідувального забезпечення закордонних дипломатичних установ України, безпеки співробітників цих установ та членів їх сімей у державі перебування, відряджених за кордон громадян України, які обізнані у відомостях, що становлять державну таємницю, а також охороні державної таємниці в цих установах;
- беруть участь у боротьбі з тероризмом, протидії розвідувально-підривній діяльності проти України, транснаціональній організованій злочинності та іншій злочинній діяльності, що становлять зовнішню загрозу національній безпеці України;

- беруть участь у заходах державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання, зокрема з метою запобігання та протидії розповсюдженню зброї масового знищення і засобів її доставки, незаконному обігу товарів військового призначення та подвійного використання;

- забезпечують власну безпеку;

- здійснюють співробітництво з компетентними органами іноземних держав, міжнародними організаціями;

- здійснюють інші визначені законодавством функції з метою забезпечення національної безпеки України.

Розвідувальні органи для здійснення власних функцій ***можуть***:

- організовувати та проводити розвідувальні заходи;

- створювати структурні, у тому числі територіальні, підрозділи в межах загальної (граничної) чисельності та відповідно до визначеної Президентом України організаційної структури, а також заклади, установи;

- використовувати умовні найменування;

- відкривати та використовувати рахунки в національній та іноземній валютах у банках та інших фінансових установах;

- використовувати співробітників під прикриттям;

- утворювати, реорганізовувати та ліквідовувати структури прикриття, використовувати та відчужувати кошти та майно, набуті в результаті їх діяльності;

- виготовляти та використовувати засоби прикриття;

- здійснювати конфіденційне співробітництво з особами;

- здійснювати у визначеному законодавством порядку контрольоване (під оперативним контролем) пересування осіб та/або контрольоване (під оперативним контролем) переміщення предметів через державний кордон України;

- здійснювати опитування осіб, у тому числі з використанням технічних засобів реєстрації реакцій людини;

- платно або безоплатно використовувати на договірних засадах службові приміщення, транспортні засоби та інше майно підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, а також за згодою окремих осіб, у тому числі на договірних засадах, належні їм жилі та нежилі приміщення, транспортні засоби та інше майно;

- здійснювати перевірку осіб у зв’язку з призначенням на посади в розвідувальних органах або залученням до конфіденційного співробітництва з ними, здійснювати обробку персональних даних цих осіб та їх близьких родичів;

- здійснювати перевірку громадян України з числа співробітників під прикриттям та залучених до конфіденційного співробітництва осіб з метою надання їм доступу до конкретної (обмеженого змісту) секретної інформації та/або розвідувальної таємниці, ознайомлення з якими є необхідним для виконання цими органами покладених на них завдань, незалежно від наявності в таких громадян допуску до державної таємниці;

- здійснювати спеціальне оброблення інформації з відкритих джерел, інформаційних систем, обліків, реєстрів, баз даних;

- вживати заходів щодо технічного, криптографічного та інших видів захисту інформації, протидії технічним розвідкам;

- здійснювати обробку персональних даних співробітників розвідувальних органів та осіб, залучених до конфіденційного співробітництва;

- користуватися послугами експертів та консультантів, у тому числі фахівців інших органів, підприємств, установ, організацій будь-якої форми власності на платній і безоплатній основі;

- створювати і використовувати інформаційні, інформаційно-телекомунікаційні системи та оперативні обліки для забезпечення розвідувальної діяльності;

- виступати замовниками науково-дослідних, дослідно-конструкторських та інших робіт, зокрема з розроблення і виготовлення технічних засобів розвідки, озброєння, боєприпасів, військової та спеціальної техніки, необхідних для здійснення розвідувальної діяльності, спеціальних технічних засобів, проводити їх випробування та дослідну експлуатацію;

- створювати, закуповувати, програмувати, модернізувати, пристосовувати і застосовувати технічні засоби розвідки, озброєння, боєприпаси, військову та спеціальну техніку, спеціальні технічні засоби;

- отримувати у встановленому законодавством порядку інформацію від державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій будь-якої форми власності, у тому числі шляхом безпосереднього доступу до їх інформаційних, довідкових систем, обліків, реєстрів, банків або баз даних тощо;

- залучати в установленому порядку інших суб’єктів розвідувального співтовариства до виконання розвідувальних завдань;

- видавати нормативно-правові та інші акти щодо діяльності розвідувальних органів, розробляти, погоджувати та подавати на розгляд у встановленому законодавством порядку проекти законів, підзаконних актів із цих питань;

- здійснювати управління об’єктами державної власності, що належать до сфери їх управління;

- мати відомчу символіку, відомчі заохочувальні відзнаки, у тому числі відзнаки «Вогнепальна зброя» та «Холодна зброя»;

- здійснювати інші повноваження, визначені законодавством.

Розвідувальні органи для виконання завдань та здійснення функцій проводять ***розвідувальні заходи*** за межами України та мають право проводити розвідувальні заходи з території України, якщо вони безпосередньо пов’язані із здійсненням розвідувальної діяльності за межами України або спрямовані на здобування розвідувальної інформації, що має джерело походження за межами України. Порядок організації і проведення розвідувальних заходів визначається розвідувальними органами. Водночас розвідувальні заходи не

можуть організовуватися і проводитися для вирішення завдань кримінального провадження. Також існує перелік заходів, які ***проводяться виключно на підставі рішення суду*** (спостереження за особою, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж або електронних інформаційних систем, обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи тощо).

Відповідно до чинного законодавства розвідувальні органи мають право залучати повнолітніх, дієздатних осіб до ***конфіденційного співробітництва***, здійснювати їх підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації. Також розвідувальні органи можуть використовувати ***співробітників під прикриттям*** – осіб кадрового складу, які виконують службові обов'язки без розкриття інформації про їх належність до розвідувальних органів.

Контроль за діяльністю розвідувальних органів України здійснюється в межах конституційних повноважень *Президентом України*, в тому числі через Раду національної безпеки і оборони України, та *Верховною Радою України*. Контроль за витратою коштів Державного бюджету України на утримання розвідувальних органів України – *Рахунковою палатою України* (з метою здійснення такого контролю з числа членів Рахункової Палати створюється спеціальна група, яка має право отримувати від розвідувальних органів України відповідні документи і заслуховувати на закритих засіданнях їх керівників). З метою здійснення громадського контролю (демократичного цивільного контролю) оприлюднюється інформація про діяльність розвідувальних органів оприлюднюється в медіа та на офіційних веб-сайтах цих органів у обсязі, визначеному керівником відповідного розвідувального органу.

Нагляд за додержанням розвідувальними органами України законів здійснюється *Генеральним прокурором України* і уповноваженими ним *прокурорами*. До предмета прокурорського нагляду не входять відомості про осіб, які конфіденційно співробітничають або співробітничали з розвідувальними органами України, належність конкретних осіб до її кадрового складу, а також організаційно-штатна структура розвідувальними органами України.

4.2.4. Органи Державної охорони України

Державна охорона органів державної влади України та посадових осіб (державна охорона) – це система організаційно-правових, режимних, оперативно-розшукових, інженерно-технічних та інших заходів, які здійснюються спеціально уповноваженими державними органами з метою забезпечення нормального функціонування органів державної влади України, безпеки посадових осіб та об'єктів, визначених Законом України ***«Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб».*** При цьому ***державною охороною не вважаються*** заходи охоронного

характеру, які здійснюються державними органами з метою забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, інших осіб та об'єктів, на які не розповсюджується законодавство про державну охорону.

Правову основу діяльності органів державної охорони України становлять Конституція України, міжнародні договори України, Закон України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб», інші закони України, підзаконні акти, що регулюють відносини у сфері державної охорони.

Державна охорона здійснюється на ***принципах*** законності, безперервності, поваги до прав, свобод, гідності людини і громадянина, єдиноначальності.

До ***органів державної влади, щодо яких здійснюється державна охорона***, належать:

- Верховна Рада України;
- Кабінет Міністрів України;
- Конституційний Суд України;
- Верховний Суд.

Забезпечення безпеки здійснюється для посадових осіб, таких як:

- Президент України в місцях постійного та тимчасового його перебування, а також члени його сім'ї, які проживають разом із ним або супроводжують його, а після припинення своїх повноважень Президент України забезпечується державною охороною довічно, якщо тільки він не був усунений з поста в порядку імпічменту;
- Голова Верховної Ради України;
- Прем'єр-міністр України;
- Голова Конституційного Суду України;
- Голова Верховного Суду;
- Перший заступник Голови Верховної Ради України;
- Перший віце-прем'єр-міністр України;
- Міністр закордонних справ України;
- Генеральний прокурор України.

Протягом строку повноважень цих посадових осіб забезпечується також безпека членів їх сімей, які проживають разом з ними або супроводжують їх.

Крім того, державна охорона здійснюється щодо ***інших осіб***:

1) глав іноземних держав, парламентів та урядів і членів їхніх сімей, міністрів закордонних справ, керівників міжнародних організацій (інших посадових осіб міжнародних організацій), які прибувають в Україну чи перебувають на її території у складі офіційних делегацій або відвідують Україну на запрошення органів державної влади;

2) інших високих посадових осіб, представників іноземних держав та міжнародних організацій, які прибувають в Україну чи перебувають на її території.

Рішення про доцільність здійснення державної охорони щодо інших осіб приймає Президент України за поданням посадових осіб, уповноважених виступати від імені відповідних органів державної влади, або за поданням начальника Управління державної охорони України.

Державна охорона здійснюється й щодо наступних ***об'єктів***:

- будинків, де працюють Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України та Верховний Суд;
- споруд і спеціальних транспортних засобів, що перебувають в їх користуванні;
- інших місць постійного і тимчасового перебування осіб, що охороняються;
- важливих державних об'єктів та прилеглих до них територій і акваторій, визначених Президентом України.

Державна охорона ***здійснюється*** Управлінням державної охорони України разом з іншими органами, які в сфері охорони діють в межах своєї компетенції, зокрема:

- Національною поліцією;
- Державною прикордонною службою України;
- іншими центральними органами виконавчої влади України;
- Службою безпеки України.

Управління державної охорони України це правоохоронний орган спеціального призначення, підпорядкований Президентові України та підконтрольний Верховній Раді України. Його загальна структура і чисельність затверджується Верховною Радою України за поданням Президента України. Керівництво діяльністю Управління здійснює його *начальник*, який призначається на посаду і звільняється з неї Президентом України. Він має *заступників*, яких також призначає і звільнює Президент України. Інші ж посадові особи призначаються і звільняються з посади Начальником Управління державної охорони України.

Завданнями Управління державної охорони України є:

- здійснення державної охорони щодо органів державної влади України;
- забезпечення безпеки осіб, визначених законодавством, за місцем їх перебування як на території України, так і за її межами;
- забезпечення безпеки членів сімей посадових осіб, визначених законодавством, які проживають разом з ними або супроводжують їх;
- запобігання протиправним посяганням на посадових осіб і членів їх сімей та об'єкти, щодо яких здійснюється державна охорона, їх виявлення та припинення;
- охорона об'єктів, визначених законодавством;
- забезпечення безпечної експлуатації транспортних засобів, призначених для визначених законодавством посадових осіб;
- участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

Державна охорона здійснюється ***шляхом***:

1. пошуку і фіксації даних про протиправну діяльність окремих осіб або груп, яка загрожує нормальному функціонуванню органів державної влади України, життю чи здоров'ю, честі та гідності посадових осіб і членів їхніх сімей, для вжиття заходів щодо її припинення;
2. особистою охорони осіб;
3. охорони об’єктів і підтримання на них відповідного порядку проходу громадян, проїзду транспортних заходів, проносу і провозу речей;
4. оснащення об’єктів технічними засобами охорони за рахунок коштів юридичних осіб, в користуванні яких ці об’єкти перебувають;
5. проведення профілактичних заходів з метою запобігання протиправним посяганням.

В систему кадрів Управління державної охорони входять:

- військовослужбовці, прийняті на військову службу в Управління державної охорони за контрактом;
- військовослужбовці строкової служби;
- працівників, які уклали з Управлінням державної охорони трудовий договір.

На службу (роботу) в Управління державної охорони України приймаються на договірній основі громадяни України, здатні за своїми діловими і моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров’я ефективно виконувати службові обов’язки. Критерії професійної придатності визначаються кваліфікаційно-нормативними документами, які затверджуються Начальником Управління державної охорони України.

Не може бути прийнятий на службу в Управління державної охорони України громадянин, який має не погашену або не зняту судимість за вчинення кримінального правопорушення, крім реабілітованого, або на якого протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов’язаного з корупцією, або якому відповідно до вимог законодавства не може бути надано допуск до державної таємниці.

Військовослужбовці Управління державної охорони України *зобов’язані*:

- наполегливо і послідовно втілювати в життя політику держави в сфері оборони і забезпечення національної безпеки України;
- суворо додержуватися вимог законодавства та військових статутів, кваліфіковано і сумлінно виконувати покладені на них службові обов’язки;
- підтримувати належний рівень професійних і правових знань, спеціальної, бойової та фізичної підготовки;
- захищати і поважати конституційні права і свободи людини і громадянина, бути зразком високої культури, скромності та витримки.

За вчинені правопорушення військовослужбовці Управління державної охорони України несуть дисциплінарну, адміністративну, матеріальну або кримінальну відповідальність згідно з законом.

Управління державної охорони ***взаємодіє*** з іншими органами державної влади України, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, які сприяють виконанню покладених на нього завдань. Громадяни або їх об'єднання сприяють діяльності Управління державної охорони України на добровільних засадах. Управління для здійснення покладених на нього завдань може взаємодіяти з органами безпеки іноземних держав відповідно до міжнародних договорів України та для забезпечення безпеки офіційних візитів іноземних делегацій до України.

Контроль за діяльністю Управління державної охорони України здійснюється:

- *Верховною Радою України* (за дотриманням законодавства в сфері державної охорони, забезпеченням прав і свобод людини). Начальник Управління державної охорони України щорічно, до 1 лютого наступного за звітним року, подає Верховній Раді України письмовий звіт про діяльність Управління. Також начальник зобов'язаний систематично інформувати Верховну Раду України про стан державної охорони, забезпечення прав і свобод людини та додержання чинного законодавства;

- *Президентом України* (з основних питань діяльності Управління державної охорони України). Начальник Управління державної охорони України систематично інформує Президента України з основних питань діяльності Управління. Порядок подання інформації встановлює Президент України. Начальник управління щорічно подає Президенту України письмовий звіт про діяльність Управління;

- *Рахунковою палатою* (за використанням ним коштів Державного бюджету України і його фінансовою та адміністративно-господарською діяльністю).

Нагляд за додержанням і застосуванням законів Управлінням державної охорони України здійснюється в порядку, визначеному Конституцією і законами України.

4.2.5.Служба судової охорони

Служба судової охорони – це державний орган у системі правосуддя для забезпечення охорони та підтримання громадського порядку в судах, органах та установах системи правосуддя.

Правову основу діяльності Служби судової охорони становлять Конституція України, міжнародні договори України, Закони України «Про судоустрій та статус суддів», ***«Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»,*** Рішення Вищої ради правосуддя Про затвердження ***Положення про Службу судової охорони,*** інші закони України та підзаконні акти, що регулюють відносини у сфері судової охорони.

Служба складається з центрального органу управління та територіальних підрозділів (територіальні управління) Служби. Очолює Службу ***Голова Служби***, який призначається на посаду за результатами

відкритого конкурсу і звільняється з посади *Вищою радою правосуддя*. Він має заступників, які за його поданням призначаються на посади за результатами відкритого конкурсу і звільняються з посад Вищою радою правосуддя.

До основних ***завдань*** Служби судової охорони належать:

1) підтримання громадського порядку в приміщеннях судів;

2) припинення будь-яких проявів неповаги до суду, включаючи порушення встановленого порядку під час судових засідань;

3) охорона будівель судів, органів та установ правосуддя, а також забезпечення захисту їхнього майна;

4) державне забезпечення особистої безпеки суддів, працівників судів та членів їхніх сімей;

5) створення безпечного середовища для всіх учасників судових процесів.

Виконуючи покладені на неї завдання, Служба судової охорони здійснює низку ***функцій***:

- забезпечує пропуск осіб і транспортних засобів до приміщень судів та інших об'єктів системи правосуддя, із дотриманням вимог безпеки.
- реагує на порушення громадського порядку під час судових засідань, а також припиняє прояви неповаги до суду.
- здійснює заходи щодо фізичної охорони будівель судів і майна в них;
- реалізує комплекс заходів для запобігання загрозам життю й здоров'ю суддів, їхніх родичів, працівників судів і учасників процесу;
- відповідає за особисту безпеку суддів Вищого антикорупційного суду, їхніх родичів та майна, з можливістю цілодобової охорони і тимчасового розміщення в безпечних місцях;
- вживає заходів проти терористичних актів на об'єктах охорони;
- здійснює організацію рятувальних робіт, охорони майна та забезпечення безпеки в разі стихійного лиха чи інших надзвичайних подій;
- надання домедичної допомоги постраждалим на об'єктах охорони.
- забезпечення режиму охорони в умовах надзвичайного або воєнного стану, у тому числі й при оголошенні екологічної надзвичайної ситуації.
- відповідає за збереження державної та конфіденційної інформації з використанням криптографічних засобів; організовує діловодство, електронний документообіг та архівне зберігання згідно з чинним законодавством;
- впроваджує заходи протипожежної безпеки в центральних та територіальних підрозділах.

З метою реалізації покладених на них функції працівники Служби судової охорони мають ***право:***

- вимагати пред'явлення документа, що посвідчує особу, у всіх, хто входить до будівель судів, здійснювати візуальний огляд осіб, що заходять до охоронюваних об'єктів, а також перевіряти їхні речі, у тому числі з використанням спеціальних технічних засобів;

- у разі незаконного проникнення на об'єкти охорони працівники можуть затримати особу, перевірити документи, провести особистий огляд та огляд речей. Після цього затриманого передають правоохоронним органам.
- з питань забезпечення безпеки тимчасово обмежувати доступ громадян до окремих приміщень, зобов'язати залишити певну територію або утриматися в конкретному місці;
- доступу до інформаційних ресурсів у порядку, встановленому для Національної поліції. Також вона може звертатися із запитами до державних органів усіх рівнів, незалежно від форми власності, з метою отримання необхідної інформації;
- витребувати матеріали та пояснення без проведення слідчих дій, ініціювати застосування додаткових заходів безпеки до охоронюваних осіб та об'єктів; скасовувати або змінювати вже чинні заходи; звертатися до компетентних органів із клопотаннями щодо застосування або скасування заходів безпеки.
- застосовувати технічні прилади, які дозволяють здійснювати фото-, відео- та кінозйомку, а також спеціальні сигнальні пристрої на транспорті;
- оглядати будівлі та приміщення судів і пов'язаних установ у межах своєї компетенції.
- залучати працівників правоохоронних органів, військовослужбовців, технічні ресурси тощо;
- зберігати, носити та застосовувати вогнепальну зброю і спеціальні засоби (включно із засобами фізичного впливу), у порядку, визначеному законодавством України.

Нагляд та контроль за діяльністю Служби судової охорони здійснюється у межах законодавчо визначених *Вищою радою правосуддя*, яка затверджує положення про Службу, здійснює кадрові рішення щодо її керівництва та формує загальні напрямки діяльності. З боку органів *прокуратури* здійснюється нагляд за дотриманням законності, зокрема при застосуванні заходів примусу чи обмеженні прав осіб. Окремі аспекти діяльності можуть контролюватися також *Міністерством внутрішніх справ*, з огляду на спільні стандарти щодо використання спецзасобів та транспорту. Крім того, на діяльність Служби поширюються механізми *громадського контролю*, включно з парламентськими запитами, судовим оскарженням дій співробітників та моніторингом правозахисних організацій.

4.2.6. Державна спеціальна служба транспорту

Державна спеціальна служба транспорту (Держспецтрансслужба) є спеціалізованим військовим формуванням, що входить до системи Міністерства оборони України та до складу сектору безпеки і оборони України, призначеним для забезпечення стійкого функціонування оборонного транспорту в мирний час та в особливий період.

Правовими основами діяльності Державної спеціальної служби транспорту є Конституція України, закони України, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, акти Президента України та Кабінету Міністрів України, накази та директиви Міністра оборони України, спільні накази Міністерства оборони України та центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері транспорту, дорожнього господарства, туризму та інфраструктури, а також накази та директиви начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України, що регулюють відносини щодо планування застосування сил оборони та організації підготовки військ.

Структура Держспецтрансслужби включає такі складові:

- Адміністрація Держспецтрансслужби;
- бригади, полки, окремі батальйони;
- підрозділи охорони (воєнізована та сторожова);
- навчальний центр;
- органи забезпечення;
- заклади, підприємства та установи.

Керівництво Державною спеціальною службою транспорту здійснює ***Голова Адміністрації Держспецтрансслужби***. Він та його заступники призначаються на посаду та звільняються з посади *Президентом України* за поданням Міністра оборони України.

Діяльність Державної спеціальної служби транспорту здійснюється на основі ***принципів***:

- законності;
- єдиноначальності та
- централізації управління;
- узгодження дій з Генеральним штабом Збройних Сил України та центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері транспорту, дорожнього господарства, туризму та інфраструктури.

Основними завданнями Державної спеціальної служби транспорту є:

1) технічне прикриття, відбудова, встановлення загороджень на об'єктах національної транспортної системи України з метою забезпечення діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;
2) будівництво та ремонт у мирний час і в умовах воєнного стану нових та підвищення строку експлуатації і пропускної спроможності діючих об’єктів національної транспортної системи;
3) відбудова транспортних комунікацій, порушених унаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, аварій і катастроф;
4) охорона об’єктів національної транспортної системи України (сукупність різновидів транспортних засобів та розгалужену інфраструктуру для надання всього комплексу транспортних послуг) в мирний час і в особливий період;

5) виконання інших завдань, пов’язаних із участю в обороні держави та забезпеченням ефективного функціонування національної транспортної системи України.

Основними функціями Державної спеціальної служби транспорту є:

у мирний час:

- організація, планування і проведення робіт з технічного прикриття та відбудови об’єктів національної транспортної системи України;

- проведення планових робіт з будівництва нових та підвищення строків експлуатації і пропускної спроможності діючих об’єктів національної транспортної системи України;

- участь у ліквідації наслідків аварій, катастроф, пожеж, стихійного лиха на транспортних комунікаціях, проведення в разі необхідності аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт у небезпечних районах унаслідок надзвичайних ситуацій техногенного, природного та екологічного характеру;

- підтримання у стані постійної готовності потенціалу Державної спеціальної служби транспорту для виконання завдань в особливий період, у тому числі збереження, накопичення і своєчасна заміна спеціальної техніки та інших матеріальних ресурсів у непорушному запасі та мобілізаційному резерві, створення резерву навчених людських ресурсів на особливий період та з метою виконання робіт з ліквідації аварій і катастроф, під час надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, а також вирішення інших завдань у сфері оборони, пов'язаних з використанням об’єктів національної транспортної системи України;

- проведення розмінування вибухонебезпечних предметів на об’єктах національної транспортної системи України із залученням у разі необхідності підрозділів Збройних Сил України і центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту;

в особливий період:

- забезпечення постійної готовності підрозділів Державної спеціальної служби транспорту до виконання покладених на них завдань;

- технічне прикриття, відновлення та встановлення загороджень на найважливіших об’єктах національної транспортної системи України;

- розмінування вибухонебезпечних предметів на об’єктах національної транспортної системи України із залученням у разі необхідності підрозділів Збройних Сил України та забезпечення експлуатації головних ділянок відновлюваних залізничних напрямків;

- наведення, будівництво, експлуатація і ремонт (реконструкція) наплавних залізничних мостів та естакад;

- підвищення пропускної спроможності діючих та будівництво нових доріг, залізничних колій, обходів, вузлів, тунелів та мостів;

- виконання заходів територіальної оборони, а також заходів, спрямованих на додержання правового режиму воєнного та надзвичайного стану.

Особовий склад Державної спеціальної служби транспорту під час виконання поставлених завдань ***зобов'язаний***:

- брати участь у заходах з організації технічного прикриття об'єктів національної транспортної системи України, що використовуються в інтересах оборони держави, із запобігання надзвичайним ситуаціям, аваріям та катастрофам на транспорті;
- готувати сили і засоби, призначені для тимчасового та короткочасного відновлення зруйнованих об'єктів транспорту як у мирний час, так і в особливий період;
- здійснювати невідкладні заходи щодо короткочасного та тимчасового відновлення порушених об'єктів транспорту з метою відновлення руху транспорту, у тому числі на територіях держав, з якими укладено відповідні угоди;
- забезпечувати схоронність об'єктів національної транспортної системи України, що використовуються в інтересах оборони держави, військових об'єктів та вантажів, супровід вантажів при перевезенні під час надзвичайних ситуацій та в особливий період;
- брати участь у проведенні науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, а також розробці відповідних технологій, пов'язаних із створенням, випробуванням і впровадженням нових технічних засобів та конструкцій, а також сучасних методів робіт, необхідних для будівництва, короткочасного і тимчасового відновлення об'єктів транспорту, загороджень та їх розмінування.

Особовому складу Державної спеціальної служби транспорту для виконання покладених на нього обов'язків ***надається право***:

- вимагати від громадян та посадових осіб на транспорті припинення дій, що перешкоджають особовому складу Державної спеціальної служби транспорту виконувати поставлені завдання щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, аварій і катастроф на транспорті та відбудови об'єктів;
- проводити оточення та охорону певних територій, окремих будівель, споруд і об'єктів під час їх відновлення відповідно до законодавства;
- тимчасово забороняти або обмежувати за погодженням з органами управління на видах транспорту рух транспорту поблизу та в межах зони відновлення будівель, споруд і об'єктів;
- користуватися в особливий період засобами зв'язку підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та підпорядкування;
- користуватися поза чергою в разі необхідності всіма видами пасажирського транспорту приміського та міжміського сполучення.

Контроль Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України за діяльністю Державної спеціальної служби транспорту здійснюється відповідно до Конституції і законів України.

Нагляд за додержанням законності в діяльності Державної спеціальної служби транспорту здійснюється в порядку, визначеному Конституцією та законами України.

4.2.7. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України

Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України є державним органом, який призначений для забезпечення функціонування і розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку, формування та реалізації державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, кіберзахисту, поштового зв'язку спеціального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку, активної протидії агресії у кіберпросторі, а також інших завдань відповідно до діючого законодавства. Вона ***спрямовує свою діяльність*** на забезпечення національної безпеки України від зовнішніх і внутрішніх загроз та є складовою сектору безпеки і оборони України.

Правовими засадами діяльності Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України є Конституція України, Закон України ***«Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України»***, «Про національну безпеку України», інші закони, підзаконні акти та ратифіковані Україною міжнародні договори, які регулюють сферу її діяльності.

Загальну структуру Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України складають:

- *центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах організації спеціального зв'язку, захисту інформації, телекомунікацій та користування радіочастотним ресурсом України* (забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах організації спеціального зв'язку, захисту інформації);

- *територіальні органи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах організації спеціального зв'язку, захисту інформації, телекомунікацій та користування радіочастотним ресурсом України* (в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, містах обласного, республіканського (Автономної Республіки Крим) значення та як міжрегіональні (повноваження яких поширюються на декілька адміністративно-територіальних одиниць) територіальні органи);

- *територіальні підрозділи* (призначені для організації та забезпечення стійкого функціонування урядового зв'язку Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України з посадовими особами Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, правоохоронних органів спеціального призначення під час їх перебування на захищених і польових пунктах управління у мирний час, в умовах надзвичайного стану та в особливий період; забезпечення функціонування, безпеки та розвитку підсистеми урядового польового зв'язку як складової державної системи урядового зв'язку);

- *Головне управління та підрозділи урядового фельд'єгерського зв'язку* (призначене для організації і забезпечення урядовим фельд'єгерським зв'язком Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, державних органів, органів місцевого самоврядування, органів військового управління та інших юридичних осіб відповідно до законодавства);

- *навчальні, охорони здоров'я, санаторно-курортні та інші заклади, науково-дослідні, науково-виробничі та інші установи і організації*.

До ***особового складу*** Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України належать:

- *військовослужбовці*;
- *державні службовці* та
- *інші працівники*.

В основу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України покладені ***принципи***:

- верховенства права;
- забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- безперервності;
- законності;
- забезпечення єдності державної політики;
- відкритості для демократичного цивільного контролю;
- прозорості;
- позапартійності;
- єдиноначальності.

Основними завданнями Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України є:

- формування та реалізація державної політики у сферах захисту інформації (криптографічного, технічного, кіберзахисту), телекомунікацій, користування радіочастотним ресурсом, спеціального та урядового зв'язку, поштового зв'язку спеціального призначення, а також у сфері використання та захисту державних інформаційних ресурсів, інформаційно-телекомунікаційних систем, протидії технічним розвідкам і розвитку Національної системи конфіденційного та урядового зв'язку.;
- участь у формуванні та реалізації державної політики у сферах електронного документообігу (щодо захисту інформації органів державної влади та місцевого самоврядування), електронної ідентифікації (із застосуванням електронних довірчих послуг) та електронних довірчих послуг (у частині безпеки, захисту інформації та контролю за дотриманням законодавства);
- забезпечення в установленому порядку та в межах компетенції діяльності суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом;
- реалізація державної політики щодо захисту критичної технологічної інформації, кіберзахисту об'єктів критичної інформаційної інфраструктури;

- здійснення контролю за дотриманням вимог законодавства у сферах електронної ідентифікації, електронних довірчих послуг, захисту критичної інформаційної інфраструктури;

- створення та забезпечення функціонування системи активної протидії агресії у кіберпросторі, створення та забезпечення функціонування Центру активної протидії агресії у кіберпросторі;

- здійснення стандартизації у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, кіберзахисту, протидії технічним розвідкам;

На Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України відповідно до визначених завдань покладаються наступні ***обов'язки***:

- формування та реалізація державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, захисту державних інформаційних ресурсів та інформації, протидії технічним розвідкам, активної протидії агресії у кіберпросторі, а також технічне регулювання цих сфер;

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сферах електронного документообігу в інформаційно-комунікаційних системах, що містить службову інформацію та державну таємницю;

- державне регулювання у сфері поштового зв'язку спеціального призначення, урядового фельд'єгерського зв'язку;

- створення проєктів нормативно-правових актів відповідно до сфери компетенції;

- забезпечення функціонування, безпеки та розвитку Національної системи конфіденційного зв'язку;

- здійснення повноваження органу ліцензування у сфері криптографічного та технічного захисту інформації, а також встановлення порядку створення та допуску до експлуатації і допуск до експлуатації засобів криптографічного захисту службової інформації та державної таємниці;

- проведення державної експертизи у сфері криптографічного та технічного захисту інформації;

- забезпечення функціонування CERT-UA (*Урядова команда реагування на комп'ютерні надзвичайні події України*);

- організація та проведення оцінки стану захищеності державних інформаційних ресурсів, надання відповідних рекомендацій;

- організація та забезпечення служби з охорони об'єктів, приміщень, систем, мереж урядового і спеціального зв'язку, ключових документів та державних шифрів до засобів криптографічного захисту інформації;

- забезпечення функціонування національної системи реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози, а також системи обміну інформацією щодо цих загроз;

Для забезпечення виконання покладених на неї обов'язків Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України ***має право***:

- одержувати в установленому порядку від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових формувань, утворених відповідно до законів України, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України завдань;

- надавати обов'язкові до виконання вимоги про усунення встановлених відповідно до закону порушень законодавства щодо функціонування національної системи реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози, національної системи обміну інформацією про кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози за результатами моніторингу;

- у визначених законодавством випадках вживати заходів оперативного реагування на кіберінциденти, кібератаки, кіберзагрози шляхом надання обов'язкових до виконання вимог про реагування власникам або розпорядникам інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних систем, в яких обробляються державні інформаційні ресурси або службова інформація та інформація, що становить державну таємницю, та власникам або розпорядникам об'єктів критичної інформаційної інфраструктури;

- залучати фахівців органів публічної влади, законних військових формувань, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності до розгляду питань, що належать до повноважень Служби;

- доступу в установленому порядку своїх уповноважених представників на об'єкти (території, приміщення, будівлі, споруди тощо) органів публічної влади, законних військових формувань, установ і організацій незалежно від форми власності, на яких знаходяться засоби спеціального зв'язку Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;

- проводити планові та позапланові перевірки у межах своєї компетенції;

- складати протоколи про адміністративні правопорушення;

- ініціювати в установленому порядку проведення службових розслідувань щодо з'ясування причин та умов виникнення порушень, виявлених за результатами державного контролю, здійсненого Службою у межах її компетенції;

- залучати спеціальних і загальних користувачів радіочастотного спектра, підприємства, установи та організації незалежно від форм власності до виявлення та усунення радіозавад радіоелектронним засобам державної системи урядового зв'язку та Національної системи конфіденційного зв'язку;

- утворювати координаційні, консультативні та дорадчі органи;

- провадити в установленому порядку видавничу діяльність;

- скликати наради, проводити наукові та науково-практичні конференції (у тому числі міжнародні), семінари з питань, що належать до повноважень Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;

- встановлювати порядок організації служби з охорони об’єктів, приміщень, систем, мереж, комплексів, засобів урядового і спеціального зв’язку, ключових документів та державних шифрів до засобів криптографічного захисту інформації та вжиття заходів для її забезпечення.

Контроль за діяльністю Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації України здійснюють:

- *Президент України* (з основних питань діяльності Державної служби) та
- *Верховна Рада України* (за додержанням законодавства, прав і свобод людини та громадянина, інших питань).

Нагляд за додержанням законності в діяльності Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації України здійснюється в порядку, визначеному Конституцією та законами України.

4.3. Правоохоронні органи, що підпорядковуються, координуються та спрямовуються Міністерством внутрішніх справ України

4.3.1. Місце органів внутрішніх справ України в системі правоохоронних органів

Одне з центральних місць серед функціонуючих в Україні правоохоронних органів посідають органи внутрішніх справ України. Особливе становище цих органів в системі правоохоронних органів зумовлюється обсягом і складністю їх компетенції при здійсненні правоохоронної діяльності, а також тим, що на них покладається основний тягар боротьби зі злочинністю і робота з профілактики та запобігання злочинам з метою реалізації єдиної державної політики боротьби із злочинністю, яка є важливою складовою внутрішньої політики України. Крім того, органи внутрішніх справ є найчисельнішими серед інших правоохоронних органів України.

Правовою основою діяльності органів внутрішніх справ України є Конституція України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінально-процесуальний кодекс України, закони України ***«Про Національну поліцію», «Про Державну прикордонну службу України», «Про Національну гвардію України», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про дорожній рух»,*** інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, міжнародні правові акти, ратифіковані у встановленому законом порядку, які визначають компетенцію, порядок організації та основні напрямки діяльності, права та обов’язки органів внутрішніх справ України при виконанні покладених на них завдань.

Органи внутрішніх справ – це правоохоронні органи державної виконавчої влади, які беруть участь у здійсненні внутрішніх і зовнішніх функцій держави, забезпечують дотримання законності і правопорядку, головною метою діяльності котрих є захист від протиправних посягань життя, здоров'я, прав і свобод громадян, власності, природного середовища, інтересів суспільства і держави. ***Особливістю*** органі внутрішніх справ є те, що вони підпорядковуються, координуються та спрямовуються *Міністерством внутрішніх справ України*

Для досягнення основної мети – забезпечення безпеки особи, суспільства і держави – на органи внутрішніх справ покладено виконання ряду ключових ***завдань:***

Забезпечення особистої безпеки громадян, захист їхніх прав, свобод та законних інтересів. Поняття безпеки передбачає відсутність загроз, що можуть завдати шкоди життю, здоров'ю або правовому становищу особи. Особиста безпека охоплює стан гарантованого захисту людини від зовнішніх посягань, який забезпечується, зокрема, через закріплення прав і свобод у законодавстві, створення дієвих механізмів їх реалізації та захисту. У цій сфері провідну роль відіграє держава, а безпосередню реалізацію покладено на органи внутрішніх справ, які здійснюють практичні заходи із запобігання загрозам та реагування на них.

Попередження та припинення правопорушень. Профілактика правопорушень полягає у запобіганні протиправній поведінці, виявленні та усуненні чинників, що її провокують, а також у формуванні середовища, несприятливого для порушень закону. До превентивних заходів, які можуть застосовувати органи внутрішніх справ, належать, зокрема, адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, перевірка документів, особистий огляд тощо. Якщо правопорушення вже відбулося, працівники ОВС уповноважені вживати заходів для його припинення: адміністративне затримання, відсторонення водія у стані сп'яніння від керування транспортним засобом тощо.

Охорона громадського порядку. Органи внутрішніх справ забезпечують публічну безпеку у громадських місцях – на вулицях, площах, під час масових заходів, у закладах соціальної інфраструктури. До їх повноважень належать також контроль за дотриманням паспортного режиму, ліцензування певних видів діяльності, а також нагляд за дотриманням правил перебування іноземців та осіб без громадянства на території України.

Виявлення, розкриття та розслідування злочинів. Органи внутрішніх справ здійснюють кримінальне переслідування осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння. У цій діяльності реалізується принцип невідворотності покарання – як через оперативне розкриття злочинів, так і через організацію розшуку правопорушників.

Захист прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Незалежно від форми власності, держава гарантує її недоторканність, що

прямо закріплено у Конституції України (ст. 41). Органи внутрішніх справ забезпечують охорону як особистого майна громадян, так і активів підприємств, установ та організацій.

Забезпечення інформаційної та кібербезпеки у межах повноважень. У сучасних умовах актуальним завданням стає участь у виявленні загроз в інформаційному середовищі, попередженні кібератак, боротьбі з незаконним обігом даних та захисті критичної інфраструктури.

У процесі своєї діяльності органи внутрішніх справ можуть вирішувати і інші завдання, покладені на них чинним законодавством. При цьому вони ***взаємодіють*** з іншими органами державної влади (прокуратурою, судами, органами Міністерства оборони України, Службою безпеки України, Державною прикордонною службою України тощо), сприяють реалізації їх завдань.

Функції органів внутрішніх справ охоплюють низку напрямів діяльності, які доцільно класифікувати за їх змістом та завданнями. Основні з них такі:

- *Адміністративна функція* полягає у реалізації виконавчо-розпорядчих повноважень, спрямованих на забезпечення громадського порядку і безпеки. Її реалізують відповідні служби та підрозділи органів внутрішніх справ у межах визначеної законом компетенції. Це охоплює організацію патрулювання, регулювання масових заходів, взаємодію з органами місцевого самоврядування тощо.

- *Профілактична функція* передбачає запобігання злочинам та іншим правопорушенням через виявлення причин і умов, що сприяють їх вчиненню, та усунення таких чинників. Задля цього органи внутрішніх справ здійснюють систематичну роботу з ризиковими категоріями осіб, ведуть інформаційно-просвітницьку діяльність, координують профілактичні програми на рівні громади.

- *Оперативно-розшукова функція* реалізується шляхом збору інформації про підготовку або вчинення правопорушень, а також про осіб, які переховуються від досудового слідства або ухиляються від виконання вироку суду. До її складу входить застосування спеціальних методів і засобів, передбачених законодавством про оперативно-розшукову діяльність.

- *Кримінально-процесуальна функція* стосується здійснення процесуальних дій у межах кримінального провадження. Вона включає прийом і реєстрацію заяв та повідомлень про злочини, проведення дізнання, досудового розслідування у справах, віднесених до компетенції органів внутрішніх справ, взаємодію з органами прокуратури, судом та іншими суб’єктами кримінального процесу.

- *Виконавча функція* полягає у реалізації рішень судів і інших уповноважених органів у частині застосування адміністративних стягнень. Це, зокрема, включає накладення штрафів, виконання постанов про адміністративне затримання, а також інші заходи, пов’язані з притягненням до відповідальності у межах адміністративної юрисдикції.

- *Охоронна функція* реалізується через забезпечення фізичної охорони майна юридичних і фізичних осіб на договірній основі. Вона включає охорону об'єктів інфраструктури, підприємств, установ, житлових комплексів, а також супровід вантажів і забезпечення безпеки в комерційних структурах.

- *Контрольно-наглядова функція* виражається у здійсненні адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, а також у реалізації інших повноважень, пов'язаних із контролем за дотриманням громадянами встановлених правил поведінки у сфері публічної безпеки. Ця функція також охоплює моніторинг виконання рішень органів внутрішніх справ та аналіз ефективності застосованих заходів впливу.

Додатково можна виділити ще кілька функцій, що зумовлені сучасними викликами:

- *Аналітико-прогностична функція* – збирання, аналіз і прогнозування даних щодо криміногенної ситуації, що дозволяє оперативно коригувати профілактичні та оперативні заходи.
- *Комунікаційна функція* – забезпечення постійної взаємодії з громадськістю, ЗМІ, органами місцевого самоврядування з метою формування довіри до правоохоронної системи та залучення громадян до питань безпеки.
- *Міжнародно-правова функція* – участь у спільних заходах з іноземними правоохоронними органами, обмін інформацією в межах угод і зобов'язань щодо боротьби з транснаціональною злочинністю, торгівлею людьми, наркотрафіком тощо.

Систему органів внутрішніх справ складає сукупність уповноважених державних органів, пов'язаних між собою і утворюючих певну цілісність та єдність. Цілісність системи органів внутрішніх справ пояснюється спільними завданнями і функціями, закріпленими чинним законодавством. До системи органів внутрішніх справ ***входять***:

- *Міністерство внутрішніх справ України*;
- *Національна поліція України*;
- *Державна прикордонна служба України*;
- *Державна служба України з надзвичайних ситуацій*;
- *Державна міграційна служба України*;
- *Національна гвардія України*.

Усі ланки системи органів внутрішніх справ України функціонують у тісній взаємодії як між собою, так і іншими державними органами, організаціями та населенням країни, що є гарантією їхньої ефективної діяльності під час виконання покладених на них завдань з охорони громадського порядку та боротьбі зі злочинністю в країні.

4.3.2. Міністерство внутрішніх справ України

Міністерство внутрішніх справ України (МВС) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Це міністерство є головним (провідним) органом системи центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах:

- забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;
- захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;
- цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;
- міграції (імміграції та еміграції), протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів;

забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері дотримання норм міжнародного гуманітарного права на всій території України (з питань з координації розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин).

МВС України у своїй діяльності ***керується*** Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства. Основні засади діяльності МВС викладені у ***Положенні про Міністерство внутрішніх справ України.***

Основними ***завданнями*** МВС України є забезпечення формування державної політики у сферах:

- охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;
- захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;
- цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;
- міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів;

- дотримання норм міжнародного гуманітарного права на всій території України (у частині повноважень з координації розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин)

МВС України відповідно до покладених на нього завдань здійснює такі ***функції*:**

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення та в установленому порядку вносить їх на розгляд Кабінету Міністрів України;
- розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів з питань, що належать до його компетенції;
- бере участь у формуванні, реалізації та моніторингу ефективності державної санкційної політики з питань, що належать до його компетенції відповідно до Закону України «Про санкції»;
- погоджує проекти законів, інших актів законодавства, які надходять на погодження від інших міністерств та центральних органів виконавчої влади, готує в межах повноважень висновки і пропозиції до проєктів законів, інших актів законодавства;
- готує в межах повноважень зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентові України;
- розробляє проекти державних програм з питань забезпечення публічної безпеки і порядку, протидії злочинності, безпеки дорожнього руху, охорони державного кордону, захисту об’єктів і територій на випадок виникнення надзвичайних ситуацій, а також з питань міграції;
- забезпечує міжнародне співробітництво, бере участь у розробленні проектів та укладенні міжнародних договорів України з питань, що належать до його компетенції, забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, виконання укладених міжнародних договорів України;
- організовує в межах повноважень, передбачених законом, організаційно-управлінське та науково-методичне забезпечення судово-експертної діяльності;
- організовує та забезпечує проведення судової експертизи в кримінальному та виконавчому провадженнях, адміністративних, цивільних та господарських справах, справах про адміністративні правопорушення;
- у разі потреби забезпечує в установленому порядку участь працівників Експертної служби МВС України як спеціалістів під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду тощо;
- веде базу даних реєстру атестованих судових експертів Експертної служби МВС, Електронного реєстру геномної інформації людини, Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, забезпечує криміналістичний облік та облік знарядь кримінальних правопорушень;
- проводить відповідно до закону оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність;

- забезпечує функціонування та розвиток системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 та управління нею в режимі повсякденного функціонування.

У зв'язку з запровадженням на території України воєнного стану МВС України було ***розширено перелік функцій*** за рахунок наступних:

- утворює комісію з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій, учасниками війни, організовує її роботу та видає відповідні документи працівникам МВС, територіальних органів, закладів, установ і підприємств, що належать до сфери управління МВС, а також колишнім працівникам органів внутрішніх справ;
- вживає заходів щодо ведення обліку військовослужбовців Національної гвардії, Держприкордонслужби, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту ДСНС, поліцейських, які загинули (померли), зникли безвісти, перебувають у полоні, звільнені з полону, отримали поранення внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та членів їх сімей з метою забезпечення правового і соціального захисту таких осіб та здійснення інформаційної взаємодії з органами державної влади із зазначеного питання;
- бере участь у забезпеченні формування та реалізації державної політики у сфері протимінної діяльності у межах своїх повноважень у взаємодії з Національним органом з питань протимінної діяльності, центром протимінної діяльності та центром гуманітарного розмінування.

МВС України з метою організації своєї діяльності:

- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання і протидії корупції, контроль за їх реалізацією в апараті МВС України, територіальних органах, закладах, установах і на підприємствах, що належать до сфери управління МВС України;
- здійснює добір кадрів в апарат МВС України, територіальні органи, заклади, установи і на підприємства, що належать до сфери управління МВС України, організовує роботу з підготовки та професійного навчання працівників МВС України, поліцейських та військовослужбовців Національної гвардії;
- контролює діяльність територіальних органів, закладів, установ і підприємств, що належать до сфери управління МВС України;
- організовує планово-фінансову роботу в апараті МВС України, територіальних органах, закладах, установах і на підприємствах, що належать до сфери його управління, здійснює контроль за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, забезпечує організацію та вдосконалення бухгалтерського обліку;
- здійснює функцію головного розпорядника бюджетних коштів, забезпечує її ефективне і цільове використання;
- відкриває рахунки в установах банків;
- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, реалізацію державної політики стосовно державної таємниці, захист інформації з

обмеженим доступом, а також технічний захист інформації, контроль за її збереженням в апараті Міністерства, закладах, установах і на підприємствах, що належать до сфери його управління;

- організовує діловодство та архівне зберігання документів відповідно до встановлених правил.

МВС України для виконання покладених на нього ***завдань має право***:

- залучати в установленому порядку спеціалістів центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками), вчених, представників інститутів громадянського суспільства (за згодою) до розгляду питань, що належать до компетенції МВС України;
- отримувати в установленому порядку безоплатно від міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування необхідні для виконання покладених на нього завдань інформацію, документи і матеріали;
- скликати наради, утворювати комісії та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до його компетенції;
- користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами.

Під час виконання покладених на нього завдань МВС України ***взаємодіє*** з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також з відповідними органами іноземних держав.

МВС України в межах своїх повноважень ***видає*** на основі та на виконання актів законодавства накази, організовує і контролює їх виконання. Нормативно-правові акти МВС України підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом. У разі потреби МВС України видає разом з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади спільні акти.

МВС ***очолює*** міністр, який призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України і звільняється з посади Верховною Радою України. Міністр має першого заступника та заступників, які призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій міністра.

Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції МВС України, обговорення найважливіших напрямів його діяльності у МВС України може утворюватися ***колегія***. Рішення колегії можуть бути реалізовані шляхом видання відповідного наказу МВС України.

Для розгляду наукових рекомендацій та проведення фахових консультацій з основних питань діяльності у МВС України можуть утворюватися інші ***постійні або тимчасові консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи***.

Гранична чисельність державних службовців та працівників апарату МВС затверджується Кабінетом Міністрів України. МВС України є юридичною особою публічного права, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, власні бланки, рахунки в органах Казначейства.

4.3.3. Національна поліція України

Національна поліція − це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Діяльність Нацполіції спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України відповдіно до чинного законодавства

У своїй діяльності Національна поліція України ***керується*** Конституцією України, ратифікованими міжнародними договорами України, правилами міжнародних організацій, членом яких є Україна, ***Законом України «Про Національну поліцію», «Про запобігання корупції»*** та іншими законами, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами.

Національна поліція України у своїй діяльності керується ***принципами***:

- верховенства права;
- дотримання прав і свобод людини;
- законності;
- відкритості та прозорості;
- політичної нейтральності;
- взаємодії з населенням на засадах партнерства;
- безперервності.

Систему Національної поліції складають:

- *центральний орган управління поліції* (до складу якого входять організаційно поєднані структурні підрозділи, що забезпечують діяльність керівника поліції, а також виконання покладених на Національну поліцію завдань);

- *територіальні органи поліції* (в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, містах, районах у містах та як міжрегіональні (повноваження яких поширюються на декілька адміністративно-територіальних одиниць) територіальні органи у межах граничної чисельності поліції і коштів, визначених на її утримання).

У системі Національної поліції України можуть утворюватися *науково-дослідні установи* та *установи забезпечення*.

У складі Національної поліції України ***функціонують***:

- *кримінальна поліція*;
- *патрульна поліція*;
- *органи досудового розслідування*;
- *поліція охорони*;
- *спеціальна поліція*;
- *поліція особливого призначення*;
- *інші підрозділи, діяльність яких спрямована на виконання завдань поліції чи забезпечення її функціонування, рішення про створення яких приймається керівником поліції за погодженням з Міністром внутрішніх справ.*

Завданнями Національної поліції України є надання поліцейських послуг у сферах:

- забезпечення публічної безпеки і порядку;
- охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- протидії злочинності;
- надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Національна поліція України відповідно до покладених на неї завдань має наступні ***повноваження***:

- здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень;
- виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення;
- вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення;
- вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення;
- здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;
- здійснює екстрені комунікації за телефонним номером 102, оброблення та використання отриманої інформації,
- здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності;
- розшукує осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання або від виконання обов'язків, визначених законом для суб'єктів пробації, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом;

- у випадках, визначених законом, здійснює провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймає рішення про застосування адміністративних стягнень та забезпечує їх виконання;
- доставляє у випадках і порядку, визначених законом, затриманих осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, та осіб, які вчинили адміністративне правопорушення;
- вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях;
- регулює дорожній рух та здійснює контроль за дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками та за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі;
- здійснює супроводження транспортних засобів у випадках, визначених законом;
- видає відповідно до закону дозволи на рух окремих категорій транспортних засобів; у випадках, визначених законом, видає та погоджує дозвільні документи у сфері безпеки дорожнього руху;
- вживає всіх можливих заходів для надання невідкладної, зокрема домедичної і медичної, допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров’я;
- вживає заходів для визначення осіб, які не здатні через стан здоров’я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе; встановлює особу за невпізнаним трупом; здійснює відбір біологічного матеріалу осіб та встановлює його генетичні ознаки (геномну інформацію) у випадках, передбачених законодавством;
- забезпечує безпеку взятих під захист осіб на підставах та в порядку, визначених законом;
- у межах своєї компетенції, здійснює контроль за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, вживає заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі;
- вживає заходів для запобігання та протидії домашньому насильству або насильству за ознакою статі;
- здійснює охорону об’єктів права державної власності у випадках та порядку, визначених законом та іншими нормативно-правовими актами, а також бере участь у здійсненні державної охорони;
- здійснює на договірних засадах охорону фізичних осіб та об’єктів права приватної і комунальної власності;
- здійснює контроль за дотриманням фізичними та юридичними особами спеціальних правил та порядку зберігання і використання зброї, спеціальних

засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ;

- здійснює у визначеному законом порядку приймання, зберігання та знищення вилученої, добровільно зданої або знайденої вогнепальної, газової, холодної та іншої зброї, боєприпасів, набоїв, вибухових речовин та пристроїв, наркотичних засобів або психотропних речовин;
- здійснює контроль у межах своєї компетенції, визначеної законом, за дотриманням вимог режиму радіаційної безпеки у спеціально визначеній зоні радіоактивного забруднення;
- сприяє забезпеченню правового режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації у разі їх оголошення на всій території України або в окремій місцевості;
- здійснює протидію злочинним посяганням на об'єкти критичної інфраструктури, які загрожують безпеці громадян і порушують функціонування систем життєзабезпечення; захист об'єктів критичної інфраструктури, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань
- виконує в межах компетенції запити органів правопорядку (правоохоронних органів) інших держав або міжнародних організацій поліції відповідно до закону та міжнародних договорів України;
- здійснює оперативно-розшукову діяльність відповідно до закону;
- забезпечує публічну безпеку та порядок під час примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб), здійснює привід осіб за рішенням тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, а також виконує дії, спрямовані на усунення загроз життю та здоров'ю державних і приватних виконавців, представників органів пробації та інших учасників виконавчого провадження; крім того, вона забезпечує привід і розшук боржника чи дитини у виконавчому провадженні у випадках, передбачених законом або судовим рішенням;
- забезпечує інформування Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, про хід досудового розслідування, вжиття заходів для розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, для внесення даних до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин;
- здійснює у взаємодії зі Збройними Силами України, Національною гвардією України, Державною прикордонною службою України, Державною спеціальною службою транспорту, Службою безпеки України боротьбу з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями;
- здійснює співробітництво з Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерполом) та Європейським поліцейським офісом (Європолом) та компетентними органами інших держав у межах своєї компетенції;

- вживає заходів для запобігання, виявлення та припинення порушень порядку та правил використання повітряного простору України експлуатантами безпілотних повітряних суден над визначеною територією чи об'єктом із спеціальним режимом або над місцем здійснення спеціального поліцейського контролю, проведення операцій із припинення правопорушення;

Виконання інших (додаткових) повноважень може бути покладене на поліцію виключно законом. Так, відповідно до ч. 2 ст. 24 Закону України «Про Національну поліцію» у разі виникнення загрози державному суверенітету України та її територіальної цілісності, а також у ході відсічі збройної агресії проти України органи та підрозділи, що входять до системи поліції повинні брати участь в обороні України, а також забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану у разі його оголошення на всій території України або в окремій місцевості.

Національна поліція України для виконання покладених на неї завдань вживає заходів реагування на правопорушення, визначені ***Кодексом України про адміністративні правопорушення*** та ***Кримінальним процесуальним кодексом України***, на підставі та в порядку, визначених законом. Національна поліція України може застосовувати ***поліцейські заходи***. Відповідно до ст. 30 Закону України «Про Національну поліцію» вони представляють собою встановлені законом дію чи комплекс дій превентивного чи примусового характеру, спрямованих на виконання повноважень поліції і які передбачають тимчасове обмеження прав і свобод особи. Такий захід може бути застосований виключно у випадках, прямо визначених законом, і лише за умови дотримання чотирьох основоположних критеріїв: ***законності, необхідності, пропорційності та ефективності***. Поліцейські заходи поділяються на ***превентивні та заходи примусу***.

До ***превентивних поліцейських заходів*** законодавством України відноситься: перевірка документів особи; опитування особи; поверхнева перевірка і огляд; зупинення транспортного засобу; вимога залишити місце і обмеження доступу до визначеної території; обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю; проникнення до житла чи іншого володіння особи; перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ; застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису; перевірка дотримання обмежень, установлених законом стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб; поліцейське піклування.

Ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію» визначає, що вона при виконанні покладених на неї повноважень уповноважена застосовувати такі ***заходи примусу***:

- *фізичний вплив* (застосування будь-якої фізичної сили, а також спеціальних прийомів боротьби з метою припинення протиправних дій правопорушників);

- *застосування спеціальних засобів* – сукупності пристроїв, приладів і предметів, спеціально виготовлених, конструктивно призначених і технічно придатних для захисту людей від ураження різними предметами (у тому числі від зброї), тимчасового (відворотного) ураження людини (правопорушника, супротивника), пригнічення чи обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, що її оточують, з чітким регулюванням підстав і правил застосування таких засобів та службових тварин. Наприклад, гумові та пластикові кийки; електрошокові пристрої, засоби обмеження рухомості тощо;

- *застосування вогнепальної зброї* є найбільш суворим заходом примусу та застосовується у чітко встановлених законом випадках, наприклад, для відбиття нападу на поліцейського та членів його сім'ї; для звільнення заручників, для примусового припинення польоту безпілотного повітряного судна тощо.

Під час дії воєнного стану поліцейський має право застосовувати заходи примусу стосовно осіб, які беруть участь у збройній агресії проти України, без врахування вимог та заборон, передбачених законом.

Нагляд і контроль за діяльністю поліції є важливими інструментами забезпечення законності, ефективності та дотримання прав людини у сфері публічного правопорядку. Контроль передбачає як внутрішній моніторинг з боку керівництва органів поліції (службові перевірки, дисциплінарну відповідальність), так і зовнішній контроль з боку органів виконавчої влади – Міністерства внутрішніх справ України, Кабінету Міністрів України, Рахункової палати та ін.

Нагляд здійснюється переважно органами *прокуратури* з метою забезпечення додержання законів під час реалізації поліцією своїх повноважень, зокрема при досудовому розслідуванні, затриманні осіб, застосуванні примусових заходів. Важливу відіграє й громадський контроль, що реалізується через діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, громадських рад при керівних інституціях Національної поліції, правозахисних організацій та засобів масової інформації.

4.3.4. Державна прикордонна служба України

Державна прикордонна служба України є державним органом, на який покладені завдання щодо забезпечення недоторканості державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглій та виключній (морській) економічній зоні.

Правовою основою діяльності Державної прикордонної служби України є Конституція України, Закон України ***«Про державний кордон України»*** та Закон України ***«Про Державну прикордонну службу***

України»., інші закони, а також видані на їх виконання акти Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Принципами діяльності Державної прикордонної служби України виступають (ст. 3 Закону України «Про Державну прикордонну службу України»):

- законність;
- повага і дотримання прав та свобод людини і громадянина;
- позапартійність;
- поєднання гласних, негласних та конспіративних форм і методів діяльності;
- єдиноначальність;
- колегіальність при розробці важливих рішень;
- взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями та
- відкритість для демократичного цивільного контролю.

Державна прикордонна служба України має наступну структуру:

1. *Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону.* Він здійснює загальне управління ДПСУ, бере участь у формуванні та реалізації принципів правового забезпечення недоторканності державного кордону і охорони суверенітету України в морському просторі;
2. *Територіальні органи центрального органу виконавчої влади*, які реалізують державну політику у відповідному регіоні прикордонної зони;
3. *Морська охорона,* до складу якої входять загони морської охорони – здійснює охорону державного кордону на морі, річках, озерах та інших водоймах. Засобами реалізації діяльності морської охорони є кораблі; катери; судна забезпечення;
4. *Органи охорони державного кордону* – основні оперативно-службові підрозділи, що безпосередньо виконують завдання ДПСУ: прикордонні загони, до складу яких можуть входити окремі контрольно-пропускні пункти та авіаційні частини тощо;
5. *Розвідувальний орган* центрального органу виконавчої влади, що здійснює розвідувальну діяльність у сфері прикордонної безпеки.

Крім того, у системі ДПСУ функціонують *навчальні заклади та науково-дослідні установи*, які забезпечують підготовку кадрів і розвиток науково-методичної бази для потреб прикордонної служби.

До ***особового складу*** Державної прикордонної служби України входять військовослужбовці та працівники Державної прикордонної служби України.

Основними ***функціями*** Державної прикордонної служби України є:

- охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах з метою недопущення незаконної зміни проходження його лінії, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму;

- здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України та до тимчасово окупованої території і з неї осіб, транспортних засобів, вантажів, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення;
- охорона суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та контроль за реалізацією прав і виконанням зобов'язань у цій зоні інших держав, українських та іноземних юридичних і фізичних осіб, міжнародних організацій;
- ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності в інтересах забезпечення захисту державного кордону України згідно із законами України «Про розвідку» та «Про оперативно-розшукову діяльність»;
- участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидія незаконній міграції на державному кордоні України та в межах контрольованих прикордонних районів;
- участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом, а також припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій, що порушили порядок перетинання державного кордону України;
- участь у здійсненні державної охорони місць постійного і тимчасового перебування Президента України та посадових осіб, визначених у Законі України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб»;
- охорона закордонних дипломатичних установ України;
- координація у мирний час діяльності військових формувань та відповідних правоохоронних органів, пов'язаної із захистом державного кордону України та пропуску до тимчасово окупованої території і з неї, а також діяльності державних органів, що здійснюють різні види контролю при перетинанні державного кордону України та пропуску до тимчасово окупованої території.

На Державну прикордонну службу України відповідно до визначених законом завдань покладаються наступні ***обов'язки***, серед яких зазначимо:
- припинення будь-яких спроб незаконної зміни проходження лінії державного кордону України;
- припинення у взаємодії із Збройними Силами України, іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, відповідними правоохоронними органами збройних та інших провокацій на державному кордоні України, у тому числі шляхом безпосереднього ведення бойових дій;
- участь у взаємодії із Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями у ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту на державному кордоні України, міжнародного збройного конфлікту та відсічі збройній агресії проти України шляхом безпосереднього ведення бойових дій;

- участь у заходах із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії проти України, протимінної діяльності, а також у заходах з відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України;

- участь у виконанні заходів територіальної оборони, а також заходів, спрямованих на додержання правового режиму воєнного і надзвичайного стану;

- організація запобігання кримінальним та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавством віднесено до компетенції Державної прикордонної служби України, їх виявлення та припинення;

- здійснення прикордонного контролю і пропуску в установленому порядку осіб, транспортних засобів, вантажів в разі наявності належно оформлених документів після проходження ними митного та за потреби інших видів контролю, а також реєстрація іноземців та осіб без громадянства, які в установленому порядку прибувають в Україну, та їх паспортних документів у пунктах пропуску через державний кордон та у контрольних пунктах в'їзду - виїзду;

- здійснення у пунктах пропуску (пунктах контролю) через державний кордон України перевірки засобів автомобільного та залізничного транспорту, що в'їжджають в Україну, та вантажів, що ввозяться в Україну всіма видами транспорту, з використанням стаціонарних та/або переносних приладів радіаційного контролю з метою виявлення випадків перевищення допустимого рівня іонізуючого випромінювання;

- участь в укладанні міжнародних договорів України з прикордонних питань та з питань взаємних поїздок громадян, а також забезпечення їх виконання;

- виконання в установленому порядку доручень правоохоронних та уповноважених законом державних органів, у тому числі доручень митних органів щодо інформування митних органів про факт наміру перетинання державного кордону України особами, стосовно яких митними органами було виявлено порушення митних правил;

- виявлення причин та умов, що призводять до порушень законодавства про державний кордон України, вжиття в межах своєї компетенції заходів щодо їх усунення;

- здійснення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності, а також здійснення контррозвідувальних заходів в інтересах забезпечення захисту державного кордону України;

- контроль за дотриманням прикордонного режиму та інші.

Контроль за діяльністю Державної прикордонної служби України забезпечує *Верховна Рада України*, що здійснює парламентський контроль через профільні комітети та інші передбачені законодавством механізми. *Президент України* як Верховний Головнокомандувач координує діяльність правоохоронних органів, у тому числі й прикордонної служби.

Кабінет Міністрів України реалізує загальну політику у сфері національної безпеки та затверджує програми розвитку прикордонної служби. *Міністерство внутрішніх справ України* здійснює безпосереднє управління ДПСУ, оцінює її діяльність і затверджує стратегічні документи. Важливу роль у моніторингу діяльності ДПСУ відіграє *громадський контроль,* що забезпечується через участь громадських організацій, правозахисників та засобів масової інформації

Нагляд за діяльністю ДПСУ спрямований на дотримання законності, прав і свобод людини у прикордонній сфері. Основним наглядовим органом є *прокуратура*, яка контролює законність дій прикордонників при затриманні осіб, проведенні перевірок та інших процесуальних діях. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсман)* здійснює контроль за дотриманням прав громадян у процесі прикордонного контролю та в місцях тимчасового утримання.

4.3.5. Державна служба України з надзвичайних ситуацій

Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності.

ДСНС України у своїй діяльності ***керується*** Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

Основними завданнями ДСНС України є:

- реалізація державної політики у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;
- здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням і виконанням вимог законодавства у сфері пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб;
- внесення на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у зазначених сферах;
- виконання функцій компетентного органу у сфері діяльності, пов’язаної з об’єктами підвищеної небезпеки.

ДСНС України відповідно до покладених на неї завдань:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та подає їх в установленому порядку Міністрові внутрішніх справ;
- організовує та забезпечує керівництво Кабінету Міністрів України єдиною державною системою цивільного захисту;
- формує проекти планів у сфері цивільного захисту державного рівня на мирний час та в особливий період, подає їх Міністрові внутрішніх справ для внесення в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України, організовує планування заходів цивільного захисту центральними та місцевими органами виконавчої влади;
- проводить підготовку органів управління функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи цивільного захисту та їх ланок;
- вносить національному органу стандартизації в установленому порядку пропозиції щодо необхідності створення та припинення діяльності технічних комітетів стандартизації у сфері цивільного захисту;
- розгортає в разі проведення мобілізації спеціальні формування, призначені для виконання окремих завдань цивільного захисту, на територіях та в населених пунктах, віднесених до груп цивільного захисту, а також на об'єктах суб'єктів господарювання, віднесених до категорій цивільного захисту;
- організовує здійснення заходів щодо створення, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту, ведення їх обліку, забезпечує разом з відповідними органами та підрозділами цивільного захисту, місцевими держадміністраціями здійснення контролю за готовністю зазначених споруд до використання за призначенням, веде загальнодержавний електронний облік захисних споруд цивільного захисту;
- реалізує державну політику з питань впровадження інженерно-технічних заходів цивільного захисту, виконує роботу з віднесення територій та населених пунктів до груп цивільного захисту, а також суб'єктів господарювання - до категорій цивільного захисту;
- реалізує державну політику з питань радіаційного і хімічного захисту населення, координує та контролює здійснення заходів щодо захисту населення і територій у разі виникнення радіаційних аварій та надзвичайних ситуацій, пов'язаних із виливом (викидом) небезпечних хімічних речовин;
- здійснює разом із центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями прогнозування імовірності виникнення надзвичайних ситуацій, визначає показники ризику та здійснює районування території України щодо ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

- веде державний облік, реєструє та зберігає матеріали гідрометеорологічних спостережень, веде інформаційну базу гідрометеорологічних даних та даних про стан навколишнього природного середовища;

- визначає рівні надзвичайних ситуацій, видає експертні висновки про рівень надзвичайної ситуації, веде їх облік;

- веде безпосередньо та через свої територіальні органи облік пожеж та їх наслідків;

- реалізує державну політику з питань організації заходів з евакуації населення, надає центральним та місцевим органам виконавчої влади, суб'єктам господарювання методичну допомогу із зазначених питань;

- забезпечує здійснення заходів з мінімізації та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, пов'язаних із технологічними терористичними проявами та іншими видами терористичної діяльності під час проведення антитерористичних операцій, а також проводить просвітницьку та освітню діяльність з метою підготовки населення до дій в умовах вчинення терористичного акту;

- координує діяльність своїх сил цивільного захисту під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, організовує проведення ними аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, здійснює контроль за їх проведенням;

- організовує та здійснює заходи з професійної підготовки особового складу органів і підрозділів цивільного захисту та психологічного захисту населення у разі загрози виникнення і виникнення надзвичайних ситуацій;

- проводить через підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту заходи з розмінування (гуманітарного розмінування) та піротехнічні роботи, пов'язані із знешкодженням вибухонебезпечних предметів, що залишилися на території України після воєн, сучасних боєприпасів та підривних засобів (крім вибухових пристроїв, що використовуються у терористичних цілях), за винятком територій, на яких розміщені і постійно дислокуються військові частини, установи, військові заклади освіти, підприємства та організації Збройних Сил, інших військових формувань, утворених відповідно до законів;

- організовує та здійснює заходи з обліку, зберігання, закупівлі, переміщення та використання вибухових матеріалів для забезпечення проведення піротехнічних і вибухових робіт;

- забезпечує гасіння пожеж, рятування людей, надання допомоги в ліквідації наслідків аварій, катастроф, стихійного лиха та інших видів небезпечних подій, що становлять загрозу життю або здоров'ю людей чи призводять до завдання матеріальних збитків;

- бере участь в аеромедичній евакуації осіб, що потребують медичної допомоги, транспортуванні анатомічних матеріалів та реципієнтів;

- здійснює функції національного координатора участі України в механізмі цивільного захисту ЄС тощо.

ДСНС України з метою виконання покладених на неї завдань має право:

- залучати пошуково-рятувальні сили, аварійно-рятувальні служби центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також підприємств, установ та організацій усіх форм власності до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного та регіонального рівня, а також проведення пошуково-рятувальних робіт;
- долучати представників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, фахівців підприємств, установ, організацій (за погодженням з їхніми керівниками), вчених, представників інститутів громадянського суспільства (за їхньою згодою) для розгляду питань, що входять до компетенції ДСНС;
- залучати органи, організації, сили та засоби центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій (за погодженням з їх керівниками) до участі в навчаннях з питань цивільного захисту;
- одержувати безоплатно інформацію, документи і матеріали від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових осіб;
- скликати наради, утворювати комісії та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до компетенції ДСНС;
- користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами;
- використовувати телебачення і радіомовлення для оприлюднення повідомлень про надзвичайні ситуації;
- здійснювати представництво України в міжнародних організаціях з питань цивільного захисту.

Структуру ДСНС України складають:

1) *апарат ДСНС України* - здійснює координацію, управління та контроль у сфері цивільного захисту, пожежної безпеки, реагування на надзвичайні ситуації, рятувальних робіт, а також організації евакуації та гуманітарного розмінування;

2) *територіальні органи ДСНС України* (Головні управління ДСНС України в областях та місті Києві) та *підпорядковані підрозділи* – безпосередньо виконують завдання, покладені на ДСНС України. До них належать:

- аварійно-рятувальні загони спеціального призначення;
- загони технічної служби;
- державні пожежно-рятувальні загони;
- державні пожежно-рятувальні частини;
- державні пожежно-рятувальні пости;
- частини технічної служби;

- центри забезпечення діяльності;
- оперативно-координаційні центри;

3) *підрозділи центрального підпорядкування апарату ДСНС України*:

- Міжрегіональний центр швидкого реагування Державної служби України з надзвичайних ситуацій (м. Ромни Сумської області);
- Мобільний рятувальний центр швидкого реагування Державної служби України з надзвичайних ситуацій (м. Київ);
- Міжрегіональний центр гуманітарного розмінування та швидкого реагування Державної служби України з надзвичайних ситуацій (Харківська обл., с. Ватутіне);
- Спеціальний центр швидкого реагування Державної служби України з надзвичайних ситуацій (м. Дрогобич Львівської області);
- Спеціальний центр швидкого реагування Державної служби України з надзвичайних ситуацій (с. Жеребкове Ананьївського району Одеської області);
- Спеціальний авіаційний загін Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту ДСНС України (м. Ніжин Чернігівської області);
- Державний центр сертифікації ДСНС України (м. Київ);
- Управління оперативного зв'язку та електронних комунікацій ДСНС України (м. Київ);
- Центр зв'язку та управління ДСНС України (м. Переяслав Київської області);
- Управління забезпечення Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту ДСНС України (м. Київ);
- Центр музичного мистецтва (м. Київ);
- Психологічна служба Державної служби України з надзвичайних ситуацій;
- Медичний центр Державної служби України з надзвичайних ситуацій (м. Київ);
- Державний воєнізований гірничорятувальний (аварійно-рятувальний) загін ДСНС України (м. Кривий Ріг);
- Дніпропетровський воєнізований гірничорятувальний загін (аварійно-рятувальний) загін ДСНС України (м. Дніпро);
- *заклади освіти та науково-дослідні установи*;
- *підприємства, організації та установи сфери управління ДСНС України*.

Гранична чисельність осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців і працівників ДСНС України затверджується Кабінетом Міністрів України.

4.3.6. Державна міграційна служба України

Державна міграційна служба України (ДМС України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та

еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

ДМС України у своїй діяльності ***керується*** Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

Основними завданнями ДМС України є:

- реалізація державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів;

- внесення на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

ДМС України відповідно до покладених на неї завдань:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх Міністрові внутрішніх справ;

- проводить аналіз міграційної ситуації в Україні, проблем біженців та інших категорій мігрантів, розробляє поточні та довгострокові прогнози із зазначених питань;

- здійснює у межах компетенції провадження з питань прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України та подає відповідні документи на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства, а також забезпечує виконання рішень Президента України з питань громадянства;

- приймає відповідно до законодавства рішення про встановлення належності до громадянства України, оформлення набуття громадянства України та їх скасування;

- готує пропозиції щодо визначення квоти імміграції;

- організовує роботу з провадження за заявами про надання дозволів на імміграцію і поданнями про відкликання або визнання недійсними дозволів на імміграцію та приймає по ним рішення;

- забезпечує розгляд поданих в адміністративному порядку скарг на дії або бездіяльність посадових осіб територіального органу чи територіального підрозділу ДМС;

- бере участь у межах, визначених законодавством, у вирішенні питань трудової міграції та питань, пов’язаних із навчанням в Україні іноземців та осіб без громадянства;

- здійснює оформлення, обмін і видачу іноземцям та особам без громадянства посвідки на постійне проживання, посвідки на тимчасове проживання, пересилає, визнає недійсними, відкликає, вилучає та знищує такі документи в передбачених законодавством випадках;
- здійснює оформлення, обмін і видачу особам без громадянства посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон, пересилає, визнає недійсним, вилучає та знищує такий документ в передбачених законодавством випадках;
- приймає рішення про добровільне повернення або примусове повернення іноземців та осіб без громадянства в країну походження або третю країну, про примусове видворення іноземців та осіб без громадянства з України, здійснює заходи, пов'язані з примусовим поверненням/видворенням іноземців та осіб без громадянства з України;
- здійснює оформлення, обмін і видачу громадянам України документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, пересилає, визнає недійсними, вилучає та знищує такі документи в передбачених законодавством випадках;
- здійснює оформлення і видачу громадянам України документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство, тимчасово затримує та вилучає такі документи у передбачених законодавством випадках;
- здійснює ідентифікацію осіб, в тому числі тих, які звернулися із заявами про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту в Україні, а також іноземців та осіб без громадянства, які втратили документи, що посвідчують особу, та підлягають видворенню або реадмісії;
- приймає рішення про визнання іноземців та осіб без громадянства біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, про втрату, позбавлення статусу біженця або додаткового захисту і про скасування рішення про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;
- виконує функції замовника з виготовлення та постачання бланків документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, і документів, що посвідчують особу та підтверджують її спеціальний статус, а також товарів, робіт і послуг для забезпечення створення і функціонування Єдиного державного демографічного реєстру;
- забезпечує створення, удосконалення, розвиток, супроводження та підтримку функціонування Єдиного державного демографічного реєстру, Єдиної інформаційно-аналітичної системи управління міграційними процесами, Національної системи біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства;
- надає в установленому законодавством порядку засоби кваліфікованого електронного підпису, а також здійснює їх технічну підтримку та обслуговування;
- надає адміністративні послуги відповідно до закону тощо.

ДМС України з метою організації своєї діяльності:

- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання корупції і контроль за їх реалізацією в апараті ДМС України, її територіальних органах та територіальних підрозділах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери її управління;
- організовує проведення конкурсу на зайняття вакантних посад державної служби в апараті ДМС України, керівників територіальних органів ДМС України та їх заступників, керівників територіальних підрозділів ДМС України, в установленому порядку призначає керівників підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління та організовує підвищення рівня працівників ДМС України;
- контролює та координує діяльність територіальних органів та територіальних підрозділів ДМС України;
- надає територіальним органам та територіальним підрозділам методичну і практичну допомогу, проводить перевірки їх діяльності;
- організовує планово-фінансову роботу в органах та територіальних підрозділах ДМС України;
- взаємодіє з громадськими об'єднаннями та міжнародними неурядовими організаціями, в тому числі тими, що надають гуманітарну та інші види допомоги біженцям та іншим категоріям мігрантів, шляхом реалізації спільних проектів (програм);
- забезпечує у межах повноважень, передбачених законом, виконання завдань мобілізаційної підготовки та мобілізаційної готовності держави;
- організовує ведення діловодства та архівне зберігання документів в апараті ДМС України відповідно до встановлених правил.

ДМС України для виконання покладених на неї завдань ***має право***:

- залучати в установленому порядку до виконання окремих робіт, участі у вивченні окремих питань вчених і фахівців, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками);
- одержувати безоплатно від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності та їх посадових осіб, а також від громадян та їх об'єднань інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на ДМС України завдань;
- скликати наради, утворювати комісії та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до її компетенції;
- користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами;
- проводити перевірки стану додержання органами виконавчої влади, громадянами, органами реєстрації, підприємствами, установами та організаціями вимог законодавства у сферах міграції (імміграції та

еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів і вносити пропозиції щодо усунення причин порушення таких вимог;

- ініціювати проведення спільних перевірок з правоохоронними органами та іншими центральними органами виконавчої влади у межах повноважень, передбачених законом;
- створювати умови для тимчасового тримання іноземців та осіб без громадянства, затриманих за незаконне перебування на території України, до вирішення питання щодо їх примусового видворення або поміщення до пункту тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, шляхом виділення приміщень в територіальних органах ДМС України.

До ***структури*** ДМС України входять:

1. Апарат ДМС України, який складають:

- управління (інформаційно-аналітичного забезпечення та взаємодії з територіальними органами, організаційної роботи, комунікацій та електронних сервісів та ін.);
- відділи (інформаційно-аналітичного забезпечення та взаємодії з територіальними органами, статистичної роботи та моніторингу міграційних процесів, планування та контролю та ін.);
- сектори (з питань міжнародної технічної допомоги, капітального будівництва, режимно-секретний та ін.);

2. *територіальні органи ДМС України* (Центральне міжрегіональне управління ДМС України та управління ДМС України в областях);

3. *Пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства*:

- Державна установа «Миколаївський пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні ДМС України»;
- Чернігівський пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні ДМС України;
- Волинський пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні ДМС України;

4. *Пункти тимчасового розміщення біженців*:

- Пункт тимчасового розміщення біженців у Закарпатській області;
- Державна установа «Пункт тимчасового розміщення біженців у місті Одеса»;
- Пункт тимчасового розміщення біженців у м. Яготині Київської області;

5. *Державне підприємство «Документ»*, основною метою діяльності якого є впровадження нових сервісів і стандартів надання послуг, створення сучасних умов для обслуговування громадян України, іноземців та осіб без громадянства.

Гранична чисельність державних службовців та працівників ДМС України затверджується Кабінетом Міністрів України.

4.3.7. Національна гвардія України

Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій.

Національна гвардія України у своїй діяльності ***керується*** Конституцією України, ***Законом України «Про Національну гвардію України»*** та іншими законами України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актами Президента України і Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами.

Діяльність Національної гвардії України ґрунтується на ***принципах***:

- верховенства права;
- забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- позапартійності;
- безперервності;
- законності;
- відкритості для демократичного цивільного контролю;
- прозорості;
- відповідальності;
- централізованого керівництва та
- єдиноначальності.

У діяльності Національної гвардії України ***забороняється*** застосування тортур, катувань та інших жорстких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання.

Основними функціями Національної гвардії України є:

- захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом;
- охорона громадського порядку, забезпечення захисту та охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян;
- участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, що створюють небезпеку для життя та здоров'я громадян;

- забезпечення охорони органів державної влади, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, участь у здійсненні заходів державної охорони органів державної влади та посадових осіб;

- охорона ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності, важливих державних об'єктів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;

- охорона об'єктів критичної інфраструктури, визначених Кабінетом Міністрів України та участь у ліквідації наслідків кризових ситуацій на них;

- охорона спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;

- охорона дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні;

- охорона центральних баз матеріально-технічного забезпечення МВС України, охорона і оборона військових об'єктів, баз (закладів, установ) Нацгвардії України;

- участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

- участь у спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців, диверсійних груп, незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності;

- участь у припиненні масових заворушень;

- участь у відновленні правопорядку у разі виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, розблокуванні або припиненні протиправних дій у разі захоплення важливих державних об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- участь у підтриманні або відновленні правопорядку в районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю та здоров'ю населення;

- участь у відновленні конституційного правопорядку у разі здійснення спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування;

- участь у ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що нею охороняються;

- участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану;

- участь у виконанні завдань територіальної оборони;

- оборона важливих державних об’єктів, спеціальних вантажів, переліки яких визначаються Президентом України, Кабінетом Міністрів України, центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України;
- участь у припиненні групових протиправних дій осіб, узятих під варту, засуджених, а також ліквідації наслідків таких дій в установах попереднього ув’язнення, виконання покарань;
- забезпечення внесення відомостей до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та підтримання таких відомостей в актуальному стані у межах, визначених законодавством.

Національна гвардія України відповідно до покладених на неї законом завдань та функцій ***зобов’язана*:**

- забезпечувати захист та охорону життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань;
- брати участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку, у тому числі під час проведення зборів, мітингів, вуличних походів, демонстрацій, інших масових заходів;
- вживати заходів, спрямованих на запобігання, виявлення кримінальних (адміністративних) правопорушень;
- забезпечувати охорону об’єктів, що охороняються Національною гвардією України;
- забезпечувати пропускний режим на об’єктах, що охороняються Національною гвардією України;
- забезпечувати охорону спеціальних вантажів, у тому числі ядерних матеріалів, під час їх перевезення територією України;
- забезпечувати охорону органів державної влади, здійснення заходів державної охорони органів державної влади та посадових осіб, а також брати участь в охороні громадського порядку під час офіційних візитів та інших заходів за участю посадових осіб України та іноземних держав, щодо яких здійснюється державна охорона на території України;
- вживати заходів щодо припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій;
- брати участь в антитерористичних операціях;
- вживати заходів щодо затримання осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, осіб, які вчинили втечу з місць позбавлення волі, дезертирів;
- надавати допомогу в ліквідації наслідків природних, техногенних, екологічних катастроф;
- брати участь у заходах, пов’язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також у заходах щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

- брати участь у міжнародному співробітництві, міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, у порядку і на умовах, визначених законами України;

- брати участь у відновленні конституційного правопорядку, порушеного при спробах захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, а також у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, порушеної в результаті здійснення протиправних дій, у тому числі на підґрунті міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів;

- підтримувати або відновлювати правопорядок у районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;

- розблоковувати або припиняти протиправні дії у разі захоплення важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- протидіяти масовим заворушенням;

- формувати в особливий період військові частини і підрозділи та обороняти важливі державні об'єкти, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, спеціальні вантажі, у тому числі ядерні матеріали, під час їх перевезення територією України;

- вести воєнні (бойові) дії у разі збройного конфлікту чи загрози нападу на Україну;

- виконувати завдання територіальної оборони;

- виконувати заходи правового режиму воєнного стану;

- брати участь у припиненні групових протиправних дій осіб, узятих під варту, засуджених, а також у ліквідації їх наслідків в установах попереднього ув'язнення, виконання покарань;

- проводити роботи із розмінування (виявлення, знешкодження та знищення) вибухонебезпечних предметів у місцях виконання завдань за призначенням під час дії воєнного стану, в особливий період та у разі необхідності у мирний час;

- супроводжувати осіб, до яких судом було застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби за контрактом, до відповідного територіального центру комплектування та соціальної підтримки для передачі керівнику такого центру або визначеній ним уповноваженій особі.

До ***складу*** Національної гвардії України входять:

- *головний орган військового управління Національної гвардії України* - Головне управління Національної гвардії України;

- *оперативно-територіальні об'єднання Національної гвардії України* - основні військово-адміністративні одиниці Національної гвардії України, призначені для виконання завдань і функцій, покладених на Національну гвардію України в межах відповідних зон відповідальності (оперативного реагування);

- *з'єднання* (бригади, полки, батальйони, загони, роти тощо);

- *військові частини* (підрозділи (батальйони, ескадрильї, загони, роти тощо), спеціальні комендатури (комендатури), вузли зв'язку, центри, групи, взводи);

- *вищі військові навчальні заклади, навчальні військові частини (центри)*;

- *бази*;

- *заклади охорони здоров'я* та

- *установи, що не входять до складу оперативно-територіальних об'єднань Національної гвардії України*.

Військово-політичне та адміністративне керівництво Національною гвардією України здійснює Міністр внутрішніх справ України. ***Під час дії воєнного стану*** Національна гвардія України для виконання завдань з оборони держави підпорядковується Міністерству оборони України.

Повноваження Міністра оборони України та Головнокомандувача Збройних Сил України щодо Національної гвардії України. *Міністр оборони* спільно з Міністром внутрішніх справ визначає порядок забезпечення органів військового управління, з'єднань і військових частин Національної гвардії України, затверджує єдині вимоги щодо якісних характеристик військового озброєння і військової техніки для оснащення Нацгвардії України; організовує участь у забезпеченні мобілізації та демобілізації в Національній гвардії України. *Головнокомандувач збройних сил України* узгоджує програми розвитку Національної гвардії України в частині, що стосується оборони держави, організовує участь у забезпеченні мобілізації та демобілізації в Національній гвардії України; організовує методологічне, методичне та наукове забезпечення мобілізаційної підготовки Національної гвардії України.

Безпосереднє військове керівництво Національної гвардії України здійснює *командувач Національної гвардії України*, який одночасно є начальником головного органу військового управління Національної гвардії України, який призначається на посаду Президентом України за поданням Міністра внутрішніх справ України та звільняється з посади Президентом України.

Загальна чисельність Національної гвардії України *не перевищує 60 тисяч осіб*. У разі необхідності чисельність Національної гвардії України може бути збільшена відповідним законом. В особливий період чисельність Національної гвардії України збільшується на кількість особового складу, призваного на військову службу на виконання указів Президента України про мобілізацію, затверджених законами України.

Контроль за діяльністю Національної гвардії України, а також демократичний цивільний контроль за Національною гвардією України здійснюються відповідно до законодавства.

Нагляд за додержанням законів у діяльності Національної гвардії України здійснюється прокурором шляхом реалізації повноважень щодо нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

4.4. Органи, що контролюються та координуються Міністерством юстиції України

4.4.1. Міністерство юстиції України та його територіальні органи

Міністерство юстиції (Мін'юст) України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику в конкретних сферах, визначених законодавством.

До сфер діяльності Мін'юсту належать:

- правова політика;
- державна політика з питань банкрутства та державна політика у сфері запобігання неплатоспроможності боржників;
- сфера нотаріату;
- організація примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб);
- державна реєстрація актів цивільного стану;
- державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень;
- державна реєстрація обтяжень рухомого майна;
- державна реєстрація юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, фізичних осіб-підприємців та відокремлених підрозділів юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави;
- реєстрація статуту територіальної громади м. Києва, реєстрації статутів Національної академії наук та національних галузевих академій наук;
- виконання кримінальних покарань та пробація;
- утримання військовополонених;
- правова освіта населення;
- архівна справа і діловодство та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації;
- стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції.

Мін'юст України у своїй діяльності ***керується*** Конституцією та законами України, указами Президента України і постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України,

актами Кабінету Міністрів України, зокрема, ***Положенням про Міністерство юстиції України*** та іншими актами законодавства.

Основними завданнями Мін'юсту України є:

- забезпечення формування та реалізація державної правової політики, політики з питань банкрутства та державної політики у сфері запобігання неплатоспроможності боржників;
- забезпечення формування державної політики у сфері архівної справи і діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації;
- забезпечення проведення перевірки, передбаченої Законом України «Про очищення влади»;
- забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державної реєстрації обтяжень рухомого майна, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, фізичних осіб - підприємців та відокремлених підрозділів юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави, реєстрації статуту територіальної громади м. Києва, реєстрації статутів Національної академії наук та національних галузевих академій наук;
- забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері організації примусового виконання рішень;
- забезпечення своєчасного, повного і неупередженого виконання рішень у порядку, встановленому законодавством;
- забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації;
- забезпечення формування системи наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються до засуджених та осіб, узятих під варту;
- контроль за дотриманням прав людини і громадянина, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань, реалізацією законних прав та інтересів засуджених та осіб, узятих під варту;
- забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері правової освіти, правової обізнаності, інформування населення, доступу громадян до джерел правової інформації;
- забезпечення формування та реалізація державної політики з питань утримання військовополонених;
- забезпечення реалізації державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких накладено санкцію у виді блокування активів, у тому числі вжиття заходів до виявлення та розшуку активів таких фізичних та юридичних осіб, зазначених у відповідних рішеннях Ради національної безпеки і оборони України;
- забезпечення проведення перевірки ділової репутації покупця (потенційного покупця) медіа;

- здійснення загального управління у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги та безоплатної вторинної правової допомоги;
- забезпечення самопредставництва Мін'юсту України як органу державної влади, який у випадках, передбачених законом, бере участь у справах та діє у судах України від імені та в інтересах держави, зокрема через територіальні органи Мін'юсту; здійснення захисту інтересів України у Європейському суді з прав людини, під час урегулювання спорів і розгляду в закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземних суб'єктів та України;
- забезпечення представництва та самопредставництва інтересів Кабінету Міністрів України у судах України у випадках, передбачених законом, зокрема через територіальні органи Мін'юсту України;
- забезпечення самопредставництва Мін'юсту України як органу, якому надано право звертатися до суду в інтересах осіб, які не мають в Україні постійного місця проживання, під час розгляду справ у судах України у випадках, передбачених Конвенцією про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей;
- забезпечення захисту інтересів України в Європейському суді з прав людини під час розгляду справ про порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, координації виконання його рішень, а також інформування Комітету міністрів Ради Європи про стан виконання рішень Європейського суду з прав людини;
- експертне забезпечення правосуддя;
- організація роботи нотаріату;
- запобігання та протидія легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (щодо адвокатських бюро, адвокатських об'єднань та адвокатів, які здійснюють адвокатську діяльність індивідуально; нотаріусів; суб'єктів господарювання, що надають юридичні послуги; осіб, які надають послуги щодо створення, забезпечення діяльності або управління юридичними особами, трастами та іншими утвореннями без статусу юридичної особи);
- здійснення міжнародно-правового співробітництва, забезпечення дотримання і виконання зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України з правових питань.

Мін'юст України відповідно до покладених на нього завдань:

- розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів;
- бере участь у формуванні, реалізації та моніторингу ефективності державної санкційної політики з питань, що належать до його компетенції;
- розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства та подає їх в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України;
- узагальнює практику застосування законодавства та надає методичні рекомендації з питань, що належать до його компетенції;

- здійснює правову експертизу проєктів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проєктів законів, які подаються на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- готує зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентові України;

- проводить гендерно-правову експертизу актів законодавства;

- здійснює в установленому законодавством порядку антикорупційну експертизу нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів, а також розробляє за її результатами рекомендації щодо усунення виявлених факторів, що спричиняють або можуть спричинити вчиненню корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень;

- здійснює державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, а також інших органів, акти яких відповідно до законодавства підлягають державній реєстрації;

- скасовує рішення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також інших органів, акти яких відповідно до законодавства підлягають державній реєстрації;

- здійснює контроль за додержанням законодавства про державну реєстрацію нормативно-правових актів органами виконавчої влади, які є суб'єктами нормотворення, вносить пропозиції про усунення виявлених порушень і недоліків та притягнення до відповідальності посадових осіб, винних у допущених порушеннях;

- здійснює експертизу проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, які подаються на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи, а також нормативно-правових актів, що підлягають державній реєстрації, на відповідність положенням Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини;

- підтримує тексти актів законодавства у контрольному стані, веде їх облік та здійснює зберігання; веде облік та здійснює зберігання чинних міжнародних договорів України, актів законодавства держав, з якими здійснюється обмін правовою інформацією; здійснює їх офіційне опублікування та забезпечує ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів;

- здійснює інформування громадян про їх права і свободи, правову політику держави, реалізацію проєктів, пов'язаних із правовою освітою населення; забезпечує функціонування системи безоплатної правової допомоги та сприяє розвитку юридичних послуг;

- сприяє створенню організаційних, економічних, інших умов, необхідних для реалізації процедур відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом тощо.

Таким чином Мін'юст України з метою організації своєї діяльності:

- забезпечує запобігання корупції та контроль за відповідними заходами у власному апараті, територіальних органах і підпорядкованих установах;
- здійснює добір персоналу до апарату Міністерства, його органів та установ; організовує підготовку, спеціалізацію та підвищення кваліфікації працівників, зокрема через заклади післядипломної освіти у сфері управління Міністерства;
- контролює діяльність територіальних органів Мін'юсту, організовує та перевіряє роботу підрозділів, що забезпечують примусове виконання рішень, а також здійснює керівництво державними виконавцями;
- забезпечує представництво інтересів Міністерства та Кабінету Міністрів у судах, включно із самопредставництвом працівниками апарату й територіальних органів без окремого доручення;
- організовує соціально-побутове забезпечення працівників та висвітлення діяльності Міністерства в медіа і на вебресурсах, а також проведення профільних заходів;
- організовує планово-фінансову роботу, бухгалтерський облік, контролює використання ресурсів, зокрема цільове використання бюджетних коштів, включно з міжнародними програмами;
- реалізує політику щодо державної таємниці, забезпечує її збереження, а також ведення діловодства та архіву відповідно до встановлених норм;
- забезпечує виконання завдань мобілізаційної підготовки, виступає державним замовником в оборонному секторі, організовує цивільний захист, забезпечує правовий режим у надзвичайний чи воєнний стан;
- визначає потреби органів і установ у ресурсах, організовує будівництво, реконструкцію та ремонт об'єктів, забезпечує пожежну безпеку.

Мін'юст України відповідно до покладених на нього завдань ***має право***:

- залучати в установленому порядку спеціалістів центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками), вчених, представників інститутів громадянського суспільства (за згодою) до розгляду питань, що належать до компетенції Міністерства;
- отримувати безоплатно від міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування необхідні для виконання покладених на нього завдань інформацію, документи і матеріали, зокрема від органів статистики – статистичні дані;
- користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами;
- скликати наради, утворювати комісії, у тому числі постійно діючі, та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до компетенції Міністерства.

Міністерство юстиції України в межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства України видає ***накази***, організовує і контролює їх виконання. У передбачених законодавством випадках нормативно-правові акти Міністерства юстиції України є обов'язковими для виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, а також громадянами.

Міністерство юстиції України ***очолює*** *міністр,* який призначається на посаду за поданням Прем'єр-міністра України і звільняється з посади Верховною Радою України. Міністр має першого заступника, заступників, які призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій міністра.

Мін'юст України здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені у встановленому порядку **територіальні органи**:

- *Західне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Івано-Франківськ)*;
- *Центральне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Київ)*;
- *Південне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Одеса)*;
- *Східне міжрегіональне управління Мін'юсту України (м. Суми)*.

4.4.2. Органи та особи, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів

Завданням **органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів** є своєчасне, повне і неупереджене виконання рішень, примусове виконання яких передбачено законодавством.

Правовою основою діяльності органів державної виконавчої служби та приватних виконавців є Конституція України, Закон України ***«Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»***, ***«Про виконавче провадження»***, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, інші закони, підзаконні нормативно-правові акти, прийняті на їх виконання.

Діяльність органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів здійснюється з дотриманням ***принципів***:

- верховенства права;
- законності;
- незалежності;
- справедливості, неупередженості та об'єктивності;
- обов'язковості виконання рішень;
- диспозитивності;
- гласності та відкритості виконавчого провадження та його фіксування технічними засобами;

- розумності строків виконавчого провадження;

- співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями.

Суб'єктами, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів є:

- державні виконавці та

- приватні виконавці.

Державними виконавцями є:

- керівники органів державної виконавчої служби;

- їхні заступники;

- головні державні виконавці;

- старші державні виконавці;

- державні виконавці органів державної виконавчої служби.

Державний виконавець є представником влади, діє від імені держави і перебуває під її захистом та уповноважений державою здійснювати діяльність з примусового виконання рішень у порядку, передбаченому законом.

Незалежність державних виконавців від впливу чи втручання у їхню діяльність з примусового виконання рішень гарантується:

- особливим порядком фінансування та матеріально-технічного забезпечення органів державної виконавчої служби;

- дієвим механізмом мотивування державних виконавців;

- прозорістю діяльності з примусового виконання рішень;

- в інший спосіб, визначений законом.

Державним виконавцем *може бути*:

- громадянин України;

- який має вищу юридичну освіту (для керівників органів державної виконавчої служби та їх заступників – не нижче другого рівня);

- володіє державною мовою і

- здатний за своїми особистими і діловими якостями здійснювати повноваження державного виконавця.

Приватним виконавцем *може бути*:

- громадянин України;

- який досяг *25 років*;

- має вищу юридичну освіту не нижче другого рівня;

- володіє державною мовою;

- має стаж роботи у галузі права після отримання відповідного диплома не менше двох років та

- склав кваліфікаційний іспит.

Приватним виконавцем *не може бути особа*:

- яка не відповідає вищезазначеним вимогам;

- визнана судом обмеженою у цивільній дієздатності або недієздатною;

- яка має не зняту або не погашену в установленому законом порядку судимість;

- яка вчинила корупційне правопорушення або порушення, пов’язане з корупцією, протягом трьох років з дня вчинення;

- якій за порушення вимог законодавства анульовано свідоцтво про право на зайняття нотаріальною чи адвокатською діяльністю або діяльністю арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора), яку позбавлено права на здійснення діяльності приватного виконавця, протягом трьох років з дня прийняття відповідного рішення;

- звільнена з посади судді, прокурора, працівника правоохоронного органу, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування у зв’язку з притягненням до дисциплінарної відповідальності, протягом трьох років з дня звільнення.

Примусовому виконанню підлягають рішення на підставі таких виконавчих документів:

1) виконавчих листів та наказів, що видаються судами у передбачених законом випадках на підставі судових рішень, рішень третейського суду, рішень міжнародного комерційного арбітражу, рішень іноземних судів та на інших підставах, визначених законом або міжнародним договором України;

2) судові накази;

3) ухвал, постанов судів у цивільних, господарських, адміністративних справах, справах про адміністративні правопорушення, кримінальних провадженнях у випадках, передбачених законом;

4) виконавчих написів нотаріусів;

5) спеціальної виписки з Реєстру аграрних нот, що генерується за допомогою програмно-технічних засобів Реєстру аграрних нот виключно для звернення стягнення за аграрною нотою;

6) посвідчень комісій по трудових спорах, що видаються на підставі відповідних рішень таких комісій;

7) постанов державних виконавців про стягнення виконавчого збору, постанов державних виконавців чи приватних виконавців про стягнення витрат виконавчого провадження, про накладення штрафу, постанов приватних виконавців про стягнення основної винагороди;

8) постанов органів (посадових осіб), уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення у випадках, передбачених законом;

9) рішень інших державних органів, рішень (актів) Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку та рішень Національного банку України, які законом визнані виконавчими документами;

10) рішень Європейського суду з прав людини з урахуванням особливостей, передбачених Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», а також рішень інших міжнародних юрисдикційних органів у випадках, передбачених міжнародним договором України;

11) рішень (постанов) суб'єктів державного фінансового моніторингу (їх уповноважених посадових осіб), якщо їх виконання за законом покладено на органи та осіб, які здійснюють примусове виконання рішень;

12) рішень Органу суспільного нагляду за аудиторською діяльністю або Аудиторської палати України, які законом визнані виконавчими документами;

13) рішень Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення про застосування заходів реагування у вигляді штрафу.

Приватний виконавець здійснює примусове виконання всіх цих рішень, крім:

- рішень про відібрання і передання дитини, встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною;
- рішень, за якими боржником є держава, державні органи, Національний банк України, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, державні та комунальні підприємства, установи, організації, юридичні особи, частка держави у статутному капіталі яких *перевищує 25 відсотків*, та/або які фінансуються виключно за кошти державного або місцевого бюджету;
- рішень, за якими боржником є юридична особа, примусова реалізація майна якої заборонена відповідно до закону;
- рішень, за якими стягувачами є держава, державні органи (крім рішень Національного банку України), органи військового управління;
- рішень адміністративних судів та рішень Європейського суду з прав людини;
- рішень, які передбачають вчинення дій щодо майна державної чи комунальної власності;
- рішень про виселення та вселення фізичних осіб;
- рішень, за якими боржниками є діти або фізичні особи, які визнані недієздатними чи цивільна дієздатність яких обмежена;
- рішень про конфіскацію майна;
- рішень, виконання яких віднесено Законом України «Про виконавче провадження» безпосередньо до повноважень інших органів, які не є органами примусового виконання;
- рішень, за якими боржником є уповноважений суб'єкт управління або господарське товариство в оборонно-промисловому комплексі
- інших випадків, передбачених законодавством.

Виконавець ***зобов'язаний***:

- здійснювати заходи примусового виконання рішень у спосіб та в порядку, які встановлені виконавчим документом і цим Законом;
- надавати сторонам виконавчого провадження, їхнім представникам та прокурору як учаснику виконавчого провадження можливість ознайомитися з матеріалами виконавчого провадження;
- розглядати в установлені законом строки заяви сторін, інших учасників виконавчого провадження та їхні клопотання;
- заявляти в установленому порядку про самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Законом;

- роз’яснювати сторонам та іншим учасникам виконавчого провадження їхні права та обов’язки.

Виконавець під час здійснення виконавчого провадження ***має право***:

- проводити перевірку виконання боржниками рішень, що підлягають виконанню відповідно до Закону України «Про виконавче провадження»;
- проводити перевірку виконання юридичними особами незалежно від форми власності, фізичними особами, фізичними особами-підприємцями рішень стосовно працюючих у них боржників;
- з метою захисту інтересів стягувача одержувати безоплатно від державних органів, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, посадових осіб, сторін та інших учасників виконавчого провадження необхідні для проведення виконавчих дій пояснення, довідки та іншу інформацію, в тому числі конфіденційну;
- за наявності вмотивованого рішення суду про примусове проникнення до житла чи іншого володіння фізичної особи безперешкодно входити на земельні ділянки, до житлових та інших приміщень боржника, проводити в них огляд, у разі потреби примусово відкривати їх із залученням працівників поліції, опечатувати такі приміщення, арештовувати, опечатувати та вилучати належне боржникові майно, яке там перебуває та на яке згідно із законом можливо звернути стягнення;
- безперешкодно входити на земельні ділянки, до приміщень, сховищ, іншого володіння боржника – юридичної особи, проводити їх огляд, примусово відкривати та опечатувати їх;
- накладати арешт на майно боржника, опечатувати, вилучати, передавати таке майно на зберігання та реалізовувати його в установленому законодавством порядку;
- накладати арешт на кошти та інші цінності боржника, зокрема на кошти, які перебувають у касах, на рахунках у банках, інших фінансових установах, небанківських надавачах платіжних послуг та органах, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, на рахунки в цінних паперах, на електронні гроші, які зберігаються на електронних гаманцях в емітентах електронних грошей, а також опечатувати каси, приміщення і місця зберігання грошей;
- здійснювати інші повноваження, передбачені законодавством.

Державний виконавець, приватний виконавець під час здійснення професійної діяльності *є незалежними*, керуються принципом верховенства права та діють виключно відповідно до закону.

4.4.3. Органи державної реєстрації актів цивільного стану

Актами цивільного стану є події та дії, які нерозривно пов’язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб’єктом цивільних прав та обов’язків. Державна реєстрація актів цивільного стану проводиться шляхом складення актових записів цивільного стану і є обов’язковою у встановлених законом випадках.

Обов'язковій державній реєстрації підлягають:

- народження фізичної особи та її походження;
- шлюб;
- розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом;
- зміна імені;
- смерть.

Правову основу діяльності органів державної реєстрації актів цивільного стану складають Конституція України, Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», «Про адміністративну процедуру», Цивільний та Сімейний кодекси України та інші акти законодавства України.

Діяльність органів державної реєстрації актів цивільного стану ґрунтується на ***принципах***:

- законності;
- захисту прав і законних інтересів громадян та держави;
- додержання таємниці державної реєстрації актів цивільного стану;
- належного документального оформлення проведеної державної реєстрації.

Інформація, що міститься в акті цивільного стану, є конфіденційною, має обмежений доступ і розголошенню не підлягає.

Органами державної реєстрації актів цивільного стану є:

1) *центральний орган виконавчої влади*, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації актів цивільного стану. Він:

- координує та контролює діяльність відділів державної реєстрації актів цивільного стану;
- забезпечує створення, ведення та функціонування Державного реєстру актів цивільного стану громадян;
- надає практичну і методичну допомогу консульським установам та дипломатичним представництвам України за кордоном щодо державної реєстрації актів цивільного стану;
- здійснює інші повноваження, передбачені законодавством;

2) *відділи державної реєстрації актів цивільного стану Головного управління юстиції Міністерства юстиції України* в АРК, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, районних, районних у містах, міських, міськрайонних управлінь юстиції. Вони:

- проводять державну реєстрацію народження фізичної особи та її походження, шлюбу, розірвання шлюбу, зміни імені, смерті;
- вносять зміни до актових записів цивільного стану, їх поновлюють та припиняють їхню дію
- формують Державний реєстр актів цивільного стану громадян, ведуть його, зберігають архівний фонд;
- здійснюють відповідно до законодавства інші повноваження;

3) *виконавчі органи сільських, селищних і міських рад* проводять державну реєстрацію народження фізичної особи та її походження, шлюбу, смерті;

4) *дипломатичні представництва і консульські установи України* здійснюють державну реєстрацію актів цивільного стану громадян України, які проживають або тимчасово перебувають за кордоном. Вони:

- проводять державну реєстрацію народження фізичної особи та її походження, шлюбу, розірвання шлюбу, зміни імені, смерті щодо громадян України;
- приймають і розглядають заяви про внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та припинення їхньої дії.

Завданнями органів державної реєстрації актів цивільного стану є:

- забезпечення повної, своєчасної і правильної державної реєстрації актів цивільного стану;
- внесення до актових записів необхідних змін і правильної державної реєстрації актів цивільного стану;
- поновлення втрачених та анулювання повторно складених актових записів;
- видача громадянам свідоцтв про державну реєстрацію;
- збереження архівного фонду.

За порушення вимог законодавства у сфері державної реєстрації актів цивільного стану органи державної реєстрації актів цивільного стану несуть цивільно-правову, а її працівники - матеріальну, дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність у встановленому законом порядку.

Дії або бездіяльність працівника органу державної реєстрації актів цивільного стану можуть бути оскаржені до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, Міністерства закордонних справ України та/або до суду.

4.4.4. Органи нотаріату в Україні

Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, і вчиняти інші передбачені законодавством нотаріальні дії з метою надання їм юридичної вірогідності.

Основні ***завдання*** нотаріату полягають у:

- забезпеченні захисту та охорони власності, права і законних інтересів фізичних та юридичних осіб;
- сприянні зміцненню законності та правопорядку та попередженні правопорушень.

Правовою основою діяльності нотаріату є Конституція України, ***Закон України «Про нотаріат»*** та інші законодавчі та підзаконні акти України

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на:

1) нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (*державні нотаріуси*);

2) нотаріусів, які займаються приватною нотаріальною діяльністю (*приватні нотаріуси*);

3) уповноважених на це *посадовими особами органів місцевого самоврядування* у сільських населених пунктах в об'ємі, передбаченому ст. 37 Закону України «Про нотаріат»;

4) консульські установи чи дипломатичні представництва України за кордоном;

Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

Крім того, *посвідчення заповітів і доручень, що прирівнюються до нотаріально посвідчених*, можуть здійснювати й інші посадові особи, зазначені у ст. 40 Закону України «Про нотаріат» (головні лікарі лікарень, інших стаціонарних лікувальних установ, санаторіїв тощо, капітани морських суден, начальники експедицій та ін.).

Нотаріусом в Україні є уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріусом ***може бути***:

- громадянин України;
- якому присуджено ступінь вищої юридичної освіти не нижче магістра;
- який володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»;
- має стаж роботи у сфері права *не менш ніж 6 років* (з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори *не менш ніж 3 роки*);
- склав кваліфікаційний іспит і
- отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість за вчинення злочину, якщо така судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку (крім реабілітованої особи), особа, дієздатність якої обмежена, або особа, визнана недієздатною.

Нотаріус ***має право***:

- витребувати від фізичних та юридичних осіб відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій;
- одержувати плату за надання додаткових послуг правового та технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, плату за вчинення інших дій, покладених на них відповідно до закону, а також за вчинення приватними нотаріусами нотаріальних дій;

- складати проєкти документів, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру. Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права.

До ***обов'язків*** нотаріуса належать такі:

- здійснювати свої професійні обов'язки відповідно до цього Закону і принесеної присяги, дотримуватися правил професійної етики;
- сприяти фізичним та юридичним особам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду;
- зберігати в таємниці відомості, одержані ним у зв'язку з вчиненням нотаріальних дій;
- відмовити у вчиненні нотаріальної дії в разі її невідповідності законодавству України або міжнародним договорам;
- вести нотаріальне діловодство та архів нотаріуса відповідно до встановлених правил;
- дбайливо ставитися до документів нотаріального діловодства та архіву нотаріуса, не допускати їх пошкодження чи знищення;
- надавати документи, інформацію і пояснення на вимогу Міністерства юстиції України, його територіальних органів при здійсненні ними повноважень щодо контролю за організацією діяльності та виконанням нотаріусами правил нотаріального діловодства;
- постійно підвищувати свій професійний рівень, проходити підвищення кваліфікації;
- виконувати інші обов'язки, передбачені законом.

Державне регулювання нотаріальної діяльності полягає у:

- встановленні умов допуску громадян до здійснення нотаріальної діяльності, порядку зупинення і припинення приватної нотаріальної діяльності, анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю;
- здійсненні контролю за організацією нотаріату, проведенням перевірок організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства;
- визначенні органів та осіб, які вчиняють нотаріальні дії, здійснюють контроль за організацією нотаріату, проводять перевірки організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства;
- визначенні ставок державного мита, яке справляється державними нотаріусами;
- встановленні переліку додаткових послуг правового і технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, та встановленні розмірів плати за їх надання державними нотаріусами;
- встановленні правил професійної етики нотаріусів.

Нотаріуси вчиняють наступні нотаріальні дії:

- посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності, вимоги про нотаріальне посвідчення правочину тощо);
- вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- видають свідоцтва про право на спадщину;
- видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя (колишнього подружжя) на підставі спільної заяви або в разі смерті одного з подружжя;
- видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);
- видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;
- вживають заходів для встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин;
- видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса;
- накладають та знімають заборону відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), об'єктів незавершеного будівництва, майбутніх об'єктів нерухомості, права на які підлягають державній реєстрації, частки у праві власності на таке майно, а також у випадках, встановлених законодавством, - рухомого майна;;
- накладають заборону щодо відчуження грошових сум, що будуть зараховані заявником вимоги на рахунок умовного зберігання (ескроу), відкритий відповідно до зазначеного закону;
- засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них;
- засвідчують справжність підпису на документах;
- засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
- посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- посвідчують час пред'явлення документів;
- передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
- приймають у депозит грошові суми та цінні папери;
- вчиняють виконавчі написи;
- вчиняють протести векселів;
- вчиняють морські протести;
- приймають на зберігання документи.

У сільських населених пунктах уповноважені на це ***посадові особи органу місцевого самоврядування*** *вчиняють наступні нотаріальні дії*:

- вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- посвідчують заповіти (крім секретних);

- видають дублікати посвідчених ними документів;
- засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них;
- засвідчують справжність підпису на документах;
- видають свідоцтва про право на спадщину;
- видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя.

Консульські установи України *вчиняють такі нотаріальні дії*:

- посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо), крім іпотечних договорів, договорів про відчуження та заставу житлових будинків, квартир, дач, садових будинків, гаражів, земельних ділянок, об'єктів незавершеного будівництва та майбутніх об'єктів нерухомості, іншого нерухомого майна, що знаходиться в Україні;
- вживають заходів до охорони спадкового майна;
- видають свідоцтва про право на спадщину;
- видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя у разі смерті одного з подружжя;
- засвідчують вірність копій документів і виписок з них;
- засвідчують справжність підпису на документах;
- засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- посвідчують тотожність фізичної особи з особою, зображеною на фотокартці;
- посвідчують час пред'явлення документів;
- приймають в депозит грошові суми і цінні папери;
- вчиняють виконавчі написи;
- приймають на зберігання документи;
- вчиняють морські протести;
- видають дублікати посвідчених ними документів.

Контроль за організацією нотаріату, перевірка організації нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства здійснюються Міністерством юстиції України та його територіальними органами.

4.4.5. Координаційний центр з надання правничої допомоги

Координаційний центр з надання правничої допомоги (Координаційний центр) утворений з метою формування та забезпечення функціонування в Україні ефективної системи надання безоплатної правничої допомоги, забезпечення її доступності та якості надання послуг. Він є державною установою і належить до сфери управління Мін'юсту.

Правнича допомога представляє собою надання правничих послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення. Правнича

допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел визначається як ***безоплатна правнича допомога***.

До ***правничих послуг*** Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» належать:

- надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань;
- складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;
- здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення;
- надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правничої допомоги та медіації.

У своїй діяльності Координаційний центр керується Конституцією України, ***Законом України «Про безоплатну правничу допомогу»,*** іншими законами України, указами Президента України, постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції і законів України, актами Кабінету Міністрів України, Мін'юсту, іншими нормативно-правовими актами та ***Положенням про Координаційний центр з надання правничої допомоги.***

До ***основних завдань*** Координаційного центру належать:

1) організаційне, експертно-аналітичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Мін'юсту у сфері надання безоплатної правничої допомоги;

2) проведення аналізу практики правозастосування з питань надання безоплатної правничої допомоги;

3) внесення на розгляд Міністра юстиції пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у зазначеній сфері;

4) розроблення та подання на затвердження Мін'юсту стандартів якості надання безоплатної правничої допомоги;

5) розроблення та затвердження правил проведення медіації відповідно до вимог Закону України «Про медіацію»; формування і ведення у встановленому порядку Реєстру медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги;

6) управління системою надання безоплатної вторинної правничої допомоги;

7) надання методичної допомоги органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань, що стосуються надання безоплатної первинної правничої допомоги;

8) залучення адвокатів для надання безоплатної вторинної правничої допомоги, організація підвищення їх кваліфікації; формування і ведення Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу;

10) забезпечення функціонування та розвитку комплексної інформаційно-аналітичної системи забезпечення надання безоплатної правничої допомоги.

Відповідно до покладених на нього завдань Координаційний центр виконує такі ***функції***:

1) здійснює нормативно-правове забезпечення та взаємодію з Міністерством юстиції:

- розробляє проєкти актів законодавства у сфері надання безоплатної правничої допомоги та вносить їх Мін'юсту;
- забезпечує за дорученням Міністра юстиції або його першого заступника підготовку і виконання державних цільових та інших програм, зокрема міжнародної технічної допомоги;
- забезпечує за рішенням Мін'юсту утворення регіональних, міжрегіональних та місцевих центрів, у тому числі ресурсно-комунікаційних платформ;'
- затверджує Регламент центрів з надання безоплатної правничої допомоги;

2) забезпечує методичну, аналітичну та інформаційну діяльність, а саме:

- збирає, узагальнює, аналізує і поширює правову, наукову та іншу інформацію з питань надання правничої допомоги;
- здійснює методичне забезпечення і консультаційну підтримку органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та спеціалізованих установ;
- сприяє удосконаленню стандартів і процедур надання допомоги з урахуванням світової практики;
- забезпечує впровадження сучасних інформаційних технологій у сфері надання допомоги;
- проводить наукові дослідження, готує огляди, коментарі, словники, довідники, методичні матеріали;
- видає та розповсюджує книги, друковану продукцію, соціальну рекламу, відео- та аудіопродукцію.

3) налагоджує комунікацію, навчання і міжнародну співпрацю:

- організовує та проводить семінари, конференції, тренінги, виставки та інші заходи, зокрема міжнародні.
- взаємодіє з Наглядовою радою Координаційного центру.
- взаємодіє з іноземними та міжнародними організаціями.
- взаємодіє з громадськими організаціями для обміну кращими практиками.
- забезпечує моніторинг зобов'язань України щодо безоплатної правничої допомоги відповідно до міжнародних договорів.

4) реалізує моніторинг якості надання правничої допомоги адвокатами безоплатної вторинної правничої допомоги та медіаторами послуг з медіації.

Виконує інші функції відповідно до законодавства.

Координаційний центр для виконання покладених на нього завдань має **право:**

1) самостійно провадити діяльність згідно із затвердженими в установленому порядку планами та кошторисами;

2) одержувати в установленому законодавством порядку безоплатно від органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування необхідні інформацію, документи і матеріали;

3) утворювати робочі групи, тимчасові наукові і творчі колективи, зокрема за участю представників органів державної влади та органів місцевого самоврядування за погодженням з їх керівниками;

4) залучати спеціалістів органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками), вчених, представників громадських організацій (за згодою) до розгляду питань, що належать до його компетенції;

5) залучати на підставі укладених цивільно-правових і трудових договорів до своєї діяльності консультантів, експертів, у тому числі іноземних, наукові установи, адвокатів, адвокатські об'єднання, юридичні та консалтингові фірми, інших суб'єктів господарювання;

6) здійснювати закупівлю товарів, робіт і послуг для потреб Координаційного центру і його територіальних відділень у встановленому законодавством порядку;

7) одержувати гранти та іншу міжнародну технічну допомогу від країн-донорів та міжнародних організацій в установленому законодавством порядку;

8) виступати реципієнтом проєктів та програм міжнародної технічної допомоги;

9) розробляти проекти нормативно-правових актів, науково-практичні коментарі, методичні рекомендації з питань, що належать до його компетенції, у тому числі на замовлення органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій.

З метою забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері надання безоплатної правничої допомоги, незалежності та прозорості управління системою надання безоплатної правничої допомоги Мін'юст утворює ***Наглядову раду Координаційного центру***. Наглядова рада складається з дев'яти членів і є правомочною якщо на засіданні присутні не менше 2/3 її членів. Рішення про визнання роботи директора Координаційного центру задовільною чи незадовільною приймається 2/3 голосів від складу Наглядової ради та подається на розгляд Міністру юстиції. Члени Наглядової ради виконують свої обов'язки на громадських засадах.

Основними ***завданнями та функціями*** Наглядової ради є:

- схвалення за поданням директора Координаційного центру пропозицій щодо стратегічних та пріоритетних напрямів розвитку системи надання безоплатної правничої допомоги та удосконалення її структури; річних планів діяльності та звітів Координаційного центру;

- надання директору Координаційного центру консультативної допомоги щодо стратегічних питань діяльності Координаційного центру та його територіальних відділень;

- оцінювання діяльності директора Координаційного центру шляхом заслуховування щорічного, зокрема фінансового звіту про функціонування системи надання безоплатної правничої допомоги;

- здійснення нагляду за діяльністю системи надання безоплатної правничої допомоги та інших повноважень, визначених положенням про Наглядову раду, що затверджується Мін'юстом.

Координаційний центр з надання правничої допомоги надає пропозиції Мін'юсту щодо утворення, реорганізації та ліквідації ***центрів з надання безоплатної правничої допомоги*** та затверджує положення про їх діяльність. Діяльність центрів поширюється на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці (відповідних адміністративно-територіальних одиниць).

Основними ***завданнями центрів*** є:

1) здійснення заходів, спрямованих на підвищення рівня правової свідомості, культури та освіченості осіб, які перебувають під юрисдикцією України (правопросвітництво);

2) надання безоплатної первинної правничої допомоги і безоплатної вторинної правничої допомоги.

Центри фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, інших не заборонених законодавством джерел. Для виконання покладених на центри завдань вони мають право виступати реципієнтом проектів та програм міжнародної технічної допомоги, виконавцем регіональних та місцевих програм.

4.4.6. Служба пробації в Україні

Пробація в Україні – це система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються до осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також до звільнених з місць позбавлення волі осіб, спрямована на їх ресоціалізацію, запобігання повторним правопорушенням, зменшення ризиків для суспільства, а також забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого;

Основними ***завданнями пробації*** є:

- підготовка досудових доповідей щодо обвинувачених;

- забезпеченні безпеки суспільства через контроль за поведінкою суб'єктів пробації;

- виконання певних видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;

- направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів;

- реалізація пробаційних програм, проведення соціально-виховної роботи із засудженими;

- здійснення заходів з підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення;

- реалізація інших заходів, спрямованих на виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень.

Правовою основою діяльності служби пробації є: Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кримінально-процесуальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, Закон України «Про пробацію», ратифіковані міжнародні договори, інші нормативно-правові акти.

Пробація ґрунтується ***на принципах***: законності, справедливості, невідворотності виконання покарань, дотримання прав і свобод людини і громадянина, поваги до людської гідності, рівності перед законом, диференційованого та індивідуального підходу, конфіденційності, неупередженості, взаємодії з державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями та громадянами.

Функціонування пробації в Україні забезпечується:

1. *Органом пробації* – центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері пробації;

2. *Працівниками органу пробації* – посадовими особами, які здійснюють оцінку ризиків, контроль за поведінкою підоблікових осіб, проведення профілактичної та виховної роботи;

3. *Волонтерами пробації* – фізичними особами, які досягли вісімнадцятирічного віку та уповноважені органом пробації та волонтерською організацією на виконання окремих завдань, пов'язаних із пробацією, на добровільній та безоплатній основі;

4. *Суб'єктами пробації* – особами щодо яких за рішенням суду та відповідно до закону застосовуються наглядові, соціально-виховні заходи, засуджені до покарання у виді штрафу та обвинувачені, щодо яких органом пробації готується досудова доповідь.

Основні види пробації:

- **Досудова пробація** – забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності;

- **Наглядова пробація** полягає у здійсненні наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;

- **Пенітенціарна пробація** – спрямована на підготовку засуджених до звільнення з місць позбавлення волі та допомогу в адаптації після звільнення з обраним місцем проживання.

Орган пробації у межах своїх повноважень ***організовує***:

- забезпечення суду досудовими доповідями про обвинувачених;

- здійснення нагляду за засудженими;

- виконання покарання у виді штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, пробаційного нагляду;

- реалізацію пробаційних програм стосовно осіб, засуджених до пробаційного нагляду, звільнених від відбування покарання з випробуванням;

- соціально-виховну роботу із засудженими;

- підготовку до звільнення засуджених, які відбувають покарання у виді обмеження волі та позбавлення волі на певний строк.

Під час здійснення нагляду персонал органу пробації ***має право:***

- перебувати на земельних ділянках, у жилих та інших приміщеннях громадян за їхньою згодою, а також на території і в приміщеннях підприємств, установ і організацій з повідомленням про це керівника або уповноваженої ним особи;

- відвідувати суб'єктів пробації за місцем їх проживання, роботи або навчання;

- викликати суб'єктів пробації до органу пробації та отримувати від них усні чи письмові пояснення;

- виносити постанову про стягнення із засудженого витрат, пов'язаних з виконанням судового рішення, яка є виконавчим документом.

До обов'язків працівника пробації належать:

1) виконувати покарання відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства;

2) забезпечувати дотримання прав людини і громадянина, реалізацію законних прав та інтересів суб'єктів пробації;

3) виконувати вироки, постанови і ухвали суду в установленому законом порядку і в межах їх компетенції;

4) застосовувати передбачені законом засоби виправлення і ресоціалізації засуджених; сприяти трудовому, побутовому влаштуванню осіб та їх соціальній адаптації;

5) проводити реєстрацію суб'єктів пробації у встановленому законом порядку;

6) припиняти адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений законодавством порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань; запобігати вчиненню кримінальних правопорушень суб'єктами пробації тощо.

Контроль за діяльністю органу пробації здійснюється відповідно до діючого законодавства. ***Нагляд*** за додержанням законів органом пробації здійснюють Генеральний прокурор і підпорядковані йому прокурори відповідно до закону.

4.4.7. Державна кримінально-виконавча служба України

Державна кримінально-виконавча служба України виконує ***завдання*** щодо здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Правовою основою діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України є Конституція України, Закон України ***«Про Державну кримінально-виконавчу службу України»*** та інші закони, акти Президента

України і Кабінету Міністрів України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також видані відповідно до них нормативно-правові акти Міністерства юстиції України.

Основними принципами діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України є:

- законність;
- повага та дотримання прав і свобод людини та громадянина;
- гуманізм;
- позапартійність;
- єдиноначальність;
- колегіальність при розробці важливих рішень;
- взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями;
- відкритість для демократичного цивільного контролю.

Державна кримінально-виконавча служба України ***складається з***:

- *центрального органу виконавчої влади* (реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Він утворюється, реорганізовується та ліквідовується Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України);
- *територіальних органів управління (відділів)* (в Автономній Республіці Крим, областях, місті Києві та Київській області, місті Севастополі), які здійснюють керівництво оперативно-службовою та фінансово-господарською діяльністю підпорядкованих їм органів і установ та виконують функції, передбачені положеннями про територіальні органи управління, що затверджуються Міністерством юстиції України;
- *кримінально-виконавчої інспекції* (органи, які виконують покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт та здійснює контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням або умовно-достроково, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3-х років);
- *установ виконання покарань* - спеціалізованих установ, які безпосередньо здійснюють виконання кримінальних покарань, пов'язаних з позбавленням волі та обмеженням волі;
- *слідчих ізоляторів* – установ, призначених для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано тримання під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт, а також відбування покарання засудженими, яких залишено для роботи з господарського обслуговування*;*
- *воєнізованих формувань* (підрозділи, які діють у складі органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, призначені для їх охорони та запобігання і припинення дій, що дезорганізують роботу виправних установ);
- *навчальних закладів*;
- *закладів охорони здоров'я*;

- *підприємств установ виконання покарань* (які здійснюють господарську діяльність та професійно-технічне навчання засуджених);

- *інших підприємств, установ і організацій, створених для забезпечення виконання завдань Державної кримінально-виконавчої служби України*.

До ***персоналу*** Державної кримінально-виконавчої служби України належать:

- особи рядового і начальницького складу;

- спеціалісти, які не мають спеціальних звань;

- інші працівники, які працюють за трудовими договорами в Державній кримінально-виконавчій службі України.

Посадові та службові особи органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів ***зобов'язані***:

- виконувати покарання відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства;

- забезпечувати дотримання прав людини і громадянина, реалізацію законних прав та інтересів засуджених і осіб, узятих під варту, вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань;

- виконувати вироки, постанови і ухвали суду, а також рішення, прийняті прокурорами і слідчими в установленому законом порядку і в межах їх компетенції; тримати осіб, узятих під варту;

- застосовувати передбачені законом засоби виправлення і ресоціалізації засуджених; сприяти трудовому та побутовому влаштуванню осіб, звільнених від відбування покарання, та їх соціальній адаптації;

- забезпечувати виконання актів амністії та помилування;

- забезпечувати правопорядок, додержання вимог режиму, правил внутрішнього розпорядку в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах і на прилеглих до них територіях та вимагати від засуджених і осіб, узятих під варту, інших осіб виконання ними обов'язків, установлених законом;

- проводити реєстрацію засуджених і осіб, узятих під варту, їх фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку та дактилоскопію;

- забезпечувати безпеку засуджених і осіб, узятих під варту, персоналу і громадян, які перебувають на території установ виконання покарань та слідчих ізоляторів;

- припиняти адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений законодавством порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань;

- запобігати вчиненню кримінальних правопорушень та дисциплінарних проступків в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах; приймати і реєструвати заяви та повідомлення про кримінальні правопорушення і події, своєчасно приймати щодо них рішення;

- забезпечувати охорону, ізоляцію та нагляд за засудженими і особами, узятими під варту; здійснювати заходи щодо розшуку осіб, які вчинили втечу з установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, та засуджених, які ухиляються від покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;

- виявляти, припиняти кримінальні правопорушення, вчинені в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, брати участь в їх розкритті у порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України;

- брати участь у боротьбі з тероризмом у межах своїх повноважень;

- виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень і порушень режиму в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, а також вчиненню кримінальних правопорушень засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, вживати в межах своїх повноважень заходів до їх усунення;

- створювати належні умови для тримання засуджених і осіб, узятих під варту, їх комунально-побутового і медико-санітарного забезпечення;

- організовувати загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених та залучати їх до праці;

- забезпечувати додержання вимог законодавства з охорони державної таємниці, праці та навколишнього середовища, санітарно-епідеміологічного нагляду і правил пожежної безпеки;

- здійснювати контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням або умовно-достроково;

- забезпечувати правовий і соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України та членів їхніх сімей;

- здійснювати інші повноваження, передбачені законом.

Посадові і службові особи органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів ***мають право***:

- вимагати від засуджених, осіб, узятих під варту, та інших осіб, які перебувають на території та в приміщеннях органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, додержання норм кримінально-виконавчого законодавства;

- проводити огляд і обшук засуджених та осіб, узятих під варту, їх речей, огляд інших осіб та їх речей, транспортних засобів, які знаходяться на територіях установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, підприємств установ виконання покарань і на прилеглих до них територіях, на яких установлені режимні вимоги, а також вилучати заборонені для використання в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах речі та документи;

- тимчасово обмежувати або забороняти відповідно до законодавства рух транспорту на прилеглих до установ виконання покарань та слідчих ізоляторів територіях, не допускати громадян на ці території або зобовязувати їх там залишатися чи покинути ці території з метою додержання вимог режиму, захисту життя і здоров'я громадян;

- у разі здійснення заходів щодо розшуку та затримання засуджених і осіб, узятих під варту, які вчинили втечу, або засуджених, які ухиляються від відбування покарання, у місцях, де імовірна їх поява:

- входити безперешкодно в будь-який час доби на територію і в приміщення підприємств, установ і організацій, а за згодою власників - також у жилі та підсобні приміщення громадян і перебувати в них;

- зупиняти та проводити огляд транспортних засобів;

- перевіряти у громадян документи, що посвідчують їх особу;

- затримувати і доставляти до правоохоронних органів осіб, які розшукуються;

- проводити особистий огляд затриманих осіб та речей, що знаходяться при них;

- одержувати безперешкодно від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об'єднань громадян відомості, матеріали та іншу допомогу, необхідні для виконання покладених завдань;

- запроваджувати в установленому законом порядку режим особливих умов в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах;

- застосовувати і використовувати фізичну силу, спеціальні засоби і зброю на підставах і в порядку, передбачених Законом України ***«Про Національну поліцію***» та іншими законами України;

- здійснювати оперативно-розшукові заходи згідно із законами України;

- складати протоколи про адміністративні правопорушення, здійснювати адміністративне затримання і застосовувати інші заходи, передбачені законодавством про адміністративні правопорушення;

- проводити медичний огляд засуджених і осіб, узятих під варту, з метою виявлення фактів вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших засобів, що одурманюють, призначати медичне обстеження засуджених;

- використовувати засоби масової інформації для розшуку засуджених і осіб, узятих під варту, які вчинили втечу;

- приймати згідно із законом у володіння і користування від установ, організацій і підприємств незалежно від форм власності, а також громадян матеріально-технічні ресурси, кошти і майно;

- користуватися безоплатно при виконанні службових обов’язків усіма видами міського пасажирського транспорту загального користування (крім таксі), залізничного і водного транспорту приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів;

- здійснювати інші права, передбачені законом.

Безпосередній контроль за діяльністю органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів здійснюють центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, його територіальні органи управління.

Нагляд за дотриманням законності в діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України здійснюється в порядку, визначеному Конституцією та законами України.

4.5. Інші правоохоронні органи України

4.5.1. Прокуратура України

Прокуратура України – це єдина система, яка здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Правовою основою організації діяльності прокуратури України є Конституція України, Закон України ***«Про прокуратуру»*** та інші закони України, а також чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Діяльність прокуратури ***ґрунтується на засадах***:

- верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю;
- законності, справедливості, неупередженості та об'єктивності;
- територіальності;
- презумпції невинуватості;
- незалежності прокурорів, що передбачає існування гарантій від незаконного політичного, матеріального чи іншого впливу на прокурора щодо прийняття ним рішень при виконанні службових обов'язків;
- політичної нейтральності прокуратури;
- недопустимості незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади;
- поваги до незалежності суддів;
- прозорості діяльності прокуратури;
- неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки.

На прокуратуру покладаються такі ***функції***:

1) підтримання державного обвинувачення в суді;
2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у передбачених законодавством випадках;
3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Функції прокуратури України здійснюються виключно прокурорами. Делегування функцій прокуратури, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Здійснюючи функції прокуратури, прокурор є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску, втручання і керується у своїй діяльності лише Конституцією та законами України.

Систему Прокуратури України становлять:

- *Офіс Генерального прокурора* (який організовує та координує діяльність усіх органів прокуратури, забезпечує належне функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань, здійснює управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління Офісу Генерального прокурора);

- *обласні прокуратури* (до яких належать прокуратури областей, прокуратура Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Київська міська прокуратура);

- *окружні прокуратури* (перелік та територіальна юрисдикція яких визначається наказом Генерального прокурора. Утворення, реорганізація та ліквідація окружних прокуратур, визначення їхньої компетенції, структури і штатного розпису здійснюються Генеральним прокурором);

- *Спеціалізована антикорупційна прокуратура* утворюється за рішенням Генерального прокурора, визначення структури і штату здійснюється заступником Генерального прокурора - керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Завданням Спеціалізованої антикорупційної прокуратури є здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування кримінальних правопорушень Національним антикорупційним бюро України; підтримання державного обвинувачення в суді та представництво інтересів громадянина або держави в суді у відповідних провадженнях.

У разі потреби рішенням Генерального прокурора можуть утворюватися спеціалізовані прокуратури на правах структурного підрозділу Офісу Генерального прокурора, на правах обласних прокуратур, на правах підрозділу обласної прокуратури, на правах окружних прокуратур, на правах підрозділу окружної прокуратури. Це правило не поширюється на випадок утворення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

Очолює прокуратуру України *Генеральний прокурор*. Він призначається на посаду Президентом України за згодою Верховної Ради України на строк 6 років. Одна й та ж особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки поспіль. На посаду Генерального прокурора може бути призначений громадянин України, який: має вищу юридичну освіту та стаж роботи в галузі права не менше десяти років; володіє державною мовою; має високі морально-ділові, професійні якості та організаторські здібності; не має заборгованості зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання. Також Генеральний прокурор має *першого заступника* і *заступника*, який виступає керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

Також прокурорами органу прокуратури є:

- *керівник підрозділу Офісу Генерального прокурора* і його заступник;
- *Керівник підрозділу Спеціалізованої антикорупційної прокуратури* та його заступник;
- *прокурор Офісу Генерального прокурора*;
- *прокурор Спеціалізованої антикорупційної прокуратури*
- *керівник обласної прокуратури*, його перший заступник і заступник;
- *керівник підрозділу обласної прокуратури* та його заступник;
- *прокурор обласної прокуратури*;
- *керівник окружної прокуратури* його перший заступник і заступник;
- *керівник підрозділу окружної прокуратури* та його заступник;
- *прокурор окружної прокуратури* (у тому числі *прокурор-стажист* окружної прокуратури).

Прокурори в Україні мають єдиний статус незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку прокурор обіймає у прокуратурі**.**

Прокурором окружної прокуратури (у тому числі прокурором-стажистом окружної прокуратури) за результатами добору *може бути призначений* громадянин України, який має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, а також проходив базову загальновійськову підготовку або військову службу, крім осіб, визнаних за станом здоров'я непридатними до військової служби.

Прокурором обласної прокуратури може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше трьох років, володіє державною мовою, а також проходив базову загальновійськову підготовку або військову службу, крім осіб, визнаних за станом здоров'я непридатними до військової служби.

Прокурором Офісу Генерального прокурора може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше п'яти років, володіє державною мовою, а також проходив базову загальновійськову підготовку або військову службу, крім осіб, визнаних за станом здоров'я непридатними до військової служби.

Прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури може бути призначена особа, яка має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше п'яти років, володіє державною мовою, а також проходила базову загальновійськову підготовку або військову службу, крім осіб, визнаних за станом здоров'я непридатними до військової служби.

Не може бути призначена на посаду прокурора ***особа***, яка:

- визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною;
- має захворювання, що перешкоджає виконанню обов'язків прокурора;
- має незняту чи непогашену судимість або на яку накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Незалежність прокурора забезпечується:

- особливим порядком його призначення на посаду, звільнення з посади, притягнення до дисциплінарної відповідальності;
- порядком здійснення повноважень, визначеним процесуальним та іншими законами;
- забороною незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора;
- установленим законом порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності прокуратури;
- належним матеріальним, соціальним та пенсійним забезпеченням прокурора;
- функціонуванням органів прокурорського самоврядування;
- визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки прокурора, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту.

Прокурори ***мають право***:

- брати участь у прокурорському самоврядуванні для вирішення питань внутрішньої діяльності прокуратури у порядку, встановленому законом;
- бути членами професійних спілок;
- утворювати громадські організації та брати в них участь з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення свого професійного рівня.

Прокурор ***зобов'язаний***:

- виявляти повагу до осіб під час здійснення своїх повноважень;
- не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом;
- діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;
- додержуватися правил прокурорської етики, зокрема не допускати поведінки, яка дискредитує його як представника прокуратури та може зашкодити авторитету прокуратури;
- щорічно проходити таємну перевірку доброчесності.

Прокурор звільняється з посади у разі:

1) подання заяви про дострокове припинення повноважень на адміністративній посаді за власним бажанням;

2) переведення на посаду до іншого органу прокуратури;

3) неналежне виконання прокурором посадових обов'язків;

4) наявність заборгованості із сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за дванадцять місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання.

Повноваження прокурора припиняються у зв'язку з:

1) закінченням строку перебування на адміністративній посаді;

2) звільненням з посади прокурора або припинення повноважень на посаді прокурора.

Контроль та нагляд за діяльністю прокуратури в Україні здійснюється відповідно до принципів верховенства права, незалежності та законності. Парламентський контроль реалізується через Верховну Раду України, зокрема Комітет з питань правоохоронної діяльності, а також через механізм парламентських слухань, запитів та звітності Генерального прокурора. Президент України має обмежені контрольні повноваження, зокрема щодо призначення і звільнення Генерального прокурора за згодою парламенту. Судовий контроль здійснюється в межах розгляду адіністративних справ, де оскаржуються дії чи бездіяльність прокурорів. Крім того, функціонують внутрішні механізми прокурорського нагляду, зокрема Дисциплінарна комісія прокурорів, а також зовнішній контроль у вигляді Ради прокурорів України та інспекцій Офісу Генерального прокурора.

4.5.2. Державна податкова служба України

Державна податкова служба (ДПС) України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів і який реалізує державну податкову політику, державну політику з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Правову основу діяльності ДПС України становлять Конституція і закони України, укази Президента України та постанови Верховної Ради України, прийняті відповідно до Конституції та законів України, акти Кабінету Міністрів України, інші актами законодавства.

Основними завданнями ДПС України є:

- реалізація державної податкової політики, здійснення в межах повноважень, передбачених законом, контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів, платежів, державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, тютюнової сировини, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, пального, державної політики з адміністрування єдиного внеску, державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установлений законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), проведення розрахункових операцій, а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону;

- внесення на розгляд Міністра фінансів пропозицій щодо забезпечення формування: державної податкової політики; здійснення контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків, зборів, платежів; державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, тютюнової сировини, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального; державної

політики з адміністрування єдиного внеску, а також у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань сплати єдиного внеску; державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установлений законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), проведення розрахункових операцій, а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону.

ДПС України відповідно до покладених на неї завдань:

- вносить в установленому порядку на розгляд Міністра фінансів пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади, наказів Мінфіну, а також подає Міністрові фінансів на погодження позицію щодо проектів нормативно-правових актів, розробниками яких є інші центральні органи виконавчої влади;
- розробляє проєкти законів України, проекти актів Президента України, Кабінету Міністрів України, проекти наказів Мінфіну та пропозиції щодо інших нормативно-правових актів з питань, що належать до сфери діяльності ДПС України, та в установленому порядку подає їх Міністру фінансів;
- розробляє та подає пропозиції щодо форм податкових декларацій (розрахунків), звітності та інших документів;
- здійснює контроль за дотриманням вимог податкового законодавства, законодавства щодо адміністрування єдиного внеску та законодавства з інших питань, контроль за дотриманням якого покладено на ДПС України;
- здійснює контроль за правомірністю бюджетного відшкодування податку на додану вартість;
- здійснює податковий контроль за встановленням відповідності умов контрольованих операцій принципу «витягнутої руки»;
- здійснює податковий контроль за контрольованими іноземними компаніями;
- здійснює реєстрацію та веде облік платників податків, платників єдиного внеску, об’єктів оподаткування та об’єктів, пов’язаних з оподаткуванням, проводить диференціацію платників податків;
- забезпечує достовірність та повноту ведення обліку платників податків (платників єдиного внеску), об’єктів оподаткування та об’єктів, пов’язаних з оподаткуванням;
- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб – платників податків, інших реєстрів, банків і баз даних, ведення яких покладено законодавством на ДПС України, а також реєстру страхувальників Державного реєстру загальнообов’язкового державного соціального страхування;

- здійснює контроль за дотриманням виконавчими комітетами сільських, селищних рад та рад об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, порядку прийняття та обліку податків і зборів від платників податків, своєчасністю і повнотою перерахування зазначених сум до бюджету;

- забезпечує ведення обліку податків, зборів, платежів та єдиного внеску;

- здійснює адміністрування податків, зборів, платежів, єдиного внеску, у тому числі проводить відповідно до законодавства перевірки та звірки платників податків (платників єдиного внеску);

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

ДПС України з метою організації своєї діяльності:

- здійснює добір кадрів в апарат ДПС України та на посади керівників і заступників керівників її територіальних органів, організовує роботу з підготовки та підвищення кваліфікації працівників апарату ДПС України, її територіальних органів;

- забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання та виявлення корупції і контроль за дотриманням вимог антикорупційного законодавства в апараті ДПС України, її територіальних органах, на підприємствах, в установах, організаціях, що належать до сфери її управління;

- організовує роботу апарату ДПС України, її територіальних органів, підприємств, установ, організацій, що належать до сфери її управління;

- координує та контролює діяльність територіальних органів ДПС України та організовує їх взаємодію з державними органами та органами місцевого самоврядування;

- надає територіальним органам ДПС України методичну і практичну допомогу в організації роботи, проводить перевірку стану такої роботи;

- забезпечує охорону державної таємниці відповідно до вимог режиму секретності, кіберзахист, технічний та криптографічний захист інформації і здійснює контроль за його станом;

- забезпечує згідно із законодавством надання державним органам інформації з реєстрів, банків і баз даних, ведення яких покладено законодавством на ДПС України;

- здійснює в межах повноважень, передбачених законом, спільно з відповідними центральними органами виконавчої влади контроль за використанням державних коштів, передбачених для реалізації проектів, виконання програм, зокрема міжнародних тощо.

ДПС України для виконання покладених на неї завдань ***має право***:

- проводити у визначеному законодавством порядку перевірку показників, пов'язаних із визначенням об'єктів оподаткування та із своєчасністю, достовірністю, повнотою нарахування та сплатою всіх передбачених Податковим кодексом України податків, зборів, платежів, а також єдиного внеску, дотриманням вимог законодавства з інших питань, контроль за дотриманням якого покладено на ДПС України;

- проводити перевірку правильності та повноти визначення фінансового результату до оподаткування згідно з бухгалтерським обліком відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності;

- визначати у передбачених Податковим кодексом України випадках суми податкових та грошових зобов'язань платників податків;

- аналізувати фінансовий стан платника податків, що має податковий борг, та стан забезпечення такого боргу податковою заставою;

- запрошувати платників податків (платників єдиного внеску) або їх представників для перевірки правильності нарахування та своєчасності сплати податків, зборів, платежів, єдиного внеску;

- під час проведення перевірок у платників податків - фізичних осіб, а також у посадових осіб платників податків - юридичних осіб та платників єдиного внеску перевіряти документи, що посвідчують особу, а також документи, що підтверджують посаду посадових осіб та/або осіб, які фактично здійснюють розрахункові операції;

- отримувати від платників податків (платників єдиного внеску) та надавати в межах, передбачених законом, документи в електронному вигляді;

- запитувати та вивчати під час проведення перевірок первинні документи, що використовуються в бухгалтерському обліку, регістри, фінансову, статистичну та іншу звітність, пов'язану з обчисленням і сплатою податків, зборів, платежів, виконанням вимог законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на ДПС України;

- вимагати під час проведення перевірок виготовлення і надання засвідчених підписом платника податків (платника єдиного внеску) або його посадовою особою та скріплених печаткою (за її наявності) копій первинних документів, які свідчать про порушення податкового законодавства та законодавства з інших питань, контроль за дотриманням якого покладено на ДПС України, та отримувати їх у платників податків (платників єдиного внеску) у встановленому Податковим кодексом України порядку;

- вимагати під час проведення перевірок від посадових або службових осіб платника податків залучення повноважних осіб для спільного з працівниками ДПС України зняття показань внутрішніх та зовнішніх лічильників, якими обладнані технічні пристрої, що використовуються у процесі провадження діяльності, яка перевіряється;

- вимагати під час проведення перевірок від платників податків, що перевіряються, проведення інвентаризації основних засобів, товарно-матеріальних цінностей, коштів, зняття залишків товарно-матеріальних цінностей, готівки з використанням інформації та документів щодо результатів такої інвентаризації за результатами таких перевірок або під час наступних заходів податкового контролю;

- здійснювати інші права, передбачені законом.

ДПС України очолює Голова, який призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України відповідно до законодавства про державну службу. Голова ДПС має заступників, зокрема одного першого, які призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України відповідно до законодавства.

Структуру ДПС України становлять її:

1) *апарат*, структурними підрозділами якого є:

- Департамент організації роботи Служби
- Департамент забезпечення відомчого контролю
- Департамент внутрішнього аудиту
- Департамент оподаткування юридичних осіб
- Департамент оподаткування фізичних осіб
- Департамент правового забезпечення
- Департамент оскарження рішень контролюючих органів
- Департамент податкового аудиту
- Департамент запобігання фінансовим операціям, пов'язаним з легалізацією доходів, одержаних злочинним шляхом
- Департамент контролю за підакцизними товарами
- Департамент фінансового забезпечення та бухгалтерського обліку
- Департамент інфраструктури та господарського забезпечення
- Департамент персоналу
- Департамент податкових сервісів
- Департамент інформаційних технологій
- Департамент по роботі з податковим боргом
- Департамент міжнародного співробітництва
- Департамент управління ризиками
- Департамент економічного аналізу
- Департамент методології
- Департамент з питань запобігання та виявлення корупції
- Департамент трансфертного ціноутворення
- Інформаційно-довідковий департамент
- Мобілізаційний відділ
- Режимно-секретне управління
- Управління забезпечення захисту критичної інфраструктури

2) *територіальні органи* – головні управління в областях та у м. Києві та міжрегіональні управління:

- Центральне міжрегіональне управління ДПС по роботі з великими платниками податків
- Східне міжрегіональне управління ДПС по роботі з великими платниками податків
- Західне міжрегіональне управління ДПС по роботі з великими платниками податків
- Південне міжрегіональне управління ДПС по роботі з великими платниками податків

- Північне міжрегіональне управління ДПС по роботі з великими платниками податків

3) *навчальні та наукові заклади*.

Граничну чисельність державних службовців та працівників ДПС України затверджує Кабінет Міністрів України.

4.5.3. Державна митна служба України

Державна митна служба (Держмитслужба) України є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну митну політику, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань митної справи. Її діяльність спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів.

Держмитслужба України у своїй діяльності ***керується*** Конституцією та законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

Основними ***завданнями*** Держмитслужби України є:

- забезпечення реалізації державної митної політики, зокрема забезпечення митної безпеки та захисту митних інтересів України і створення сприятливих умов для розвитку зовнішньоекономічної діяльності, збереження належного балансу між митним контролем і спрощенням законної торгівлі;
- забезпечення реалізації державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань митної справи, запобігання та протидії контрабанді, боротьби з порушеннями митних правил;
- внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної митної політики на розгляд Міністра фінансів.

Держмитслужба України відповідно до покладених на неї завдань:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до компетенції Держмитслужби України, вносить в установленому порядку на розгляд Міністра фінансів пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади, наказів Мінфіну, а також подає Міністрові фінансів для погодження позицію щодо проектів нормативно-правових актів, розробниками яких є інші центральні органи виконавчої влади;
- розробляє проєкти законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, наказів Мінфіну з питань, що належать до компетенції Держмитслужби України, та в установленому порядку подає їх Міністрові фінансів;

- забезпечує та здійснює контроль за дотриманням вимог законодавства з питань митної справи та в межах повноважень, визначених законом, законодавства з інших питань, контроль за дотриманням якого покладено на Держмитслужбу України, під час переміщення товарів через митний кордон України та після завершення операцій з митного контролю та митного оформлення;

- забезпечує та здійснює контроль за дотриманням вимог законодавства з питань митної справи на всій території України, у тому числі у вільних митних зонах, територіальному морі, пунктах пропуску через державний кордон, прикордонній смузі та контрольованих прикордонних районах, виключній (морській) економічній зоні України та прилеглій зоні України;

- забезпечує та здійснює контроль за дотриманням підприємствами і громадянами установленого законодавством порядку переміщення товарів, транспортних засобів через митний кордон України;

- забезпечує та здійснює контроль за застосуванням митних режимів, цільовим використанням товарів, поміщених у відповідний митний режим;

- вживає заходів зі сприяння захисту прав інтелектуальної власності під час провадження зовнішньоекономічної діяльності, недопущення переміщення через митний кордон України контрафактних товарів;

- забезпечує та здійснює в межах повноважень, визначених законом, контроль за дотриманням підприємствами і громадянами вимог законодавства з питань здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання;

- надає статус гаранта та веде реєстр гарантів; здійснює допуск перевізників-резидентів до перевезень згідно з Митною конвенцією про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки (МДП) (Конвенції МДП) 1975 р.;

- забезпечує та здійснює контроль за наданням територіальним органам гарантій забезпечення сплати митних платежів, організовує та здійснює стягнення коштів у разі невиконання забезпечених гарантіями зобов’язань із сплати митних платежів, взаємодіє з гарантами;

- здійснює, зокрема разом з іншими державними органами та митними органами іноземних держав, заходи щодо інтегрованого управління кордоном, вдосконалення процедури пропуску через державний кордон товарів і транспортних засобів, виконання митних формальностей відповідно до вимог законодавства з питань митної справи;

- впроваджує спрощені митні процедури відповідно до законодавства та сприяє створенню умов для полегшення торгівлі, сприяння транзиту, збільшення товарообігу та пасажиропотоку через митний кордон України;

- забезпечує та здійснює контроль за доставкою товарів, які перебувають під митним контролем, до митниць призначення; формує перелік місць доставки;

- надає дозволи на провадження митної брокерської діяльності, відкриття та експлуатацію митних складів, складів тимчасового зберігання, магазинів безмитної торгівлі, вантажних митних комплексів, вільних митних зон комерційного або сервісного типу;

- здійснює інші повноваження, визначені законом.

Держмитслужба України з метою організації своєї діяльності:

- здійснює добір кадрів в апарат Держмитслужби України, на посади керівників та заступників керівників її територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління, організовує роботу з підготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації посадових осіб і працівників Держмитслужби України;

- бере участь у формуванні державного замовлення на підготовку та підвищення кваліфікації фахівців у сфері митної справи;

- забезпечує в межах повноважень, визначених законом, здійснення заходів щодо запобігання та виявлення корупції, а також контроль за дотриманням антикорупційного законодавства в апараті Держмитслужби України та її територіальних органах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належить до сфери її управління;

- впроваджує правила етики поведінки державних службовців Держмитслужби України та здійснює контроль за їх виконанням;

- організовує, координує і контролює діяльність територіальних органів Держмитслужби України, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління;

- організовує їх взаємодію з державними органами та органами місцевого самоврядування;

- надає територіальним органам Держмитслужби України методичну і практичну допомогу щодо організації роботи, проводить перевірку стану такої роботи;

- організовує інформаційно-аналітичне забезпечення Держмитслужби України та автоматизацію її діяльності;

- забезпечує охорону державної таємниці відповідно до вимог режиму секретності, кіберзахист, технічний та криптографічний захист інформації і здійснює контроль за його станом;

- здійснює в межах повноважень, визначених законом, міжнародне співробітництво;

- забезпечує реалізацію у Держмитслужбі України та її територіальних органах проектів розвитку, спрямованих на виконання покладених на Держмитслужбу України завдань, інституційний розвиток, розвиток митної інфраструктури, інформаційних та телекомунікаційних технологій;

- організовує планово-фінансову роботу в Держмитслужбі України та її територіальних органах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери її управління, здійснює контроль за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, забезпечує організацію та вдосконалення бухгалтерського обліку, ефективне і цільове використання бюджетних коштів;

- здійснює комплекс заходів для забезпечення дотримання законності та ефективності використання бюджетних коштів, досягнення результатів відповідно до встановленої мети, завдань, планів і вимог щодо діяльності Держмитслужби України та її територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління;

Держмитслужба України для виконання покладених на неї завдань ***має право***:

- одержувати безоплатно в установленому порядку від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності та їх посадових осіб інформацію, документи і матеріали, що стосуються законодавства з питань митної справи;

- проводити, зокрема у взаємодії з іноземними органами та державними органами України, що мають право провадити оперативно-розшукову діяльність, спеціальні заходи, у тому числі контрольовані поставки щодо виявлення, попередження, припинення контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, а також заходи з переміщення товарів під негласним контролем;

- брати участь у перевірках та інших заходах, що здійснюються державними органами;

- залучати у випадках, визначених законодавством, фахівців, експертів, спеціалістів центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками), вчених, представників інститутів громадянського суспільства (за згодою) до розгляду питань, що належать до компетенції Держмитслужби;

- скасовувати повністю або змінювати рішення територіальних органів Держмитслужби або їх посадових осіб, а також вживати передбачених законом заходів за фактами неправомірних рішень, дій або бездіяльності зазначених органів або посадових осіб;

- вчиняти правочини, спрямовані на забезпечення виконання функцій, передбачених законом;

- скликати наради, утворювати комісії та робочі групи;

- користуватися в установленому законодавством порядку відповідними інформаційними базами даних державних органів, державними, у тому числі урядовими, системами зв’язку і комунікацій, мережами спеціального зв’язку та іншими технічними засобами;

- надавати державним та правоохоронним органам інформацію з реєстрів та баз даних Держмитслужби у порядку, передбаченому законом;

- залучати міжнародну технічну допомогу відповідно до міжнародних договорів України в установленому порядку;

- проводити адміністративне затримання осіб, які вчинили порушення митних правил, у визначеному законом порядку;

- проводити процесуальні дії у справах про порушення митних правил;

- звертатися до суду у випадках, передбачених законодавством.

Держмитслужбу України ***очолює*** Голова, який призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України відповідно до законодавства про державну службу.

Держмитслужба України ***здійснює повноваження*** безпосередньо та через територіальні органи (*митниці* та *спеціалізовані органи*):

- Азовська митниця Держмитслужби;
- Буковинська митниця Держмитслужби;
- Волинська митниця Держмитслужби України;
- Галицька митниця Держмитслужби України;
- Дніпровська митниця Держмитслужби України;
- Енергетична митниця Держмитслужби України;
- Закарпатська митниця Держмитслужби України;
- Київська митниця Держмитслужби України;
- Координаційно-моніторингова митниця Держмитслужби України;
- Одеська митниця Держмитслужби України;
- Північна митниця Держмитслужби України;
- Подільська митниця Держмитслужби України;
- Поліська митниця Держмитслужби України;
- Слобожанська митниця Держмитслужби України;
- Східна митниця Держмитслужби України;
- Чорноморська митниця Держмитслужби;
- Спеціалізована лабораторія з питань експертизи та досліджень Держмитслужби України;
- Департамент спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення Держмитслужби України.

Граничну чисельність державних службовців та працівників Держмитслужби затверджує Кабінет Міністрів України.

4.5.4. Бюро економічної безпеки України

Бюро економічної безпеки України – це центральний орган виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави.

Діяльність Бюро економічної безпеки України спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України.

Правову основу діяльності Бюро економічної безпеки України становлять Конституція України, ратифіковані міжнародні договори України, Закони України ***«Про бюро економічної безпеки»***, «Про центральні органи виконавчої влади», «Про державну службу» та інші закони України, а також прийняті відповідно до них нормативно-правові акти.

Діяльність Бюро економічної безпеки України здійснює на підставі ***принципів:*** верховенства права; законності; пріоритетності додержання прав, свобод і інтересів фізичних та юридичних осіб; оперативності; відкритості та прозорості; політичної нейтральності та позапартійності;

незалежності від інших, крім державних, інтересів; персональної відповідальності кожного працівника; справедливості; неупередженості; єдиноначальності; взаємодії з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями.

Очолює Бюро економічної безпеки України ***директор***, який призначається на посаду Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України за пропозицією комісії з проведення конкурсу.

До ***працівників Бюро економічної безпеки України*** належать:

- особи, які є гласними штатними працівниками;
- особи, які є негласними штатними працівниками;
- державні службовці та особи, які уклали трудовий договір з Бюро економічної безпеки України.

Основними ***завданнями*** Бюро економічної безпеки України є:

1) виявлення зон ризиків у сфері економіки;

2) оцінювання ризиків і загроз економічній безпеці держави, напрацювання способів їх мінімізації та усунення;

3) надання пропозицій щодо внесення змін до нормативно-правових актів з питань усунення передумов створення схем протиправної діяльності у сфері економіки;

4) забезпечення економічної безпеки держави шляхом запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави;

5) збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на економічну безпеку держави, та визначення способів запобігання їх виникненню в майбутньому;

6) планування заходів у сфері протидії кримінальним правопорушенням, зарахованим законом до його підслідності;

7) виявлення та розслідування правопорушень, пов'язаних з отриманням та використанням міжнародної технічної допомоги;

8) складання аналітичних висновків і рекомендацій для державних органів з метою підвищення ефективності прийняття ними управлінських рішень щодо регулювання відносин у сфері економіки.

Відовідно до покладених на нього завдань Бюро економічної безпеки:

1) *з метою виявлення та розслідування правопорушень*:

- здійснює оперативно-розшукову діяльність та досудове розслідування у межах підслідності;
- здійснює розшук осіб, які переховуються або ухиляються від покарання;
- здійснює провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймає рішення про адміністративні стягнення;
- здійснює інші повноваження, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом та законами України;

2*) з метою забезпечення аналітично-інформаційної діяльності:*

- збирає, обробляє та аналізує інформацію щодо кримінальних правопорушень;

- формує аналітичні матеріали для оцінки загроз і ризиків;

- здійснює інформаційно-пошукову та аналітичну роботу для виявлення причин та умов злочинності;

3) з метою підтримки міжвідомчої та міжнародної взаємодії:

- здійснює інформаційну взаємодію з органами влади, судами, підприємствами, організаціями, міжнародними структурами;

- здійснює міжнародне співробітництво з компетентними органами іноземних держав;

- укладає міжнародні договори міжвідомчого характеру;

- ініціює розгляд справ у компетентних органах іноземних держав, виступає представником держави.

4) Здійснює інші повноваження передбачені законодавством України.

Структура Бюро економічної безпеки України може включати:

- підрозділи детективів;

- інформаційно-аналітичні підрозділи;

- оперативно-технічні та інші підрозділи.

Територіальні управління Бюро економічної безпеки України утворюються, реорганізовуються та ліквідовуються Кабінетом Міністрів України. Гранична чисельність працівників центрального апарату і територіальних управлінь Бюро економічної безпеки України становить не більше 4 тисяч осіб.

4.5.5. Державне бюро розслідувань

Державне бюро розслідувань (ДБР) є державним правоохоронним органом, на який покладаються завдання щодо запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції.

Державне бюро розслідувань у своїй діяльності керується Конституцією України, міжнародними договорами України ратифікованими Верховною Радою України, Законом України ***«Про Державне бюро розслідувань»***, іншими законами України, а також іншими нормативно-правовими актами, прийнятими на їх основі.

Діяльність ДБР здійснюється ***на принципах***: верховенства права, законності, справедливості, неупередженості, незалежності і персональної відповідальності кожного працівника ДБР, відкритості та прозорості, політичної нейтральності і позапартійності, єдиноначальності

ДБР ***вирішує завдання*** із запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування:

1) злочинів, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище, особами, посади яких віднесено до першої - третьої категорій посад державної служби, суддями та працівниками правоохоронних органів;

2) злочинів, вчинених службовими особами Національного антикорупційного бюро України, заступником Генерального прокурора - керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або іншими прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури;

3) злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів).

ДБР відповідно до покладених на нього завдань та у межах своєї компетенції здійснює такі ***повноваження:***

1) бере участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері протидії злочинності;

2) здійснює інформаційно-аналітичні заходи щодо встановлення системних причин та умов проявів організованої злочинності та інших видів злочинності, вживає заходів до їх усунення;

3) припиняє і розкриває кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено до компетенції ДБР;

4) здійснює розшук осіб, які переховуються від слідства та суду за кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено до підслідності ДБР;

5) розробляє і затверджує методику розслідування окремих видів кримінальних правопорушень;

6) вживає заходів щодо виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості; вживає заходів для повернення в Україну з-за кордону коштів та іншого майна, одержаних внаслідок вчинення кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності ДБР;

7) розробляє пропозиції до проектів міжнародних договорів України та забезпечує дотримання і виконання зобов’язань, взятих за міжнародними договорами України;

8) здійснює співробітництво з поліцейськими та іншими відповідними органами іноземних держав відповідно до законів та міжнародних договорів України;

9) здійснює інші повноваження, передбачені цим Законом.

Систему Державного бюро розслідувань складають його:

1) *центральний апарат*, до складу якого входять:

- Головне слідче управління;
- Головне оперативне управління;
- Головне оперативно-технічне управління;
- Управління внутрішнього контролю;
- Управління забезпечення особистої безпеки;
- Управління з розслідування злочинів, вчинених у зв’язку із масовими протестами у 2013–2014 рр.;
- Управління правового забезпечення;
- Управління міжнародного співробітництва;
- Управління кадрової роботи та державної служби;
- Управління режимно-секретної роботи та захисту інформації;

- Управління фінансової діяльності та бухгалтерського обліку;
- Управління забезпечення діяльності;
- Управління інформаційних технологій;
- Відділ по роботі з громадськістю та засобами масової інформації;
- Відділ організаційно-аналітичного забезпечення;
- Патронатна служба;

2) *територіальні органи*:

- Територіальне управління, розташоване у місті Львові, що поширює свою діяльність на Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Тернопільську області
- Територіальне управління, розташоване у місті Хмельницькому, що поширює свою діяльність на Вінницьку, Житомирську, Рівненську, Хмельницьку, Чернівецьку області
- Територіальне управління, розташоване у місті Миколаєві, що поширює свою діяльність на Кіровоградську, Миколаївську, Одеську області
- Територіальне управління, розташоване у місті Мелітополі, що поширює свою діяльність на Автономну Республіку Крим, Запорізьку, Херсонську області, місто Севастополь
- Територіальне управління, розташоване у місті Полтаві, що поширює свою діяльність на Дніпропетровську, Полтавську, Сумську, Харківську області
- Територіальне управління, розташоване у місті Краматорську, що поширює свою діяльність на Донецьку і Луганську області
- Територіальне управління, розташоване у місті Києві, що поширює свою діяльність на місто Київ, Київську, Черкаську та Чернігівську області;
- спеціальні підрозділи;
- навчальні заклади та науково-дослідні установи:
- Інститут підготовки кадрів Державного бюро розслідувань;
- Науково-дослідний інститут судових експертиз Державного бюро розслідувань.

Керівництво діяльністю Державного бюро розслідувань здійснює його ***Директор***, який має першого заступника та двох заступників. Він призначається на посаду Президентом України за поданням комісії з проведення конкурсу.

У своїй діяльності ДБР ***забезпечує взаємодію*** з органами прокуратури, внутрішніх справ, Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, Бюро економічної безпеки України, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, Національним банком України, Фондом державного майна України, Антимонопольним комітетом України, органами Державної прикордонної служби та іншими державними органами.

Контроль за діяльністю Державного бюро розслідувань здійснюється комітетом Верховної Ради України та Радою громадського контролю при Державному бюро розслідувань.

Нагляд за додержанням Державним бюро розслідувань законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності і досудового розслідування здійснює Генеральний прокурор безпосередньо та через уповноважених ним прокурорів.

4.5.6. Національне антикорупційне бюро України

Національне антикорупційне бюро України (Національне бюро) є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних та інших кримінальних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових.

Правову основу діяльності Національного антикорупційного бюро України становлять Конституція України, міжнародні договори України, Закон України ***«Про Національне антикорупційне бюро України»,*** «Про центральні органи виконавчої влади», «Про державну службу» та інші закони України, а також прийняті відповідно до них інші нормативно-правові акти

Завданням Національного бюро є протидія корупційним та іншим кримінальним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці, а також вжиття інших передбачених законом заходів щодо протидії корупції.

Основними принципами діяльності Національного антикорупційного бюро України є:

- верховенство права;
- повага та дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- законність;
- безсторонність та справедливість;
- незалежність Національного бюро та його працівників;
- підконтрольність і підзвітність суспільству та визначеним законом державним органам;
- відкритість для демократичного цивільного контролю;
- політична нейтральність і позапартійність;
- взаємодія з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями.

Національне антикорупційне бюро України реалізує наступні обов'язки:

- здійснює оперативно-розшукові заходи з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності;

- здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності;

- вживає заходів щодо розшуку та арешту коштів та іншого майна, які можуть бути предметом конфіскації або спеціальної конфіскації у кримінальних правопорушеннях, віднесених до його підслідності, здійснює діяльність щодо зберігання коштів та іншого майна, на яке накладено арешт;

- взаємодіє з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами для виконання своїх обов'язків;

- здійснює інформаційно-аналітичну роботу з метою виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності НАБУ;

- забезпечує особисту безпеку працівників НАБУ та інших визначених законом осіб, захист від протиправних посягань на осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у підслідних йому кримінальних правопорушеннях;

- забезпечує на умовах конфіденційності та добровільності співпрацю з особами, які повідомляють про корупційні правопорушення;

- звітує про свою діяльність у порядку, визначеному законодавством, та інформує суспільство про результати своєї роботи;

- здійснює міжнародне співробітництво у межах своєї компетенції відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України;

- вживає заходів щодо виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості, надсилає Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі матеріали для вирішення питання про пред'явлення позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;

- збирає і надсилає Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі матеріали для вирішення питання про пред'явлення позову про визнання недійсними угод у випадках, передбачених законодавством України;

- за результатами аналізу судової практики, міжнародної практики у сфері попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень формує та затверджує за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, перелік обставин (фактів), що можуть свідчити про здійснення операцій з метою надання неправомірної вигоди службовій особі іноземної держави, та оприлюднює його на своєму офіційному веб-сайті.

Ст. 17 Закону України *«Про Національне антикорупційне бюро України»* визначено, що НАБУ та його працівникам для виконання покладених на них обов'язків ***надається право***:

- заводити оперативно-розшукові справи, здійснювати на підставах і в порядку, установлених законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи;

- витребувати від інших правоохоронних органів оперативно-розшукові справи та кримінальні провадження, що стосуються кримінальних правопорушень у сфері компетенції НАБУ;

- знайомитися в державних органах, органах місцевого самоврядування із документами та іншими матеріальними носіями інформації, необхідними для попередження, виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до підслідності НАБУ;

- за письмовим рішенням Директора Національного бюро або його заступника, погодженим із прокурором, створювати спільні слідчі групи, що включають оперативних та слідчих працівників;

- здійснювати співробітництво з фізичними особами, у тому числі на договірних засадах, дотримуючись умов добровільності та конфіденційності цих відносин, матеріально і морально заохочувати осіб, які надають допомогу в попередженні, виявленні, припиненні і розслідуванні кримінальних правопорушень.

- у цілях оперативно-розшукової та слідчої діяльності створювати інформаційні системи та вести оперативний облік в обсязі і порядку, передбачених законодавством;

- видавати в разі наявності небезпеки для життя і здоров'я особам, взятим під захист, відповідно до законодавства зброю, спеціальні засоби індивідуального захисту та сповіщення про небезпеку;

- здійснювати правове співробітництво із компетентними органами іноземних держав, міжнародними організаціями з питань проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості на підставі законів та міжнародних договорів України;

- одержувати у вигляді довідки від органів прокуратури України та Міністерства юстиції України у триденний строк матеріали, отримані (надані) у рамках надання міжнародної правової допомоги, які стосуються фінансових і корупційних кримінальних правопорушень;

- від імені України надавати міжнародні доручення щодо проведення оперативно-розшукових та слідчих дій, укладати угоди про співробітництво з питань її повноважень з іноземними і міжнародними правоохоронними органами та організаціями тощо, а також інші права.

Національне антикорупційне бюро України ***є*** *юридичною особою публічного права*, яка ***складається*** з *центрального* (м. Київ) *і територіальних управлінь* (юрисдикція яких охоплює визначені в рішенні області України, Автономну Республіку Крим, міста Київ та Севастополь). Очолює Національне бюро ***Директор***, який у випадку обґрунтованої необхідності, може утворювати своїм рішенням додаткові територіальні управління Національного бюро. До ***структури управлінь*** Національного антикорупційного бюро України можуть входити:

- підрозділи детективів (що здійснюють оперативно-розшукові та слідчі дії);

- інформаційно-аналітичні підрозділи;
- оперативно-технічні підрозділи;
- підрозділи, що здійснюють виявлення майна, яке може бути предметом конфіскації або спеціальної конфіскації;
- підрозділи швидкого реагування;
- підрозділи забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства та забезпечення безпеки працівників;
- підрозділи представництва інтересів в іноземних юрисдикційних органах;
- експертні, фінансові, кадрові та інші підрозділи.

До працівників Національного бюро належать особи які є:
- гласними і негласними штатними працівниками, з числа осіб начальницького складу, державних службовців;
- інших працівників, які працюють за трудовими договорами в Національному бюро.

Гранична чисельність центрального та територіальних управлінь Національного бюро становить 1000 осіб, у тому числі не більше 750 осіб начальницького складу.

Контроль за діяльністю Національного бюро здійснюється комітетом Верховної Ради України, до предмету відання якого відноситься боротьба з корупцією і організованою злочинністю. Директор НАБУ інформує Президента України, Верховну Раду України та Кабінет Міністрів України з основних питань діяльності Національного бюро та його підрозділів. Також щороку проводиться зовнішня незалежна оцінка (аудит) ефективності діяльності Національного бюро.

Крім цього, з метою забезпечення прозорості та цивільного контролю за діяльністю при Національному бюро *утворюється Рада громадського контролю* у складі 15 осіб, яка формується на засадах відкритого та прозорого конкурсу.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Яке призначення Ради національної безпеки і оборони України у сфері правоохоронної діяльності?
2. Які основні завдання та повноваження Служби безпеки України?
3. Яку роль відіграють розвідувальні органи України у забезпеченні національної безпеки?
4. Які функції покладено на органи Державної охорони України?
5. Які повноваження має Служба судової охорони?
6. У чому полягають завдання Державної спеціальної служби транспорту?
7. Які функції виконує Державна служба спеціального зв’язку та захисту інформації України?

8. Яке місце займають органи внутрішніх справ у системі правоохоронних органів України?

9. Які основні завдання Міністерства внутрішніх справ України у сфері правоохоронної діяльності?

10. Які функції виконує Національна поліція України?

11. Які завдання покладено на Державну прикордонну службу України?

12. Які функції виконує Державна служба України з надзвичайних ситуацій?

13. Які повноваження має Державна міграційна служба України?

14. У чому полягає специфіка діяльності Національної гвардії України?

15. Які органи координуються Міністерством юстиції України?

16. Які функції виконує Міністерство юстиції України та його територіальні органи?

17. Хто здійснює примусове виконання судових рішень і рішень інших органів в Україні?

18. Які повноваження мають органи державної реєстрації актів цивільного стану?

19. Які функції покладаються на органи нотаріату України?

20. Яке завдання виконує Координаційний центр з надання правничої допомоги?

21. Яке призначення Служби пробації в Україні?

22. Які завдання виконує Державна кримінально-виконавча служба України?

23. Які функції виконує Прокуратура України в системі правоохоронних органів?

24. Яке призначення Державної податкової служби України у сфері правоохоронної діяльності?

25. Які функції виконує Державна митна служба України?

26. Які повноваження має Бюро економічної безпеки України?

27. Які завдання покладено на Державне бюро розслідувань?

28. У чому полягає специфіка діяльності Національного антикорупційного бюро України?

Джерела для поглибленого вивчення розділу 4

Нормативно-правові акти

1. Конституція України : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр
2. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр
3. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 р. № 794-VIII. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua
4. Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр.
5. Про державний кордон України : Закон України від 4 листопада 1992 р. № 1777-XII. URL: https://www.zakon1.rada.gov.ua
6. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2005 р. № 2713-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua › laws › show
7. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 4 березня 1998 р. № 160/98-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр
8. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua › laws › show
9. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. URL: https:// www.zakon.rada.gov.ua › laws › show.
10. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3475-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua
11. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 р. № 3855-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/3855-12
12. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1700-18
13. Про контррозвідувальну діяльність : Закон України від 26 грудня 2002 р. № 374. URL: http://www.zakon1.rada.gov.ua
14. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII. URL: https://*www*.zakon.rada.gov.ua
15. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19
16. Про Національну гвардію України : Закон України від 13 березня 2014 р. № 876-VI. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-14
17. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: https:// *www*.zakon.rada.gov.ua

18. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/34/5-12

19. Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 № 160-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

20. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/5-12

21. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30 червня 1993 р. № 3341-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua

22. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів : Закон України від 2 червня 2017 р. № 1403-XIII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/14/0-38

23. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: http://www.zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1697-18

24. Про Раду національної безпеки та оборони України : Закон України від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/183/98-вр

25. Про розвідку: Закон України від 17.09.2020 № 912-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text

26. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2229-12

27. Про Службу зовнішньої розвідки України : Закон України від 1 грудня 2005 р. № 3160-IV. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/go/3160-15

28. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22 червня 2000 р. № 1835-III. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/go/1835-14

29. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України ; Положення від 06.03.2019 № 227. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text

Література:

1. Бакаянова Н. М. Організація діяльності Національної поліції України та оперативних підрозділів : навч.-метод. посіб. (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання) / Н. М. Бакаянова, А. В. Кубаєнко, О. Г. Свида. Одеса : Фенікс, 2020. 251 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/14730

2. Каркач П. М. Організація та діяльність органів прокуратури України : навч. пос. Харків : Право, 2019. 500 с.

3. Корнєєв Ю. В. Нотаріат в Україні: навч. посібник / Ю. В. Корнєєв. Київ : Центр учбової літератури, 2025. 130 с.

4. Матвєєвський О. В., Ярова Л. В. Організація судових і правоохоронних органів України : курс лекцій. Київ : Фенікс, 2020. 376 с.

5. Організація судових та правоохоронних органів України : навч. посіб. у схемах / А. В. Лапкін. Вид. 7-ме, змін. і допов. Харків : Право, 2018. 170 с.

6. Практикум з курсу «Судові та правоохоронні органи України»: навчальний посібник / Багрій М. В., Баєва Н. П., Борейко Г. Д., Максимишин Н. М., Піх Ю. Т., Рафальонт С. Р. (за заг. ред. М. В. Багрія та Н. П. Баєвої). Київ : Алерта, 2024. 134 с.

7. Прокуратура України : навчально-методичний посібник / кол. авт. Одеса : Фенікс, 2020. 285 с. URL: https://hdl.handle. net/ 11300/14736

8. Прокуратура України: навч.-метод. посібник / кол. авт. Одеса : Фенікс, 2020. 285 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua

9. Руденко М. В., Рибалко Г. С., Кривуля В. Є. Судові та правоохоронні органи України : підручник / за ред. М. В. Руденка. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. 311 с.

10. Судові та правоохоронні органи України : метод. вказівки для здобувачів вищої освіти першого рівня за спец. 081 «Право» Електронне видання] / уклад.: Н. М. Бакаянова, М. В. Косюта, О. Г. Свида, М. О. Кравченко, І. О. Кісліцина, О. О. Храпенко, А. В. Кубаєнко, О. В. Курганський, Л. П. Нестерчук ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023.172 с.

11. Судові та правоохоронні органи України : навч.-метод. посіб. / уклад. : Н. М. Бакаянова та ін. Одеса : Фенікс, 2018. 246 с.

12. Судові, правоохоронні, контрольно-наглядові та правозахисні органи України : підруч. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. М. Гусарова. Харків, 2020. 508 с.

13. Тертишник В., Батраченко Т., Сачко О., Крижановська О., Тертишник І. Судові та правоохоронні органи України : підручник / за заг. ред. В. Тертишника. Київ : Алерта, 2025. 408 с.

14. Тетарчук І. В. Судові та правоохоронні органи України. Навчальний посібник для підготовки до іспитів. К.: ЦУЛ, 2022. 380 с.

15. Хрідочкін А. В., Макушев П. В., Ченцов В. В. Основи юриспруденції. Київ : Олді-Плюс, 2021. 396 с.

Розділ 5
Загальні положення основ окремих галузей права України

Глава 1
Основи цивільного права

5.1.1. Поняття, функції, структура та джерела цивільного права України.
5.1.2. Цивільно-правові відносини, їх зміст, об'єкти і суб'єкти.
5.1.3. Поняття, зміст, форми і захист права власності.
5.1.4. Зобов'язальне право. Правочини. Цивільно-правовий договір.
5.1.5. Правове регулювання питань спадкування.
5.1.6. Цивільно-правова відповідальність.

5.1.1. Поняття, функції, структура та джерела цивільного права України

Цивільне право є однією з провідних галузей національного права України, яка регулює певну групу правових відносин за участю фізичних і юридичних осіб та держави в цілому. Отже, **цивільне право** – це галузь права України, що регулює відносини власності в її різноманітних формах, товарно-грошові відносини і деякі особисті немайнові відносини за участю фізичних та юридичних осіб з метою більш повного задоволення матеріальних і духовних потреб громадян.

З нормами цивільного права кожна людина зустрічається щодня. Поїздка в громадянському транспорті, купівля газети, відвідування театру і безліч інших різноманітних стосунків регулюються саме цивільним правом. Цивільне право відіграє настільки важливу роль у житті суспільства, в економіці країни, що цивільний кодекс іноді неофіційно називають другою, або економічною, конституцією країни.

Цивільне право виконує ряд **функцій**, властивих для нього як правового утворення, а саме:

- регулятивну;
- охоронну;
- попереджувально-виховну та
- попереджувально-стимулюючу.

Структуру галузі цивільного права України складають:

- *цивільно-правові норми* – загальнообов'язкові, формально визначені, конкретні правила поведінки;

- *цивільно-правові інститути* – сукупність відокремлених, взаємопов'язаних цивільно-правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини та

- *цивільно-правові підгалузі* – сукупність інститутів, що регулюють суспільні відносини певного виду.

Цивільне право складається з ***двох частин***:

- *загальної*, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію на весь спектр правовідносин і стосуються джерел цивільного права, суб'єктів, об'єктів, змісту та підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, здійснення цивільних прав та їх захист і

- *особливої* частини, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію лише на конкретні правовідносини. Особлива, частина регулює спеціальні (особливі) суспільні відносини і складається з наступних інститутів:

- право власності та інші речові права;

- зобов'язальне право (загальні положення про зобов'язання, окремі види зобов'язань, договори та позадоговірні зобов'язання);

- авторське право;

- право на винахід та інші результати творчої інтелектуальної діяльності, що використовуються у виробництві;

- спадкове право;

- правоздатність іноземних громадян та юридичних осіб. Застосування цивільних законів іноземних держав і міжнародних договорів.

Основи цивільно-правового регулювання в нашій країні закріплює Конституція України, зокрема, такі: непорушність права приватної власності, економічне різноманіття (різноманіття форм права власності), свобода підприємницької діяльності, право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Цивільно-правові норми містяться в різних нормативно-правових актах, але **основним джерелом** цивільного права України є **Цивільний кодекс України** від 16 січня 2003 р., який набрав чинності з 1 січня 2004 р. Він складається з ***6 книг***, що охоплюють ***90 глав (1308 статей)***. Цивільний кодекс України має наступну структуру:

- ***Книга 1. Загальні положення.***
- ***Книга 2. Особисті немайнові права фізичної особи.***
- ***Книга 3. Право власності та інші речові права.***
- ***Книга 4. Право інтелектуальної власності.***
- ***Книга 5. Зобов'язальне право*** та
- ***Книга 6. Спадкове право.***

Крім того, **джерелами** цивільного права є інші ***кодекси і закони України***: ***Сімейний кодекс України*** (який визначає правовий режим майна подружжя та порядок укладення шлюбного договору), ***Земельний кодекс України*** (що визначає правила стосовно оренди земельних ділянок, виникнення та реалізація права власності на них), ***Житловий кодекс України*** (норми, якого регулюють відносини користування житловим приміщенням та передачі його у власність), закони України ***«Про заставу», «Про оренду державного майна», «Про авторське право та***

суміжні права» та інші. Джерелом цивільного права є і міжнародні договори, що регулюють цивільні відносини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Джерелами цивільного права є також ***підзаконні нормативно-правові акти*** (Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України).

Все цивільне законодавство України базується на наступних ***загальних засадах***:

- неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законодавством;
- свобода договору;
- свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- судовий захист цивільного права та інтересу;
- справедливість, добросовісність та розумність.

5.1.2. Цивільно-правові відносини, їх зміст, об'єкти і суб'єкти

Об'єктом цивільного права виступають **цивільно-правові відносини** – врегульовані цивільним законодавством суспільні (*майнові та особисті немайнові*) відносини, що базуються на:

- юридичній рівності сторін;
- вільному волевиявленні та
- майновій самостійності їх учасників.

При цьому ***майновими відносинами*** визнаються відносини, які виникають між суб'єктами з приводу володіння, користування та розпорядженням майном. Майнові відносини за змістом поділяються на два види:

- майнові відносини, пов'язані з *належністю майна певним особам* – відносини власності, що закріплюють матеріальні блага за конкретним власником і
- майнові відносини, пов'язані з *переходом майна від одних осіб до інших* – відносини в галузі товарообігу.

Особисті немайнові відносини – це відносини, що виникають внаслідок здійснення особою її особистих прав щодо немайнових благ. Особисті немайнові відносини, в свою чергу, також поділяються на два види:

- особисті немайнові відносини, що забезпечують *природне існування* фізичної особи (до них належать право на життя, охорону здоров'я, медичну допомогу, свободу, донорство, опіку, піклування та ін.) та
- особисті немайнові відносини, що забезпечують *соціальне існування* фізичної особи (це право на ім'я, його використання та зміну, індивідуальність, особисте життя, таємницю кореспонденції та ін.).

Склад (структуру) цивільних правовідносин становлять їх об'єкти, суб'єкти та зміст.

Об'єкти цивільно-правових відносин (блага, з приводу яких виникли правовідносини) можуть бути матеріальні або нематеріальні. До ***матеріальних об'єктів*** належать:

- *речі*. Вони становлять основу життєдіяльності суспільства і можуть бути:

- рухомі (ті, які можуть бути переміщені в просторі без шкоди для них) або нерухомі (земля і поєднані з нею об'єкти, річкові та морські судна,космічні об'єкти, а також інші об'єкти, права на які підлягають державній реєстрації);

- індивідуально-визначені (незамінні – картина відомого художника, ручний годинник з заводським номером) або родові (замінні – ті, що мають ознаки, властиві всім речам того ж роду, та вимірюються числом, вагою, мірою);

- споживні (які внаслідок їх одноразового використання знищуються чи припиняють існування у первісному вигляді – продукти, гроші та ін.) або неспоживні (вони призначені для неодноразового використання і зберігають свій первісний вигляд протягом тривалого часу – будинки, меблі та ін.);

- прості або складні (які складаються з декількох речей, що утворюють єдине ціле – столовий сервіз);

- подільні (які можна поділити без втрати їх цільового призначення – тканини, ділянки землі, тощо) або неподільні (їх не можна поділити без втрати їх цільового призначення – письмовий стіл, тощо);

- головна річ і приналежність (скрипка та футляр для неї), а також

- продукція, плоди та доходи;

- *гроші, валютні цінності та цінні папери* (законним платіжним засобом на всій території України є гривня, а у встановлених законом випадках в Україні може використовуватись іноземна валюта; до числа валютних цінностей відносяться дорогоцінні метали та дорогоцінне каміння; цінним папером є документ, який посвідчує грошове або інше майнове право власника – це пайові, боргові, похідні та товаророзпорядчі цінні папери);

- *результати виконання робіт та послуги*.

Нематеріальними об'єктами цивільно-правових відносин є:

- *результати інтелектуальної творчої діяльності та інформація*, а також:

- *особисті нематеріальні блага* (якими є життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я (найменування), ділова репутація, свобода та особиста недоторканність, безпека людини).

Суб'єктами (учасниками) цивільно-правових відносин можуть бути:

- *фізичні особи*. До них належать:

- громадяни України;

- іноземні громадяни та

- особи без громадянства і

- *юридичні особи*:
- вітчизняні та іноземні підприємства, організації, установи, а також
- держава Україна;
- Автономна Республіка Крим і
- територіальні громади.

Фізична особа – це людина як суб'єкт права, а ***юридична особа*** – це організація, що має своє майно, може від свого імені набувати майнові права, бути позивачем або відповідачем в суді (до ознак юридичної особи належать: організаційна єдність, майнова відокремленість, виступ у цивільному обороті від свого імені та самостійна цивільно-правова відповідальність). Але суб'єкти цивільних правовідносин можуть бути такими лише в тому випадку, якщо вони володіють певними юридичними властивостями, які в цивільному праві прийнято називати **цивільною правосуб'єктністю**. Її складають

- ***цивільна правоздатність*** (здатність особи мати суб'єктивні юридичні права та юридичні обов'язки) та
- ***цивільна дієздатність***. У свою чергу, за обсягом права вчиняти або не вчиняти ті чи інші юридично значимі дії цивільна дієздатність *фізичних осіб* поділяється на:
- *повну* (нею володіють фізичні особи, які досягли *18-річного* віку (повнолітніх осіб). Можливе також набуття повної цивільної дієздатності в разі реєстрації за рішенням суду шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі яка: досягла 16 років і працює за трудовим договором; є неповнолітньою і яка записана матір'ю або батьком дитини; досягла 16-ти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника та (або) органу опіки та піклування);
- *неповну* (для осіб у віці *від 14-ти до 18-ти років* (неповнолітніх фізичних осіб));
- *часткову* (вона характерна для фізичних осіб у віці *до 14 років*);
- *обмежену* (обмежена дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище) та
- *недієздатність* (недієздатною фізична особа може бути визнана судом, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ним).

Для *юридичних осіб* розмежування цивільної дієздатності за обсягом прав не має, тому що вона для них є завжди *повною*.

Змістом цивільно-правових відносин є *цивільні суб'єктивні права* (права, що належать конкретній особі) *та обов'язки суб'єктів* (відповідний цьому праву обов'язок іншої особи) таких відносин.

5.1.3. Поняття, зміст, форми і захист права власності

Право власності є центральним інститутом цивільного права. Його значення зумовлене тим, що право власності юридично закріплює сформовані в суспільстві економічні відносини. Цивільно-правова наука розглядає право власності в об'єктивному та суб'єктивному розумінні.

Право власності *в об'єктивному розумінні* – це сукупність правових норм, які регулюють і закріплюють суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном.

Право власності *в суб'єктивному розумінні* – це закріплення в нормах права можливості конкретного власника володіти, користуватися і розпоряджатися майном.

Таким чином, **зміст права власності** складає право:

- ***володіння*** – юридично закріплена можливість фактичного володіння річчю з наміром вважати її своєю. Фактично має річ і той, хто буквально тримає її в руках, фізично відчуває її, і той, хто має до речі доступ через перебування речі у своєму господарстві;

- ***користування*** - юридично забезпечена можливість вилучення з речі її корисних властивостей шляхом її використання. Користування річчю може здійснюватись у різних формах, важливим є лише те, щоб воно не порушувало прав інших людей і не було заборонено законом;

- ***розпорядження*** – юридично забезпечена можливість визначати фактичну і юридичну долю річчі – переробити її, знищити, викинути або передати іншій особі.

При цьому тільки всі зазначені повноваження в своїй сукупності становлять «тріаду» права власності.

Законодавством України встановлені наступні **форми права власності**:

- ***власність Українського народу*** (земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони);

- ***приватна власність*** (майнові та особисті немайнові блага конкретної фізичної або юридичної особи (підприємства, цінні папери, житлові будинки, транспортні засоби та інше майно споживчого і виробничого призначення));

- ***державна власність*** (будь-яке майно, в тому числі грошові кошти, необхідні для виконання державою своїх функцій (єдина енергетична система, система зв'язку, транспорт загального користування, кошти державного бюджету). Різновидом приватної власності є *спільна власність* – власність кількох осіб на ту саму річ (наприклад, спільна власність подружжя);

- ***комунальна власність*** (рухоме та нерухоме майно, що належить територіальній громаді та органам місцевого самоврядування і необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території).

Конституцією України встановлений принцип непорушності (недоторканості) права власності, сутність якого полягає в тому, що ніхто не може бути протиправно позбавлений прав власності. На захист права власності спрямовані норми не тільки цивільного, а й інших галузей права, зокрема, кримінального, адміністративного, трудового, сімейного, житлового тощо. Особливістю ж **цивільно-правового захисту права власності** є його судовий порядок. Воно захищається наступними **цивільно-правовими засобами**:

- ***витребування майна*** з чужого незаконного володіння. Судовий позов, який містить таку вимогу, має назву *віндикаційного*;

- ***усунення перешкод*** у здійсненні повноважень власника. У цьому разі власник має право подати *негаторний* позов;

- ***визнання права власності***, якщо це право оспорюється або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності. Для цього застосовується позов *про визнання права власності*;

- ***визнання незаконним правового акта***, що порушує право власності. Власник має право вимагати відновлення стану, який існував до видання цього акта;

- ***відшкодування збитків***, завданих власникові земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель у зв'язку із зниженням їх цінності. Власник має право на компенсацію в разі погіршення екологічної обстановки. В такому разі власник подає позов *про відшкодування збитків*.

Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права і повернення його майна з чужого незаконного володіння протягом *трирічної* позовної давності.

5.1.4. Зобов'язальне право. Правочини. Цивільно-правовий договір

Посередником під час переміщень об'єктів цивільно-правових відносин виступає **зобов'язальне право** – сукупність правових норм, які на засадах юридичної рівності регулюють майнові відносини у сфері товарообігу, а також майнові відносини з покриття заподіяної шкоди за участю фізичних і юридичних осіб. А найбільш поширеним видом цивільно-правових відносин є **цивільне зобов'язання** – правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, сплатити гроші і т. ін.) або утримуватися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Зобов'язальні відносини мають такі ***ознаки***:

- *об'єктом* зобов'язання є *дія* (передання речі, виконання роботи, надання послуги);

- *зміст суб'єктивного права*, що випливає із зобов'язання, зазвичай, визначається *договором*;

- зобов'язальні відносини завжди обмежені *певним строком*, за своєю природою вони кінцеві;

- права, що випливають із зобов'язання, захищаються законом *відносно* (у разі невиконання зобов'язання кредитор має право звернути свої претензії тільки до однієї конкретної особи – боржника).

Сторонами зобов'язання є *кредитор* (особа, якій належить право вимагати від другої сторони виконання якоїсь дії або утримання від неї) і *боржник* (особа, зобов'язана виконати вимогу кредитора). *Зміст* зобов'язання становлять права, вимоги кредитора та обов'язки боржника.

Підставами виникнення зобов'язань є:

- договори та інші правочини;
- створення результатів інтелектуальної творчої діяльності;
- завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- акти цивільного законодавства;
- акти органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування;
- рішення суду;
- настання або ненастання події (як правило, події породжують зобов'язання в сукупності з діями).

Виконання зобов'язання може забезпечуватися згідно з законом або договором неустойкою, порукою, гарантією, заставою, завдатком або притриманням.

Неустойка (штраф чи *пеня)* – це визначена договором або законом грошова сума, яку боржник повинен передати кредиторові у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання.

Порука – це договір, за яким поручитель бере на себе обов'язок відповідати перед кредитором за виконання зобов'язання основним боржником.

Гарантія – це договір, за яким гарант (банк або інша установа) зобов'язується перед кредитором (бенефіціаром) погасити заборгованість боржника (принципала), якщо останній не виконує його.

Застава – це спосіб забезпечення зобов'язання, за допомогою якого кредитор (заставоутримувач) у разі невиконання зобов'язань має право повернути стягнення з вартості заставленого боржником майна. Різновидом застави є *іпотека* – застава землі, нерухомого майна, при якій земля чи майно, що становлять предмет застави, залишаються у заставодавця або третьої особи.

Завдаток – це грошова сума або рухоме майно, що видається однією з договірних сторін другій на підтвердження договору і забезпечення його виконання. Якщо договір не виконано стороною, що дала завдаток, вона втрачає його.

Притримання – це спосіб забезпечення вимоги кредитора, коли кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування збитків кредиторові пов'язаних з нею витрат та інших збитків, має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання.

Зобов'язання припиняються:

- з його належним виконанням;
- із зарахуванням (погашенням) зустрічної однорідної вимоги;
- за домовленістю сторін;
- за неможливістю виконання;
- внаслідок зміни плану;
- з переданням відступного;
- з прощення боргу;
- з поєднанням боржника і кредитора в одній особі;
- зі смертю фізичної особи або ліквідацією юридичної особи.

У разі ***порушення зобов'язання*** настають правові наслідки, встановлені договором або законом, а саме:

- припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;
- зміна умов зобов'язання;
- сплата неустойки;
- відшкодування збитків та моральної шкоди.

Найбільш поширеними юридичними фактами у цивільно-правових відносинах і одними з підстав виникнення цивільних прав та обов'язків виступають договори та інші правочини.

Правочин – це результат волевиявлення однієї, двох або більшої кількості суб'єктів правовідносин, спрямований на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Як вольовому акту правочину властиві наступні ***психологічні моменти*:**

- *внутрішня воля особи* (бажання здійснити дію) та
- *донесення її до інших осіб*, яке може проходити одним із трьох способів:
- прямого волевиявлення (наприклад, укладання угоди);
- конклюдентного волевиявлення – здійснення дій, які явно свідчать про намір особи (наприклад, виставлення продавцем товару на прилавок) та
- мовчазного волевиявлення.

Класифікація правочинів може бути проведена на основі декількох підстав. Так,

- ***залежно від кількості суб'єктів*** правочинів серед них розрізняють:
- *односторонні*;
- *двосторонні* та
- *багатосторонні*;
- ***залежно від моменту виникнення*** правочини можуть бути:

- *консенсуальні* (для їх виникнення достатньо досягнення сторонами згоди) та

- *реальні* (вони, крім згоди сторін, потребують здійснення реальних дій);

- ***залежно від характеру вираження причин*** правочини бувають:

- *казуальні* (якщо причини здійснення правочину прямо виражені) та

- *абстрактні* (якщо причини прямо не виражені);

- ***залежно від умов правочинів*** вони є:

- *строкові* (їх умови залежать від подій, які точно відбудуться) та

- *умовні* (умови яких залежить від подій, що можуть відбутися, але можуть і не відбутися).

Принциповим моментом правочину виступають **умови** його **дійсності**. Правочин визнається дійсним, якщо він відповідає вимогам закону стосовно його:

- ***сторін*** (вони повинні бути дієздатними);

- ***єдності волі та волевиявлення***;

- ***форми***, яка визначена законом (або усної (якщо правочин здійснюється в момент його укладення), або письмової, яка, в свою чергу, може бути простою чи нотаріальною) та

- ***змісту*** (його складають цивільні права та обов'язки суб'єктів, зумовлені їх волею).

Найпоширенішим видом правочину є **цивільно-правовий договір** – домовленість двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. ***За ознаками***, які характеризують юридичні наслідки укладання окремих договорів, можна виділити такі ***групи цивільно-правових договорів***:

- *договори про передачу майна у власність, повне господарське відання або оперативне управління*:

- купівля-продаж;

- поставка;

- контракція;

- позика;

- міна;

- дарування;

- постачання енергетичних ресурсів тощо;

- *договори про передачу майна у тимчасове користування*:

- майновий найм;

- оренда;

- житловий наїм;

- побутовий прокат;

- безоплатне користування майном;

- лізинг тощо;

- *договори про виконання робіт*:

- побутовий підряд;

- підряд на капітальне будівництво;

- підряд на виконання проектних і розвідувальних робіт;

- підряд на виконання аудиторських робіт тощо;

- *договори про передачу результатів творчої діяльності*;
- авторські договори;
- ліцензійні договори;
- договори про передачу науково-технічної продукції тощо;
- *договори про надання послуг*:
- перевезення;
- страхування;
- доручення;
- комісія;
- зберігання;
- кредитний договір тощо;
- *договори про спільну діяльність*:
- установчий договір;
- договір простого товариства тощо.

5.1.5. Правове регулювання питань спадкування

В умовах існування приватної власності важливе місце займають ті норми цивільного права, які регулюють спадкові відносини – спадкове право. **Спадкове право** – це інститут цивільного права, правові норми якого регулюють питання спадкування. **Спадкуванням** визнається перехід цивільних прав та обов'язків (*спадщини*) від однієї фізичної особи до інших осіб (*спадкоємців*).

У більшості випадків до **складу спадщини** входять ***права приватної власності*** померлої фізичної особи на різне майно. Крім того, спадщина може складатися і з інших прав померлої фізичної особи, зокрема:

- право на одержання сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, але не були отримані ним за життя;
- право на одержання страхових виплат, якщо в договорі страхування не був визначений вигодонабувач;
- право на відшкодування збитків, завданих спадкодавцю в договірних відносинах;
- право на стягнення неустойки та на відшкодування моральної шкоди, які були присуджені спадкодавцю за життя та інші.

До спадкоємців переходять ***не лише права, але й обов'язки*** померлого:

- обов'язок відшкодувати шкоду, яка була завдана спадкодавцем іншій особі;
- обов'язок відшкодувати моральну шкоду, яка була присуджена за життя спадкодавця;
- повернути борги тощо.

Не переходять у спадщину ті права й обов'язки, які нерозривно пов'язані з особою спадкодавця:

- особисті немайнові права;
- право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом;
- право на аліменти;

- право на участь у товариствах;

- право на членство в об'єднаннях та інші.

При спадкуванні має місце два види визначення спадкоємців та розподілу спадкового майна:

- *спадкування за заповітом* та

- *спадкування за законом*.

Заповіт – це розпорядження фізичної особи про своє майно на випадок смерті. Заповіт складається дієздатною особою добровільно. Тією ж фізичною особою його умови можуть бути змінені, замінені на нові або зовсім відмінені. Заповіт обов'язково складається у письмовій формі і повинен бути посвідченим нотаріально.

Спадкування за **законом** здійснюється у відповідності до статей Цивільного кодексу, який передбачає ***5 черг спадкоємців:***

- *перша черга* – діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив та батьки;

- *друга черга* – рідні брати і сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері;

- *третя черга* – рідні дядько та тітка спадкодавця;

- *четверта черга* – особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше як *5 років* до часу відкриття спадщини;

- *п'ята черга* – інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно та утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї, але були на утриманні не менше *5 років*.

Істотною підставою спадкового правонаступництва є ***відкриття спадщини*** – настання обставин, які тягнуть за собою спадкування: смерть фізичної особи та вступ в законну силу судового рішення про проголошення людини померлою. Тут важливо знати про час і місце відкриття спадщини. *Часом відкриття спадщини* визнається день смерті спадкодавця, а при оголошенні його померлим – день набрання законної сили рішення суду про оголошення спадкодавця померлим, якщо дата його смерті не визначилась. *Місцем* же *відкриття* спадщини визначається останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно не відоме – місцезнаходження спадщини або основної її частини.

І нарешті ще однією підставою спадкового правонаступництва є ***прийняття спадщини*** – одностороння угода, яка містить волевиявлення спадкоємця, спрямоване на прийняття спадщини. При цьому прийняття спадщини вимагає *наявності* наступних *умов*:

- правоздатність фізичної особи, яка приймає спадщину;

- наявність не примусового вияву волі спадкоємця;

- прийняття спадщини належним чином і в установлений строк.

Цивільний кодекс встановлює *6-місячний термін* для прийняття спадщини. Пропуск вказаних строків тягне втрату спадкоємцями права спадкування, але пропущений строк може бути продовжений судом з поважних причин: важкої хвороби спадкоємця, невідворотних обставин тощо.

5.1.6. Цивільно-правова відповідальність

Цивільний оборот може існувати та успішно розвиватися лише за умови, що всі його учасники належно виконуватимуть свої обов'язки. Порушення цього правила безумовно завдає шкоди окремим громадянам, юридичним особам, групі осіб чи суспільству в цілому.

Одним із заходів впливу на особу, що посягнула на права чи інтереси інших учасників цивільного обороту, які охороняються законом, є цивільно-правова відповідальність. Вона полягає в тому, що на правопорушника покладається додатковий обов'язок, що тягне за собою певні майнові втрати, зменшення його майнової сфери. Так, постачальник, який не поставив продукцію у визначені терміни, поряд з основним обов'язком – виконати договір, набуває додаткового – сплатити неустойку (штраф) за прострочення поставки. Втрати у вигляді сплаченого ним штрафу нічим для нього не компенсуються. Орендодавець, який відмовився надавати приміщення, тобто порушив умови договору оренди, зобов'язаний виконати його – надати приміщення, а також відшкодувати збитки, які виникли в орендаря у зв'язку з такими діями. Відшкодування збитків у даному прикладі є тим додатковим обов'язком, який покладається на правопорушника.

Отже, **цивільно-правова відповідальність** – це один з видів юридичної відповідальності, сутність якої полягає у покладенні на правопорушника невигідних майнових наслідків. Цивільно-правова відповідальність має *компенсаційний характер*, оскільки її метою є відновлення порушених майнових прав кредитора або відшкодування заподіяної йому моральної чи майнової шкоди. Таким чином, ***підстави цивільно-правової відповідальності*** становлять:

- невиконання або неналежне виконання зобов'язань та
- заподіяння шкоди.

У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання боржник повинен відшкодувати кредитору завдані йому ***збитки***, до яких включаються:

- *прямі збитки* – витрати, здійснені кредитором, втрата чи пошкодження його майна та
- *упущена вигода* – не отримані кредитором доходи, які він одержав би під час виконання зобов'язання боржником.

За загальним правилом, однією з умов цивільно-правової відповідальності є ***вина*** правопорушника. Її наявність презюмується (тобто особа вважається винною, якщо не доведено зворотне). Відсутність вини, а отже і підстав для цивільно-правової відповідальності доводиться особою, що не виконала зобов'язання або завдала шкоди. Зокрема, особа звільняється від цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану у стані необхідної оборони або крайньої необхідності.

Винятком із загального правила про необхідність вини як умови юридичної відповідальності є цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану *джерелом підвищеної небезпеки*. В такому разі і юридичні, і

фізичні особи, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточення (транспортні організації, промислові підприємства, власники автомобілів), зобов'язані компенсувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок нездоланної сили або умислу потерпілого.

Підставою для цивільно-правової відповідальності ***неповнолітніх*** у більшості випадків є заподіяння ними шкоди. За шкоду, заподіяну малолітнім, який *не досяг 14 років*, відповідають його батьки (усиновителі) або опікун. Якщо ж такий малолітній завдав шкоду під час, коли перебував під наглядом навчальної, виховної чи лікувальної установи, то саме ця установа несе матеріальну відповідальність. Неповнолітній у віці *від 14 до 18 років* несе відповідальність за заподіяну ним шкоду на загальних підставах. У випадках, коли у такого неповнолітнього немає майна чи заробітку, достатнього для компенсації заподіяної ним шкоди, збиток у відповідній частині компенсується його батьками (усиновителями) або піклувальником. Такий різновид цивільно-правової відповідальності зветься *субсідарним (додатковим)*.

Шкода, завдана ***недієздатною особою***, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею. Обов'язок цих осіб відшкодувати шкоду, завдану недієздатною особою, не припиняється у разі поновлення її цивільної дієздатності. За певних умов (смерті опікуна або відсутності у нього майна, достатнього для відшкодування) така шкода за рішенням суду частково або у повному обсязі може бути відшкодована за рахунок майна недієздатної особи, яка завдала шкоду.

Шкода, завдана ***фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена***, відшкодовується нею на загальних підставах.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Наведіть поняття і назвіть функції та джерела цивільного права України.
2. Що є об'єктами цивільно-правових відносин?
3. Хто може виступати суб'єктами цивільно-правових відносин?
4. Які правомочності складають зміст права власності?
5. Які форми права власності встановлені законодавством України?
6. Назвіть підстави виникнення і припинення зобов'язань.
7. Наведіть групи цивільно-правових договорів за ознаками, що характеризують наслідки їх укладання.
8. Які права входять до складу спадщини?
9. Скільки черг спадкоємців за законом встановлено чинним законодавством України?
10. Назвіть підстави цивільно-правової відповідальності.

Глава 2
Основи сімейного права

5.2.1. Загальна характеристика системи, принципів та джерел сімейного права.

5.2.2. Умови та порядок укладання шлюбу. Шлюбний договір.

5.2.3. Права та обов'язки подружжя, батьків та дітей. Позбавлення батьківських прав.

5.2.4. Усиновлення (удочеріння), опіка та піклування щодо дітей, патронат над дітьми.

5.2.5. Підстави і порядок припинення шлюбу.

5.2.1. Загальна характеристика системи, принципів та джерел сімейного права

Сім'я традиційно відіграє важливу роль у вихованні дитини, становленні особистості та функціонуванні всього суспільства. Багатомірність правової природи цього соціального явища обумовлює складність у формуванні його дефініції. Сьогодні на законодавчому рівні закріплено, що **сім'я** є первинним і основним осередком суспільства, союзом конкретних осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки. На відміну від цивільних відносин, *сімейні відносини* мають свої особливості, а саме:

- підставами їх виникнення є специфічні юридичні факти – шлюб, народження дитини, усиновлення, договір патронату та інші;
- їх суб'єктами є лише фізичні особи;
- сімейні права та обов'язки є невідчужуваними (їх не можна продати, подарувати або заповісти);
- у регулюванні цього виду суспільних відносин норми права тісно переплітаються з нормами моралі, звичаями та релігійними канонами.

Зазначені особливості надають підстави для виокремлення сімейного права серед інших галузей із самостійним предметом правового регулювання.

Сімейне право – це система правових норм, які регулюють та охороняють немайнові (особисті) та пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу та належності до сім'ї. Сімейне право України ґрунтується на певних **принципах**, відповідно до яких воно впливає на суспільні відносини:

- ***неприпустимість свавільного втручання*** будь-кого у сімейні справи та повага до сімейного життя: навіть правом сімейні відносини регулюються лише у тій частині, в якій це є допустимим і можливим з погляду інтересів їх учасників та інтересів суспільства;
- ***одношлюбність*** (моногамія): будь-яка особа може одночасно перебувати тільки в одному шлюбі;

- ***свобода шлюбу і добровільності укладення шлюбу***: укладення шлюбу і вибір дружини або чоловіка здійснюється довільно, за власним бажанням; держава захищає право на вільний вибір дружини або чоловіка;

- ***свобода розірвання шлюбу***: ніхто не має права примусити особу перебувати у шлюбі проти її волі; якщо продовження подружнього життя стало неможливим, подружжя вправі розірвати шлюб у встановленому порядку;

- ***повна рівність чоловіка і жінки*** в особистих і майнових правах і обов'язках у шлюбі та сім'ї;

- максимально можливе ***врахування інтересів дітей*** та непрацездатних членів сім'ї;

- ***пріоритет сімейного виховання дітей***: цей принцип ґрунтується на положеннях Закону України «Про охорону дитинства» та міжнародно-правових актів щодо захисту прав дітей про те, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення; тому перевага завжди повинна надаватися сімейним формам виховання дітей;

- ***матеріальна підтримка членів сім'ї, які потребують матеріальної допомоги***: закон встановлює аліментні зобов'язання – батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття; повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків; подружжя повинно матеріально підтримувати одне одного у разі потреби, а за відмови в такій підтримці той з подружжя, що потребує матеріальної допомоги, має право одержувати утримання від іншого з подружжя в примусовому порядку, якщо останній спроможний його надати, та ін.

Основним **джерелом** сімейного права є **Сімейний кодекс України**, прийнятий 10 січня 2002 р., який набув чинності з 1 січня 2004 р. Він складається з ***7 розділів (287 статей)***:

- ***Розділ I. Загальні положення.***
- ***Розділ II. Шлюб. Права та обов'язки подружжя.***
- ***Розділ III. Права і обов'язки матері, батька і дитини.***
- ***Розділ IV. Влаштування дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування.***
- ***Розділ V. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.***
- ***Розділ VI. Особливості усиновлення дітей громадянами України, які проживають за її межами, та іноземцями***.
- ***Розділ VII. Прикінцеві положення***.

Завдання Сімейного кодексу України полягають у:

- зміцненні сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
- утвердженні почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї;
- побудові сімейних стосунків на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки;
- забезпеченні кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Зазначеним джерелом права визначаються засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Сімейний кодекс ***регулює відносини***:

- між кровними родичами, а також
- між вітчимом (мачухою) та пасинком (падчеркою);
- між усиновителем та усиновленою ним особою та
- між прадідом (прабабкою) та правнуком (правнучкою).

При цьому Сімейний кодекс України ***не регулює відносини***:

- між двоюрідними братами і сестрами;
- між тіткою, дядьком та племінницею, племінником та
- між іншими родичами за походженням.

До регуляторів сімейних відносин належить також низка законів, зокрема, закони України ***«Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про реєстрацію актів цивільного стану»*** та інші.

Підлягають застосуванню також окремі положення Цивільного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України. Важливу роль відіграють також підзаконні нормативні акти.

5.2.2. Умови та порядок укладання шлюбу. Шлюбний договір

Шлюб – це вільний, добровільний та рівноправний союз між чоловіком і жінкою, оформлений юридично. Характерними ***ознаками*** шлюбу як юридичної категорії є:

- захист з боку держави (регулюється правовими нормами);
- обов'язковість встановленої державою форми (юридичні наслідки породжує лише шлюб, зареєстрований в офіційному порядку);
- добровільність (укладається виключно за взаємною згодою чоловіка і жінки, не допускається будь-який примус чи вплив на волю осіб, які укладають шлюб);
- моногамність (одношлюбність; в Україні не допускається багатоженство), рівноправність (чоловік і жінка рівні в шлюбі);
- довічність (укладається безстроково і може бути припинений за життя подружжя лише шляхом розірвання у встановленому законом порядку).

Чинним законодавством України визначені ***умови*** укладання шлюбу. Це:

- *взаємна згода на укладання шлюбу*. Її наявність означає не лише волю до шлюбу з певною особою, але і знання про її вік та стан здоров'я;
- *досягнення особами*, що одружуються, *шлюбного віку*. Він становить *і для чоловіків, і для жінок – 18 років*. Але за заявою особи, що досягла *16-ти років*, за рішенням суду їй може бути надане право на шлюб, якщо він вирішить, що це відповідає інтересам цієї особи.

Крім того, навіть за наявністю зазначених умов, шлюб не може бути укладеним, якщо для того є ***юридичні перешкоди***, а саме:

- *перебування в іншому нерозірваному шлюбі*, оскільки вітчизняне законодавство, не лімітуючи кількості шлюбів протягом життя, виходить із принципу одношлюбності;

- *наявність родинних відносин*, оскільки не дозволяється укладання шлюбу між:

- рідними (повно рідни, неповно рідними) братом та сестрою;

- двоюрідними братом та сестрою, рідними тіткою, дядьком та племінником і племінницею, а також

- усиновителем та усиновленою ним дитиною;

- *недієздатність* одного з тих, хто одружується, яка встановлена у судовому порядку.

Законодавством передбачений ***порядок укладання шлюбу*:**

1. Звернення до державного органу реєстрації актів цивільного стану (РАЦСу) жінки і чоловіка, що бажають укласти шлюб.

2. Ознайомлення осіб, які бажають зареєструвати шлюб, з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків. Працівники органу РАЦСу зобов'язані попередити осіб, що подали заяву, про відповідальність за приховування перешкод до реєстрації шлюбу.

3. Заручини (подання заяви про реєстрацію шлюбу). Вони не створюють обов'язку одружитися, однак спричиняють певні майнові обов'язки. Особа, що відмовилася одружитися, зобов'язана компенсувати іншій особі витрати, понесені у зв'язку з готуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

4. Прийняття державними органами РАЦСу заяви за наявності всіх необхідних документів.

5. Державна реєстрація шлюбу. Вона відбувається по закінченні *місячного строку* з дня подання заяви. За наявності поважних причин цей термін може бути скорочений. Присутність нареченого і нареченої в момент реєстрації є обов'язковою. Реєстрація шлюбу через представника не допускається. Якщо наречені або хтось із них не з'явились у день, визначений для реєстрації шлюбу, то це не робить відповідну заяву нечинною і наречені мають право вимагати реєстрацію шлюбу ще протягом *двох місяців*. Державна реєстрація шлюбу закріплюється *Свідоцтвом про шлюб*, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя, мають право на укладання шлюбного договору. **Шлюбний договір** – це угода осіб, що вступають до шлюбу або перебувають у шлюбі, спрямована на врегулювання їхніх майнових відносин. Зміст шлюбного договору включає тільки майнові права та обов'язки подружжя одне до одного і щодо їхніх дітей.

Найважливішою ***особливістю*** шлюбного договору є те, що ним майнові права й обов'язки подружжя може бути визначено інакше, ніж це передбачено загальними правилами сімейного законодавства. Зокрема, може бути встановлено, що певне майно, яке належало одному з подружжя до шлюбу або буде одержано під час шлюбу в дар, стає їхньою спільною

сумісною власністю; може бути визначено на розсуд подружжя розмір часток у праві власності на майно, що буде нажите в період шлюбу; може бути передбачено умови поділу спільного майна в разі розірвання шлюбу, а також порядок погашення боргів кожного з подружжя за рахунок спільного чи роздільного майна. Шлюбний договір може містити також положення про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу, положень про спільну сумісну власність і вважати це майно спільною частковою власністю або особистою приватною власністю кожного з них.

У шлюбному договорі сторони можуть передбачити використання належного їм обом або одному з них майна для забезпечення потреб їхніх дітей, а також інших осіб. Наприклад, можна включити до договору положення про те, що подружжя зобов'язується утримувати непрацездатних батьків, когось з них, або дітей, народжених не в спільному шлюбі, надавати цим особам грошову допомогу або/та надати їм можливість проживати разом з подружжям, виділивши окрему кімнату в будинку чи квартирі тощо. Чоловік може у шлюбному договорі зобов'язати дружину ощадливо ставитись до сімейного бюджету, здійснювати облік проведених витрат на певну суму та інформувати його про ці витрати. Дружина може зобов'язати чоловіка забезпечити проживання своєї сім'ї в окремій квартирі чи будинку, окремо від його батьків. Проте на практиці шлюбний договір в першу чергу застосовується не для регулювання спільного проживання і користування майном, а на випадок розриву шлюбних відносин. Тому, безперечно, у шлюбному договорі можна визначити можливий порядок поділу майна, у тому числі і після розірвання шлюбу. У цьому разі у випадку розлучення можна уникнути судових процесів поділу майна, маючи більше шансів зберегти добрі відносини після розлучення.

Шлюбний договір укладається у ***письмовій формі і нотаріально посвідчується***. Якщо шлюбний договір укладений до реєстрації шлюбу, він набирає чинності з моменту реєстрації шлюбу. Якщо ж шлюбний договір укладений подружжям, він набирає чинності з моменту його нотаріального посвідчення. За вимогою одного з подружжя шлюбний договір може бути змінений, у будь-який час розірваний або визнаний недійсним у судовому порядку.

5.2.3. Права та обов'язки подружжя, батьків та дітей. Позбавлення батьківських прав

Особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі мають рівні права та обов'язки одне до одного, які виникають з моменту реєстрації шлюбу. В свою чергу **права та обов'язки подружжя** розділяються на дві великі групи:

- особисті немайнові права та обов'язки і
- особисті майнові права та обов'язки.

До ***особистих немайнових прав та обов'язків подружжя*** належать:

- *особисті немайнові права*:
- право на материнство та батьківство;

- право на повагу до своєї індивідуальності;
- право на фізичний та духовний розвиток;
- право на зміну прізвища;
- право на розподіл обов'язків та спільне рішення питань життя сім'ї;
- право на особисту свободу.
- *особисті немайнові обов'язки*:
- спільно будувати сімейні відносини на почуттях взаємної любові, поваги, дружби та взаємодопомоги;
- спільно піклуватися про матеріальне забезпечення сім'ї;
- вагітній дружині та дружині-матері повинні бути створені умови для збереження здоров'я та поєднання материнства зі здійсненням її прав та обов'язків.

До ***особистих майнових прав та обов'язків подружжя*** належать:
- *особисті майнові права*:
- особиста приватна власність чоловіка і дружини та
- спільна сумісна власність подружжя.

Особистою приватною власністю чоловіка та дружини визнається:
- майно, набуте кожним із них до шлюбу;
- майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але за кошти, які належали кожному з них особисто;
- речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть якщо вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- премії і нагороди, отримані за особисті заслуги;
- кошти, одержані як відшкодування матеріальної чи моральної шкоди;
- страхові суми, одержані за обов'язком або добровільним особистим страхуванням.

Спільною сумісною власністю подружжя є:
- будь-яке майно, набуте подружжям під час шлюбу, за винятком:
- речей, які виключені з цивільного обігу, а також
- заробітної плати;
- пенсії;
- стипендії та
- інших доходів, отриманих одним з подружжя і внесених до сімейного бюджету чи на його особистий рахунок до банківської (кредитної) установи.
- *особисті майнові обов'язки*. Сімейний кодекс України називає категорії осіб, які мають право на утримання (аліменти). Це:
- непрацездатні чоловік та дружина (які досягли пенсійного віку або є інвалідами I, II або III групи);
- чоловік або дружина, у яких заробітна плата, пенсія та інші доходи нижчі за встановлений прожитковий мінімум;

- дружина протягом вагітності та протягом *3 років* після народження дитини (а якщо дитина має недоліки фізичного чи психологічного розвитку – до досягнення дитиною *6 років*);

- чоловік, з яким проживає дитина, до досягнення дитиною *3 років* (а якщо дитина має недоліки фізичного чи психологічного розвитку – до досягнення дитиною *6-ти років*);

- чоловік або дружина, з ким проживає дитина-інвалід.

Права та обов'язки батьків та дітей також розділяються на:

- особисті немайнові права та обов'язки та

- майнові права та обов'язки.

До ***особистих немайнових прав та обов'язків батьків та дітей*** належать:

- обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я;

- обов'язок батьків невідкладно, але не пізніше *одного місяця* від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦСу;

- право й обов'язок батьків визначити ім'я, по батькові та прізвище дитини;

- право й обов'язок батьків визначити місце проживання дитини;

- право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб, які їх незаконно утримують;

- право й обов'язок батьків на представництво від імені дитини;

- право й обов'язок батьків на особисте виховання і розвиток дитини;

- право батьків на захист дитини, у тому числі і звернення до суду;

- обов'язок батьків піклуватися про здоров'я дитини;

- обов'язок батьків забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;

- обов'язок батьків поважати дитину;

- право батьків та дітей на безперешкодне спілкування;

- право дитини на захист своїх прав та інтересів;

- обов'язок дитини (повнолітніх дочки та сина) піклуватися про батьків.

Особисті права та обов'язки учасників батьківських правовідносин в основному продовжуються до *досягнення дітьми повноліття або вступу ними до шлюбу*.

Майнові права та обов'язки батьків та дітей пов'язані з власністю та матеріальним утриманням. Стосовно питань, *пов'язаних із власністю*, це правила, згідно з якими:

- майно батьків та дітей може бути роздільним або спільним;

- майном неповнолітніх дітей управляють батьки;

- батьки не відповідають за обов'язки своїх дітей (окрім неповнолітніх), а діти не відповідають за обов'язки своїх батьків;

- неповнолітні діти мають право самостійно розпоряджатися майном, набутим на їх власні кошти, стипендію або інший доход, за винятком *нерухомих речей та транспортних засобів*.

Права та обов'язки батьків та дітей, пов'язані із *матеріальним утриманням* взаємні:

- батьки повинні утримувати:
- своїх неповнолітніх дітей;
- повнолітніх дітей, які навчаються (*до 23 років*) та
- неповнолітніх дітей, що потребують матеріальної допомоги.

З іншого боку, повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, що потребують матеріальної допомоги.

Як правило, обов'язки з матеріального утримання виконуються *добровільно*. У разі ж ухилення від цього обов'язку і з батьків, і з дітей у судовому порядку можуть стягуватися ***аліменти***.

Сімейний кодекс України передбачає можливість позбавлення батьківських прав (батьківських прав але не батьківства, яке випливає з кровного споріднення і не відібрати яке, або позбавити якого неможливо). **Позбавлення батьківських прав** – це засіб юридичної відповідальності стосовно батьків, що не виконують своїх обов'язків щодо виховання неповнолітніх дітей. Позбавлення батьківських прав здійснюється виключно у судовому порядку. Батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони:

- не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом *шести місяців* не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- жорстоко поводиться з дитиною;
- є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Позбавлення батьківських прав *не звільнює батьків від обов'язку утримувати своїх дітей*.

5.2.4. Усиновлення (удочеріння), опіка та піклування щодо дітей, патронат над дітьми

Усиновлення – це прийняття усиновителем у свою сім'ю особи на правах сина чи дочки, здійснене на підставі рішення суду. При цьому ***усиновленою може бути***:

- або неповнолітня дитина;
- або повнолітня особа, що не має матері, батька чи позбавлена їхнього піклування.

Усиновителем же ***може бути***:

- дієздатна особа, яка досягла *21-го року* та яка
- старша від усиновленої не менше ніж на *15 років* (а в разі усиновлення повнолітньої особи – на *18 років*).

Кількість дітей, яких може усиновити один усиновитель не обмежується законом.

Усиновителями не можуть бути особи, які:

- є неповнолітніми;
- обмежені у дієздатності;
- визнані недієздатними;
- позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- були усиновителями іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнане судом недійсним з їхньої вини;
- перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
- страждають на хворобу, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України.

За наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити одну і ту ж дитину, *переважне право надається громадянам України*:

- в сім'ї яких виховується дитина;
- які є чоловіком (дружиною) матері (батька) дитини, яка усиновлюється;
- які усиновляють кількох дітей, які є братами, сестрами;
- які є родичами дитини.

У випадках, якщо українську дитину бажають усиновити ***іноземні громадяни***, переважне право на усиновлення мають іноземці, які є:

- родичами дитини;
- громадянами держав, з якими Україна уклала договір про надання правової допомоги.

Облік осіб, які бажають усиновити дитину, ведеться відділами та управліннями районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, на які покладається безпосереднє ведення справ щодо опіки і піклування, Міністерством Автономної Республіки Крим, управліннями освіти обласних, київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а також Центром усиновлення дітей у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Відповідно до Конституції України особа має право на таємницю перебування на обліку осіб, які бажають усиновити дитину. Особа, яка була усиновлена має право після досягнення повноліття на одержання інформації щодо свого усиновлення.

Усиновлення може бути ***визнане судом недійсним***:

- якщо воно було проведене без згоди дитини та батьків, в той час як така згода була необхідною;
- якщо усиновитель не мав наміру створити для себе права та обов'язки, які виникають з усиновлення (мало місце *фіктивне усиновлення*);
- у разі відсутності згоди на усиновлення з боку усиновителя;
- якщо буде встановлено, що на момент усиновлення дружина (чоловік) не мала наміру продовжувати з чоловіком (дружиною) шлюбні відносини.

Усиновлення може бути ***скасоване***:

- якщо воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання;
- якщо дитина страждає на недоумство, психічну чи іншу тяжку не вилікувану хворобу, що усиновитель не знав і не міг знати на час усиновлення;
- якщо між усиновителем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновителя, відносини, які роблять неможливим їхнє спільне проживання і виконання усиновителем своїх батьківських обов'язків.

Скасування усиновлення ***не допускається*** після досягнення дитиною повноліття. Усиновлення неповнолітньої особи може бути скасовано судом за взаємною згодою між усиновителем і усиновленим або на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися.

У Сімейному кодексі України містяться норми про опіку і піклування над дітьми, які позбавлені батьківського піклування. **Опіка і піклування** – це правові форми захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб, які залишилися без батьківського піклування. *Опіка* встановлюється над дитиною, яка *не досягла 14 років*, а *піклування* – над дитиною у віці *від 14 до 18 років*. Опікуном чи піклувальником дитини ***може бути*** за її згодою тільки повнолітня дієздатна особа, переважно з близьких підопічному осіб. Опікуна та піклувальника завжди призначає орган опіки і піклування. Обов'язки з опіки і піклування виконуються *без оплати*. ***Не може бути*** опікуном чи піклувальником особа:

- яка не досягла *18* років;
- недієздатна;
- позбавлена батьківських прав;
- зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, а також
- інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Особа може бути ***звільнена від обов'язків*** опікуна чи піклувальника дитини:

- за особистою заявою;
- за заявою особи, над якою встановлено піклування;
- за заявою органу опіки і піклування;
- у разі поміщення підопічного до навчального закладу або закладу охорони здоров'я.

Опіка припиняється:

- після досягнення підопічним *14-річного віку* (опіка автоматично перетворюється у піклування);
- у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки і піклування;
- у разі смерті підопічного;
- у разі смерті опікуна.

Піклування припиняється:

- після досягнення підопічним *18-річного віку*;

- у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки і піклування;

- у разі реєстрації шлюбу з підопічною особою;

- у разі смерті підопічного;

- у разі смерті піклувальника.

Сімейний кодекс України передбачає і таку форму правового захисту дітей як патронат. **Патронат** – це альтернативна форма сімейного виховання дитини, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, і передається на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення нею повноліття *за плату*. Договір про патронат не є перешкодою до усиновлення дитини. У свою чергу, усиновлення дитини є підставою для припинення цього договору.

На патронатного вихователя законодавством покладено наступне ***коло обов'язків***:

- забезпечити дитину житлом, одягом та харчуванням;

- створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;

- захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Договір про патронат припиняється:

- у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла *14-ти років*;

- за взаємною згодою сторін;

- за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним і дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором;

- у разі досягнення дитиною повноліття;

- у разі появи матері, батька і поверненням їм дитини;

- у разі смерті підопічного;

- у разі смерті патронатного вихователя.

5.2.5. Підстави та порядок припинення шлюбу

Під **припиненням шлюбу** розуміється припинення правовідносин між подружжям, що викликані настанням певних юридичних фактів. Сімейним кодексом України встановлений вичерпаний перелік ***підстав для припинення шлюбу***. Це:

- смерть або оголошення у судовому порядку померлим одного з подружжя;

- розірвання шлюбу та

- визнання шлюбу недійсним.

Розглянемо **порядок припинення шлюбу** внаслідок кожної із підстав.

1. Припинення шлюбу внаслідок смерті або оголошення у судовому порядку померлим одного з подружжя. В цьому випадку діють наступні правила:

- якщо один з подружжя помер до дня набрання чинності рішення суду про розірвання шлюбу, то вважається, що шлюб припинений внаслідок смерті одного з подружжя;

- якщо ж один з подружжя помер у день надрання чинності рішення суду про припинення шлюбу, то вважається, що шлюб припинений внаслідок його розірвання.

2. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання. Шлюб може бути розірваним як через державні органи реєстрації актів цивільного стану, так і у судовому порядку. *Органи РАЦСу* розривають шлюб:

- за спільною заявою подружжя, яке не має дітей або
- за заявою одного з подружжя, якщо другий:
  - визнаний безвісно відсутнім;
  - визнаний недієздатним чи
  - засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк *не менше ніж 3 роки*.

Державний орган реєстрації актів цивільного стану виносить *постанову* про розірвання шлюбу *після спливу 6-ти місяців* від дня подання такої заяви, якщо вона не була відкликана. Шлюб припиняється у день реєстрації його розірвання.

Суд розриває шлюб:

- за спільною заявою подружжя, яке має дітей або
- за позовом одного з подружжя. При цьому позов не може бути поданий протягом вагітності дружини і протягом *1-го року* після народження дитини.

Суд приймає рішення про розірвання шлюбу *після спливу 1-го місяця* від дня подання заяви. Шлюб припиняється у день набрання чинності рішення суду про розірвання шлюбу. Розірвання шлюбу має бути зареєстроване у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Розірвання шлюбу засвідчується *Свідоцтвом про розірвання шлюбу*.

Державна реєстрація розірвання шлюбу на підставі рішення суду, проводиться за письмовою заявою про державну реєстрацію розірвання шлюбу на підставі рішення суду, яка подається подружжям або одним з них, по пред'явленні копії рішення суду (витягу з рішення суду) про розірвання шлюбу, що набрало законної сили, а також паспорта або паспортного документа, квитанції про сплату встановленої судом суми державного мита.

3. Припинення шлюбу внаслідок визнання шлюбу недійсним. Шлюб визнається недійсним або РАЦСом, або у судовому порядку. *РАЦСом* визнається недійсним шлюб:

- зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;

- зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою;

- зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

За наявності зазначених підстав та за заявою заінтересованої особи орган реєстрації актів цивільного стану анулює актовий запис про шлюб, зареєстрований з такими особами.

Шлюб може бути визнаний недійсним *за рішенням суду*, якщо він був зареєстрований:

- без вільної згоди чоловіка і жінки або без наміру створити сім'ю (мав місце *фіктивний шлюб*);

- між усиновителем і усиновленою ним дитиною (у разі не скасованого усиновлення);

- між двоюрідними братом і сестрою, між тіткою, дядьком і племінником, племінницею;

- з особою що приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для іншого подружжя і (або) їхніх нащадків;

- з собою, що не досягла шлюбного віку і якій не було надано право на шлюб.

При вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним суд бере до уваги, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. Відзначимо також, що право на звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним мають дружина або чоловік, інші особи, права яких порушені у зв'язку з реєстрацією цього шлюбу, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, прокурор, орган опіки та піклування, якщо захисту потребують права та інтереси дитини, особи, яка визнана недієздатною, або особи, дієздатність якої обмежена.

Недійсний шлюб, а також шлюб, визнаний недійсним за рішенням суду, не є підставою для виникнення у осіб, між якими він був зареєстрований, прав та обов'язків подружжя, а також прав та обов'язків, які встановлені для подружжя іншими законами України. Якщо протягом недійсного шлюбу особи набули майно, воно вважається таким, що належить їм на праві спільної часткової власності. Розмір часток кожного з них визначається відповідно до їхньої участі у придбанні цього майна своєю працею та коштами. Разом із тим, якщо особа не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, вона має право:

- на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя;

- на проживання у житловому приміщенні, в яке вона поселилася у зв'язку з недійсним шлюбом;

- на аліменти;

- на прізвище, яке вона обрала при реєстрації шлюбу.

Шлюб визнається недійсним від дня його державної реєстрації.

Інститут припинення шлюбу передбачає можливість ***поновлення шлюбу*** після його припинення за умови, якщо колишнє подружжя не уклало повторних шлюбів з іншими особами. Законодавством також передбачена можливість встановлення ***сепарації*** – режиму роздільного проживання подружжя.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Відносини між якими особами регулюються Сімейним кодексом України?
2. Який порядок укладання шлюбу встановлений чинним законодавством?
3. Що таке шлюбний договір?
4. Назвіть особисті немайнові та особисті майнові права та обов'язки подружжя.
5. Назвіть особисті немайнові та особисті майнові права та обов'язки батьків і дітей.
6. У яких випадках батьки можуть бути позбавлені батьківських прав?
7. Хто може і хто не може бути усиновлювачем?
8. В яких випадках припиняються опіка і піклування?
9. Що таке патронат?
10. Який порядок припинення шлюбу встановлений чинним законодавством?

Глава 3
Основи трудового права

5.3.1. Загальна характеристика системи та джерел трудового права.
5.3.2. Колективний договір, колективна угода, трудовий договір.
5.3.3. Робочий час і час відпочинку.
5.3.4. Дисципліна і відповідальність у трудовому праві.
5.3.5. Індивідуальні та колективні трудові спори.

5.3.1. Загальна характеристика системи та джерел трудового права

Трудове право – це галузь права, яка регулює трудові та тісно пов'язані з ними суспільні відносини, незалежно від форми власності, господарювання або галузевої підпорядкованості підприємства, установи чи організації.

Таким чином, *предмет* трудового права складають трудові відносини та тісно пов'язані з ними суспільні відносини. ***Трудові відносини*** **–** це врегульовані нормами трудового права, а також колективним трудовим договором відносини, що виникають у процесі праці між робітником та власником підприємства, установи та організації або уповноваженим ними органами.

Учасниками (суб'єктами) трудових відносин виступають:
- працівники;
- роботодавці;
- профспілки та їх органи;
- органи працевлаштування, а також
- комісії з трудових спорів.

Трудові правовідносини можуть припинятися як за фактом спливу відповідного терміну, визначеного у трудовому або колективному договорі, так і в результаті вольових дій учасників цих правовідносин.

До відносин, ***тісно пов'язаних з трудовими*** є відносини, що виникають з приводу:
- працевлаштування;
- професійної підготовки та підвищення кваліфікації;
- дисциплінарної відповідальності робітника;
- матеріальної відповідальності робітника або роботодавця;
- відшкодування шкоди, заподіяної робітникові під час виконання ним своїх трудових обов'язків та ін.

Основним *нормативно-правовим актом* у галузі трудового права є **Кодекс законів про працю (КЗпП)**, прийнятий 10 грудня 1971 р., який набрав чинності з 1 червня 1972 р. Він складається з ***18 глав (265 статей)***. Ним врегульовуються питання:
- укладання трудового та колективного договорів;
- забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників;

- робочого часу і часу відпочинку;
- нормування, оплати та охорони праці;
- трудової дисципліни;
- праці жінок та молоді;
- нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю тощо.

Крім того, окремі галузі трудового права регулюються профільними законами: «Про зайнятість населення», «Про охорону праці», «Про колективні договори», «Про оплату праці», «Про відпустки» та іншими. Взагалі трудові відносини сьогодні регулюються більш ніж 500 нормативно-правовими актами України, а також значною кількістю нормативних актів, прийнятих центральними та місцевими органами і органами місцевого самоврядування.

У сфері міжнародного співробітництва в галузі праці велику роль відіграє *Міжнародна організація праці (МОП)* – міжурядова організація, створена в 1919 р. В 1946 р. МОП стала першою спеціалізованою організацією ООН. До її складу входять більше ніж 170 країн, в тому числі і Україна. Структуру МОП складають:

- Міжнародна конфедерація праці;
- Адміністративна рада;
- Міжнародне бюро праці;
- Трьохсторонні комітети та
- Регіональні та соціальні конференції.

Реформування правової системи України продовжується. Нові економічні, політичні та соціальні виклики надають законодавству динамічності, що є і позитивною, і негативною тенденцією. Ще більшої актуальності вони набувають у зв'язку з євроінтеграцією України, відповідністю чинного законодавства стандартам Європейського Союзу. Ці процеси стосуються і реформування трудового законодавства. Прикладом може слугувати довготривалий процес прийняття нового Трудового кодексу України, що призводить до негативних наслідків, зокрема в економіці та правозастосуванні. Очевидно, що стан трудового законодавства не відповідає сучасним викликам розвитку держави, економіки та суспільства. Прийнятий ще 1971 р. за іншої економічної формації КЗпП зазнає постійних незначних поправок, проте загалом не змінює концептуальні підходи до трудових відносин. Трудове законодавство України потребує вдосконалення, а деякі його положення - додаткового пере осмислення відповідно до європейських стандартів.

Сучасні економічні відносини зумовили появу підприємств, установ, організацій із різною формою власності, зміни на ринку праці та прийняття чималої кількості нових нормативно-правових актів, які регулюють трудові відносини. У зв'язку з цим завданнями трудового права є: висвітлення особливостей правового регулювання праці в умовах формування ринкових відносин в Україні; систематизація законодавчих актів, деякі з яких прийняті ще за часів уже неіснуючої держави; відповідність низки інститутів трудового права стандартам Європейського Союзу.

5.3.2. Колективний договір, колективна угода, трудовий договір

Особливість трудового права полягає в тому, що одними з його важливіших джерел є колективний договір і колективна угода. **Колективний договір** – це письмова двостороння угода між власником підприємства, установи чи організації або уповноваженим власником органом і трудовим колективом, яка регулює виробничі, трудові та соціально-економічні відносини між ними, а **колективна угода** – це строковий акт, що регулює ті ж самі відносини, але на державному, галузевому та регіональному рівнях на двосторонній основі. Тому колективні угоди можуть бути:

- ***генеральними*** (їх сторонами є об'єднані профспілки та об'єднані власники або уповноважені ними органи);
- ***галузевими*** (сторонами угод в такому випадку є власники, їх об'єднання чи інші представники роботодавців та галузеві об'єднання профспілок) та
- ***регіональними*** (сторонами такої угоди є місцеві органи виконавчої влади або регіональні об'єднання профспілок чи інші уповноважені трудовим колективом органи).

Колективний же **договір** укладається:

- на підприємствах;
- в установах та
- в організаціях, незалежно від форм власності та господарювання, які мають статус юридичних осіб;
- у структурних підрозділах виробництва з обов'язковою реєстрацією місцевими органами виконавчої влади.

Сторонами колективного договору є:

- власник або уповноважений ним орган та
- одна або декілька профспілок або інші уповноважені трудовим колективом органи (а у випадку їх відсутності – представники трудящих).

Ухвалений проект колективного договору підписується представниками сторін *не пізніше ніж через 5 днів* з моменту його ухвалення, а на тільки створеному підприємстві – *протягом 3 місяців* з моменту його реєстрації. У випадку *реорганізації* підприємства колективний договір зберігає чинність протягом терміну, на який він був укладений, але за взаємною згодою він може бути переглянутий. У випадку *зміни власника* підприємства дія колективного договору зберігається протягом строку його дії, але *не більше 1 року*. У випадку *ліквідації* підприємства колективний договір діє протягом строку проведення ліквідації підприємства.

У більшості випадків трудові відносини виникають на основі особливого юридичного факту – трудового договору. **Трудовий договір** – це така двостороння угода між робітником та власником підприємства, установи чи організації, за якою робітник зобов'язується особистою працею виконувати обумовлену договором роботу з дотриманням встановленого

трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати робітникові відповідну заробітну плату, та забезпечити належні умови праці, визначені трудовим законодавством, колективним договором та угодою сторін. Він може бути укладеним робітником на одному або одночасно на декількох підприємствах, установах чи організаціях.

Трудовий договір є *основою виникнення трудових відносин*. Його укладення оформлюється *наказом* чи *розпорядженням* власника або уповноваженого ним органу та оголошується робітникові *під розписку*. Трудовий договір може бути укладений у:

- *письмовій формі* (з його обов'язковою державною реєстрацією) та
- *усній формі*.

Дотримання *письмової форми* трудового договору є обов'язковим:

- під час організованого набору робітників;
- під час укладання договору з неповнолітнім;
- під час укладання контракту та
- під час укладання договору між фізичними особами (в такому випадку у *тижневий строк* з моменту початку роботи він повинен бути зареєстрованим у *центрі зайнятості* за місцем проживання фізичної особи) та в деяких інших випадках.

За терміном **трудовий договір може бути**:

- ***безстроковий*** – укладений на невизначений термін та
- ***строковий***, який укладений на термін заміщення робітника, який знаходиться у відпустці у зв'язку із вагітністю, пологами і т. д. та
- укладений ***на строк виконання певної роботи***, який може бути:
- або *тимчасовим* (як правило, *до 2 або до 4* місяців);
- або *сезонним* (як правило, *до 6 місяців*) (сезонними вважаються роботи, які у зв'язку із кліматичними, природними та іншими умовами не можуть виконуватися весь рік – полювання, навігація тощо).

Укладання трудового договору можливе тільки за умови досягнення між його сторонами (працівником та роботодавцем) згоди з приводу **умов трудового договору**, які, в свою чергу, поділяються на:

- істотні (або основні) та
- додаткові (або факультативні).

Без наявності ***істотних (основних) умов*** трудовий договір не може вважатися укладеним. До таких необхідних умов договору належать:

- місце роботи;
- трудова функція;
- оплата праці;
- початок роботи та
- строк трудового договору.

Додаткові ж ***умови*** необов'язково включати до трудового договору. Вони можуть бути різноманітними (це і можливість сумісництва, і надання житлового приміщення тощо). Але серед них особливе місце займає встановлення для працівника *випробувального терміну*, який може бути встановлений:

- для працівників робочих спеціальностей терміном *не більше ніж на 1 місяць*;

- для представників інших спеціальностей – *не більше ніж на 3 місяці*, а

- в окремих випадках і тільки за згодою профспілки – *до 6 місяців*.

В той же час випробувальний термін *не встановлюється* для:

- неповнолітніх;

- молодих спеціалістів після закінчення вищого навчального закладу;

- звільнених в запас із Збройних Сил України;

- інвалідів та у деяких інших випадках.

Особливою формою трудового договору є ***контракт***, який:

- укладається у *письмовій формі у 2 примірниках*;

- стає дійсним з *моменту його підписання або з дати,* визначеної в ньому сторонами та

- є основою для видання наказу або розпорядження про прийом на роботу і тому не потребує інших документів (наприклад, заяви).

Закон дозволяє ***приймати на роботу*** осіб, яким виповнилось *16 років*, а в окремих випадках, але за згодою батьків – *з 15-річного віку*. Припустимо також оформлення на роботу і *з 14 років*. Під час укладання трудового договору особі, що влаштовується на роботу, необхідно мати при собі *паспорт* (а особам у віці *до 16 років – свідоцтво про народження*), *трудову книжку* (якщо вона є). Крім того, власник або уповноважений ним орган може вимагати:

- документ про освіту (спеціальність або кваліфікацію), якщо виконання роботи потребує певної кваліфікації або освіти;

- характеристику і документи про обрання на посаду, яка заміщується за контрактом;

- направлення на роботу (для молодих спеціалістів);

- довідку про стан здоров'я (для осіб, які не досягли 18-ти років чи осіб, які приймаються на роботу із шкідливими умовами праці. При цьому для осіб, які прийняті на роботу у неповнолітньому віці щорічний медогляд є обов'язковим до досягнення ними *21-го року*);

- довідку про звільнення (для осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі);

- характеристику, якщо робота пов'язана з виконанням функцій матеріально відповідальної особи, розпорядженням грошовими або іншими цінностями.

При цьому протизаконною є вимога потенційного роботодавця надати свідчення про належність особи до партії, релігійної організації та ін. Протизаконною є й дискримінація за національною або статевою ознакою.

Зміни умов трудового договору, за загальним правилом, можливі тільки за згодою робітника.

Припинення дії трудового договору проходить на загальних підставах, до яких належать:

- згода сторін;

- закінчення терміну дії трудового договору;

- призив або вступ робітника на військову чи альтернативну службу;

- розірвання трудового договору за ініціативою робітника, власника або уповноваженого ним органа чи профспілки або іншого уповноваженого трудовим колективом органа;

- перевід робітника за його згодою на інше підприємство (установу, організацію) або його перехід на виборну посаду;

- відмова робітника від переводу на іншу роботу у зв'язку із зміною істотних умов праці;

- набрання чинності вироку суду;

- на підставах, передбачених контрактом.

Законодавством передбачені **гарантії під час прийому на роботу**. Так, на підприємстві *бронюється 5 %* загальної кількості робочих місць для:

- жінок, які мають дітей віком *до 6 років*;

- одиноких матерів, які мають дітей віком *до 14 років* або *дитину-інваліда*;

- працездатної молоді, якій надається перше робоче місце – громадянам України віком *від 15 до 28 років* на строк *не менше 2 років*, а молодим спеціалістам, які закінчили державний навчальний заклад – *не менше 4 років*;

- особам передпенсійного віку;

- звільненим після відбування покарання або примусового лікування за умови їх реєстрації у державній службі зайнятості *не пізніше 1-го року* після звільнення.

5.3.3. Робочий час і час відпочинку

Особливістю правового регулювання трудових відносин є право людини вільно розпоряджатися собою та своїми здібностями до праці. Постійний розвиток науки, техніки та стрибки в економіці зумовлюють регулювання трудових відносин, а саме, здійснення правового регулювання праці. Важливе місце в цьому процесі посідає правове регулювання робочого часу та відхилень від його нормативного закріплення, адже державою гарантується встановлена законом тривалість робочого часу. Тривалість робочого часу встановлюється і у централізованому порядку, і на рівні локального регулювання. Держава встановлює певну межу тривалості робочого часу, яка не може бути збільшена, а роботодавці здійснюють регулювання тривалості робочого часу відповідно до колективно-договірного та індивідуального права, в межах трудового договору. У сучасних умовах дедалі більшого значення набувають локальні (місцеві) норми, де зазначено, що підприємства і організації при укладенні колективного договору можуть встановлювати меншу норму тривалості робочого часу, ніж це передбачено законом. Будь-яка трудова діяльність робітника відбувається протягом певного часу, а

конкретна тривалість виконуваної працівником роботи вимірюється його робочим часом. Поняття робочого часу в юридичній літературі чітко не прописано, тому є різні його визначення. Можна стверджувати, що **робочий час** – це встановлений законом час, протягом якого робітник або службовець повинен виконувати свої трудові обов'язки згідно з трудовим договором та внутрішнім розпорядком. Законодавством передбачені такі **види робочого часу** та їх **норми:**

- ***нормальний робочий час***. Він встановлюється для повнолітніх робітників і становить *40 годин на тиждень (із 5-денним робочим тижнем – 8 годин на день, а із 6-денним –7)*;

- ***скорочений робочий час***. Він передбачений тільки *законом* для:

- професорсько-викладацького складу;

- медичних робітників;

- зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці (*36 годин на тиждень*) та

- неповнолітніх:

- *від 14 до 16 років* протягом навчального року він становить *9 годин на тиждень*, а під час літніх канікул – *24 години на тиждень*;

- *від 16 до 18 років* протягом навчального року – *18 годин на тиждень*, а під час літніх канікул – *36 годин на тиждень*;

- учнів віком *від 14 до 15 років*, які працюють під час навчального року – *12 годин на тиждень*.

- ***неповний робочий час***. Він встановлюється *договором* і є обов'язковим для:

- вагітних жінок;

- жінок, які мають дітей віком *до 14 років або дитину-інваліда* та

- осіб, які доглядають хворого члена родини;

- ***нічний робочий час*** (з 22.00 до 06.00), який заборонено встановлювати для:

- неповнолітніх;

- вагітних жінок та

- жінок, які мають дітей віком *до 3-х років*;

- ***понаднормовий робочий час*** встановлюється з метою ліквідації наслідків аварій, стихійного лиха тощо. До понаднормової роботи не залучаються:

- вагітні жінки;

- жінки, які мають дітей віком *до 3 років*;

- неповнолітні;

- особи, які навчаються у середніх загальноосвітніх школах та професійних училищах без відриву від виробництва.

Тривалість надурочних робіт не повинна перебільшувати *4 годин протягом 2 днів поспіль та 120 днів на рік*.

- ***ненормований робочий час***. Його тривалість обмежена не часом, а колом функціональних обов'язків.

Початок і завершення щоденної роботи визначаються правилами внутрішнього трудового розпорядку. Вони затверджуються трудовим колективом за поданням власника або уповноваженого ним органу і профспілкового комітету на підставі типових правил. **Режим робочого часу** – це розподіл норми робочого часу протягом конкретного календарного періоду. Елементами режиму робочого часу є:

- час початку і закінчення роботи;
- час і тривалість перерв;
- тривалість і правила чергування змін.

Час відпочинку – це встановлений законодавством час, протягом якого робітник або службовець є вільним від виконання своїх трудових обов'язків. Законодавством встановлені такі **види часу відпочинку** та їх **норми**:

- ***щоденні (міжзмінні) перерви***. Їх тривалість складає *не менше подвійної норми робочого дня без урахування часу перерви*;
- ***перерви протягом робочого дня***, які можуть починатися *не раніше ніж через 4 години* після початку роботи і тривати *не більше 2 годин*;
- ***щотижневі вихідні дні*** (за п'ятиденного робочого тижня – *2 дні*, за шестиденного – *1 день*);
- ***щорічні святкові та неробочі дні*** (законодавством передбачені *8 святкових* та *2 неробочих дні*);
- ***щорічні відпустки*** та
- ***відпустки без збереження заробітної плати***.

Порядок надання відпусток регулюється ***Законом України «Про відпустки»***, яким встановлені такі *види відпусток*:

- ***щорічні відпустки***, до яких належать:
- основна відпустка. Її тривалість повинна складати *не менше 24 календарних днів (к/д)*;
- додаткова відпустка у зв'язку із шкідливими та тяжкими умовами праці – *35 к/д*;
- додаткова відпустка за особливий характер праці (природні умови, підвищене емоційне або інтелектуальне навантаження) – *35 к/*д та
- інші додаткові відпустки, передбачені законодавством (наприклад, робітникам з ненормованим робочим часом – *до 7 к/д*;
- ***додаткова відпустка у зв'язку з навчанням***. Її тривалість залежить від типу навчального закладу, рівня його акредитації та обраної форми навчання;
- ***творча відпустка*** (порядок її надання регулюється Кабінетом Міністрів України);
- ***відпустка для підготовки та участі в змаганнях***, яка надається працівникам, які беруть участь у всеукраїнських та міжнародних спортивних змаганнях. Тривалість, порядок, умови надання та оплати відпусток для підготовки та участі в змаганнях встановлюються Кабінетом Міністрів України.

- ***соціальна відпустка*** – це відпустка:

- у зв'язку із вагітністю та пологами. Тривалість цього виду відпустки складає *126 або 140 к/д* (у випадках народження двох дітей, або якщо пологи пройшли з ускладненнями);

- для догляду за дитиною до досягнення нею 3-х річного віку та

- ***відпустка без збереження заробітної плати***. За бажанням працівника вона надається або *в обов'язковому порядку* (наприклад, матері або батьку, який виховує дітей без матері, що має двох і більше дітей віком *до 15 років* або дитину з інвалідністю) або за угодою сторін (за сімейними обставинами, але *не більше 15 к/д на рік*).

5.3.4. Дисципліна і відповідальність у трудовому праві

Трудова дисципліна – це інститут трудового права, який регламентує *внутрішній трудовий розпорядок*, який, в свою чергу, встановлюється **правилами внутрішнього розпорядку** – локальним нормативно-правовим актом, прийнятим та діючим виключно у межах підприємства, установи чи організації. Вони затверджуються *трудовим колективом за поданням власника та профспілки* на підставі типових правил внутрішнього трудового розпорядку. Трудова дисципліна забезпечується шляхом застосування наступних ***методів впливу*** на робітника:

- переконання;

- заохочення та

- примусу.

За невиконання правил внутрішнього розпорядку передбачено застосування юридичної відповідальності. В трудовому праві України застосовуються ***два види відповідальності***:

- дисциплінарна та

- матеріальна.

Дисциплінарна відповідальність – це застосування до порушника трудової дисципліни стягнень, передбачених законодавством, правилами внутрішнього розпорядку або статутами за скоєний дисциплінарний проступок. ***Дисциплінарний проступок*** – це винне протиправне невиконання або неналежне виконання своїх трудових обов'язків.

Залежно:

- від підстав дисциплінарна відповідальність може бути:

- *загальною*. Вона застосовується до всіх без винятку робітників або

- *спеціальною* – відповідальністю певних категорій робітників на підставі статутів та положень про дисципліну (наприклад, статуту про дисципліну робітників зв'язку або Дисциплінарного статуту прокуратури України);

- від застосованих засобів:

- *дисциплінарним стягненням* або

- *засобом дисциплінарного впливу.*

Дисциплінарне стягнення – передбачена *законодавством* міра впливу, яка застосовується уповноваженою на це особою до робітника, який скоїв дисциплінарний проступок. Дисциплінарне стягнення може бути застосоване у вигляді:

- *догани* та
- *звільнення*. Причому звільнення, як вид дисциплінарного стягнення, застосовується за:
- систематичне невиконання робітником своїх обов'язків;
- прогул;
- поява на роботі у нетверезому стані та
- скоєння за місцем роботи крадіжки.

Засоби дисциплінарного впливу застосовуються до порушника трудової дисципліни *роботодавцем* замість або одночасно з дисциплінарним стягненням (наприклад, позбавлення робітника премії, винагороди за підсумками року).

Законодавством визначено точний ***порядок накладення і зняття дисциплінарних стягнень***:

- дисциплінарне стягнення накладає тільки орган, який має права прийому на роботу або вищестоящий орган;
- дисциплінарне стягнення може бути накладене:
- у термін *не пізніше одного місяця* з моменту виявлення проступку та
- *не пізніше 6-ти місяців* з дня його вчинення;
- до застосування стягнення від порушника дисципліни повинні бути отримані *письмові пояснення*;
- дисциплінарне стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) та повідомляється робітникові під розписку *протягом 3-х робочих днів*, але у трудову книжку не заноситься;
- робітник має право оскаржити даний наказ в суді, комісії з трудових спорів або у вищестоящих органах;
- *за одне правопорушення застосовується тільки одне стягнення*;
- строк дії дисциплінарного стягнення – *1 рік* і якщо протягом цього строку до робітника не застосовувались нові стягнення, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення;
- протягом дії накладеного дисциплінарного стягнення до робітника *не застосовуються заходи заохочення*.

Матеріальна відповідальність – це специфічний вид взаємної відповідальності працівника та роботодавця за шкоду, яка заподіяна в процесі трудової діяльності. Оскільки матеріальна відповідальність взаємна, то розрізняють:

- матеріальну відповідальність робітника та
- матеріальну відповідальність роботодавця.

Засадами **матеріальної відповідальності робітника** є наявність:

- трудових відносин між ним та власником підприємства;
- прямої дійсної шкоди;
- противоправної поведінки робітника;

- причинного зв'язку між противоправною дією та заподіяною шкодою та

- його провини у заподіяній шкоді.

Трудовим законодавством встановлено два **види матеріальної відповідальності робітника**:

- обмежена та

- повна.

Обмежена матеріальна відповідальність включає в себе обов'язок робітника відшкодувати збитки в межах свого *середнього місячного заробітку*. Цей вид відповідальності наступає у всіх випадках, крім тих, коли чинним законодавством передбачена повна матеріальна відповідальність;

Повна матеріальна відповідальність включає в себе обов'язок робітника відшкодувати збитки *в повному обсязі* незалежно від розміру одержуваної ним заробітної плати. В окремих випадках, коли фактичний розмір шкоди значно перевищує номінальну вартість майна та інших цінностей, передбачається *підвищена матеріальна відповідальність* робітника.

Матеріальна відповідальність застосовується до робітника незалежно від притягнення його *до дисциплінарної, адміністративної* або *кримінальної відповідальності*.

Матеріальна відповідальність роботодавця настає за шкоду, заподіяну здоров'ю робітника через провину власника підприємства. Підприємство стає суб'єктом матеріальної відповідальності за наявності наступних ***підстав***:

- незаконного звільнення, переведення чи відсторонення від роботи робітника;

- неправильного формулювання запису в трудовій книжці під час звільнення працівника, що унеможливило б влаштування його на роботу;

- затримки видачі трудової книжки або розрахунку при звільненні з роботи;

- у разі ушкодження здоров'я робітника під час виконання ним своїх трудових обов'язків;

- псування, знищення чи крадіжки особистих речей робітника під час виконання ним трудових обов'язків.

Відшкодування збитків полягає у сплаті потерпілому грошової суми у формі: заробітку; одноразової допомоги; компенсації морального збитку;

- компенсації додаткових витрат у зв'язку із пошкодженням здоров'я.

5.3.5. Індивідуальні та колективні трудові спори

У процесі трудової діяльності між суб'єктами трудових відносин виникають розбіжності, які можуть перерости у спори. Вони можуть виникати і між працівником та роботодавцем, і між колективом найманих працівників та роботодавцем чи роботодавцями на будь-якій стадії трудових правовідносин. Трудовими спорами є лише ті розбіжності між

сторонами, які пере дані на розгляд відповідного юрисдикційного органу, тобто органу уповноваженого державою ухвалювати обов'язкові для сторін рішення.

У чинному законодавстві України про працю не розкрито поняття «трудові спори». В сфері трудового права **трудові спори** – не неврегульовані розбіжності між працівником (трудовим колективом) і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом з питань, пов'язаних із застосуванням норм трудового законодавства, правил внутрішнього розпорядку, колективних і трудових договорів, про які заявлено в орган, уповноважений розглядати трудові спори та приймати обов'язкові для сторін рішення. Трудові спори розділяються на:

- індивідуальні трудові спори та
- колективні трудові спори.

Індивідуальні трудові спори розглядаються:

- комісіями з трудових спорів (КТС) та
- районними (міськими) судами.

Комісії з трудових спорів:

- обираються *загальними зборами (конференцією) трудового колективу* з чисельністю працюючих *не менш як 15 чоловік*;
- звернення до КТС повинно відбуватися *протягом 3 місяців* з моменту, коли робітник дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права;
- КТС повинна у *10-денний* строк з дня подання заяви розглянути заяву у присутності робітника або за його письмовою заявою;
- засідання КТС вважається правомочним, якщо на ньому присутні *не менше двох третин* обраних до її складу членів. Рішення приймається *більшістю голосів*. Копія рішення вручається робітникові у *3-денний строк*
- рішення КТС підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у *3-денний строк після закінчення десяти днів, передбачених на його оскарження до суду*.

Другою інстанцією у розгляді трудових спорів є *районні (міські) суди*. В той же час, *безпосередньо в судах* розглядаються трудові спори:

- за заявами осіб у випадках, визначених законодавством;
- про відмову у прийомі на роботу деяких категорій робітників.

Робітник має право звернутися до суду:

- *у 3-місячний термін* з дня, коли він узнав або повинен був узнати про порушення свого права;
- з питань про звільнення – *у місячний строк* з дня вручення йому копії наказу про звільнення або видачі трудової книжки;
- з питань виплати йому заробітної плати – строк *не обмежується*.

Власник або уповноважений ним орган з питань стягнення з робітника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк *в 1 рік* з дня виявлення заподіяної робітником шкоди.

Розв'язання колективних трудових спорів регулюється ***Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)»***. **Колективний трудовий спір** – це розбіжності, які виникли між сторонами соціально-трудових відносин з приводу:

- встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- укладення або зміни колективного трудового договору або угоди;
- виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень;
- невиконання вимог законодавства про працю.

Сторонами колективного спору (конфлікту) є:

- *на виробничому рівні* – наймані робітники або профспілка та власник або уповноважений ним орган;
- *на галузевому та територіальному рівнях* – наймані робітники однієї або декількох галузей чи адміністративно-територіальних одиниць, а також їх профспілка та власник, об'єднання власників чи уповноважений ними орган;
- *на національному рівні* – наймані робітники однієї чи декількох галузей та власники чи їх об'єднання.

Власник повинен розглянути вимоги найманих робітників і сповістити про своє рішення у *3-денний термін* з дня надходження вимог. Колективні трудові спори розглядаються: примирною комісією та трудовим арбітражем.

Примирна комісія створюється *сторонами конфлікту*:

- на виробничому рівні – у *3-денний строк*;
- на галузевому та територіальному рівнях – *у 5-денний строк* та
- на національному рівні – *у 10-денний строк* з моменту виникнення спору з рівним представництвом сторін.

Трудовий арбітраж створюється також *сторонами конфлікту* із залучених експертів та інших осіб *у 3-денний строк* для розгляду спору по суті. Спір повинен бути розглянутим у *10-денний строк* з дня створення трудового арбітражу, але за рішенням більшості членів арбітражу цей термін може бути подовжений *до 20 днів*.

З метою сприяння поліпшення трудових відносин та попередження трудових спорів, а також своєчасного їх розв'язання та посередництва у конфліктах у ***1998 р.*** була створена ***Національна служба посередництва і примирення (НСПП)***, яка утворюється Президентом України і має свої відділення в Автономній Республіці Крим та усіх областях України.

Примирним органом, зусилля якого спрямовуються на вирішення конфліктів, мінімізацію їх негативних соціальних та економічних наслідків є також ***незалежний посередник*** – визначена за спільним вибором сторін особа, яка сприяє встановленню взаємодії між сторонами, проведенню переговорів, бере участь у формуванні примирною комісією взаємоприйнятного рішення. Основною метою діяльності незалежного посередника є досягнення довіри сторін колективного трудового спору (конфлікту), встановлення співробітництва між сторонами колективного

трудового спору (конфлікту), сприяння сторонам колективного трудового спору (конфлікту) в його вирішенні на взаємоприйнятних умовах. Діяльність незалежного посередника не може зазнавати втручання з боку будь-якого органу, організації, фізичної особи з метою перешкоджання веденню переговорів, спонукання незалежного посередника до нав'язування сторонам ухвалення певного рішення. Сфера діяльності кожного незалежного посередника (галузь права, економіки, напрями соціально-економічних відносин тощо) визначається за необхідності головою НСПП.

Крайнім засобом вирішення колективного трудового спору (конфлікту) є **страйк** – тимчасове колективне добровільне припинення роботи найманими працівниками з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Хто виступає суб'єктами трудових відносин?
2. Які суспільні відносини належать до відносин, тісно пов'язаних із трудовими?
3. Дайте визначення понять «колективний договір» і «колективна угода».
4. Назвіть істотні та факультативні умови трудового договору.
5. Які види робочого часу та його норм встановлені чинним законодавством?
6. Які види відпусток передбачені Законом України «Про відпустки»?
7. Які два види юридичної відповідальності застосовуються у трудовому праві України?
8. Що таке дисциплінарне стягнення?
9. У яких випадках підприємство стає суб'єктом матеріальної відповідальності?
10. Якими органами розглядаються індивідуальні та колективні трудові спори?

Глава 4
Основи житлового права

5.4.1. Житлове право України як комплексна галузь права.

5.4.2. Право громадян на житло у житловому фонді України та форми його реалізації.

5.4.3. Договір найму житлового приміщення.

5.4.4. Порядок приватизації державного житлового фонду.

5.4.5. Правовий статус об’єднань співвласників багатоквартирних будинків.

5.4.1. Житлове право України як комплексна галузь права

У сучасних умовах соціально-економічної нестабільності та воєнних викликів, що переживає Україна, питання забезпечення житлом набуло не просто соціального, а національного масштабу. Житлова проблема трансформувалась із питання побутового характеру у комплексну юридичну й політичну категорію, яка безпосередньо впливає на реалізацію базових прав людини. Система житлового права сьогодні покликана не лише регулювати процеси зведення чи придбання житла за кошти громадян, а й забезпечувати ефективні механізми доступу до житла для соціально вразливих категорій населення – працівників бюджетної сфери, осіб пенсійного віку, внутрішньо переміщених осіб, молоді. У цьому контексті надзвичайно актуальним є правове регулювання механізмів безоплатного чи пільгового отримання житла, оренди з компенсацією частини витрат, соціального найму тощо.

Юридичний аналіз житлових правовідносин у ринковій економіці потребує осмислення складного взаємозв’язку між житловим, цивільним, сімейним правом, враховуючи специфіку регулювання як майнових, так і особистих немайнових прав у цій сфері. Сучасне житлове право розвивається на стику публічно-правових та приватноправових засад, що вимагає теоретичного переосмислення його природи як комплексної галузі права.

Сутність житлових правовідносин сьогодні виходить за межі виключно прав на володіння, користування або розпорядження житловими об'єктами. Йдеться про систему правових гарантій, які мають забезпечити гідні умови проживання, недоторканність житла, можливість вільного доступу до послуг житлово-комунального господарства, захист прав на житло в судовому порядку, а також ефективну діяльність органів, уповноважених на управління житловим фондом.

Особливе значення має й формування прозорого механізму участі громадян у процесах управління житловим фондом, зокрема − через органи самоорганізації населення, ОСББ. Правовий механізм у цій сфері має бути спрямований не лише на нормативне регулювання, але й на реальне забезпечення балансу інтересів держави, територіальних громад та

конкретної особи. Таким чином, житлове право в сучасному його вимірі − це не просто набір норм, що регулюють стосунки навколо житлової нерухомості, а інструмент соціальної справедливості, правової інтеграції та сталого розвитку, покликаний гарантувати кожному громадянину України реалізацію одного з базових прав − права на гідне житло.

Термін **«житлове право»** у юридичній літературі використовується ***у двох значеннях – вузькому і широкому***, кожне з яких відображає різні концептуальні підходи до його розуміння як елементу правової системи. *У вузькому значенні* житлове право традиційно розглядається *як інститут цивільного права*, що охоплює правові норми, які регулюють відносини, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням жилими приміщеннями. Йдеться про укладення договорів найму (оренди) житла, користування житлом на праві власності або праві користування, виселення та вселення осіб, обмеження правомочностей тощо. У цьому контексті житлове право не є самостійною галуззю, а входить до структури цивільного права, застосовуючи цивільно-правовий метод регулювання – рівність учасників, диспозитивність, майнова самостійність сторін.

У широкому розумінні житлове право постає як *комплексна міжгалузева система норм*, у якій поєднано елементи цивільного, адміністративного, конституційного, соціального та навіть екологічного права. Такий підхід охоплює не лише майнові аспекти, а й публічно-правові відносини, пов'язані з управлінням житловим фондом, розподілом житла, веденням житлового реєстру, забезпеченням житлом соціально незахищених осіб, контролем за дотриманням житлових прав. У таких відносинах застосовується адміністративно-правовий метод регулювання**,** заснований на підпорядкуванні, владних приписах, імперативних вимогах.

Більшість науковців не визнають житлове право самостійною галуззю права, аргументуючи це тим, що воно не має власного, унікального методу правового регулювання, а лише запозичує методи з уже усталених галузей – цивільного, адміністративного тощо. Проте, з огляду на масштабність, соціальну значущість та міжгалузевий характер житлових правовідносин у сучасному суспільстві, дедалі частіше лунають заклики переглянути такий підхід і визнати за житловим правом комплексну автономність, що відкриває перспективи для формування відповідної підгалузі або принаймні спеціалізованого правового регулювання на стику приватного і публічного права.

Водночас житлове право не є механічною сукупністю різноманітних правових норм. У процесі кодифікації було досягнуто не просто систематизацію правового матеріалу в житлових нормативно-правових актах, але й була здійснена переробка та збагачення змісту правових норм, усунено прогалини в праві, введено в юридичну науку особливі нормативно-правові узагальнення (наприклад поняття житлових правовідносин), що дозволило створити відносно самостійне комплексне правове утворення – «житлове право», яке слід розглядати як повноцінну, хоча і специфічну галузь права.

Таким чином, **житлове право** – це комплексна галузь права, яка являє собою сукупність правових норм, яка регулює суспільні відносини, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням житлом. У найзагальнішому вигляді *предметом житлового права* є відносини, що виникають під час:

- управління житловим фондом;
- забезпечення громадян жилими приміщеннями;
- користування житловими приміщеннями в будинках державного і громадського житлового фонду;
- користування службовими жилими приміщеннями, гуртожитками, приміщеннями з фондів для тимчасового проживання тощо;
- користування гуртожитками
- приватизації житлового фонду;
- користування службовими квартирами та гуртожитками;
- виникнення та припинення права власності на житлові приміщення в будинках (квартирах) приватного житлового фонду;
- користування прибудинковою територією
- виселення громадян.

Житлове право є комплексною галуззю, яка прямо або опосередковано регулюється *нормами адміністративного, цивільного, господарського, кримінального та фінансового права*, а головним нормативно-правовим актом цієї галузі є **Житловий кодекс України**, прийнятий 30 червня 1983 р., який набрав чинності з 1 січня 1984 р. Він складається з ***7 розділів***:

- Розділ I. Загальні положення.
- Розділ II. Управління житловим фондом.
- Розділ III. Забезпечення громадян жилими приміщеннями. Користування жилими приміщеннями.
- Розділ IV. Забезпечення схоронності житлового фонду, його експлуатація та ремонт.
- Розділ V. Відповідальність за порушення житлового законодавства.
- Розділ VI. Вирішення житлових спорів.
- Розділ VII. Заключні положення.

Окрім Житлового кодексу України норми житлового права містять також закони України ***«Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», «Про приватизацію державного житлового фонду», «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку», «Про житловий фонд соціального призначення»*** та інші, а також підзаконні акти Кабінету Міністрів України, Президента України та спеціальних державних органів, що відають питаннями житла.

Сучасна нормативна база розвивається дуже стрімко і динамічно, що зумовлено необхідністю переходу від старої системи найму житла до нової системи, яка ґрунтується в основному на відносинах власності, властивих ринковій економіці.

5.4.2. Право громадян на житло у житловому фонді України та форми його реалізації

Житло є однією з базових матеріальних передумов гідного існування людини. Потреба в житлі виникає від моменту народження, супроводжує людину впродовж усього життя і лише зі смертю втрачає свою актуальність. Тому забезпечення населення житлом є не лише побутовим, а й одним із ключових соціальних завдань держави.

Рівень забезпеченості громадян житлом у країні слугує чітким і наочним індикатором загального рівня добробуту, ефективності соціальної політики, а також реального стану дотримання соціально-економічних прав людини. У цьому контексті право на житло слід розглядати не лише як декларативну норму, а як *реальну юридичну можливість* особи мати житлове приміщення для постійного або тимчасового проживання, з правом володіння, користування чи розпорядження.

Суб'єктивне право на житло означає, що фізична особа має право:

- набути житло у власність (через купівлю, спадкування, будівництво тощо);
- одержати житло за договором найму з державного, комунального або корпоративного житлового фонду;
- користуватися житлом відповідно до правового статусу (житло військовослужбовцям, працівникам державних установ);
- вимагати від уповноважених суб'єктів реалізації та захисту цього права, зокрема – у судовому порядку.

Право на житло не є ізольованим − воно тягне за собою юридичні обов'язки інших осіб, включаючи органи державної влади та місцевого самоврядування, щодо:

- створення умов для доступу до житла,
- захисту прав мешканців,
- утримання та оновлення житлового фонду,
- гарантування соціального житла для вразливих категорій населення.

Конституція України (ст. 47) закріплює за кожним право на житло, покладаючи на державу обов'язок забезпечити такі умови, за яких кожен громадянин має реальну можливість побудувати, придбати або орендувати житло. Таким чином, право на житло постає не лише як особисте благо, а як *юридично забезпечена соціальна гарантія*, що вимагає активної участі держави у створенні доступного, безпечного та гідного житлового середовища.

Отже, ***право на житло –*** це забезпечена законом можливість людини мати приміщення для постійного або тимчасового проживання.

Відповідно до ст. 4 Житлового кодексу України ***житловий фонд України*** – це сукупність жилих будинків і жилих приміщень, розташованих на всій території України. Житловий фонд України ***складається з:***

- *Державного житлового фонду* (до нього входять житлові будинки та житлові помешкання в інших будинках, що належать державі). Він перебуває у віданні місцевих рад (житловий фонд місцевих Рад) та у віданні міністерств, державних комітетів і відомств (відомчий житловий фонд).

- *Громадського житлового фонду* (сукупності жилих будинків та інших жилих приміщень, що належать кооперативним організаціям, їх об'єднанням, а також профспілковим та іншим громадським об'єднанням;

- *Фонду житлово-будівельних кооперативів* (сукупності жилих будинків та інших жилих приміщень, що перебувають у власності житлово-будівельних кооперативів до моменту повної виплати його членами пайових внесків).

- *Приватного житлового фонду* (його складають житлові будинки, їх частини та квартири, що належать громадянам на правах приватної власності).

- *Житлового фонду соціального призначення* (квартири в багатоквартирних жилих будинках, садибні (одноквартирні) жилі будинки, а також жилі приміщення в інших будівлях усіх форм власності, що надаються громадянам, які відповідно до закону потребують соціального захисту).

Окрім того в останній час певного значення набуває поділ житлового фонду ***в залежності від призначення житлових приміщень*** на:

- *житловий фонд соціального призначення* (жилі приміщення, які надаються громадянам, які потребують соціального захисту);

- *житловий фонд, який використовується на комерційних засадах*, тобто з метою отримання прибутку.

При цьому ***елементами житлового фонду*** є:

- *житловий будинок* – капітальна будівля (споруда), призначена для постійного проживання людей, збудована відповідно до вимог діючого законодавства. Видами житлового будинку можуть бути індивідуальний житловий будинок, житловий будинок квартирного типу, садибний житловий будинок;

- *квартира* – призначене для цілорічного проживання людини відокремлене постійними стінами (ізольоване) приміщення з упорядженими житловими кімнатами, підсобними приміщеннями, окремим входом на сходову клітку, галерею, коридор або вулицю;

- *жила кімната* – відокремлена постійними стінами частина квартири або будинку, яка призначена і використовується для безпосереднього проживання.

Відповідно ***ознаками житла*** є те, що воно є приміщенням (нерухомим майном), призначене та придатне для постійного проживання.

До житлового фонду України ***не входять*** нежилі помешкання в житлових будинках, які призначені для торгових, побутових та інших потреб промислового характеру.

Право на житло може бути реалізоване у таких формах:

1) ***будівництво житла.*** Ця форма реалізації права на житло має два варіанти:

- будівництво приватного житлового будинку;
- вступ до житлово-будівельного кооперативу.

2) ***придбання житла у власність***, яке можливе:

- шляхом укладання договору купівлі-продажу;
- через приватизацію житлового приміщення, що належить державі або органам місцевого самоврядування.

3) ***оренда (найм) житла***;

4) надання житла безкоштовно або за доступну для незаможних плату державою чи органами місцевого самоврядування.

Оскільки держава зобов'язана створити умови, за яких кожен громадянин матиме можливість побудувати, придбати або орендувати житло, саме вона визначає принципи та коло осіб, які мають право на отримання житла.

Головними ***принципами*** забезпечення громадян України житловою площею є:

- *законність* – встановлення єдиного порядку квартирного обліку та надання житлової площі;
- *гарантованість* – обов'язковість забезпечення громадян житловою площею в порядку черги;
- *гласність* – вільний доступ громадян до ознайомлення з роботою державних органів виконавчої влади з питань квартирного обліку.

Право на отримання житла відповідно до ст.ст. 31–32 ЖК України мають:

- громадяни України;
- які досягли *18-річного* віку;
- неповнолітні, які уклали шлюб або влаштувалися на роботу в установленому законом порядку;
- інші неповнолітні (віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років) здійснюють право на одержання жилого приміщення за згодою батьків або піклувальників.

Відповідно до ст. 34 ЖК України, ***потребуючими поліпшення житлових умов*** визнаються громадяни, житлова ситуація яких не відповідає мінімальним соціальним стандартам або створює об'єктивні перешкоди для нормального проживання. До таких осіб, зокрема, належать:

1. Громадяни, які забезпечені житлом нижче встановленого рівня, тобто мають житлову площу, що не відповідає мінімальним нормативам, визначеним житловим законодавством України.

2. Особи, що проживають у непридатному для проживання житлі, яке не відповідає чинним санітарним та технічним вимогам (наприклад, аварійні будівлі, антисанітарні умови, відсутність базових комунікацій тощо).

3. Громадяни, які страждають на тяжкі форми певних хронічних захворювань, що унеможливлює спільне проживання з іншими членами сім'ї в одній кімнаті або комунальній квартирі. Перелік таких захворювань затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері охорони здоров'я.

4. Особи, які проживають у державному або громадському житловому фонді за договором піднайму, а також ті, хто мешкає у будинках житлово-будівельних кооперативів за договором найму.

5. Громадяни, що протягом тривалого часу проживають за договором найму (оренди) в житлі, яке належить іншим громадянам на праві приватної власності.

6. Особи, які мешкають у гуртожитках, незалежно від форми власності такого житла.

Громадяни, які потребують поліпшення житлових умов, *беруться на облік* для одержання жилих приміщень у будинках державного і громадського житлового фонду та вносяться до *єдиного державного реєстру громадян, які потребують поліпшення житлових умов*, порядок ведення якого визначає Кабінет Міністрів України.

Важливою гарантією права на житло є положення ст. 47 Конституції України, відповідно до якого *ніхто не може бути примусово позбавлений житла* інакше як на підставі закону за рішенням суду.

5.4.3. Договір найму житлового приміщення

Користування житлом у будинках державного і громадського житлового фонду не власниками забезпечується на підставі договору найму. *Підставами укладання* договору найму виступають ст. 61−78 ЖК України, а також глава 59 Цивільного кодексу України.

Договір найму жилого приміщення – це угода, за якою наймодавець зобов'язується надати наймачеві за плату житлове приміщення, а наймач зобов'язується користуватися житловим приміщенням за призначенням і вчасно сплачувати за користування житлом. За юридичною характеристикою цей договір є:

- *двостороннім* (тому що певні права та обов'язки має як наймодавець, так і наймач);
- *оплатним* (оскільки житло надається наймачеві за грошову плату на користь наймодавця);
- *казуальним* або *реальним*, тобто таким, що укладається з певною метою – передачею майна у тимчасове користування з отриманням за нього вказаної в договорі плати.

Предметом договору найму житлового приміщення є окрема квартира або інше ізольоване жиле приміщення, що складається з однієї чи кількох кімнат, а також одноквартирний жилий будинок (ч. 1 ст. 63 ЖК України). ***Не може бути самостійним предметом*** даного договору:

- жиле ізольоване приміщення, яке за розміром менше від встановленої для надання одній особі норми жилої площі, що згідно ст. 48 ЖК України становить 13,65 м^2 (норма загальної площі на одну особу становить 21 м^2);

- частина кімнати чи кімната, зв'язана з іншою кімнатою спільним входом;

- підсобні приміщення (комора, коридор, кухня тощо).

Сторонами договору найму житлового приміщення можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Але якщо наймачем є юридична особа, то вона може використовувати житло лише для проживання в ньому фізичних осіб.

Розмір плати за користування житлом встановлюється договором, але якщо законом встановлений максимальний її розмір, то плата, встановлена договором не може його перевищувати. ***Строк внесення плати*** також встановлюється договором, але якщо цього не зроблено, то наймач повинен вносити її *щомісяця*. Плата за комунальні послуги (водопостачання, газ, теплова енергія та інші послуги) береться крім квартирної плати за затвердженими в установленому порядку тарифами (ст. 67 ЖК України).

Договір найму житла відповідно до ст. 821 ЦК України ***може укладатися на строк*** встановлений договором, а у разі відсутності такого строку – вважається укладеним на 5 років.

Договір найму житлового приміщення в будинках державного або громадського фонду укладається у письмовій формі на підставі ордеру. ***Ордер на жиле приміщення*** – це адміністративний акт індивідуального характеру, виданий виконкомом місцевої ради, який надає вказаній в ньому особі та членам її сім'ї право на вселення до зазначеного в акті жилого приміщення (ст. 58 ЖК України). Ордер може бути виданий лише на вільне жиле приміщення і є дійсним протягом 30 днів. В ордері вказується: кому і якою радою він виданий, склад сім'ї особи, якій надається житло, його площа та адреса, дата та номер рішення виконкому про надання даному громадянину житла, дата видачі ордеру. Якщо ордер видано з порушенням законодавства (наприклад, громадянин повідомив неправдиві відомості про потребу у поліпшенні житлових умов, або посадові особи під час вирішення питання про надання житла вчинила неправомірні дії), він може бути визнаний судом недійсним. Строк позовної давності в цьому випадку складає три роки з дня видачі ордеру (ч. 2 ст. 59 ЖК України).

Важливою складовою змісту договору найму жилого приміщення є визначення **прав та обов'язків сторін.** ***Наймодавець,*** зокрема, ***зобов'язаний***:

- здійснювати обслуговування будинку, забезпечувати роботу технічного обладнання відповідно до встановлених вимог;

- забезпечувати надання комунальних послуг;

- на час проведення капітального ремонту або реконструкції будинку, потребуючих відселення осіб, що проживають у ньому, надати наймачу і членам його сім'ї інше житло, не розриваючи при цьому договору найму житла, що ремонтується або реконструюється;

- своєчасно проводити підготовку житлового будинку та його технічного обладнання до експлуатації в осінньо-зимовий період;
- доводити наймачеві встановлені тарифи на житлово-комунальні послуги та розміри щомісячних платежів за них.

Наймач зобов'язаний:

- використовувати житло за призначенням;
- дотримуватися Правил користування приміщеннями житлових будинків і гуртожитків, своєчасно вживати заходів до усунення виявлених у квартирі несправностей;
- не допускати самовільного перепланування квартир, руйнування конструкцій будинку, заміни та перестановки технічного обладнання квартири;
- забезпечувати цілісність пломб приладів обліку води, тепла та газу, не допускати самовільного втручання в роботу цих приладів;
- у встановлені терміни сплачувати квартирну плату і плату за комунальні послуги, економно використовувати воду, газ, електричну і теплову енергію;
- дотримуватися правил пожежної та газової безпеки;
- допускати у квартиру та інші займані наймачем приміщення для огляду елементів жилого будинку та його обладнання, перевірки показань засобів обліку в денний час, а у разі аварій і в нічний час, працівників підприємств з обслуговування житлового фонду за наявності у них відповідних посвідчень;
- при виїзді разом з членами сім'ї з житла звільнити і здати його наймодавцю в належному технічному і санітарному стані;
- відшкодовувати збитки, завдані жилому приміщенню або майну інших мешканців будинку ним або членами його сім'ї.

Наймодавець має право:

- вимагати від наймача дотримання Правил користування приміщеннями жилих будинків і прибудинковими територіями та своєчасного внесення ним плати за житлово-комунальні послуги;
- у разі відмови наймача від переселення в інше жиле приміщення на період капітального ремонту або реконструкції будинку, вимагати переселення його в судовому порядку;
- вживати всіх необхідних заходів для відселення наймача та членів його сім'ї, якщо будинок (жиле приміщення) загрожує обвалом;
- вимагати в судовому порядку виселення наймача, членів його сім'ї або інших осіб, які проживають разом з ним, без надання іншого житла, якщо вони систематично псують чи руйнують приміщення або використовують його не за призначенням, або створюють неможливі умови для спільного проживання з ними інших мешканців будинку;
- на вхід до займаного житла для огляду елементів жилого будинку та його обладнання і перевірки показань приладів обліку води, тепла та газу.

Наймач має право:

- вселяти відповідно до законодавства в займане ним житло інших осіб;

- проводити в установленому порядку обмін займаного житла на інше;
- здавати в піднайом за згодою членів сім'ї, що проживають разом з ним, жиле приміщення відповідно до законодавства;
- бронювати в установлених законодавством випадках житло з отриманням охоронного свідоцтва;
- на збереження жилого приміщення у разі тимчасової відсутності його та членів його сім'ї на підставах і в межах строків, передбачених законодавством;
- вимагати від наймодавця, згідно із законодавством, виконання покладених на нього обов'язків. У разі невиконання наймодавцем обов'язків щодо ремонту наданого в найом житла у випадках, викликаних нагальною потребою, провести ремонт і стягнути з наймодавця вартість ремонту або зарахувати її в рахунок наступних платежів;
- за наявності відповідних умов у членів сім'ї наймача вимагати розділу особового рахунку і переукладення договору найму з членами сім'ї наймача;
- приватизувати займане житло відповідно до законодавства.

Розірвання договору найму житла може відбуватися *за рішенням наймача, наймодавця* житла *або рішенням суду*. Відповідно до ст. 825 ЦК України наймач житла має право за згодою осіб, які постійно з ними проживають відмовитися від договору найму письмово *попередивши наймадавця за 3 місяці.* Також наймач має право відмовитися від договору якщо житло стало непридатним для постійного проживання.

У разі звільнення житла без попередження, наймодавець має право вимагати оплату від наймача в розмірі 3 місяців, якщо доведе, що не міг укласти договір найму житла на таких самих умовах з іншою особою.

Договір найму житла може бути розірваний *за рішенням суду* на вимогу наймодавця у разі:

1) невнесення наймачем плати за найм житла за 6 місяців, якщо договором не встановлений більш тривалий строк, а при короткостроковому наймі – понад два рази;

2) руйнування або псування житла наймачем або іншими особами, за дії яких він відповідає.

Договір найму житла також може бути розірваний *на вимогу наймодавця* у разі необхідності його використання для власного проживання чи членів його сім'ї. Водночас наймодавець має попередити наймача про розірвання договору не пізніше ніж за 2 місяці

5.4.4. Порядок приватизації державного житлового фонду

Приватизація державного житлового фонду має за мету створення умов для здійснення права громадян на вільний вибір способу задоволення їхніх потреб у житлі, залучення значної кількості громадян до участі в отриманні і збереженні наявного житла та формування ринкових відносин у цій сфері.

Приватизація житла здійснюється на підставі ***Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду***» (далі – Закон***)***. Відповідно до ст 1 Закону **приватизація державного житлового фонду** – це відчуження квартир (будинків) та інших житлових приміщень, а також належних до них господарських приміщень і споруд (підвалів, сараїв та ін.) державного житлового фонду на користь громадян України.

Відповідно до ст. 2 Закону, ***об'єктами*** приватизації є жилі приміщення, що знаходяться у державному житловому фонді. Це:

- квартири багатоквартирних будинків;
- одноквартирні будинки;
- житлові приміщення у гуртожитках (житлові кімнати, житлові блоки (секції);
- кімнати у квартирах та одноквартирних будинках, де мешкають два і більше наймачів.

Не підлягають приватизації:

- квартири-музеї;
- квартири у (будинки), розташовані на території закритих військових поселень, підприємств, установ та організацій, природних та біосферних заповідників, національних парків, ботанічних садів, дендрологічних, зоологічних, регіональних ландшафтних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, історико-культурних заповідників, музеїв-заповідників;
- кімнати у гуртожитках;
- квартири (будинки), що перебувають в аварійному стані;
- квартири (кімнати, будинки), віднесені у встановленому законом порядку до числа службових;
- квартири (будинки), розташовані в зоні безумовного (обов'язкового) відселення, забрудненій внаслідок Чорнобильської АЕС.

Законом передбачені наступні ***способи приватизації***:

- безоплатна передача громадянам квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках з розрахунку санітарної норми *21 м^2 загальної площі* на кожного члена сім'ї та додатково *10 м^2* на сім'ю;
- продаж надлишків загальної житлової площі квартир (будинків) громадянам України, які проживають в них або перебувають у черзі осіб, що потребують поліпшення житлових умов.

Незалежно від розміру, ***безоплатно передаються у власність громадян*** наступні приміщення (ст. 6 Закону):

- однокімнатні квартири;
- квартири (будинки), отримані у випадку відселення, якщо за них не отримана грошова компенсація;
- квартири (будинки), в яких проживають громадяни, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС;
- квартири (будинки), в яких проживають громадяни – Герої Радянського Союзу, Соціалістичної Праці, нагороджені орденом Слави всіх трьох ступенів, ветерани Другої світової війни, особи з інвалідністю I та II груп, особи з інвалідністю з дитинства ветерани праці та Збройних Сил, репресовані особи, реабілітовані відповідно до чинного законодавства;

- квартири (будинки), в яких проживають сім'ї загиблих під час виконання державних обов'язків та на виробництві;
- квартири (будинки), в яких проживають військовослужбовці, за якими законодавством встановлена відповідна пільга;
- квартири (будинки), в яких проживають багатодітні сім'ї.

Кожен громадянин має право приватизувати займане ним житло безкоштовно або з частковою доплатою *тільки один раз*.

Оплата вартості приватизованого житла може проводитись громадянами в розстрочку *на 10 років* за умови внесення первинного внеску в розмірі *не менше 10-ти відсотків суми*, що підлягає виплати. При цьому громадянин дає органу приватизації письмове зобов'язання про погашення суми вартості, що залишається несплаченою. Власник приватизованого житла має право розпорядитися майном на свій розсуд. Він може продати, подарувати, заповісти, здати в оренду, обміняти, закласти, укласти будь-які інші угоди, які не заборонені законом (п. 6 ст. 8 Закону).

Передача квартир (будинків) у власність громадян здійснюється на підставі рішень відповідних органів приватизації, що приймаються не пізніше місяця з дня одержання заяви громадянина. Передача квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках здійснюється в спільну сумісну або часткову власність за письмовою згодою всіх повнолітніх членів сім'ї, які постійно мешкають у цій квартирі (будинку), житловому приміщенні у гуртожитку

У приватизації ***може бути відмовлено громадянам, які***:
- повністю використали житлові чеки;
- проживають у приміщенні, яке має статус службового;
- проживають у гуртожитках *менше ніж 5 років*, без правових підстав;
- проживають у гуртожитках, призначених для тимчасового проживання;
- мешкають у спеціальних гуртожитках, призначених для тимчасового проживання осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі і потребують поліпшення житлових умов або жила площа яких тимчасово заселена, або яким немає можливості повернути колишнє жиле приміщення;
- потребують медичної допомоги у зв'язку із захворюванням на туберкульоз;
- проживають у гуртожитках, що мають статус соціальних.

Відповідно до ст. 12 Закону власник приватизованого житла має право розпорядитися майном на свій розсуд. Він може продати, подарувати, заповісти, здати в оренду, обміняти, закласти, укласти будь-які інші угоди, які не заборонені законом. Спори, що виникають під час приватизації квартир (будинків) державного житлового фонду, вирішується в порядку цивільного судочинства.

5.4.5. Правовий статус об'єднань співвласників багатоквартирних будинків

Особливою формою самоорганізації жителів багатоквартирних будинків є **об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ)**, яке створюється для забезпечення і захисту прав його членів та дотримання їхніх обов'язків щодо спільного утримання будинку.

Діяльність ОСББ здійснюється на підставі Законів України ***«Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»,*** «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку», «Про житлово-комунальні послуги», інших законів та підзаконних актів.

ОСББ ***створюється з метою*** забезпечення та захисту прав співвласників, а також контролю за виконанням ними обов'язків, які пов'язані з утриманням спільного майна та належною експлуатацією будинку. Одним із ключових ***завдань об'єднання*** є забезпечення своєчасного надходження коштів для оплати комунальних послуг, утримання будинку і прибудинкової території, а також інших платежів, передбачених законом і статутом ОСББ.

ОСББ створюється у ***формі неприбуткового товариства***. Його діяльність спрямована не на отримання прибутку, а на забезпечення життєдіяльності багатоквартирного будинку та реалізацію колективних інтересів його співвласників. Порядок надходження і використання коштів регулюється чинним законодавством.

В одному багатоквартирному будинку може функціонувати *лише одне* ОСББ. Проте у випадку, коли два або більше будинків об'єднані спільною прибудинковою територією, інженерними мережами чи елементами благоустрою, співвласники мають право створити одне спільне об'єднання.

Об'єднання ***може бути створено*** лише власниками квартир та нежитлових приміщень у багатоквартирному будинку (багатоквартирних будинках). Для створення об'єднання скликаються ***установчі збори.*** Ініціаторами скликання установчих зборів має бути ***ініціативна група*** з власників не менше трьох квартир чи нежитлових приміщень. Утворене ОСББ діє на підставі ***статуту.***

До ***основних завдань*** ОСББ належать:

- реалізація прав співвласників на володіння, користування і розпорядження спільним майном;
- забезпечення належного технічного і санітарного стану будинку;
- утримання прибудинкової території;
- сприяння співвласникам у отриманні якісних житлово-комунальних послуг за обґрунтованими цінами;
- координація дій співвласників для належного виконання зобов'язань, пов'язаних з утриманням будинку.

Господарська діяльність ОСББ може здійснюватися як власними силами (самозабезпечення), так і з *залученням на договірній основі* інших суб'єктів господарювання – наприклад, компаній з обслуговування будинків, енергетичних постачальників тощо.

ОСББ є юридичною особою. Воно ***має право:***

- набувати майнові та немайнові права й обов'язки;
- укладати договори;
- виступати позивачем або відповідачем у суді.

Об'єднання відповідає за своїми зобов'язаннями тільки власним майном і коштами, при цьому не несе відповідальності за зобов'язаннями окремих співвласників.

Майнова база ОСББ формується за рахунок:

- майна, переданого йому співвласниками;
- доходів, отриманих у процесі діяльності;
- іншого майна, набутого на законних підставах.

Особливістю є те, що *майно, придбане ОСББ* за рахунок внесків та платежів співвласників, належить їм на праві спільної власності.

Органами управління об'єднання співвласників багатоквартирного будинку є:

- *загальні збори його членів* (вищий орган управління), який скликається не рідше 1 разу на рік. З результатами зборів складається протокол;
- *правління* (виконавчий орган, підзвітний зборам) та
- *ревізійна комісія об'єднання* (вона створюється для здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю правління).

Управління багатоквартирним будинком здійснюється через органи управління ОСББ, або за рішенням загальних зборів може бути передане ***управителю*** чи асоціації. Ці відносини регулюються типовим договором між ОСББ та управителем.

Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку має **спільну власність**, яка складається з неподільного та загального майна. ***Неподільне майно*** перебуває у спільній сумісній власності співвласників багатоквартирного будинку і не підлягає відчуженню. ***Загальне*** ж ***майно*** перебуває у спільній частковій власності співвласників багатоквартирного будинку. Управління неподільним та загальним майном житлового комплексу здійснює управитель шляхом:

- належної експлуатації житлового комплексу і забезпечення відповідних умов користування власним, неподільним і загальним майном власників;
- накопичення необхідних коштів на проведення поточних та капітальних ремонтів;
- отримання відшкодування від винної особи за збитки, заподіяні майну, яке перебуває у нього на балансі, або своєчасного звернення до суду щодо відшкодування збитків у примусовому порядку.

Власник – член об'єднання ***має право***:

- брати участь в управлінні об'єднанням;
- обирати та бути обраним до складу його статутних органів;
- установчих та загальних зборів (крім конфіденційної інформації про фізичних осіб), власними листками опитування, зведеною інформацією про результати голосування кожного із співвласників (крім конфіденційної інформації про фізичних осіб), а також за власний рахунок робити з них виписки і копії та отримувати їх копії в електронній формі;

- одержувати в установленому порядку інформацію про діяльність об'єднання;
- вимагати від статутних органів захисту своїх прав та дотримання членами об'єднання правил добросусідства;
- вийти в установленому статутом порядку з об'єднання

Здійснення співвласником своїх прав не може порушувати права інших власників.

Власник – член об'єднання ***зобов'язаний***:
- виконувати вимоги статуту об'єднання;
- виконувати рішення статутних органів, прийняті у межах їхніх повноважень;
- використовувати приміщення за призначенням;
- забезпечувати збереження приміщень, брати участь у проведенні їх ремонту;
- забезпечувати дотримання вимог житлового і містобудівного законодавства;
- додержуватися вимог правил утримання жилого будинку і прибудинкової території, правил пожежної безпеки, санітарних норм;
- своєчасно і в повному обсязі сплачувати належні платежі;
- відшкодовувати за власний рахунок і у повному обсязі збитки, заподіяні майну інших власників;
- виконувати передбачені статутними документами обов'язки перед об'єднанням;
- попереджувати псування неподільного та загального майна, інформувати органи управління об'єднання про пошкодження та вихід з ладу технічного обладнання;
- додержувати чистоти в місцях загального користування та тиші в нічний час.

Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку ***має право*** шляхом скликання загальних зборів:
- створювати органи управління та визначати умови їх діяльності та оплати;
- приймати рішення щодо надходження та витрати коштів об'єднання;
- визначати порядок утримання, експлуатації та ремонту неподільного і загального майна;
- давати згоду на укладення договорів на виконання робіт та надання послуг для об'єднання;
- встановлювати розміри платежів, зборів і внесків членів об'єднання, а також відрахувань до резервного і ремонтного фондів та контролювати їх сплату;
- виключати з свого складу членів об'єднання, які не виконують своїх обов'язків;
- брати на баланс майно об'єднання;
- здійснювати необхідну господарську діяльність в порядку, визначеному законом.

Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку ***зобов'язане***:

- забезпечувати належний санітарний, протипожежний і технічний стан неподільного та загального майна, що належить членам об'єднання;
- звітувати загальним зборам про виконання кошторису об'єднання за рік;
- забезпечувати виконання вимог статуту об'єднання;
- виконувати свої договірні зобов'язання;
- забезпечувати дотримання інтересів усіх членів об'єднання або асоціації під час установлення умов і порядку володіння, користування і розпорядження спільною власністю, розподілу між членами об'єднання або асоціації витрат на експлуатацію і ремонт неподільного та загального майна;
- припиняти дії третіх осіб, що утруднюють або перешкоджають реалізації прав володіння, користування і розпорядження неподільним та загальним майном членами об'єднання;
- у випадках, передбачених законодавством, статутом об'єднання, асоціації, представляти інтереси членів об'єднання, асоціації відповідно до наданих повноважень у відносинах з третіми особами.

Об'єднання вважається ***припиненим*** з дня внесення про це відповідного запису до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців. Воно також може бути ***ліквідованим*** у разі:

- фізичного знищення або руйнування житлового комплексу, яке унеможливлює його відновлення або ремонт;
- відчуження житлового комплексу за рішенням суду;
- придбання однією особою всіх приміщень у житловому комплексі;
- прийняття членами об'єднання рішення про його ліквідацію;
- прийняття судом рішення про ліквідацію об'єднання.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Які відносини становлять предмет житлового права?
2. З яких елементів складається житловий фонд України?
3. У яких формах може бути реалізоване право на житло?
4. Що є предметом договору найму житлового приміщення?
5. Назвіть обов'язки наймача і наймодавця.
6. Назвіть права наймача і наймодавця.
7. З яких підстав договір найму житлового приміщення може бути розірваним?
8. Які об'єкти не підлягають приватизації?
9. Які приміщення незалежно від розміру під час приватизації безоплатно передаються у власність громадян?
10. Розкрийте правовий статус об'єднань власників багатоквартирних будинків.

Глава 5
Основи адміністративного права

5.5.1. Поняття, предмет, метод, система і джерела адміністративного права.

5.5.2. Суб'єкти адміністративного права.

5.5.3. Публічне управління: поняття, риси, суб'єкти, форми і методи. Адміністративний примус.

5.5.4. Державна служба і служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба) в Україні.

5.5.5. Адміністративне правопорушення (проступок). Адміністративна відповідальність. Адміністративні стягнення.

5.5.1. Поняття, предмет, метод, система і джерела адміністративного права

В механізмі правового регулювання адміністративному праву належить особливе місце, оскільки воно виступає необхідним і важливим інструментом управління соціальними процесами в суспільстві. Не існує такої галузі публічного або громадського життя, яка б не регулювалася адміністративним правом. Норми цієї галузі регулюють діяльність органів виконавчої влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування, державних і недержавних підприємств, установ і організацій. Їхній вплив також постійно відчуває на собі кожна людина.

Таким чином, **адміністративне право** – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у сфері публічно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування.

Адміністративне право має власні предмет і метод правового регулювання. Його **предметом** виступають суспільні відносини, що виникають, змінюються і припиняються у сфері публічного управління. Їх особливості полягають в тому, що:

- вони виникають в результаті публічної владно-управлінської діяльності;
- суб'єктами таких відносин є виконавчо-розпорядчий орган;
- вони захищені правовими засобами, в тому числі і примусовими.

Метод адміністративного права складається з трьох елементів:

- ***приписів*** – покладання прямого юридичного обов'язку чинити певні дії за передбачених правовою нормою умов;
- ***заборон*** – покладання прямого юридичного обов'язку не чинити певних дій за передбачених правовою нормою умов та
- ***дозволів*** чинити певні дії або утриматися від їх вчинення за власним бажанням.

Адміністративне право має власну **систему**, яка характеризує внутрішню будову цієї галузі. За загальноприйнятою в теорії права тенденцією, адміністративне право складається з двох частин: Загальної та Особливої. Кожна з них включає певні адміністративно-правові інститути. Так, до складу ***Загальної частини*** входять інститути:

- адміністративно-правового статусу суб'єктів адміністративного права;
- форм і методів публічного управління;
- державної служби і служби в органах місцевого самоврядування;
- способів забезпечення законності і дисципліни в публічному управлінні;
- адміністративного примусу;
- адміністративної відповідальності;
- адміністративного процесу.

Особливу ж ***частину*** складають інститути адміністративно-правового забезпечення управління:

- *економічною сферою* (державною регуляторною політикою, бюджетною діяльністю, фінансами, кредитуванням, митною справою, агропромисловим комплексом, транспортом і дорожнім господарством, охороною і використанням природних ресурсів);
- *соціально-культурною сферою* (освітою, наукою, спортом, охороною здоров'я, культурою і мистецтвом, соціальним захистом населення, фізичною культурою та туризмом);
- *адміністративно-політичною сферою* (національною безпекою, обороною, внутрішніми справами, юстицією та зовнішніми зносинами).

Джерелами адміністративного права є правові форми виразу адміністративно-правових норм. Знання джерел адміністративного права для практики його застосування має надзвичайне значення, оскільки у порівнянні з іншими галузями права адміністративне право не має окремої кодифікації. Той факт, що адміністративне право регулює значну кількість суспільних відносин різноманітного обсягу, зумовлює чисельність його джерел. Воно становить сукупність чисельних правових приписів, які видаються органами і законодавчої, і виконавчої влади, і виконавчими органами місцевого самоврядування.

В системі джерел адміністративного можна виділити наступні:

- *Конституція України*. Для адміністративного права вона має установчий характер, оскільки містить приписи, вихідні для даної галузі;
- **Кодекс України про адміністративні правопорушення** від 7 грудня 1984 р. Він складається з ***5 розділів (212 статей)***:
- ***Розділ І. Загальні положення.***
- ***Розділ ІІ. Адміністративні правопорушення й адміністративна відповідальність.***
- ***Розділ ІІІ. Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.***

- ***Розділ IV. Провадження у справах про адміністративні правопорушення.***

- ***Розділ V. Виконання постанов про накладення адміністративних стягнень***;

- **Кодекс адміністративного судочинства України** від 6 липня 2005 р. (15 грудня 2017 р. кодекс був викладений у новій редакції). Він складається з ***7 розділів (391 статті)***:

- ***Розділ 1. Загальні положення.***

- ***Розділ 2. Організація адміністративного судочинства.***

- ***Розділ 3. Провадження в суді першої інстанції.***

- ***Розділ 4. Перегляд судових рішень.***

- ***Розділ 5. Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень в адміністративних справах.***

- ***Розділ 6. Заходи процесуального примусу.***

- ***Розділ 7. Відновлення втраченого судового провадження в адміністративній справі***;

- інші *кодекси України* (наприклад, Митний кодекс України);

- *закони України* («Про державну службу», «Про звернення громадян», «Про місцеве самоврядування в Україні» тощо);

- *постанови Верховної Ради України*;

- *укази та розпорядження Президента України*;

- *постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, рішення Ради Міністрів Автономної Республіки Крим*;

- *міжнародні договори і міжурядові угоди* (ратифіковані Верховною Радою України) *та виконавчі приписи до них*;

- *акти центральних органів виконавчої влади України та Автономної Республіки Крим*;

- *акти місцевих державних адміністрацій*;

- *рішення і розпорядження рад та виконавчих органів місцевого самоврядування*.

Значення джерел адміністративного права полягає в тому, що вони:

- є засобом зовнішнього оформлення адміністративно-правових норм;

- засвідчують загальнообов'язковість норм адміністративного права;

- є засобами і формою вираження та закріплення публічної волі народу України через делегування її парламентаріям та суб'єктам публічної адміністрації.

5.5.2. Суб'єкти адміністративного права

Під **суб'єктами адміністративного права** слід розуміти тих учасників адміністративно-правових відносин (юридичних чи фізичних осіб), які наділяються певним обсягом повноважень у сфері публічного управління, та здатні реалізовувати надані їм права і виконувати покладені на них обов'язки. До ***ознак*** суб'єктів адміністративного права належать їх:

- зовнішня відокремленість;

- персоніфікація у суспільних відносинах управлінського типу;

- здатність виражати і здійснювати або персоніфіковану волю у відносинах з державою, або державну волю у процесі адміністративно-правового регулювання суспільних відносин.

Той, кому властиві всі ці ознаки, набуває статус суб'єкта адміністративного права лише в тому випадку, якщо держава за допомогою адміністративно-правових норм робить його носієм прав і обов'язків, що реалізуються останнім у сфері державного управління. Таким чином, зазначені ознаки створюють комплекс передумов, які свідчать про потенційну можливість бути суб'єктом, а адміністративно-правові норми, використовуючи ці передумови, по-перше, створюють суб'єкт, а по-друге, визначають його місце і роль у сфері державного управління. До першої групи належать норми, спільні для всіх суб'єктів адміністративного права (наприклад, норми про звернення до органів влади з пропозиціями), а до другої – норми, що реалізуються тільки певними суб'єктами (зокрема, норми, які визначають права податкової міліції).

Потенційна здатність мати права і обов'язки у сфері публічного управління, реалізовувати надані права і обов'язки у сфері публічного управління, а також наявність суб'єктивних прав у сфері публічного управління формують адміністративно-правовий статус суб'єкта і є складовими правосуб'єктності. Адміністративне право наділяє правосуб'єктністю велике коло учасників, про що свідчить велика кількість управлінських відносин у суспільстві, а система суб'єктів адміністративного права складніша, ніж системи суб'єктів будь-якої іншої галузі права. Суб'єктами адміністративного права є і органи державної влади, і внутрішні частини їх апарату, і органи громадських організацій, і адміністрації підприємств, установ і організацій, і виконавчо-розпорядчі структури органів місцевого самоврядування. Суб'єктами треба визнати і структурні частини підприємств, установ та організації, такі, як, наприклад, факультет, цех або відділення у лікарні. До кола суб'єктів адміністративного права належать і громадяни, і особи без громадянства, і іноземні громадяни, щоправда при цьому їх правове становище не є однаковим. Суб'єктами адміністративного права є також суди і органи прокуратури, оскільки на них покладається обов'язок забезпечення додержання багатьох загальнообов'язкових норм і правил.

Таким чином, для адміністративного права характерна наявність значної кількості суб'єктів з різними повноваженнями і структурою, що зумовило існування кількох варіантів їх класифікації. Суб'єкти адміністративного права можна поділити залежно від належності до державних структур (державні організації та їх представники і недержавні організації та їх представники), на суб'єктів колективних та індивідуальних, фізичних та юридичних осіб тощо. З урахуванням же місця суб'єкта адміністративного права у публічно-правовій ієрархічній структурі, до основних носіїв адміністративної правосуб'єктності у сфері державного управління слід зарахувати:

- ***Президента України***, який є главою держави. Такий правовий статус зумовлює його повноваження щодо кожної з гілок влади, в тому числі виконавчої;

- ***органи виконавчої влади***. Вони посідають особливе місце серед інших суб'єктів, оскільки:

- є основними функціонально-галузевими носіями виконавчої влади в державі;

- є найважливішою складовою органів публічного управління і державного апарату в цілому;

- вони об'єднані єдиним керівництвом і підпорядкуванням, внаслідок чого діють узгоджено і цілеспрямовано;

- кожен з органів даної системи наділений державою специфічною компетенцією у сфері публічного управління;

- система органів виконавчої влади справляє регулюючий вплив на всі сфери державного і суспільного життя;

- в рамках своєї компетенції органи виконавчої влади самостійні в організаційному та функціональному відношеннях;

- ними здійснюється специфічний вид діяльності, яка за своїм юридичним змістом є виконавчо-розпорядчою.

- ***державні службовці*** – співробітники державного органу, які перебувають на службі у держави і виконують її завдання і функції. Саме вони є останньою ланкою державного управлінського механізму, через яку реалізується виконавча влада і втілюються в життя державні вимоги та управлінські рішення;

- ***громадяни України, іноземці та особи без громадянства***, які виступають як приватні особи, реалізуючи свої особисті права і обов'язки у сфері державного управління. При цьому ця група суб'єктів адміністративного права має різний обсяг правосуб'єктності. Зокрема, адміністративна правомочність іноземців вужча за правомочність громадян України. Так, для них встановлені обмеження щодо реалізації права на працю, вони не можуть обиратися до державних органів, призначатися на певні посади. На них не покладається обов'язок несення служби. Обмеження адміністративної правомочності іноземців може бути викликане і введенням відповідною державою обмеження прав і свобод для громадян України. В цьому випадку Кабінет Міністрів України може прийняти відповідне рішення;

- ***органи місцевого самоврядування***. Вітчизняне законодавство встановило наступні групи повноважень органів місцевого самоврядування у сфері державного управління:

- *контрольні* (заслуховування повідомлень керівників органів внутрішніх справ про їх діяльність щодо охорони громадського порядку на відповідній території тощо);

- *організаційні* (прийняття рішень щодо організації проведення референдумів та виборів органів державної влади, сприяння діяльності суду, прокуратури, юстиції, службі безпеки, внутрішніх справ та адвокатури тощо);

- *забезпечувальні*:

- у сфері захисту прав і свобод людини (у межах наданих повноважень доступності і безоплатності освіти та медичного обслуговування на відповідній території);

- у сфері забезпечення законності, громадської, національної безпеки та оборони (організація та контроль прикордонної та прибережної торгівлі тощо)

- *дозвільно-реєстраційні* (видача ордерів на заселення жилої площі в будинках державних і комунальних організацій, статистичний облік громадян, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території);

- ***громадські об'єднання***. Конституція України визначила, що громадяни України для здійснення та захисту своїх прав і свобод, а також задоволення політичних, економічних, культурних та інших інтересів мають право на об'єднання в громадські організації або громадські спілки. При цьому адміністративно-правовий статус цих формувань відрізняється від адміністративно-правового статусу державних структур тим, що у відносинах з іншими суб'єктами права і між собою вони виступають виключно від власного імені, не маючи владних повноважень.

5.5.3. Публічне управління: поняття, риси, суб'єкти, форми і методи. Адміністративний примус

Адміністративне право цілком закономірно трактувати як «право управлінське», оскільки воно виступає регулятором саме управлінських відносин. І навіть сам термін «адміністрація» в перекладі з латинської мови означає «управління». В юридичній науці традиційно прийнято розрізняти три види управління: технічне (управління технікою, технологічними процесами та машинами), біологічне (управління процесом життєдіяльності живих організмів) та соціальне (вплив одних людей на інших з метою упорядкування соціально важливих процесів, забезпечення стійкого розвитку соціальної системи). За змістом структурних елементів, управлінських взаємозв'язків та взаємообумовленостей найскладнішим визнається соціальне управління, одним із видів якого є управління публічне.

Отже, **публічне управління** – це заснована на законі організуюча, юридично-владна діяльність органів виконавчої влади, яка виявляється у безпосередньому керівництві соціально-політичним, соціально-культурним та господарським будівництвом. Специфічними **рисами** публічного управління є його загальнодержавний характер, підзаконний характер, юридично-владний, розпорядчий характер, організаційний зміст, цілеспрямованість та постійна основа і безперервність.

Публічне управління здійснюється спеціально уповноваженими на це виконавчо-розпорядчими органами держави (**суб'єктами публічного управління*)***, до яких належать:

- Кабінет Міністрів України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади і
- місцеві державні організації.

Публічне управління знаходить свій прояв у наступних **формах**:

- ***правових***:
- видання нормативних актів публічного управління (ними встановлюються загальні правила поведінки, які регламентують однотипні суспільні відносини у певних галузях і призначені для довгострокового та багаторазового застосування);
- видання індивідуальних актів публічного управління, що вирішують конкретні питання і спрямовані на одноразове застосування щодо конкретних випадків і ситуацій);
- укладання адміністративних договорів – визначених актами адміністративного права угод сторін, одна з яких є носієм публічно-владних повноважень щодо інших;
- здійснення юридично значущих дій (державної реєстрації, видання офіційних документів, ліцензування, складання адміністративного протоколу тощо) та
- ***не правових***. До них належать:
- проведення організаційних заходів (нарад, прес-конференцій тощо);
- здійснення матеріально-технічних операцій (діловодство, аналіз інформації, оформлення тощо).

Здійснення управлінських функцій держави, забезпечення впливу суб'єктів публічного управління на об'єкти відбувається з використанням як загальних, так і спеціальних **методів**. ***Загальні*** методи – це:

- *контроль* (активне втручання суб'єкта публічного управління у діяльність підконтрольного об'єкта) і *нагляд* (пасивний метод публічного управління, що полягає у збиранні потрібних відомостей про діяльність об'єкта публічного управління та її оцінювання);
- *прямий вплив* (безпосередній вплив суб'єкта публічного управління на об'єкт через наказ) та *непрямий (опосередкований) вплив* (створення зацікавленості у об'єктів публічного управління через стимулювання та надання можливості вибору варіанта поведінки);
- *адміністративні* (вплив на об'єкти шляхом встановлювання їх прав, обов'язків через систему наказів, що спираються на систему підпорядкування та владні повноваження. При цьому застосовуються регламентаційні, розпорядчі та нормативні методи) *і економічні* (система прийомів і засобів прямої дії на суб'єктів господарювання шляхом запровадження фінансово-економічних законів, встановлення грошово-кредитних відносин з метою створення оптимальних умов, що забезпечують досягнення високих економічних результатів) *методи*;

- *регулювання* (визначення загальної політики і принципів її реалізації через різні напрямки державного фінансування, пільги тощо), *керівництво* (практичне втілення в життя загальної політики і принципів у відповідній галузі публічного управління, контроль та розробка напрямків діяльності підконтрольних об'єктів) та *управління* (прямий систематичний вплив суб'єкта публічного управління на об'єкт повсякденного оперативного характеру);

- *переконання* (метод правового і не правового характеру, який здійснюється державними і недержавними органами та полягає у застосуванні виховних, заохочувальних, роз'яснювальних заходів з метою формування у громадян розуміння необхідності виконання приписів нормативних актів. Основними формами переконання, що застосовуються у публічному управлінні є інструктаж, заохочення, критика роботи і поведінки окремих осіб тощо) та *примус* (психологічний або фізичний вплив публічних органів на певних осіб з метою змусити їх виконувати приписи правових норм).

Особливим різновидом публічно-правового примусу є **адміністративний примус** – визначені нормами адміністративного права способи фізичного або психологічного впливу уповноважених державних органів, а у деяких випадках і громадських організацій на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їхніх прав, свобод і інтересів у випадках вчинення цими особами протиправних діянь у сфері відносин публічного характеру. У науці адміністративного права прийнято виділяти такі **групи заходів адміністративного примусу**:

- ***заходи адміністративного попередження (запобігання)***:

- перевірка документів;

- огляд (митний, обов'язків огляд ручної поклажі, багажу, особистий огляд пасажирів цивільних повітряних суден тощо);

- обстеження (як різновид огляду);

- відвідування підприємств, установ та організацій, входження на земельні ділянки, у жилі та інші приміщення громадян;

- тимчасове обмеження доступу громадян на окремі ділянки місцевості (блокування районів, окремих споруд та об'єктів) у випадках надзвичайних обставин або під час проведення масових заходів;

- обмеження руху транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць і автомобільних шляхів (у зв'язку з ремонтом шляхів, прокладанням комунікацій тощо);

- адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі та деякі інші;

- ***заходи адміністративного припинення***:

- *загального призначення*:

- вимога припинити протиправну поведінку;

- привід осіб, які ухиляються від явки до державних органів і установ;

- адміністративне затримання;

- зупинка транспортних засобів;
- відбір зразків товарів для проведення експертизи та інші;
- *спеціального призначення*:
- заходи фізичного впливу;
- спеціальні засоби (засоби активної самооборони та інші спецзасоби з препаратами сльозоточивої і дратівливої дії);
- вогнепальна зброя як крайній захід;
- ***адміністративні стягнення*** (їх сутність і зміст розглядаються далі).

5.5.4. Державна служба і служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба) в Україні

Публічне управління в сучасних умовах не може здійснюватись без інститутів, які безпосередньо забезпечують виконання його завдань і створюють умови для реалізації всіма членами суспільства гарантованих їм прав. Саме таким інститутом державного управління виступає **державна служба**, якою, відповідно до законодавства, визнається публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави.

Виходячи з наведеного визначення, можна виділити наступні ***ознаки*** державної служби:

- *публічність*;
- *професійність*;
- *політична неупередженість*;
- *практичне виконання завдань і функцій держави*.

Крім того, державна служба:

- *є оплачуваною діяльністю* і заробітна плата одержується *за рахунок коштів державного бюджету*;
- *пов'язана із займанням посади державної служби в органі державної влади, іншому державному органі або його апараті*.

Отже, ***державний службовець*** – це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби.

Законодавством виокремлено такі ***категорії посад державної служби***:

- *категорія «А»* (вищий корпус державної служби), до якої зараховано посади: Керівника Апарату Верховної Ради України та його заступників; керівника апарату (секретаріату) постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України; Державного секретаря Кабінету Міністрів України та його заступників, державних секретарів міністерств; керівників центральних органів виконавчої влади, які не є членами Кабінету Міністрів України, та їх заступників; керівників апаратів

Конституційного Суду України, Верховного Суду України, вищих спеціалізованих судів та їх заступників, керівників секретаріатів Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та їх заступників, Голови Державної судової адміністрації України та його заступників; керівників державної служби в інших державних органах, юрисдикція яких поширюється на всю територію України;

- *категорія «Б»*, до якої віднесено посади: керівників і заступників керівників державних органів, юрисдикція яких поширюється на територію Автономної Республіки Крим, однієї або кількох областей, міст Києва і Севастополя, одного або кількох районів, районів у містах, міст обласного значення; керівників державної служби у державних органах, юрисдикція яких поширюється на територію Автономної Республіки Крим, однієї або кількох областей, міст Києва і Севастополя, одного або кількох районів, районів у містах, міст обласного значення; керівників та заступників керівників структурних підрозділів державних органів незалежно від рівня юрисдикції таких державних органів;

- *категорія «В»*, до якої віднесено інші посади державної служби, яких не включено до категорій «А» і «Б».

Служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба) – це професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які займають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом. Муніципальна служба є близькою до державної, тому і володіє схожими ознаками. «Власною» ж специфікою служби в органах місцевого самоврядування першочергово є її комплексність і неоднорідність, адже вона охоплює три якісно відмінних види владної активності, які умовно можна позначити як:

- *муніципальну політичну службу* (здійснюється зокрема депутатами місцевих рад, які володіють усіма ознаками політичних посадовців);

- *муніципальну патронатну службу* (голови районних, районних у містах, обласних рад, Київський та Севастопольський міський голова та міські голови (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) мають право самостійно (без конкурсу) добирати та приймати на службу своїх помічників, радників (патронатну службу) та

- м*уніципальну адміністративну службу*, яка полягає в безпосередньому, на професійній основі, виконанні владно-розпорядчих та сервісних функцій.

Державна служба та посадова служба в органах місцевого самоврядування характеризуються наступними ***ознаками***:

- є професійною діяльністю;

- характеризуються ієрархічністю службових відносин та високими вимогами щодо дисципліни;

- застосовується конкурс як основний спосіб заміщення посад;

- є політично неупередженою;

- полягає в забезпеченні реалізації не особистих, а чужих інтересів – або публічних (різного рівня), або окремих осіб, які звернулися за владним сервісом;

- здійснюється під час перебування на посаді в органах публічної влади;

- фінансуються за рахунок публічних фондів грошових коштів (державного чи місцевих бюджетів);

- регулюється публічно-службовим законодавством із субсидіарним застосування трудових приписів.

Посади в органах місцевого самоврядування можна класифікувати залежно від засобів їх заміщення на такі види:

- виборні посади, на які особи обираються на місцевих виборах;

- виборні посади, на які особи обираються або затверджуються відповідною радою;

- посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

В органах місцевого самоврядування встановлюються сім ***категорій посад***:

- *перша категорія* – посади Київського міського голови, голів обласних рад та Севастопольського міського голови;

- *друга категорія* – посади Сімферопольського міського голови, міських (міст – обласних центрів) голів; заступників голів обласних рад та Севастопольського міського голови, заступника міського голови – секретаря Київської міської ради;

- *третя категорія* – посади перших заступників та заступників міських голів (міст – обласних центрів) з питань діяльності виконавчих органів ради; секретарів міських (міст – обласних центрів та міста Сімферополя) рад, міських голів (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення, крім міст – обласних центрів), голів районних, районних у містах рад; а також керуючих справами виконавчих апаратів обласних і Севастопольської міської рад;

- *четверта категорія* – посади голів постійних комісій з питань бюджету обласних, Київської та Севастопольської міських рад (у разі коли вони працюють у раді на постійній основі), керівників управлінь і відділів виконавчого апарату обласних, Севастопольської міської та секретаріату Київської міської рад, секретарів міських (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) рад, заступників міських (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) голів з питань діяльності виконавчих органів ради, керуючих справами (секретарів) виконавчих комітетів, директорів, перших заступників, заступників директорів департаментів міських (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) рад, міських (міст районного значення) голів, селищних і сільських голів, посади заступників голів районних рад;

- *п'ята категорія* – керуючих справами виконавчих апаратів районних рад, керуючих справами (секретарів) виконавчих комітетів районних у містах рад, помічників голів, радників (консультантів), спеціалістів, головних бухгалтерів управлінь і відділів виконавчого апарату обласних, секретаріатів Київської та Севастопольської міських рад, керівників управлінь, відділів та інших виконавчих органів міських (міст обласного і республіканського в Автономній Республіці Крим значення) рад та їх заступників, керівників відділів (підвідділів) у складі самостійних управлінь, відділів виконавчих органів міських (міст обласного значення) рад, посади заступників міських (міст районного значення), сільських, селищних голів з питань діяльності виконавчих органів ради, секретарів міських (міст районного значення), сільських, селищних рад;

- *шоста категорія* – посади керуючих справами (секретарів) виконавчих комітетів міських (міст районного значення), сільських, селищних рад, керівників структурних підрозділів виконавчого апарату районних та секретаріатів районних у містах Києві та Севастополі рад та їх заступників, керівників управлінь, відділів та інших структурних підрозділів виконавчих органів міських (міст районного значення), районних у містах рад та їх заступників, помічників голів, радників, консультантів, начальників секторів, головних бухгалтерів, спеціалістів управлінь, відділів, інших структурних підрозділів виконавчих органів міських (міст обласного значення та міста Сімферополя) рад, старост;

- *сьома категорія* – посади радників, консультантів секретаріатів районних у містах рад, спеціалістів виконавчих органів районних у містах, міських (міст районного значення) рад, спеціалістів виконавчих органів сільських, селищних рад.

Віднесення інших посад органів місцевого самоврядування до відповідної категорії посад в органах місцевого самоврядування здійснюється Кабінетом Міністрів України за поданням керівників відповідних органів місцевого самоврядування.

5.5.5. Адміністративне правопорушення (проступок). Адміністративна відповідальність. Адміністративні стягнення

Адміністративне право врегульовує досить широке коло суспільних відносин, проте інститут адміністративної відповідальності традиційно займає вагоме місце в системі вітчизняного адміністративного права. Це зумовлено і значним обсягом об'єктів, що охороняються засобами адміністративно-правової відповідальності, і великою кількістю адміністративних правопорушень у загальнодержавному масштабі, і залученням до провадження у справах про адміністративне правопорушення багатьох органів виконавчої влади з різних сфер управління, судів, суддів та інших уповноважених державою структур. Фактичною підставою адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення (проступок), визначення якого закріплене у ст. 9 Кодексу

України про адміністративні правопорушення. Відповідно до цього Кодексу, **адміністративним правопорушенням (проступком)** визнається протиправна, винна (умисна чи необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права та свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративне правопорушення характеризується ознаками і складом. ***Ознаками*** адміністративного правопорушення є його:

- *протиправність*, оскільки проступок спрямований проти норм адміністративного права;

- *винність*, яка означає, що адміністративним проступком може бути лише діяння, вчинене особою умисно або з необережності у межах порушеної норми;

- *адміністративна караність*. Вона полягає в тому, що за його вчинення особа повинна нести лише адміністративну відповідальність;

- *суспільна шкідливість* – адміністративний проступок завдає або створює загрозу заподіяння певної шкоди об'єктам адміністративно-правової охорони.

Склад адміністративного правопорушення являє собою сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких протиправне діяння вважається адміністративним проступком. До об'єктивних ознак проступку належать:

- *об'єкт* – те, на що спрямоване посягання (ті суспільні відносини, які виникають у сфері адміністративно-організаційної діяльності та порядку управління і охороняються нормами адміністративного права): права і свободи людини, її здоровся, честь, гідність тощо);

- *об'єктивна сторона* – сукупність зовнішніх ознак посягання на об'єкт, що включає саме протиправне діяння, його наслідки, причинний зв'язок між ними, час, обстановку, обставини та спосіб скоєння адміністративного правопорушення;

Суб'єктивними елементами складу адміністративного правопорушення є:

- *суб'єкт* – осудна особа, яка досягла *16-річного* віку і вчинила описаний у законі склад адміністративного проступку;

- *суб'єктивна сторона*, яка полягає у психологічному ставленні суб'єкта до вчиненого протиправного діяння. Основною ознакою суб'єктивної сторони складу є вина, що виступає у формі умислу або необережності.

У чинному Кодексі України про адміністративні правопорушення склади проступків розподілені в *11 главах*, залежно від об'єкта і сфери суспільного життя, на яку вони посягають.

За вчинення адміністративного правопорушення, тобто виконання складу проступку, законодавством передбачена **адміністративна відповідальність** – вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає у застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне

правопорушення (проступок), певного примусового заходу адміністративного впливу. Адміністративна відповідальність реалізується шляхом застосування до винних осіб адміністративних стягнень. Їх загальною особливістю є репресивний, каральний характер. Адміністративні стягнення, як правило, полягають у позбавленні або обмеженні певних прав і благ, чим досягається мета покарання правопорушника. За вчинений проступок громадянин або позбавляється будь-якого суб'єктивного права, або обмежується його правосуб'єктність, або на нього накладаються спеціальні «штрафні» санкції.

Отже **адміністративні стягнення** – це заходи примусу, що застосовуються уповноваженими державними органами, як правило, виконавчої влади, від імені держави до осіб, винних у вчиненні адміністративного правопорушення. Систему адміністративних стягнень закріплено у відповідній статті Кодексу України про адміністративні правопорушення, де їх перераховано з урахуванням зростання суворості. Це:

- ***попередження*** – письмовий офіційний осуд вчиненого проступку і застереження правопорушника від його повторення. Це найменш суворе адміністративне стягнення, яке застосовується за незначні адміністративні проступки;

- ***штраф*** – грошове стягнення на користь держави та найбільш поширений вид адміністративного стягнення майнового характеру. Розмір штрафу визначається переважно щодо офіційно встановленого розміру мінімуму доходів громадян або товару;

- ***оплатне вилучення предмета***, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусово вилучений предмет підлягає подальшій реалізації з передачею виручені суми колишньому власнику з відрахуванням витрат по реалізації даного предмета;

- ***конфіскація предмета***, який став знаряддям або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення – за рішенням суду примусова безоплатна передача цього предмета у власність держави. при цьому, конфіскованим може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України;

- ***позбавлення спеціального права***, наданого даному громадянину – на строк *до 3 років*, за грубе або систематичне порушення порядку користування транспортними засобами та правом полювання;

- ***виправні роботи*** – на строк *до 2 місяців*, з відбуванням їх за місцем роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з утриманням *до 20 відсотків* її заробітку в доход держави;

- ***адміністративний арешт*** – найбільш суворий захід адміністративного стягнення. Він призначається тільки судом у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк *до 15 діб*;

- ***видворення за межі України*** як захід адміністративного стягнення застосовується за рішенням органів внутрішніх справ або Служби безпеки України лише до іноземців, якщо:

- їхні дії суперечать інтересам безпеки України або охорони громадського порядку;

- це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України або

- вони грубо порушили законодавство про правовий статус іноземців.

Стягнення за адміністративне правопорушення накладається в межах, встановлених нормативним актом, який передбачає відповідальність за вчинене правопорушення. при накладанні стягнення враховується характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. З яких елементів складається структура галузі адміністративного права України?
2. Які нормативно-правові акти становлять джерельну базу адміністративного права України?
3. Назвіть суб'єктів адміністративного права України.
4. Зазначте специфічні риси публічного управління.
5. Які повноваження у сфері публічного управління мають органи місцевого самоврядування?
6. В яких формах і з використанням яких методів здійснюється публічне управління?
7. Що таке державна служба і які її ознаки.
8. Назвіть основні види державної служби.
9. Що називається адміністративним правопорушенням (проступком)? Які його ознаки?
10. Які адміністративні стягнення до правопорушників передбачені чинним законодавством?

Глава 6
Основи кримінального права

5.6.1. Поняття, предмет, функції та принципи кримінального права. Кримінальний кодекс України.

5.6.2. Поняття, ознаки, класифікація, склад і стадії вчинення злочину.

5.6.3. Співучасть у злочині. Причетність до злочину.

5.6.4. Кримінальна відповідальність, кримінальне покарання. Судимість.

5.6.5. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

5.6.1. Поняття, предмет, функції та принципи кримінального права. Кримінальний кодекс України

Кримінальне право є юридичною базою боротьби зі злочинністю в країні і водночас найважливішим чинником, покликаним забезпечити дотримання законності в процесі цієї складної та відповідальної діяльності. Таким чином, **кримінальне право** – це самостійна галузь права України, правові норми якої визначають загальні засади кримінальної відповідальності, вичерпаний перелік діянь, які є злочинами, та відповідні покарання, що можуть застосовуватися до осіб, які їх вчиняють.

Система права кожної сучасної держави складається з різних галузей права (конституційне, цивільне, адміністративне та ін.), але не відмінною складовою такої системи є право кримінальне, норми якого були чи не найстарішими серед норм, які репрезентували інші галузі. Кримінальному праву притаманні всі характеристики, властиві праву загалом (нормативність, обов'язковість для виконання тощо). Водночас ця галузь має власну специфіку, яка виявляється у її **предметі** – його складають суспільні відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину і застосуванням до особи, яка його вчинила, кримінального покарання або інших видів впливу кримінально-правового характеру.

До **функцій** кримінального права слід віднести:

- ***охоронювальну***, тобто захист найбільш важливих цінностей суспільного життя, здоров'я, власності тощо шляхом встановлення підстав кримінальної відповідальності, визначення вичерпного переліку діянь, що визнаються злочинами та встановлення за них відповідних покарань;

- ***запобігальну (профілактичну)***, яка полягає у недопущенні вчинення злочину, що досягається самим фактом встановлення кримінальної відповідальності, наявністю норм про добровільну відмову від доведення злочину до кінця та застосуванням кримінального закону у випадках призначення покарання за конкретний злочин, що має запобігати новим злочинам як з боку засудженого, так і з боку інших нестійких осіб;

- ***регулятивну***. Її здійснюють норми про обставини, що виключають злочинність діяння, звільнення від кримінальної відповідальності та призначення покарання.

Кримінальне право базується на певних основоположних засадах, які закріплені в Конституції України та кримінальному законі – **принципах,** до яких належать:

- принцип верховенства права;
- принцип рівності громадян перед кримінальним законом;
- принцип індивідуальної кримінальної відповідальності;
- принцип наявності вини у діях особи для визнання її злочинцем;
- принцип справедливості покарання та
- принцип гуманізму.

Джерелом кримінального права є **Кримінальний кодекс України**, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Його особливості полягають в тому, що:

- він є єдиним джерелом кримінального права;
- в ньому містяться всі норми про кримінальну відповідальність;
- кодекс (якщо він не суперечить Конституції України) має вищу юридичну силу;
- до осіб, які його порушили, застосовуються судом кримінальні покарання.

Кримінальний кодекс України був прийнятий 5 квітня 2001 р. та набув чинності 1 вересня 2001 р. Він складається з двох частин:

- ***Загальної частини (15 розділів, що включають 108 статей)***, яка містить норми, які встановлюють принципи і загальні положення кримінального права, відображають завдання Кримінального кодексу України та межі його дії, чинність закону у часі і просторі, підстави кримінальної відповідальності, поняття злочину і покарання, види кримінальних покарань, загальні засади призначення покарань та звільнення від них, особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх та інше, а також

- ***Особливої частини (20 розділів, що об'єднують 340 статей)***. В ній зосереджені норми, що вказують, які конкретно суспільно небезпечні діяння є злочинами і які заходи кримінального покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили. Кожен розділ Особливої частини присвячений певній групі злочинів, критерієм виокремлення яких є соціальні блага та цінності, на які посягає злочинець.

Загальна і Особлива частини Кримінального кодексу України пов'язані між собою і утворюють нерозривну системну єдність, яка найбільш помітна при застосуванні окремих статей, оскільки не можна застосовувати кримінально-правову норму, що міститься в Особливій частині кодексу, не звернувшись до Загальної частини.

Кодекс має також ***«Прикінцеві та перехідні положення»*** і ***додаток,*** в якому є перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком.

Дія Кримінального кодексу України поширюється на всю територію України. При цьому злочин визнається вчиненим на території України, якщо його було почато, продовжено, закінчено або припинено на території України, а також якщо його виконавець або хоча б один із співучасників діяв на території України. Злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння, визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв під час вчинення цього діяння.

5.6.2. Поняття, ознаки, класифікація, склад і стадії вчинення злочину

Злочин, як і будь-яке інше правопорушення, є людським вчинком. Але на відміну від інших вчинків людини, злочин є посяганням на ті відносини, що склалися в суспільстві і відображають його найважливіші інтереси, і саме тому охороняються законом про кримінальну відповідальність. Тому **злочином** слід вважати передбачене кримінальним законодавством суспільно небезпечне, винне та протиправне діяння (дію чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Істотні властивості злочину виявляються у його **ознаках**, до яких належать:

- *суспільна небезпечність* – його здатність завдавати значну шкоду суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законом, або містити реальну загрозу спричинення такої шкоди;
- *протиправність* – ознака, що вказує на протизаконність діяння і передбаченість його у кримінальному законі;
- *винність*. Вона виявляється в момент скоєння злочину у вигляді вини – психічного ставлення особи до своєї протиправної діяльності та її наслідків;
- *караність*, оскільки за вчинення злочину чинним Кримінальним кодексом передбачено певний вид і розмір покарання.

Класифікація кримінальних правопорушень – це їх розподіл на групи залежно від певного критерію. Так, за формою вини кримінальні правопорушення можна поділити на ***умисні*** та ***необережні***, а залежно від ступеня їх завершеності – на ***закінчені*** та ***незакінчені***. Але безумовно позитивним надбанням вітчизняного законодавства слід вважати закріплення класифікації кримінальних правопорушень за ступенем їх тяжкості безпосередньо у кримінальному законі, а саме у ст. 12 Кримінального кодексу України, яка визначає наступні **види кримінальних правопорушень:**

- ***кримінальні проступки*** (передбачені Кримінальним Кодексом України діяння (дії чи бездіяльність), за вчинення яких передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі *не більше 3-х тисяч* неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі) та

- ***злочини***, які поділяються на:

- *нетяжкі злочини* – передбачені Кримінальним Кодексом України діяння (дії чи бездіяльність), за вчинення яких передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі *не більше 10 тисяч* неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 5 років;

- *тяжкі злочини* – передбачені Кримінальним Кодексом України діяння (дії чи бездіяльність), за вчинення яких передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі *не більше 25 тисяч* неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк *не більше 10 років*;

- *особливо тяжкі злочини* − передбачені Кримінальним Кодексом України діяння (дії чи бездіяльність), за вчинення яких передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі *понад 25 тисяч* неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк *понад 10 років* або *довічного позбавлення волі*.

Чинний Кримінальний кодекс України містить вичерпний перелік суспільно-небезпечних діянь, які визначені як злочинні. При цьому немає необхідності нормативно закріплювати всю сукупність ознак конкретного злочину. Тому законодавець виділяє лише найважливіші, значущі та найтиповіші ознаки, притаманні всім злочинам певного виду, тобто виділяє склад злочину. Отож, **склад злочину** – це сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочин.

Об'єктивними ознаками злочину є:

- *об'єкт злочину* – ті суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом, і на які завжди посягає злочинець, заподіюючи їм шкоду;

- *об'єктивна сторона злочину* – зовнішня сторона діяння, виражена у вчиненні передбаченого кримінальним законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює або створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту злочину. Ознаками об'єктивної сторони злочину є:

- діяння (дія чи бездіяльність). При цьому кримінальним законом встановлені обставини, що виключають злочинність діяння, до яких належать: необхідна оборона, уявна оборона, затримання особи, що вчинила злочин, крайня необхідність, фізичний або психічний примус, виконання наказу або розпорядження, діяння, пов'язане з ризиком, а також виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації;

- суспільно-небезпечні наслідки та

- причинний зв'язок між ними;

До ***суб'єктивних ознак злочину*** належать:

- *суб'єкт злочину* – фізична осудна особа, яка вчинила злочин і на момент його вчинення досягла віку кримінальної відповідальності;

- *суб'єктивна сторона злочину* – внутрішня сторона злочину, оскільки включає психічні процеси, що характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину. Ознаками суб'єктивної сторони злочину є:

- вина – психічне ставлення особи до своєї протиправної діяльності та її наслідків, виражене у формі наміру або необережності. Намір – це форма вини, яка характеризується тим, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає його суспільно небезпечні наслідки, бажає та свідомо припускає їх настання. Намір може бути прямим і непрямим. Необережність – це форма вини, яка характеризується тим, що особа, передбачаючи можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, легковажно розраховує на їх відвернення. Необережність може бути у формі злочинної самовпевненості або злочинної недбалості:

- мотив та

- мета вчинення злочину.

Особі, яка вчинює злочин не завжди вдається довести його до кінця, але за вже скоєне діяння кримінальна відповідальність все одно передбачена. Тому законодавець встановив поняття **стадій вчинення злочину** – певних етапів його вчинення, які суттєво відрізняються один від одного ступенем реалізації наміру, тобто характером діяння і моментом його припинення. Законодавством передбачені **три** такі **стадії:**

- ***готування до злочину***. На цій стадії проходить пошук і пристосування засобів і знарядь для вчинення злочину, підшукування співучасників, їх змова на вчинення злочину, усунення перешкод та інше умисне створення умов для вчинення злочину;

- ***замах на злочин***. Замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину. Замах може бути *закінченим* (якщо особа виконала всі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі – наприклад, винний придбав вогнепальну зброю з метою вбивства певної особи, вистрелив, але промахнувся чи лише поранив потерпілого), або *незакінченим* (якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила всіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця) – наприклад, злодій проник у житло, але не встиг нічого вкрасти, оскільки був затриманий;

- ***закінчений злочин***. Ним визнається діяння, яке містить всі ознаки злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України.

Дві перші стадії визнаються незакінченим злочином, тому Кримінальним кодексом передбачено інститут **добровільної відмови від доведення злочину до кінця** – остаточного припинення злочинної діяльності особою за власною волею, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. ***Ознаками*** добровільної відмови від доведення злочину до кінця є:

- остаточне припинення особою готування до злочину або замаху на злочин;

- відмова від вчинення злочину має настати з волі самої особи;

- наявність усвідомленої можливості продовжувати та довести злочин до кінця.

На третій стадії можливе тільки **дійове каяття** – дії особи, які свідчать про засудження нею вчиненого злочину і про прагнення пом'якшити його наслідки (явка з повинною, сприяння розкриттю злочину тощо).

5.6.3. Співучасть у злочині. Причетність до злочину

Досить часто один окремий злочин стає результатом протиправної діяльності не однієї, а одразу декількох осіб, що є безумовно більш небезпечним, ніж вчинення його однією особою. Саме тому кримінальним законодавством передбачена **співучасть у злочині** – умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину.

Ознаками співучасті у злочині є:

- участь у вчиненні злочину двох чи більше суб'єктів злочину;
- діяльність суб'єктів, які об'єднані спільною метою;
- вчинюваний ними злочин має бути лише умисним;
- всі суб'єкти, що є співучасниками злочину, діють умисно.

Серед **співучасників злочину** розрізняють:

- ***виконавця (співвиконавця)*** – особу, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, які відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин;

- ***організатора*** – особу, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також визнається особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування їх злочинної діяльності;

- ***підбурювача*** – особу, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином (наказом, вказівкою тощо) схилила іншого співучасника до вчинення злочину.;

- ***пособника*** – особу, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи здобути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню злочину.

Водночас досить часто на практиці трапляється збіг ролей співучасників, коли одна й та ж сама особо може відігравати образу декількох співучасників злочину, наприклад, організатора та підбурювача, організатора та пособника, організатора та виконавця тощо.

Кримінальним законодавством передбачені певні **форми співучасті** – об'єднання співучасників, які розрізняються між собою за характером ролей, що виконуються та за стійкістю суб'єктивного зв'язку між ними. Співучасть у злочині класифікують:

- за ***об'єктивними ознаками***. В такому випадку вона може бути:

- *простою*, коли всі співучасники є виконавцями і виконують однорідні ролі або

- *складною*, коли всі співучасники виконують різні ролі (один – виконавець, інший – підбурювач і т. ін.);

- за ***суб'єктивними ознаками*** співучасть буває:

- *співучастю групи осіб без попередньої змови між собою*, якщо у вчиненні злочину брали участь декілька (два і більше) виконавців, які об'єдналися вже під час його скоєння, але до його закінчення;

- *співучастю групи осіб за попередньою змовою*, якщо співучасники (два і більше) ще до початку злочинної діяльності домовилися про вчинення злочину;

- *співучастю у формі організованої групи*, якщо в готуванні або вчиненні злочину брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи;

- *співучастю у формі злочинної організації*, якщо злочин вчинений стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени або структурні елементи якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організаціями або для керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої організації, так і інших злочинних груп.

Співучасть слід відрізняти від **причетності до злочину** – дії чи бездіяльності, яка хоча і пов'язана із вчиненням злочину, але не є співучастю в ньому. Причетність до злочину виявляється у заздалегідь не обіцяному:

- приховуванню злочинця;

- придбанню чи збуту майна, здобутого злочинним шляхом;

- сприянню злочину та

- недонесенню про злочин.

Особи, причетні до злочину, підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, якщо вчинене ними діяння містить ознаки іншого злочину. Так, зазначені перша, друга і третя форми причетності є самостійними злочинами, а остання злочином не визнається.

5.6.4. Кримінальна відповідальність, кримінальне покарання. Судимість

У кримінальному законі неодноразово вживається термін «кримінальна відповідальність», але при цьому Кримінальний кодекс України не розкриває його поняття, відсутнє єдине розуміння щодо нього і в науці кримінального права. Переважна ж більшість дослідників розглядає **кримінальну відповідальність** як вид юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні до особи, що вчинила злочин,

заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання), що визначається обвинувальним вироком суду.

Моментом настання кримінальної відповідальності є момент набрання чинності обвинувального вироку суду. Цей висновок базується на ст. 62 Конституції України, яка визначає, що «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Таким чином, кримінальна відповідальність – це об'єктивне право держави реагувати на вчинений злочин.

Звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом, здійснюється виключно судом. Кримінальний закон передбачає певні підстави та умови, при наявності яких особа, що вчинила злочин, в одному випадку звільняється, а в іншому – може бути звільнена від кримінальної відповідальності. Чинне кримінальне законодавство передбачає наступні *види звільнення від кримінальної відповідальності*:

- у зв'язку з добровільною відмовою від доведення злочину до кінця;
- у зв'язку з дійовим каяттям;
- у зв'язку з примиренням винного з потерпілим;
- у зв'язку з передачею особи на поруки;
- у зв'язку із зміною обстановки;
- у зв'язку із закінченням строків давності (для злочинів різного ступеню тяжкості *від 2 до 15 років*. При цьому давність не застосовується у разі засудження за злочин проти миру та безпеки людства);
- у зв'язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру;
- спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені нормами Особливої частини Кримінального кодексу України (наприклад, звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка припинила шпигунську діяльність та добровільно повідомила органи державної влади про вчинене, якщо внаслідок цього і вжитих заходів відвернене заподіяння шкоди інтересам України).

Кримінальну відповідальність не слід ототожнювати з кримінальним покаранням. Якщо кримінальна відповідальність – це обов'язок особи, яка винна у вчиненні злочину, зазнавати заходів державного впливу, то кримінальне покарання є однією із форм (стадій) реалізації кримінальної відповідальності, а підставою його застосування виступає факт набрання обвинувальним вироком законної сили. Загальне визначення покарання міститься у Кримінальному кодексі України, згідно якого **покарання** визначене як «захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого». ***Метою*** покарання є кара за вчинений злочин, виправлення та перевиховання засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і іншим особам.

Передбачені чинним кримінальним законодавством окремі види покарань утворюють певну систему – вичерпний перелік видів покарань, розташованих в певному порядку за ступенем їх тяжкості. У відповідності зі ст. 52 Кримінального кодексу України **12** встановлених **покарань поділяються на три групи**:

- ***основні*** (вони призначаються лише як самостійні покарання і не можуть бути приєднані до інших покарань). До цієї групи належать:

- *громадські роботи* (на строк *від 60 до 240 годин* і відбуваються не більше як 4 години на день);

- *виправні роботи* (на строк *від 6 місяців до 2 років* з обов'язковим відрахуванням у доход держави *від 10 до 20 %* із суми заробітку засудженого);

- *службові обмеження для військовослужбовців* (на строк *від 6 місяців до 2 років* з обов'язковим відрахуванням у доход держави *від 10 до 20 %* із суми заробітку засудженого);

- *арешт* (на строк *від 1 до 6 місяців*);

- *обмеження волі* (на строк *від 1 до 5 років* з утриманням особи в установах відкритого типу без ізоляції від суспільства під наглядом і обов'язковим залученням до праці);

- *тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк* (*від 1 до 15 років* і відбувається у спеціальній установі;

- *довічне позбавлення волі*. Актом помилування воно може бути замінено позбавленням волі на строк *не менше 25 років*;

- ***додаткові*** (які призначаються разом з основними покараннями і самостійно застосовуватися не можуть). Це:

- *позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу* (призначається лише при засудженні особи за тяжкий і особливо тяжкий злочин і є безстроковим) та

- *конфіскація майна* (встановлюється за тяжкі і особливо тяжкі корисливі злочини);

- ***змішані покарання*** можуть призначатися і як основні, і як додаткові. До них належать:

- *штраф* (у межах *від 30 до 1000 неоподаткованих мінімумів* доходів громадян);

- *позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю* (на строк *від 2 до 5 років* як основне і *від 1 до 3 років* як додаткове покарання).

Особі, яка вчинила злочин, суд має призначити необхідне і достатнє для її виправлення покарання та попередження нових злочинів. В той же час, при призначенні покарання суд може визнати ***обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання***. До першої групи обставин належать вчинення злочину неповнолітнім, вчинення злочину жінкою у стані вагітності та інші, а до другої – вчинення злочину особою повторно та рецидив злочину, тяжкі наслідки, завдані злочином тощо.

Призначення судом особі, винній у вчиненні злочину, певного покарання і його відбування засудженим, є основною формою реалізації кримінальної відповідальності. Однак, ряд випадків, спеціально регламентованих законом, дають підстави для повного або часткового звільнення особи від покарання, коли стає зрозумілим, що цілі покарання, досягнуті на момент його призначення або в певний період, коли відбута певна його частина. В цих випадках засуджена особа взагалі ***звільняється від відбування покарання або від його подальшого відбування***. Йдеться про наступні види звільнення:

- звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпеки;
- звільнення від відбування покарання з випробуванням;
- звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років;
- звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінчення строків давності виконання обвинувального вироку;
- умовно-дострокове звільнення від відбування покарання;
- заміна невідбутої частини покарання більш м'яким;
- звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
- звільнення від покарання за хворобою;
- звільнення від покарання на підставі закону України «Про амністію»;
- звільнення від покарання на підставі акту про помилування.

Після набрання законної сили обвинувальним вироком з призначенням винній особі покарання (в тому числі й зі звільненням від його відбування з випробуванням) у неї виникає стан судимості. **Судимість** – це особливий правовий стан особи, який виникає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком щодо неї, і пов'язаний з настанням для цієї особи певних негативних правових наслідків. Цей стан завершується у певних випадках моментом відбуття покарання, а у більшості випадків він продовжується і після відбуття покарання, до закінчення певних, встановлених в законі строків. Особа, що має судимість, піддається певним обмеженням цивільно-правового і адміністративно-правового характеру, які покликані сприяти запобіганню нових злочинів і мають певний примусовий вплив. Ці наслідки мають безумовний характер, адже настають в результаті припису закону або судового рішення. Так, наявність у особи судимості є перешкодою для обіймання нею певних посад і заняття певними видами діяльності. Судимість, наприклад, не дозволяє особі бути суддею, нотаріусом, судовим експертом, адвокатом, співробітником прокуратури, служби безпеки, міліції тощо. Стан судимості закінчується її погашенням або зняттям.

Погашення судимості є таким моментом закінчення перебування особи у стані судимості, який здійснюється автоматично («сам по собі»). Для цього не потрібно ані спеціального рішення суду, ані іншого

документа, який би засвідчував даний факт. Але погашення судимості може статися за наявністю певних, встановлених законом, умов. Кримінальний кодекс регламентує строки погашення судимості, які можна розподілити на ***три види:***

- судимість погашається закінченням встановленого вироком суду іспитового строку;
- судимість погашається в момент відбуття особою певних видів покарання;
- судимість погашається після відбуття особою покарання через певні, вказані в законі строки.

Зняття судимості полягає у припиненні стану судимості постановою судді до закінчення встановлених законом строків погашення судимості. Тобто йдеться про дострокове зняття судимості порівняно зі строками її погашення. Зняття судимості можливе тільки при засудженні особи до обмеження або позбавлення волі. Зняття судимості в разі засудження до інших видів покарання недоцільне, адже після їх відбування строк судимості становить всього один рік. Закон не пов'язує зняття судимості зі ступенем тяжкості вчиненого особою злочину та строком відбутого покарання. ***Підставою*** застосування інституту зняття судимості є те, що особа зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення.

5.6.5. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

Хоча за загальним правилом кримінальної відповідальності підлягають особи, яким на момент скоєння злочину виповнилось *16 років,* а за скоєння окремих злочинів (проти життя та здоров'я особи, проти статевої свободи і статевої недоторканості особи, проти засад національної безпеки, проти власності, проти суспільної безпеки, проти безпеки руху та експлуатації транспорту, проти суспільного порядку і моральності та інших) – *14 років*, їх відповідальність має низьку особливостей. Так, Кримінальний кодекс України передбачає, що вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує покарання. Особливим є і порядок призначення покарання неповнолітнім. Суд, призначаючи його, повинен врахувати умови життя і виховання неповнолітнього, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього. Встановлюючи ці особливості, законодавець виходив з психологічної характеристики цього віку: нестійких психічних процесів, відсутності достатнього життєвого досвіду, знань і навичок соціальної поведінки. Така психологічна незавершеність процесу формування особи призводить до нездарності певною мірою усвідомлювати фактичні ознаки і суспільну небезпечність такого складного явища, як злочин, адекватно оцінювати свої вчинки. Саме тому до осіб, яким не виповнилося *18 років*, і визнаних винними у скоєнні злочину, застосовують лише **5 видів покарань**:

- ***штраф*** (в межах до 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян і застосовується лише до неповнолітніх, що мають власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення);

- ***громадські роботи*** (для осіб у віці *від 16 до 18 років* на строк *від 30 до 120 годин на тиждень, але не більше 2 годин нам день*;

- ***виправні роботи*** (для осіб *від 16 до 18 років* на строк *від 2 місяців до 1 року* за місцем роботи з відрахуванням в доход держави *від 5 до 10 %* заробітку;

- ***арешт*** *від 15 до 45 діб* в умовах ізоляції;

- ***позбавлення волі на певний строк***:

- за злочин невеликої тяжкості, скоєний повторно – *не більше ніж 2 роки*;

- за злочин середньої тяжкості – *не більше 4 років*;

- за тяжкий злочин – *не більше 7 років*;

- за особливо тяжкий злочин – *не більше 10 років*;

- за особливо тяжкий злочин, пов'язаний із позбавленням життя людини – *до 15 років*.

У будь-якому випадку покарання неповнолітнього за сукупністю *не може перевищувати 15 років*. При цьому позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, а неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах.

При призначенні покарання неповнолітньому суд, крім загальних засад призначення покарання додатково враховує:

- умови життя та виховання;

- вплив дорослих;

- рівень розвитку;

- інші особливості особи неповнолітнього.

Законодавством передбачено два ***види звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх***:

- звільнення від кримінальної відповідальності *із застосуванням примусових заходів виховного характеру*, які застосовуються в трьох випадках:

- у разі вчинення неповнолітнім злочину і звільнення його від кримінальної відповідальності;

- у разі вчинення суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального кодексу України особою, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність і звільнення її від кримінальної відповідальності (якщо така особа *не досягала 11 років*, до неї не застосовуються ці заходи);

- у разі звільнення неповнолітнього від покарання, а також

- звільнення від кримінальної відповідальності та покарання *з випробуванням у зв'язку із закінченням строків давності*.

При цьому видами ***заходів виховного характеру*** є:

- *застереження* (яке може бути зроблено шляхом роз'яснення судом неповнолітньому наслідків його дій – шкоди, завданої охоронюваним законом правам особи (осіб), інтересам суспільства або держави, – та оголошення неповнолітньому осуду за ці дії, а також попередження про більш суворі правові наслідки, які можуть настати в разі продовження ним протиправної поведінки чи вчинення нового злочин);

- обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього (його слід розуміти як:

- обмеження перебування поза домівкою в певний час доби;

- заборону відвідувати певні місця, змінювати без згоди органу, який здійснює за ним нагляд, місце проживання, навчання чи роботи, виїжджати в іншу місцевість;

- покладення обов'язку продовжити навчання, пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів);

- *передача неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх заміняють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання* (передача допускається лише за наявності даних про те, що вони здатні забезпечити позитивний виховний вплив на нього та постійний контроль за його поведінкою. Особами, які заміняють батьків, зокрема, є усиновителі, опікуни і піклувальники);

- *покладення на неповнолітнього, який має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяних майнових збитків* (даний захід виховного характеру можна застосовувати лише до неповнолітнього, який досяг *15-ти років*, має майно чи кошти, що є його власністю, або самостійно одержує заробіток (заробітну плату, стипендію тощо). У постанові (ухвалі) суд повинен зазначити розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, та строки виконання цього рішення);

- *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років* (до спеціальних навчально-виховних установ направляють неповнолітніх, котрі вийшли з-під контролю батьків чи осіб, які їх заміняють, не піддаються виховному впливу та не можуть бути виправлені шляхом застосування інших примусових заходів виховного характеру. До таких установ не можна направляти осіб, визнаних інвалідами, а також тих, кому згідно з висновком відповідних спеціалістів перебування там протипоказане за станом здоров'я через наявність певних захворювань,встановлених Інструкцією про медичне обстеження дітей і підлітків, які направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання (наприклад, олігофренії, епілепсії, туберкульозу тощо).

Ухиленням від застосування примусових заходів виховного характеру слід вважати таку поведінку неповнолітнього, коли він без поважних причин протягом установленого строку систематично порушує або не виконує умови застосування визначеного судом заходу (заходів):

– не дотримує встановлених судом обмежень свободи дій або вимог щодо його поведінки;

– не піддається виховному впливу та ухиляється від контролю батьків чи осіб, які їх заміняють, педагогічного або трудового колективу;

– відмовляється відшкодувати майнові збитки;

– не виконує умов угоди про примирення;

– самовільно залишає школу чи училище соціальної реабілітації;

– систематично порушує порядок перебування в цих установах тощо.

З урахуванням конкретних обставин вчиненого злочину та особистості неповнолітнього суд може застосувати до нього одночасно декілька примусових заходів виховного характеру. Поряд з цими заходами кримінальний закон надає суду право призначити неповнолітньому вихователя. У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру, ці заходи скасовуються судом і він притягується до кримінальної відповідальності. Для неповнолітніх передбачені більш м’які умови звільнення від відбування покарання. Як правило, до них в першу чергу застосовується амністія, помилування та умовно-дострокове звільнення.

Питання і завдання для самоперевірки знань

1. Які функції виконує кримінальне право України?
2. Наведіть класифікацію кримінальних правопорушень.
3. Дайте визначення злочину. Назвіть його ознаки.
4. Назвіть об’єктивні та суб’єктивні ознаки складу злочину.
5. Що визнається співучастю у злочині? Назвіть її ознаки.
6. Які існують форми співучасті у злочині?
7. З яких підстав можливе звільнення від кримінальної відповідальності?
8. Які кримінальні покарання встановлені чинним Кримінальним кодексом України?
9. Як відбувається погашення і зняття судимості?
10. У чому полягають особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх?

Джерела для поглибленого вивчення розділу 5

Нормативно-правові акти

1. Конституція України : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр
2. Житловий кодекс України : Закон України від 30 червня 1983 р. № 5464-X. URL: http://www. zakon3.rada.gov.ua
3. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 р. № 332-08. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/322-08
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/80731-10
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2341-14
6. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua
7. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/435-15
8. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12
9. Про відпустки : Закон України від 15 листопада 1996 р. № 504/96-ВР. URL: http://www.zakon2.rada.gov.ua
10. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. URL: https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show
11. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку : Закон України від 29 листопада 2001 р. № 2866-III. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua
12. Про охорону праці : Закон України від 14 жовтня 1992 р. № 2694-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2694-12
13. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 3 березня 1998 р. № 137/98-ВР. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show
14. Про приватизацію державного житлового фонду : Закон України від 19 червня 1992 р. № 2482-XII. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua
15. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 1 липня 2010 р. № 2398-VI. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua

Література:

1. Адміністративне право : підручник / за заг. ред. проф. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2020. 390 с.
2. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. / [Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.] ; [Вид. 2-ге, доп.] Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с.

3. Адміністративне право України. Повний курс : підруч. / В. В. Галунько та ін. ; за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Вид. 4-те. Херсон : Олді-Плюс, 2021. 656 с.

4. Баштанник В. В., Шумляєва І. Д. Адміністративне право : навч. посіб. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2018. 199 с.

5. Борисова В. І., Іванова К. Ю., Карнаух Б. П. Ходико Ю. Є. Цивільне право України. Київ : Право, 2021. 418 с.

6. Бородін, І. Л. Адміністративне право України : підручник. Київ : Алерта, 2019. 548 с.

7. Венедіктов С. В. Трудове право України: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Діа, 2024. 228 с.

8. Дякович М. М. Сімейне право України : навч. посіб. / М. М. Дякович. Харків : ЕКУС, 2022. 416 с.

9. Загальне адміністративне право України : підручник / за заг. ред. : акад. С. Ківалова і проф. Л. Білої-Тіунової ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 792 с.

10. Кіріяк О. В., Пацурківський Ю. П., Гудима-Підвербецька М. М. Цивільне право (загальна частина) : навчальний посібник / О. В. Кіріяк, Ю. П. Пацурківський, М. М. Гудима-Підвербецька.Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 304 с.

11. Корнєєв Ю. В. Трудове право України : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 112 с.

12. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / А. А. Васильєв та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуж. працівника освіти України О. М. Литвинова. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 427 с.

13. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. Я. Тацій та ін. ; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 581 с.

14. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за заг. ред. В. М. Бурдіна, В. І. Маркіна. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 1148 с.

15. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О. О. Дудорова, А. А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ : Норма права, 2025. 824 с.

16. Піддубна Д. С., Склема Т. Ю. Цивільне та сімейне право в таблицях та схемах : навчальний посібник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуж. юриста України В. М. Бесчастного. Кривий Ріг : Роман Козлов, 2019. 329 с.

17. Самойленко Г. В. Житлове право : навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Право» освітньо-професійної програми «Правознавство». Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2021. 199 с.

18. Сімейне право України : конспект лекцій / У. П. Бек, С. Л. Дембіцька. Львів : Растр-7, 2018. 192 с.

19. Сімейне право України : підручник / Бойчук Т. В. та ін. ; за ред. А. О. Дутко. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 479 с.

20. Сімейне право України : підручник / Т. В. Боднар, В. С. Гопансук, О. В. Дзера та ін.; за заг. ред. Т. В. Боднар та О. В. Дзери. Юрінком Інтер, 2023. 520 с.

21. Сухонос В. В., Білокінь Р. М., Сухонос В. В. (мол.). Кримінальне право України. Особлива частина : підручник. Суми : Університетська книга, 2020. 671 с.

22. Філатова-Білоус Н. Ю. Компенсація шкоди, завданої порушенням житлових прав у зв'язку з військовою агресією: проблема визначення кола суб'єктів звернення. *Форум права*. 2022. № 72 (1). С. 98–109.

23. Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / [О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін.] ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 332 с.

24. Цивільне право. Особлива частина : навч. посіб. / [Аврамова О. Е., Вакулович Е. В., Горбенко А. С. та ін.] ; за заг. ред. Ю. М. Жорнокуя, О. Є. Кухарєва ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 420 с.

25. Щербина В. І., Соцький А. М. Трудове право України : підручник / В. І. Щербина, А. М. Соцький. Чернівці : Технодрук, 2021. 552 с.

Рекомендована література до всього курсу

1. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. / [Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.] ; [Вид. 2-ге, доп.] Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с.

2. Адміністративне право України : підруч. / В. В. Середа, О. Л. Хитра, Ю. С. Назар, Д. І. Йосифович, Я. М. Когут та ін. ; за заг. ред. Ю. С. Назара. Львів : ЛьвДУВС, 2021. 680 с.

3. Адміністративне право України. Повний курс: підруч. / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін. ; за ред. В. Галунька, О. Приторової. Вид. четверте. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с.

4. Венедіктов С. В. Трудове право України: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Діа, 2024. 228 с.

5. Волощкевич Г. А., Джолос С. В., Дробот Ж. А., Коваль Т. В., Комзюк В. Т. та ін. Правознавство : підручник для студентів ВНЗ. Черкаси, 2019. 686 с.

6. Гапотій В. Д., Слишик О. Основи права : підручник / В. Д. Гапотій, О. А. Слишик. 2-ге вид. зі змінами та доп. Мелітополь : Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2019. 882 с.

7. Дзера О. В. Правознавство : підруч. Видання 12-те. Київ : Юрінком-Інтер, 2019. 632 с.

8. Загальне адміністративне право України : підручник / за заг. ред. акад. С. Ківалова і проф. Л. Білої-Тіунової ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 792 с.

9. Кельман М. С., Стратонов В. М. Теорія держави і права. Київ : Гельветика, 2020. 724 с.

10. Кіріяк О. В., Пацурківський Ю. П., Гудима-Підвербецька М. М. Цивільне право (загальна частина) : навчальний посібник / О. В. Кіріяк, Ю. П. Пацурківський, М. М. Гудима-Підвербецька. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 304 с.

11. Крегул Ю. І., Шестопалова Л. М. Правознавство. Термінологічний словник : навч. посіб. ; за ред. проф. Ю. І. Крегула. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 267 с.

12. Кримінальне право України : Загальна частина : тексти лекцій : навчально-методичний посібник / А. Я. Берш, В. П. Кедик, Е. Е. Кузьмін [та ін.] ; за заг. ред. Н. А. Мирошниченко, Є. Л. Стрельцова ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Астропрінт, 2022. 328 с.

13. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / [А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.

14. Лук'янов Д. В. Максимов С. І., Смородинський В. С. Загальна теорія права. Київ : Право, 2025. 576 с.

15. Машика В. Т. Інтелектуальні ігри з правознавства : посібник. Харків : Основи, 2018. 94 с.

16. Машика В. Т. Правознавство у логічних парах та послідовностях : посібник. Ч. 2. Харків : Основа, 2018. 109 с

17. Мирошниченко В. О. Правознавство : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 288 с.

18. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Правознавство: навч. посібник. Видання третє. Київ : ЦУЛ, 2020. 184 с.

19. Основи правознавства : навч. посіб. / за ред. проф. Ю. І. Крегула. Вид. 2-ге, перероб. та допов. Київ : Київ. нац. екон.-торг. ун-т, 2018. 527 с.

20. Основи правознавства : навч. посіб. для здобувачів освіти неюрид. спец. / уклад. : Світлана Євгенівна Булавіна, Юрій Петрович Крисюк, Ольга Михайлівна Юхимюк; за заг. ред. д.ю.н., проф. М. М. Яцишина. 3-тє вид., зі змінами та доповн. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. 196 с.

21. Основи правознавства : навч. посіб. Ч. 1 : Загальні положення права / Гуляк О. В. та ін. Одеса : Військова академія, 2019. 226 с.

22. Основи правознавства: методичний посібник / О. В. Коротюк, М. Г. Коротюк, А. О. Монаєнко. Київ : ОВК, 2024. 244 с.

23. Парасюк М. В., Парасюк В. М., Грабар Н. М. Цивільне право України (загальна частина) (у схемах та таблицях): навч. посіб. Львів : Растр-7, 2020. 364 с.

24. Пєтков С. В. Правознавство : навчальний посібник. Дніпро : ТОВ «Роял Принт», 2020, 360 с.

25. Правознавство : навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей / за ред. Д. В. Каменського, В. О. Мирошниченка. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 288 с.

26. Правознавство : навч.-метод. посіб. для студентів ден. форми навчання усіх спец. / Л. В. Перевалова та ін. Харків : Панов А. М., 2019. 95 с.

27. Правознавство : навчальний посібник / за ред. Д. В. Каменського, В. О. Мирошниченка. Київ : Центр учбової літератури, 2018.286 с.

28. Правознавство : навч. посбник / Рудницька О. П., Войтович Н. Ф., Магась-Демидас Ю. І. Житомир : ЖДУ ім. Івана Франка, 2019. 343 с.

29. Правознавство : підручник для студентів ВНЗ / Волошкевич Г. А., Джолос С. В., Дробот Ж. А., Коваль Т. В., Комзюк В. Т., Кононенко Ю. С. та ін. Черкаси, 2019. 686 с.

30. Правознавство : практикум для студентів спец. 073 «Менеджмент» / уклад. О. М. Макеєва. Київ : НАУ, 2019. 28 с.

31. Правознавство : хрестоматія для студентів ден. та заоч. форми навчання усіх спец. / Л. В. Перевалова та ін. ; Харків : Панов А. М., 2019. 220 с.

32. Правознавство. Квести : збірка / Г. В. Василишина та ін. ; упоряд. В. Тодосийчук. Київ : Перше вересня, 2018. 167 с.

33. Правознавство. Курс лекцій : навч. посіб.; за заг. ред В. О. Ананьїна. [Київ : ІСЗЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. 267 с. URL: https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/190e05a8-e6b1-4321-982c-a79c111dd832/content (дата звернення 25.05.2025).

34. Правознавство : навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей / [Колектив авторів] : за ред. Д. В. Каменського, В. О. Мирошниченка. Київ :Центр учбової літератури, 2018. 288 с.

35. Правознавство : навчальний посібник. 2-ге видання / за заг. ред. Пєткова С. В. Київ : КНТ, 2022. 382 с.

36. Правознавство: навчальний посібник / за заг. ред. С. В. Пєткова. Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2020. 360 с.

37. Практикум з курсу «Судові та правоохоронні органи України»: навчальний посібник / Багрій М. В., Баєва Н. П., Борейко Г. Д., Максимишин Н. М., Піх Ю. Т., Рафальонт С. Р. (за заг. ред. М. В. Багрія та Н. П. Баєвої). Київ : Алерта, 2024. 134 с.

38. Рудницька О. П., Войтович Н. Ф., Магась-Демидас Ю. І. Правознавство : навч. посібник. Житомир : ЖДУ ім. Івана Франка, 2019. 343 с.

39. Тертишник В., Батраченко Т., Сачко О., Крижановська О., Тертишник І. Судові та правоохоронні органи України : підручник / за заг. ред. В. Тертишника. Київ : Алерта, 2025. 408 с.

40. Тетарчук І. В. Судові та правоохоронні органи України. Навчальний посібник для підготовки до іспитів. Київ : ЦУЛ, 2022. 380 с.

41. Трудове право України : підручник (за ред. проф. О. М. Ярошенко). Харків, 2022. 376 с.

42. Туряниця В. В. Правознавство: навчально-методичний комплекс по забезпеченню вивчення дисципліни. Для студентів першого (бакалаврського) рівня денної та заочної форм навчання ДЗВО «Ужгородський національний університет» за вимогами Болонської системи. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 54с.

43. Фріман І. М. Правознавство : навч. посіб. для студентів спец. 073 Менеджмент. Дніпро : Акцент ПП, 2019. 223 с.

44. Хрідочкін А. В., Макушев П. В., Ченцов В. В. Основи юриспруденції. Київ : Олді-Плюс, 2021. 396 с.

45. Цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. / [О. Є. Аврамова, А. С. Горбенко, Н. О. Горобець та ін.] ; за заг. ред. С. О. Сліпченка, О. Л. Зайцева ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 332 с.

46. Цивільне право. Особлива частина : навч. посіб. / [Аврамова О. Е., Вакулович Е. В., Горбенко А. С. та ін.]; за заг. ред. Ю. М. Жорнокуя, О. Є. Кухарєва; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 420 с.

47. Шестопалова Л., Крегул Ю. І., Батрименко В. І. Правознавство : навчальний посібник. Видання 2-ге, перероблене і доповнене. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2018. 528 с.

48. Шульженко Ф. П. Правознавство : підручник. Київ : Ліра-К, 2025. 590 с.

49. Щербина В. І., Соцький А. М. Трудове право України : підручник / В. І. Щербина, А. М. Соцький. Чернівці : Технодрук, 2021. 552 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Петро Васильович МАКУШЕВ
Віктор Васильович ЧЕНЦОВ
Марія Миколаївна НОВІКОВА

ОСНОВИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Редактори: Т. П. Дерев’янко, О. О. Смирнова

Підписано до друку 02.09.2025. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 25,94. Облік.-вид. арк. 23,06. Тираж 100 прим.
Замовлення № 44.
Дніпро: Університет митної справи та фінансів
(свідоцтво про видавничу діяльність ДК № 6198 від 24.05.2018 р.).
49000, м. Дніпро, вул. Володимира Вернадського, 2/4